

IV.
ARAŞTIRMA SONUÇLARI
TOPLANTISI

Not : Bildiriler araştırmacılarından geldiği şekliyle ve sunuş sırasına göre basılmıştır.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Necmi ÜLKER

İzmir - Yağhanelerdeki Bektâşî Mezar Kitabeleri (XIX. ve XX. yüzyıl)	1
--	---

Ayda AREL

Ege Bölgesi Âyânlık Dönemi Mimarisi Hakkında Bir Ön Araştırma	39
---	----

Cemal PULAK

1985 Sezonu Sualtı Araştırmaları	79
--	----

Revza OZİL

Göreme, Karanlık Kilise Duvar Resimlerinde 1985 Yılı Korumaya ve Onarım Çalışmaları	89
---	----

Thomas DREW-BEAR

Dinar Yöresinde Bir Roma Kalesi	99
---------------------------------------	----

Suna GÜVEN

Anadolu'da Roma Takları	103
-------------------------------	-----

David FRENCH

Küçük Asya, Roma Yolları ve Miltaşları-1985	109
---	-----

Marc WAELKENS, P. De PAEPE, L. MOENS

Survey in The White Quarries of Anatolia	113
--	-----

J. Clayton FANT

Three Seasons of Epigraphical Survey at the Roman Imperial Quarries at Docimium (Iscehisar) 1983-85	127
---	-----

Hasan MALAY

Batı Anadolu'dan Yeni Yazıtlar	133
--------------------------------------	-----

Bülent İPLİKÇİOĞLU

Ephesos'ta Epigrafiya Çalışmaları	139
---	-----

Alain DAVESNE

A Propos de la Chronologie du Temple de Dionysos a Teos ...	143
---	-----

Alan S. HALL

Kıbratis Survey 1985	149
----------------------------	-----

Walter VOİGTLÄNDER

Survey Bei Akbük- TEICHIUSSA 1985	151
---	-----

Pontus HELLSTRÖM

Labraunda 1985	157
----------------------	-----

Stephen MITCHELL

Cremna ve Sagalassus Çalışması 1985	167
---	-----

John J. COULTON

Balboura 1985	171
---------------------	-----

Sebastiana LAGONA

1985 Yılında Kyme'de Sürdürülen Arkeoloji ve Topoğrafya İncelemeleri	179
--	-----

A. Ahmet TIRPAN	
Samosata Aşağı Şehir Sur Duvarları	183
Keith DeVRIES	
Gordion Work 1985	203
Semih GÜNERİ	
Orta Anadolu Höyükleri	207
Tsugio MİKAMİ, Sachihro OMURA	
1985 Kaman-Kalehöyük Yüzey Araştırmaları	227
Engin ÖZGEN	
Gaziantep Kilis Bölgesi Höyük Yüzey Araştırmaları: Oylum Höyük	239
Erol ATALAY	
Kemalpaşa Yöresindeki Mağaralar	249
Sencer ŞAHİN	
Phrygia Epiktetos	265
Johannes NOLLÉ	
Die Blütezeit Der Stadt Side in Der 2. Hälfte Des 3. Jhdts N. Chr	269
Christian MAREK	
Epigraphische Forschungen in Zentralpaphlagonien	273
Veli SEVİN	
Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1985	279
Recep MERİÇ	
1985 Yılı İzmir ve Manisa İlleri Yüzey Araştırması	301
Altan ÇİLİNGİROĞLU	
Van Bölgesi ve Ordu İli Yüzey Araştırması 1985	311
Mehmet ÖZSAIT	
1984 ve 1985 Yılı Isparta Çevresi Tarih Öncesi Araştırmaları ...	323
Refik DURU	
Hacılar Nekropolünü Arama Çalışmaları	335
Kathryn Ann ATAMAN	
A Group of Projectile Points From Can Hasan III	339
Ann MURRAY	
Elazığ ve Pamukkale Müzeleri Çalışmaları	347
Angela MINZONI-DÉROCHE	
Prospection Sur Le Site Mousteiren de Kocapınar (Campagne 1985)	359
Erksin GÜLEÇ	
Van Dilkaya İskeletlerinin Paleoantropolojik İncelenmesi	369
Ursula WITTWER-BACKOFEN	
Antropologische Untersuchungen Des Byzantinischen Friedhofs Boğazköy - Hattuşa	381
Michael SCHULTZ	
Der Gesundheitszustand der Frühmittelalterlichen Bevölkerung Von Boğazkale-Hattusa	401

İZMİR - YAĞHANELERDEKİ BEKTAŞİ MEZAR KİTABELERİ (XIX. ve XX. YÜZYIL)

Necmi ÜLKER*

Anadolu'nun kültür ve tasavvuf mirasını simgeleyen eserlerin bir bölümü de çeşitli yerleşim merkezlerinin içinde ve yakınlarında, cami ve tekke hazirelerinde bulunan ve günümüze kadar gelmiş olan mezar kitabeleridir. 30 Kasım 1925'de çıkan bir kanunla kapatıldıktan sonra mal varlıkları devlete geçmiş olan tekkeler ve zaviyeler¹ tarihe karışmışlardır. Ancak tekkelerin hazireleri ve içinde bulunan mezar kitabelerinin bir bölümü genellikle zamanımıza kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Üzerinde çalıştığımız mezar kitabeleri İzmir'in Yağhaneler semtinde bulunan ve zamanımıza birkaç kalıntısı ile ulaşan, Şemsi Baba adıyla tanınan bir Bektaşî Tekkesinin yanındaki hazirede bulunmaktadır. Buradaki kitabeler hakkında izahata geçmeden önce Bektaşîlikle ilgili kısa da olsa bilgi vermek yararlı olacaktır. Bir tarikat olarak Bektaşîliğin² Osmanlı İmparatorluğunda XIV. yy. dan başlayarak, özellikle XV. ile XIX. yy. lar arasında dini ve siyasi büyük bir nüfuza sahip olduğu bilinmektedir. II. Mahmud (1808-1839) tarafından 1826'da Yeniçeri Ocağı ile birlikte kaldırılan Bektaşî tarikatı, Abdülaziz (1861-1876) zamanında tekrar ortaya çıkmış ve yukarıda belirtildiği gibi Türkiye Cumhuriyeti tarafından diğer tarikatlarla birlikte ortadan kaldırılmıştır³. Her

(*) Doç. Dr. Necmi ÜLKER, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü öğretim üyesi, Bornova - İZMİR.

(1) Geniş bilgi için bkz. Mustafa Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İstanbul, Emek Matbaacılık, 1980.

(2) Cavit Sunar, *Melâmîlik ve Bektaşîlik*. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi 1975, 10 - 11. Yazarın ifade ettiğine göre Anadolu'da yaygın olan Bektaşîlik, Alevîlik şeklinde tamamlanmakta olup, Rumelide ise Nazemî'nin adı ile yayılmış Cafertî mezhebinden bir Türk tarikatıdır. Geniş bilgi için özellikle bkz. : Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlik Mutasavvıflar*, İstanbul, 1919; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam Under the Sultans*, Oxford, 1929 J. Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*. London, 1937; Fuad Köprülü, *Les Origines du Bektachisme*, Paris, 1926; Fuad Köprülü, «Hacı Bektaş Veli,» *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1961, 2. Cilt, 461 - 64.

(3) F. Köprülü, «Hacı Bektaş Veli,» *İslam Ansiklopedisi*, 2. Cilt. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1961, 461.

şeyi ile Türk olan bu tarikatın kökeni XIII. yy'a kadar gerilere gitmektedir. Bu asırda Anadolu Türkmen ve özellikle göçebe kabileleri arasında destek bulan **heterodox** derviş kitlesinden **Babailer**'in⁴ şeyhi Baba İshak ın halifelerinden olan Hacı Bektaş Veli⁵ tarafından kurulmuştur.

XIV. yy. Anadolu'sunda diğer **heterodox** tarikatlerden olan Haydarîler, Kalenderîler ve Abdallarla birlikte varlığını bildiğimiz Bektaşilik XV. ve XVI. yy. da özellikle Yeniçeri Ocağında sanki resmi bir kült durumuna girdikten sonra büyük bir nüfuz kazanarak devletin himayesini görmüştür.

XV. yy. da Bektaşilik tarikatının ikinci kurucusu sayılan Balım Sultan'dan önce bütün ayin ve gelenekleri ile teşekkül ettiği kabul edilmektedir. Balım Sultan (ölm. 1516) Bektaşî tekkelerini teşkilatlandırmış, âyin ve erkân itibarıyla bazı köklü değişiklikler yaparak Bektaşî tarikatını yenilemişti⁶. Bunların en önemlilerinden birisi de 12 esasının kabul edilmesi ve İsmailî tarikatının 12 imam ananesinin benimsenmesidir⁷. Ayrıca tarikat teşkilatının bel kemiğini teşkil eden bir **mücerred** dervişler teşkilatını kurmuştur. Bu yenilik hareketlerinden sonra kendilerinin Hacı Bektaş Veli'nin neslinden geldiklerini iddia eden, **Çelebîler** adı ile anılan şeyhler ile bunlara karşı tavır alan ve kendilerine **yol evladı** yani Bektaşiliğin gerçek mensupları olduklarını ileri süren **Babalar** arasında rekabet başladı. Anadolu ve Rumeli kızılbaşları **Çelebîler**'in tarafını tutmalarına rağmen, büyük şehir ve kasabalarda düzenli tarikat merkezleri durumunda olan tekkelerde **Babalar** hakim olmuştu⁸.

Bektaşilik Caferî mezhebinden büyük ölçüde etkilenmiş olup bu mezhep içinde mütalaa edilmektedir. Hemen hemen bütün ilgili tarikatlar İmam Cafer vasıtasıyla Hz. Ali'ye ulaşır. Bektaşilik Şark Felsefesi ile birliktir. Ancak son derece vatanperver ve milliyetçilik prensiplerini bünyesinde sindirmiştir. Halifelik kurumuna da karşı olan Bektaşilik, bu kurumu Yezid devrinden gelen zalimlerin lakabı kabul eder. Tükenmez bir hazine kabul edilen Bektaşilikte namaz ve oruç gibi ibadetlere fazla ilgi göstermezler, Bektaşiliğin putperestlik ve ateşperestlikle de ilgisi yoktur.

(4) Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, İstanbul, Emek Matbaacılık, 1980; Atilla Özkırımli, «Babailer Ayaklanması, Birlikim» (8 Ekim 1975), İstanbul, 35-39; A. Özkırımli, «Babailer Ayaklanmasının Dini ve Kültürel Temelleri, «Birlikim», (14) Nisan 1976) İstanbul, 45-51; E. Behnan Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, Türkiye Basımevi, 1964, 415-18.

(5) F. Köprülü, *Ay. yer.*

(6) F. Köprülü, *a.g.m.*, 462.

(7) Cavit Sunar, *a.g.e.*, 10, 38-39.

(8) F. Köprülü, *a.g.m.*, 462.

Bununla birlikte Bektaşiliğin hemen her şeyi bünyesine sindirmiş bir tarikat olduğu kabul edilir⁹.

Bektaşilik uygulama yönünden olmasa bile fikir yönünden Şamanizmin etkisinde kalmıştır. Şamanizmin esası dört yöne dayanmaktadır. 1 — Doğu (Gök) 2 — Batı (Ak) 3 — Güney (Kızıl) 4 — Kuzey (Kara). Şamanizm'de kabul edilmiş olan dört adet de Tanrı vardır. Bunlar: Gökhan, Akhan, Kızılhan, Karahan'dır. Bu tarihi dörtlü olgusu Oğuz Türkmenlerinin törelerine de girmişti. Hacı Bektaş Veli bu dörtlü esası alarak Bektaşiliği dört kapı tasnifine göre kurmuştur. Tarikatın ilk kuruluş devirlerinde Bektaşî dervişlerinin başlarına giydikleri taç dört terkli yani dört dilimliydi. Hacı Bektaş'ın giydiği taça **Elifi Taç** denirdi. Ayrıca Bektaşî dervişlerinin bu devirde yaygın olarak kullandıkları dörtlü taca da **Edhemî Taç** denirdi. Oniki İmamı sembolize eden okini terkli (dilimli) taç da **Hüseynî Taç** olarak adlandırılmıştır¹⁰. Taht-ı Muhammedî kürsüsünün taçları da dörtlü olup Bektaşilik dört kapı sırrından ibarettir. Bu kapılar şunlardır: 1 — Şeriat Kapısı 2 — Tarikat Kapısı 3 — Hakkat Kapısı 4 — Marifet Kapısı¹¹.

Tekke ve Hazire'nin Durumu

Tekke kalıntısı ve hazire, İzmir şehrinin Eşrefpaşa semtinden Eski İzmir'e giden ana yol üzerinde, Jandarma Komutanlık binasını geçtikten sonra sağ taraftadır. Tekkeden arta kalan duvarlar da kullanılmak suretiyle keresteci dükkânı yapılmış ve İzmir Vakıflar Müdürlüğü tarafından özel sektöre icara verilmiştir. Tekke binasının kitabesi kuzeydoğuya bakan ve sonradan kapatılıp duvar haline getirilen kapı üzerindedir. Bektaşî ananesine göre bu kapının ana giriş kapısı olması gerekmektedir. Eski Tekke binasının bitişiğinde olan Hazire'nin giriş kapısı ana yol tarafında olup üç cephesi Vakıflar Müdürlüğüne icara verilmiş olan keresteci dükkânları ile çevrilmiştir. Şemsî Baba Bektaşî haziresindeki kitabeler üzerinde Mayıs 1984'den beridir zaman zaman çalışmaktayız. Bazıları tahrip olmakla birlikte Hazirede yirmi dört kadar mezar kitabesi bulunmaktadır. İki sanduka şeklinde olan mezarların kimisi taşla kaplanmış kimisi de betonla çevresi belirlenmiştir. Baş taşı olan kitabelerin çoğunda ayak taşları da vardır. Hazirede bulunan beş adet yüksek servi ağacından yalnız ikisi yaş diğerleri kurumuştur. Hazire duvarlarla çevrili olup, giriş kapısı demirdendir. Hazirenin ebadı 26 m x 15,5 m olup yaklaşık 403 metre karedir.

(9) Cavit Sunar, *a.g.e.*, 11, 23 - 24

(10) Cavit Sunar, *a.g.e.*, 181; E. B. Şapolyo, *a.g.e.*, 301 - 2.

(11) Cavit Sunar, *a.g.e.*, 166-67; E. B. Şapolyo, *a.g.e.*, 302.

Bektaşî mezar kitabeleri üzerinde yaptığımız çalışmalar sonucu, bunların taş süsleme sanatı bakımından sade olmakla birlikte; hat sanatını, aruz vezninde yazılmış tasavvuf şiirlerini ve Bektaşîlik anlayışını göstermesi bakımından zengin olduğunu gözledik. Mezar kitabelerinin tek kede çalışmış ve saygınlık kazanmış Bektaşî tarikatı mensuplarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Kitabelerin hemen hepsi de usta hattatların elinden çıktığı anlaşılmakla birlikte bazılarında ufak da olsa imla hatalarına rastlanmıştır.

Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde Karadutlu Dergahı adıyla da anılan Şemsi Baba Dergahı'yla ilgili yaptığımız araştırmanın müsbet sonuç vermesi bizler için gerçekten sevindirici olmuştur. Adı geçen dergahın, İstefe muhacirlerinden Yusuf Şemseddin Baba ibn Feyzullah tarafından yaptırılmış olduğu ve Dergaha ait vakfın 3 Şaban 1299 H/20 Haziran 1882'de hazırlanmış olduğu ortaya çıkmıştır¹². 28 Şubat 1331 (1916) tarihli Vakıflar Şurası kararına dayanarak 6 Cemaziyevvel 1334 H/11 Mart 1916 tarihli «irade-i aliye» mucibince vakıf kayıtlarına geçtiği tesbit edilmiştir. Bu vakıf vesikasında mütevellî olan Mehmed Ruhi Bey ibn Zeynelabidin'in ifadesi esas alınarak, İzmir dışında Katipoğlu kulesi civarında yapılmış olan bu Dergahın çevresinde Kemnun oğlu, Hacı Kosta oğlu ve Yani oğluna ait bağ ve bahçelerinin bulunduğu ve Dergah'ın iki tarafından da yol geçtiği kayda geçmiştir. Karadutlu Dergahı adıyla da bilinen bu Bektaşî Tekkesi, onbeş dönümlük bir arazi içinde inşa edilmiş olup iki katlı olduğu anlaşılan binanın alt ve üst katında yedişer oda, bir kiler, bir mutfak, bir fırın ve bir mescidden ibaret olan bir bina idi¹³.

Çevredeki hayırsever halkın zaman zaman gösterdikleri ilgisi dışında genelde sahihsiz ve bakımsız olan bu hazirenin içinde girişe göre sol tarafta eskiden kalma ve halen suyu kullanılan bir de kuyu vardır (Resim : 1). Ayrıca, hazirenin yanındaki kereste dükkânı müsteciri, duvarla çevrilmiş olan hazireye demir bir kapı yaptırmış ve serbest giriş çıkışın bir bakıma önlenmesini sağlamıştır. Ancak, 1984 yılındaki çalışmalarımızda fotoğrafını aldığımız 1326/1912-13 tarihli silindirik bir şahidenin 1985 yılında yerinde olmadığını, çalındığını tesbit ettik. Hazire ve mezarlıklarımızın sahihsizliğine ve ilgisizliğimize ufak bir örnek teşkil eden bu rastlantı bu yöndeki kuşkularımızı doğrular mahiyettedir. Şemsi

(12) Müccerred Anadolu, 22 Genel no : 608, s. 166. Dergâh'la ilgili vakfın tesbitinde ve karşılaştığım güçlükleri yenmemde bana yardımlarını esirgemeyen Kültür ve Tescil Dairesi Başkanlığı, Kültür Şube Müdürü Sayın Sadi Bayram'a, Sayın Adnan Tüzen'e ve Sayın Hasan Yüksel'e derin şükranlarımı sunarım.

(13) Dergâh vakfının aşlının fotoğrafı ve metninin yeni harflere çevrilmiş şekli çalışmamızın sonuna eklenmiştir.

Baba veya Karadutlu Dergahı olarak anılan bu Bektaşî Tekkesinin ve Haziresindeki kitabeleri aşağıda sunarken¹⁴, görev kabul edip tesbit ettiğimiz hazire kitabelerinin bu tür çalışmamızla bizden sonraki nesillere ulaşacağını bilmenin huzurunu duymaktayız.

1 — Şemsi Baba Dergahı Kitabesi (Resim : 2)

Şemsi Baba Dergahı'nın inşasıyla ilgili 118x63 cm. ebadındaki mermer kitabe, büyük ölçüde harap olmuş ve şimdi keresteci dükkanı olarak kullanılan eski binanın, Bektaşî ananelerine göre doğuya bakan¹⁵, ancak sonradan kapatılıp duvar haline getirilmiş olan kapının üzerinde çimentoyla briket duvara rapt ettirilmiş ve çok iyi bir durumdadır. Dört sıra halinde ve dört beyit olarak yazılmış olan kitabenin satırları birbirinden **silmelerle** ayrılmıştır. Sekiz **ayna** veya **pano**¹⁶ içinde kabartma olarak yazılmış olan kitabenin güzel bir yazı stiline sahip olduğu açıktır. Kitabenin tarihi son satırda düşürüldüğü gibi aynı zamanda 1281 H tarihi rakam olarak verilmiştir. Kitabeye göre bu Bektaşî Dergahı (Tekke) 1864-65 tarihinde inşa edilmiştir. Aruz vezninde bir şiir olarak yazılmış olan bu anlamlı kitabenin vezni, Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün/Mefâîlün'dür.

یتشدی حاجی بکنائز ولی ابدال موسی سلطان / سزاگوردی بو موقعه اساسيله خانقاهی
میردان صدق ایله کسون ارنلره اولسون تسلیم / قول اولسون آل اولاد ایدوب اقرار نهنهای
مداویم اوله خدمتله بو میدان محبتده / ابریشوب پیر و ارشاده طوته ارکانیله راهی
ظهوانتله کلوب برار دیدی شوقیله تاریخک / یکیدن قلدی بنیاد شمسى بابا انشو درگاهی

-
- (14) Dergâhda bulunan kitabe metinleri üzerinde yaptığımız çalışmalarda yakın ilgi ve yardımlarını gördüğüm değerli dostum, amatör minyatürcü Sayın Ali Haydar Toprak'a burada şükran ve takdirleri sunarım ayrıca aldığımız ölçülere dayanarak Dergâh Haziresi'nin konum krokisini büyük bir titizlikle çizen Fakültemizin Coğrafya Bölümü Araş. Gör. Sayın İhsan Sezer'e burada teşekkürü bir borç bilirim.
- (15) Cavit Sunar, *a.g.e.*, 71. Yazar, Bektaşî Dergahı kapılarıyla ilgili şöyle bilgi vermektedir. «Ayın odası kapısına veya Ma'bed kapısına Şark'tan girilir ve odanın diğer üç yönü buna göre adlanır. Genellikle, (Kapı), zâhîr ve bâtın ilme : Kapının (İki Kanadı), Hasan ve Hüseyin'e : Kapının (Eşik)i de Tarikatın birinci basamağına işarettir.»
- (16) Azade Akar, Eski Türk Mezar Süslemelerine Dair, *Sanat Dünyamız*, yıl 1, sayı 2 (Eylül 1974), İstanbul, İstanbul Tıfdruk Matbaacılık Sanayii, 1974. Yazar, mezar taşları ve teknik terimlerine alt genel bilgiler verir.

Yetiştî Hacı Bektaş Veli Abdal Musa Sultan
Sezâ gördü bu mevkide esasıyle hankahı
Müridan sıdk ile gelsün erenlere olsun teslim
Kul olsun Âl-evlâda idüb ikrâr şahenşâhı
Müdâvim ola hizmetle bu meydan-ı muhabbedde
İrişüb pîr ü irşâda tuta erkâniyle râhı
Zuhûratla gelüb bir er didî şevkiyle tarihin
Yeniden kıldı bünyâd Şemsi Baba işbu dergâhı
sene 1281

2 — Cemşid (?) Baba'ya ait mezartaşı (Resim : 3 -Konum Kroki-
si No : 1, Kısaca K.K)

Alışılmışın dışında bir şekle sahip olan bu mermer baştaşı kitabesi-
nin ayaktaşına rastlanamamıştır. 61x65x8 cm. ölçüsünde olan bu şahi-
denin boyun kısmının üzerindeki taşında dört **terkli**¹⁷ bir Bektaşî kavu-
ğu vardır. Mezartaşının boynunda göğse doğru sarkan bir **Teslim Taşı**¹⁸
kabartması vardır. Baştaşın göğüs kısmında, Teslim Taşı'nın her iki ya-
nındaki her biri bir panoda olmak üzere sülüsle yazılmış «Baki Hak»
ibaresi vardır. Dergahın giriş kapısındaki kitabede olduğu gibi **silmeler**-
le çevrilmiş **pano** içinde olmak üzere dört satır şeklinde dört beyit yazıl-
mıştır. Kitabe metni talikle yazılmıştır. Son beytin ilk mısrasında tarih
düşürülmüş olup bir önceki mısradaki bulunan «bu» ilavesiyle 1297 H/
1879-80 tarihi bulunmuştur. Şair tarihi «ebced» ile yazılmış olup mevta-

(17) Bektaşî mezartaşlarının (erkek), en üst bölümünü teşkil eden *Taç*'ın kubbesin-
deki dilimlere *terk* denilir.

(18) *Teslim Taşı* genellikle 1,5 cm. kalınlığında ön yüzü kabarık olan ve kenarlarında
12 muntazam hilâl şeklinde çıkıntısı olan bir taştır. Boyuna takmak için kul-
lanılan kurnap, taşın yukarıdan aşağıya çap boyunca açılan delikten geçirilir ve
altta dört halka şeklini alır. Bu da Bektaşîlikte önemli olan dört kapıyı sem-
bolize eder. *Teslim Taşı*, genellikle Hacı Bektaş veya Balım taşı da denilen gü-
zel renklere sahip *oniks* (*onyx*) taşından yapılması adettendi. Bektaşîler bu
taşı takmakla pirlerine olan bağlılık ve teslimiyetlerini göstermiş olurdu. Bedri
Noyan, *Bektaşîlik Alevîlik Nedir?* Ankara, Doğu Matbaacılık ve Ltd. Şti.,
1985, 92; M. Zeki Pakalın, «Teslim Taşı», *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri*
Sözlüğü, III. Cilt, İstanbul, Maarif Basınevi, 1954, 476.

nın adını son satıra Cemşid¹⁹ olarak kaydetmiş olduğu kanaatindeyiz. Bu şahide çalışmamızın sonuna eklediğimiz «Şemsi Baba Bektaşî Haziresi Konum Krokisi»nde yeri 1 numara olarak işaretlenmiştir. Bundan sonra açıklanacak olan mezar kitabeleri de krokideki numaralara göre verilmiştir. Şiirin vezni 3 Failâtün/Fâilün'dür.

باقی حق

مرغ دل پرواز ایدوب بوشت. قویدی کیتدی، لانهی / کیلره ترک ایلدی گلشنده کی کاشانه یی
یاقدی جم آیینه اشی عشر نورن چراغ / نارحسرتدن خلاصه عزم ایدوب پروانه یی
خاک پای حضرت شمسى ده طوتدی مقام / روحی شاد اولسون صدفده صافلاراق دردانه یی
اشکریز تاریخ تام فحری "بو" کلدی خاطره / ویردی ساق، فلک جمشید ده بوش پیمانه یی

Murg-ı dil pervaz idüb boş koydu gitti lâneyi
Kimlere terk eyledi gülşendeki kâşâne-yi
Yaktı cem âyinine isnâ-aşer nûrdan çerâğ
Nâr-ı hasretten hulasa azmidüb pervâne-yi
Hâk-i pâ-y-i Hazreti Şemsî'de tuttu bir makam
Ruhu şâd olsun sedefte sakladık dürdâne-yi
Eşk-i rîz tarih-i tâm Fahri «bu» geldi hâtıra
Virdi sâki-i felek Cemşid'e boş peymaneyi

3 — Mîr Samî'nin eşi ve Şemsi Baba'nın torunu Fatma Zehra Hanımın mezar taşı (Resim : 4, K. K. no : 2).

Üzeri köşeli ters U biçiminde olan bu mermer şahidenin ölçüleri 130x30x4 cm. dir. Mezar taşının **taç** ve **almılık**²⁰ bölümünde üç çiçek ve iki lâleden oluşan bir demet yer almaktadır. Oniki satır olarak rık'a ile yazılmış kitabenin taş oyma biçiminde kazıldığı görülmüştür. Gayet sade bir görünüme sahip olan bu şahidenin şiiri aruz vezninde yazılmış olup Fâilâtün/Fâilâtün/Failâtün/Fâilün'dür.

(19) Cemşid, aynı zamanda şarabı icad edenin adı olduğu bilindiği için isimde şüpheye düştük. Ancak, kitabelerde, orada yatanın isminin de son satırlarda verilmesinin genel bir adet olduğunu da kaydetmemiz gerekir.

(20) Azade Akar, a.g.m.

Bâki Hak

باقی حق

Kim gelir bu aleme bir emr-i vâki
rihleti

کیم کلیر بو عالمه بر امر واقع رحلتی

Suretinden keşfolur erbâb-ı râzın
sireti

صورتندن کشف اولور ارباب رازک سیرتی

Mîr Sâmi zevcesi Şemsi Baba'nın
dulhteri

میرسامی زوجسمه شمس بابانک دختری

İtmedi ârayîş dünyâya kat'a râğbeti

ایتمدی آرایش دنیا به قطعا رغبتی

Subh-ı nev'rûza müsadif ki berât-ü'
lleyli idi

صبح نوروزه مصادف برات اللیل ایدی

Hangi bir mü'min bulur fevtinde
böyle devleti

هانکی بر مومن بولور فوتنده بویه دولتی

Bu yeter ihlâsına ol kalb-i pâk-i
ezher

بو یتر اخلاصنه اول قلب پاک ازهرک

Râyegân olsun cenâb-ı Fatıma'nın
şefkati

رایگان اولسون جناب فاطمهک شفقتی

Geldi bir cân şöyle yazdı Cevherî
tarîhini

گدی (برجان) شویه یازدی جوهری تاریخنی

Fatıma Zehra Hanım ukbâda buldu
rif'ati

فاطمه زهرا خانم عبادا بولدی رفعتی

1342/1923 - 24

سنه ۱۳۴۲

4 — Dergah banisi Şemseddin'in büyük oğlu Mîr Riza'nın taşı (Resim : 5 K.K. no : 3)

Diğerleri gibi mermerden yapılmış olan bu şahidé 128x34x6cm. ebadında olup Dergah kurucusunun büyük oğlu olmasına rağmen boynunda teslim taşının olmayışı ile dikkati çekmektedir. Şahidenin Bektaşî kavuğu on iki dilimlidir. Talik ile yazılmış kitabe on dört satırdan oluşmuş olup, beyitler silmelerle birbirinden ayrılmıştır. Kitabe aruz vezninde yazılmış olup üç Feilatün/Feilün'dür.

Bânî-i dergah olan Hazret-i Şemseddin'in

بانى درگاه اولان حضرت شمس الدينك

Sulb-i pâk-i veled-i ekberi'dir Mîr Riza

صلب پاك ولد اكبريدر مير رضا

Dehre geldi geleli kalmadı hiç iyilikten

دهره گلدی گلهلی کالمادی هیچ ایلیکدن

Kerim-üş-şîme her ne denilse uhrâ
Hangi milletten olursa sorunuz bu zâtı

بو كريم الشيمه هر نه دنيلىسه احرا
هانگى، ملتدن اولورسه سورونوز بو زاتى

İyilik görmemiş âlemde bulunmaz asla

ایلیک گورمemiş عالمده بولنمز آسلا

Bilerek herkese aldanmayı zevk etmişti

بيليرك هرکسه آلدانمى زوق ايتميشدی

Kimsenin kalmadı hakkı üzerinde hâşâ

کيمسنيک کالمادی حاقى اوزرنده حاشا

Kalem evsâfını tahrirde aczin söyler
Az gelir böylesi dehre bu muhakkak-
tır hâ

کالم اوصافى تهريره عجزک سويلر
آز گيلر بويليسى دهيره بو محققدر ها

Terk idüp âlem-i fânîyi bakâya gitti
Ruhuna huld-ı berîn ola makarr-ı
me've

ترک ايديوب عالم فانيى بقايه گيتدی
روحنه خلده برين اوله مقر و ماوا

Okuyun fatihalar rûhuna ey ehl-i dilân

اوقويون فاتحطر روحنه ای اهل ديلان

Size de bir gün olur böyle merasim icrâ

سزه ده بير گون اولور بويله مراسيم اجرا

5 — Şemseddin Baba'nın ikinci oğlu Hüsnü Efendi'nin mezartaşı
(Resim : 6 K.K. no : 4)

Tepesinde dilimlerin birleştiği noktada «mühür» veya «gül»²¹ denilen yuvarlak bir parça bulunan bu on iki terklı Bektaşî Hüseyinî Taçlı şahidenin kitabesi talikle yazılmış olup araları silmelerle ayrılmış on satırdan meydana gelmiştir. Mezartaşı 141x32x8 cm. ölçüsündedir. Aruz vezniyle yazılmış olan şiir, Feilatün/Feilatün/Feilatün/Feilatün kalıbındadır.

(21) Bedri Noyan, a.g.e., 88.

Hu Dost 3 Kânûn-u evvel
Tarih-i vefatı 1322/1906
Dergahın banisinin mahdum-u sanisi
idi
Anfuvan-ı hengâmını dâim bilirdi
zatına
Sâlik-i râh-ı hakikat hem de hoş
sohbet idi
İğbirar-ı ye's aks etmezdi hiç mir'
atına
Kırk beş elli saline dek ömrü zevk
ile geçib
Badema evcâ'-ı pîrî göz diküb me-
matına
Elli beş altmış yaşında za'af geldi
kendine
Beş sene sonra veda' itti ahir
hayatına
Hu diyüb Hüsnü Efendi gitti ukbaya
o dem
Sahibi hoşnud olub lâyük göre
cinânına

هو دوست ۳ کانون اول
تاریخ وفاتی سنه ۱۳۲۲
دروگهت بانی سنگ معدوم ثانی سی ایدی
عنفوان هنگامنی دایم بیلردی زاتنه
سالتک راه حقیقت هم ده خوش صحبت ایدی
ایغبرار یاس عکس ایتمزدی هیچ مرآتنه
فرق بتر الی سالتک دک عمری زوق ایله کچوب
بعدما اوج پیری کوز دیکوب ممانته
الی بتر آلتیش یاشنده ضعف گدی کندینه
بتر سنه صوگرا وداع ایتدی آخر حیاتینه
هو دیوب حسنی افندی گدی عقبایه او دم
صاحبی خوشنود اولوب لایق کوره جمانه

6 — Şemsi Baba'nın oğlu Muharrem Baba Efendi'nin Mezartaşı
(Resim : 7 K. K. No : 5).

Oniki terklı bir Bektaşî Taçı olan bu mezartaşında **Teslim Taşı** boy-
na asılıdır. Kitabe beş satırdan oluşup araları **silme** ile ayrılmıştır. Kita-
besi talik ile yazılmış olan şahidenin sade bir görünümü vardır.

Hu Dost
Rusumat ketebesinden
Şemsi Babazâde
Muharrem Baba Efendi ruhuna
Elfatiha
1320/1902 - 3

هو دوست
رسومات کتبه سندن
شمسی بابازاده
محرم بابا افندی روحنه
الفاتحه
۱۳۲۰

Bektaşî tarikatının kurucusu Hacı Bektaş Veli'nin halifelerinden Karadutlu Dergah-ı kurucusu Eğriboz İstefesi muhacirlerinden olan Yusuf Şemseddin Baba'nın mezarı mermer sanduka biçimindedir. Baştaşı taçlı ve kitabeli olup ayaktaşı ise şamdanlıkta oturmuş bir mum şeklin- de yapılmıştır. Haziredeki diğerlerinin arasında en güzeli ve en gösteriş- lisi olan Taç'ı Hüseyinî biçiminde, on iki **terkli** olup alt kenarı çepeçevre çiçek motifleriyle işlenmiştir. Talik ile yazılmış olan kitabe dokuz mail satırdan oluşmuş olup dikkat çekici özelliktedir. Silindir biçimindeki baştaşın ölçüleri 170x75 (çevre) cm. dir. Taç'ın ölçüleri ise 20 (boy) x 80 cm. çaplıdır. Ayaktaşı, şamdana konulmuş muma benzetilmiştir.

Hüve'l Hayyü'llezi lâ yemut

La ilahe illallah Muhammed

Resulullah

Ali Veliyullah tarikât-ı alliyeye-i

Hünkâr

Hacı Bektaş Veli Hazretlerinin

Hulefasından işbu Karadutlu

Dergah-ı

Şerîfi bânisi Eğriboz İstefesi

Muhacirinden murşid-i ağâh ârif-i
billah

Yusuf Şemseddin Baba ruhuna fatiha

18 Fi Şevval sene 1302/12 Ağustos

1885

18 Fi Temmuz sene 1301/1885

هو الحي الذي لا يموت

لا اله الا الله محمد رسول الله

علي ولي الله طريقت عليه خنكار

حاجي بكاتر ولي خضرترينك

خلفاستدن اشبو قره طوتلى درگاه

شريفى بانيسى اغريبو ز استغفى حى

مهاجريندن مرشد آگاه عارف بالله

يوسف شمس الدين بابا روحته فاتحه

۱۸ في شوال سنة ۱۳۰۲

۱۸ في تموز سنة ۱۳۰۱

(22) Bina kitabesinde Dergâh'ın kurucusunun adı Şemsi Baba olarak verilmiş ise de, bu mezar taşında adı Şemseddin olarak geçer ve Dergâhı bu zatın kurduğu ya- zıdır. Şemsi ismi Şemseddin'in kısaltılmış şeklidir. Diğer yandan, dostumuz ve İzmir aşığı, değerli araştırmacı - yazar Yaşar Aksoy'un yazdığı, «Eski İzmir'de Bektaşî Şairleri, «Ortaklaşa», Mayıs 1982, nr. 2, s. 11'de Şemseddin Baba'nın 1795'de İzmir'de doğduğunu ve Karadutlu Dergâhı'nın post - nişini olduğunu yazmıştır. Bunu şüphe ile karşılıyoruz. Zira somut bilgilerin yazıldığı mezar taşında bu zatın Eğriboz İstefesi muhacirlerinden olduğu ve Karadutlu Dergâ- hı'nın kurucusu olduğu açıkça yazılıdır. Kendisi doğal olarak da Dergâhın postnişini'dir.

8 — Şemseddin Baba'nın eşi Ana Bacı Fatma Zehra Hanım'ın taşı
(Resim : 10 K.K. no : 7)

Silindir biçimindeki baştaşında talik ile yazılmış bir kitabe vardır. Silmelerle birbirinden ayrılmış olan sekiz satırdan oluşan kitabenin üst kısmında Hicrî ve Rûmî tarihler verilmiştir. Bu şahidede sadelik ve güzelliğin bir araya getirildiğini açıkça görmekteyiz. Belki de bu husus Şemseddin Baba'nın eşinin sadelik, alçakgönüllülük ve güzelliğinin taşta yansıtılması biçiminde ifade edilmek istenmiştir. Beyaz mermerden yapılmış olan üstüvanî şahidenin yüksekliği 141 cm. çevresi 60 cm., çapı da 20 cm. dir. Baş ve ayak taşları ortası delik olmayan bir **pehle** taşının uçlarındaki deliklere oturtulmuştur.

26 Receb Sene 1309/26 Şubat 1892	۲۶ رجب سنه ۱۳۰۹
16 Şubat Sene 1307/1892	۱۶ شباط سنه ۱۳۰۷
Küll-ü men aleyha fan Hünkâr	کل من علیها فان خنکار
Hacı Bektaş Veli Hazretleri	حاجی بکتاش ولی حضرتلری
Hulefasından Karadutlu	خلفاسندن قره طوتلی
Dergâh-ı Şerifi banisi	درگاهى شریفى بانى سى
Yusuf Şemseddin Baba'nın	یوسف شمس الدین بابانک
Zevcesi Ana Bacı Fatıma	زوجه سى آنا باجى فاطمه
Zehra Hanımın ruhuna	زهرا خانمک روحنه
Fatiha	فاتحه

9 — Dergah'ın Post-nişin'i Fuad Bey Baba'nın eşi İkbal Ana Bacı'nın Mezartaş (Resim : 11 K.K. no : 8)

Hazirede bulunan hanım mezartaşları arasında en gösterişli olan bu mermer şahide 142x24 cm. ölçüsündedir. Sekiz mail satırdan oluşan kitabenin metni aruzla yazılmış olup, vezni Feilatün/Feilatün/Feilatün/Feilün

Hüve'l Baki

Çerh-ı dânun bilerek cevr ü zulüm
pîşesini

Âlem-i lâhûtu tercîh ile tebdil mahâl
Lâne-i fânîyede terk iderek

yavruların

Âşîyan-ı ebede eyledi pervâz İkbâl

Merhum Şemsi Baba hafidesi ve

Dergâh-ı Şerîf post-nişini

Fuad Bey Baba zevcesi İkbâl Ana

Bacı ruhiçün lillahi'l fatiha

Tarih-i tevellüdü 1287/1865-66

8 Haziran 1332/1916

هو الباقی
چرخ رونك بيلك جور و غلم پيشه سنی

عالم لاهوتی ترجیح ایلہ تبدیل محال
لانہ فانیہ لہ ترک ایدہ رت یاورولرین

آشیان ایدہ ایلدی پرواز اقبال

مرحوم شمس بابا حیدر سی و

درگاه شریف پوست نشینی

قواد بنت بابا زوجه سی اقبال آ

باجی روحیچون لله افاتحه

تاریخ تولدی ۱۲۸۷ / ۸ حیران ۱۲۸۲

10 — Asitaneli Süleyman Efendi'nin oğlu Mîr Riza'nın mezar taşı
(Resim : 12 K.K. no : 9)

Hazire'de bulunan şahidelerin içinde tek fesli olanıdır. Teslim taşı bulunmayan baştaşının kitabesi on iki mail satırdan oluşmuş olup araları silmelerle ayrılmıştır. Kitabenin başında «Hu Dost» ibaresi yerine «Hüve'l Hayyü'l Baki» kalıbının kullanılmış olması bu zatın Bektaşî olduğunu açıkça göstermekle beraber, kitabede Uşşakiyye²⁴ tarikatine mensup olduğu yazılıdır. Kitabe beyaz mermer üzerine yazılmış olup ölçüleri 130x31 cm. dir. Kitabe Talik stilinde yazılmıştır.

Hüve'l Hayyü'l Baki sene 1300/

1882-3

Asitaneli Süleyman Efendi'nin

Mahdum-u zîşanıydı Mîr Riza

Tarîk-i Uşşakiyye mensub idi

Hüsameddin Pîr'e kılmış iktida

Aşk ve şevk ile bu yolda hasılı

Ömrünü geçirdi etti can feda

Dar-ı ukbada ola buna şefi'

Seyyid ü'l kevneyn-i şah-ı enbiya

Lafz-i tarihini hâtif didi

Eyledi üçyüzde fevt Mîr Riza

Ruhuna fatiha

هو الحی الباقی سنه ۱۳۰۰

اسیتانلی سلیمان افندی

مخدوم زیشانی میر رضا

طریق شتاقی به منسوب ایدی

حسام الدین پیر ه طغر افدا

عشق (و) شوق ایلہ بریوند ه حاصلی

عمرینی کچریدی ایتدی جان فدا

دار عقیده اوله بوکا شفع

سید الکونین شاه انبیا

لفظ تاریخی هاتف دیدی

ایلدی اوچیوزده فوت میر رضا

روحنه فاتحه

- (23) Uşşakiyye, Halvetiyye tarikatının bir şubesidir. 1476'de (Buhara'da doğmuş olan Hasan Hüsameddin tarafından kurulmuştur. Erzincan'da tanıdığı Semerkandlı Şeyh Ahmed'e rastlayıp ondan feyz almış ve Anadolu'ya geçmiştir. Uşşak'ta uzun bir süre kalınca «Uşşakî» lakabıyla şöhret olmuştur. 1602'de Konya'da ölen bu zat İstanbul Kasımpaşa'daki Tekke'ye defnedilmiştir. M. Z. Pakalın. a.g.e., III, 555.

11 — Şemsi Baba'nın damadı Veli Sami Bey'in mezartaşı (Resim : 13 K. K. no : 10)

Taç ve boyun kısmı bulunmayan bu erkek şahidesi ilgi çekici olup, yalnız on iki terkli Bektaşî taçı kitabenin en üst kısmına kazılmıştır. Kitabesinde ve beyaz mermere aruz vezniyle kazılarak yazılmış olan bir şiir vardır. Bu manzumenin vezni dört mefailün'den oluşur. Kitabenin ölçüleri 145x31x3,5 cm. dir.

Baki Hak

باقی حق

Cenâb-ı Hacı Bektaş-ı Veli'nin
bende-i hassı

جناب حاجی . بکاتاش ولی تک بندہ " خاصہ

Veli Sami Bey'in fevti bir dâğ-ı nihan
oldu

ولی سامی . بکک فوتی بر داغ نہان اولدی

Erenler serveri Şemsi Baba'nın
kızının zevci

ازنر سروری شمسی باباک قیزیک زوجی

Ecel câmin içüb azm-i rehî- mülk-i
cinan oldu

اجل جامن ایچوب عزم ره ملک جنان اولدی

Duyunca cânîb-i hakdan kulağı
«ircii» emrin

دویونجه جانب حقدن قولاغی " ارجعی " امرک

Simurg-ı ruhu uçdu eflâke revan
oldu

سیمورغ روحی اوچدہ . افلاکہ روان اولدی

Tarikatte sulûkun hatmedüb şer-i
şerif üzre

طریقده سلوکن ختم ایدوب شرع شریف اوزره

Hakikat marifetten sır ehli lâmekân
oldu

حقیقت معرفتدن سر اهل لامکان اولدہ

Meded Allah Muhammed hu deyüb
teslîm-i rûh itdi

مدد آله محمد هو دیوب تسلیم روح ایندہ

Erenler himmetiyle vâsıl-ı dâr ü'l
amân oldu

ازنر همتیکه واصل در الامان اولدی

Bi ism-i kudret-i mevlâ gelüb bâtın
diyârından

باسم قدرت مولا گلوب باطن دیارندن

Ayağı taş kabrinde dikildi bir nişan
oldu

آیاقی . طاقن قبرده . دیکلدی بر نشان اولدہ

İki er çıktı târîh-i vefatın söyledi
Hüsni

ایک . ار چقدی تاریخ وفاتن سویلدی حسنی

Didi Samî Bey'e cennet sarayı
âşiyân oldu

دیدى سامى . بکک جنت سراى آشیان اولدی

1302/1884-85

۱۳۰۲

12 — Hancı Hüsameddin Bey oğlu Gazi Orhan Bey'in mezar taşı
(Resim : 14 K.K. no : 11)

Beyaz mermerden yapılmış bu şahidenin boyun kısmından yukarısı kırılmış ve parçası da Hazire'de bulunamamıştır. Şahidenin nesih ile yazılmış kitabesi altı satırdan oluşmuştur. Kitabenin ölçüleri 66x21x6 cm. dir.

Ah min el mevt 1331/1912-23
Aguş-u maderde bülbul idim ben
Altı aylık fidan gül idim ben
Hancı Hüsameddin Bey
Mahdumu Orhan Gazi Bey
Ruhuna fatiha

آه من الموت سنة ١٣٣١
آغوش مادره بلبل ایدم بن
التي آلیق فدان گل ایدم بن
خانجی حسام الدین بک
مخدومی غازی اورخان بک
روحنه فاتحه

13 — Derviş Kazım'ın mezartaşı (Resim : 15 K.K. no : 12)

Mermerden yapılmış olan şahidede göğüs, boyun ve taç kısımları vardır. Bir erkek Bektaşî kitabesi olarak boyunda «Teslim Taşı» eksiktir. Baştaşının üstünde Bektaşî'lere mahsus bir Hüseyinî Taç²⁴ vardır. Bu Taç'ın üstü on iki terkli (dilemli) olup alt kenarı dört parçadan (kapı) oluşmaktadır. On satırdan meydana gelmiş olan ve talik stilî ile yazılmış olan kitabenin üstünde Bektaşîlere mahsus «Hu Dost» ibaresi ve tarih vardır. Kitabenin ölçüleri 90x32x7,5 cm. dir.

Hu Dost Sene 1292/1875
Kirve-i abdalardan olub Derviş
Kazım
Beste idi sıdk ile dergâhda hâdim
La'yı nefi eyleyüb illa'da idi²⁵
Halim selim sıfat tab' mekarim
Eyvallah ile geçirdi müddet-i ömrün
Riza başında daim olmuşdu kaim
Helalleşüb ihvan ile eyledi vefat
Böylece oldu bu bakaya âzim
Düşünce Cevherî himmetle tarih
Can verdi bu dergahımıza Derviş
Kazım

هو دوست سنة ١٢٩٢
کروه آبدالان اولوب درویش کاظم
بسته ایدی صدقیه درگاهده خادم
لا ی نفی الیوب ادره ایدی
حلم سلیم صفات طبع مکاریم
ایوالله ایله کچوردی مدت عمرین
رضا باشنده دایم اولغندی قائم
خلال نشوب اخوان ایله ایلدی وفات
بویله اولدی بو بکایه اعزیم
دوشونجه جوهری همتله تاریخ
جان وردی بو درگاهمه درویش کاظم

(24) Bedri Noyan, a.g.e., 146.

(25) Burada kitabenin yazarı ilginç bir tasavvuf örneği vermektedir. Kısaca «La» ve «illa»nın kullanıldığı yerler hemen hemen bellidir. 1 — *La* ilahe illallah Muhammed Resulullah. Temelde anlamı «Allahın yokluğundan vazgeçip, Allahın varlığına inanmak»tır. 2 — *La* feta illa Ali, seyfe illa Zülfikâr. Kısas anlamı «Ali'den başka yiğit, Zülfikârdan başka da kılıç yoktur». 3 — *La* rahate fiddünyalil mü' minin illa Hika'a rabbihi. Öz anlamı «Müminler için Allahına kavuşmadıkça Dünya'da rahat yoktur.» Bu örnekler Derviş Kâzım'ın iyi bir mümin olduğunu ve Allah'ını çok sevdiğini ve ona kavuştuğunu açıklar.

14 — Avni Baba'nın oğlu Ahmed'in mezartaşı (Resim : 16 K. K. no : 13)

Dergah'ta sevilen bir Baba'nın oğluna ait olan bu şahide küçük çaptadır. Taç'ı ve boynundaki teslim taşı ile güzel bir mezar baştaşıdır. Mermerden yapılmış olan bu şahide 71x20x6 cm. ölçüsündedir. Sekiz satırdan oluşan bu kitabe Talik ile yazılmıştır. Ahmed dergahta sevilen bir Bektaşî çocuğu idi.

Hu Dost sene 1298/1878-79
Beğendik Baba'nın gülü idi bu
Dervişane muhibb-i tıfl(ı) idi bu
Avni Baba'nın mahdumu Ahmed
Gözlerinin nuru dili idi bu
Lafzen tarihi doksan sekizde
Yürüdü Hakka veli idi bu
Ruhîcün fatiha

هو دوست سنه ١٢٩٨
بگندك بابانك گلی ایدی بو
درویشاننه محب طفل ایدی بو
عنوی بابانك محدوم احمد
گوزلرینک نوری دلی ایدی بو
لفظا تاریخی طقسان سکرده
یوریدی حقه ولی ایدی بو
روحیجون فاتحه

15 — Dergahın Aşçısı Derviş Yusuf'un mezartaşı (Resim : 17 K. K. no : 14)

Kitabenin yazıldığı dikdörtgen biçiminde bir mermer, boyun ve on iki dilimli Bektaşî taş'ından oluşan bu şahidede bir teslim taşı eksiktir. Talikle yazılmış ve araları silmelerle ayrılmış olan kitabe satırları meyilli değil düzdür. Kitabenin ölçüleri 77x27x7 cm. dir.

Hu Dost sene 1292/1875
Rıza-i Hak için Derviş Yusuf
Aş evinde eyledi sıdk ile hizmet
Suziş-i aşk ile yandı yakıldı
Canlara pişürdi daima ni'met
Tay idüb Dünya'dan ervah-ı kutsa
Olsun makamı gülizar-ı cennet
Düvazdeh-i eimme-i çar deh-i
masum²⁶
Ola şefi'-i cevval-i (?) himmet
Cevher-i eşkimle didim tarihin
Riyaz-ı nâiminde yarab vir ana
vuslat

هو دوست سنه ١٢٩٢
رضای حق ایچون درویش یوسف
اثر اوند ه ایلدی صدقيله خدمت
سوزش عشق ايله یاندى یاقıldı
جانلره پیşوردی دایما نعمت
طی ایدوب دنیادن ارواح کتسه
اولسون مقام گلزار جنت
دوازده امة چارده معصوم
اوله شفعی جوال همت
جوهر اشکله دیدم تاریخ
ریاضی نعمتینه یارب ویر انا وصلت

(26) Genelde «Çâr - deh ma'sûm-ı pak» olarak kullanılan bir tabirdir. Bektaşî tarikat erbabına göre on iki imam ile Hz. Peygamber ve Hz. Fatima'yı kessededer. F. Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, Doguş Ltd. Şti. Matbaası, 1970. 205.

16 — Rıza Efendi'nin oğlu Haydar'ın mezar taşı (Resim : 18 K. K. no : 15)

Devşirme taştan yapıldığı izlenimini veren bu çocuk şahidesi mermerden olup ölçüleri 43x20x7 cm. dir. Baştaşı kitabesi dört düz satırdan oluşmuş olup araları silmelerle ayrılmıştır. Şahidenin taç kısmını oluşturan ve Bektaşilikle ilgisini anlayamadığımız kavuğun büyüklüğü dikkati çekmektedir.

Hu Dost 1293/1876

Halkalı'dan tarîk-i hazret-i Uşşakînin

Göçdü Rıza Efendi mahdumu

Haydar nam

Yakdı suz-i fırkatiyle valideyni
elemden

Gök nev nihâl iken ömrüne erdi
hitam

هو دوست سنه ۱۲۹۳

خلقتلیدن طریق حضرت عشاقک

کوجندی رضا افندی مخدومی حیدر نام

یادی سوز غرضیله والدینی المان

کوت نو سہال ایکن عمرینه اُردی ختام

17 — Eğribozlu Zülfikar Baba'nın mezar taşı (Resim : 19 K. K. no : 16)

Bu Baba'nın şahidesinde teslim taşının olmayışı dikkat çekicidir. Şahide'nin dört terkli olan Bektaşî taşı sade bir görünüme sahiptir. Kitabe, mermerin dikdörtgen biçiminde olan ana kısmına sülüsle yazılmış olup, ölçüleri 128x32x7 cm. dir. On iki satırdan oluşan şahide kitabesinin satırları, diğerlerinde olduğu gibi, silmelerle ayrılmış, her bir satır bir pano içinde kalmıştır.

Hu Dost sene 1311/1893-94

Eğribozlu Zülfikar Baba bu yıl

Canib-i ukbaya oldu reh revan

Cezbe-i aşk-ı ilahî eyleyüb

Künc-i inzivada cismin natuvar

Ehl-i Beyt Hazret-i Peygamberi

Yad edüb eyledi imrar-ı zaman

Er idi bab-ı tarîkatte o pîr

İrtihalinden mükedder sâlikân

Üç yüz on birdir vefat-ı tarihî

Tekye-i ukbada ola şaduman

Rahmetullahu aleyh

هو دوست سنه ۱۳۱۱

اگرېبوزلی زولفقار بابا بو ییل
جانب عقابیه اولدی رهروان

جزیه عشق الهی الیوب

کم انزواء جسم ناتوان

اهل بیت حضرت پیغمبری

یاد ایوب ایلدی امرار زامان

ار ایدی باب طریقتده او پیر

ارتحالندن مکرر سالکان

اوچویز اون بردر وفات تاریخ

تکمه مقارده اوله شادمان

رحمه الله علیه

18 — Belgradlı Süleyman Sami Efendi'nin kızı Adile Hanım'ın mezar taşı (Resim : 20 K. K. no : 17)

Ege Bölgesinde sık rastlanan bir kadın şahidesi şekline sahiptir. Beyaz mermerden yapılmış olan baştaşı aşağıya doğru daralan ters U biçiminde olup, tepesi sivridir. Kitabenin ölçüleri 125x37x4 cm. dir. Dokuz satırdan oluşan ve araları **silmelerle** ayrılmış olan kitabe **Talik** ile yazılmıştır. Vezni aruz olup kalıbı 3 Failatün 1 Failün'dür. Bu şahidenin **ahnlığı**nda çiçek ve yaprak motiflerinden oluşan bir demet vardır. Kitabebölümünün etrafı tümüyle **silme** ile çevrilmiştir.

Bak ne faci' mazhariyettir düşün insan için	باى نه فاجع مظهریتدر دوشون انسان ایچون
Genç iken olmak kazaen dâhil-i hâk-i fena	کیم ایکن اولمو قضا داحل حک فنا
Gördüğüm kabır-i hazîn ey zâir-i zî-ibtisar	کردیگ قبر خزین ای زائر زى ابتصار
Oldu böyle bu zavallı genç kıza bir inziva	اولدی بویله بو زواللی کیم قیزه برانزوا
Güller açsun nûr-ı gufrân-ı ezelden merkadı	گلر آچسون نور غفران ازلدن مرقدی
Rûhu olsun tâhir-i firdevs-i bâlâ-yı bekâ	روحی اولسون طاهر فردوس بالای بکا
Merhum Belgradlı Süleyman Sami Efendi	مرحوم بلغررلی سلیمان سامی افندی
Kerimesi Adile Hanım ruhuna fatiha	کریمه سی عارله خانم روحنه فاتحه

19 — Erkrili (?) Kadri Efendizâde Şahin Ağa'nın eşi Kamile Hanım'ın mezar taşı (Resim : 21 K. K. no : 18)

Silindir biçiminde olan bu hanım şahidesinin **ahnlık** kısmına teslim taşı işlenmiş olup dokuz satırdan oluşan kitabenin her bir satırı **silmelerle** ayrıldığı için dokuz ayrı **pano** ortaya çıkmıştır. Kitabenin şiiri aruz vezniyle yazılmış olup vezni 3 Feilatün/1 Feilün'dür. Mermerden yapılan şahidenin ölçüleri Boy 156 cm., çevre 60 cm., çap. 9 cm. dir.

Hüvel Baki 3 Şubat sene 1325/1909

Kâbız-ı ervaha söz anlatması
mümkün değil

Âkıbet kabzetti rûhum bakdı
feryadına

«Küll-i şey'in hâlik» emrine çün
oldum muti'

Hâl-i nez'imde yetişti imânım
imdadına

Erkrili Kadri Efendi zâde

Şahin Ağa'nın zevcesi

Kamile Hanım'ın ruhiçün Fatıha

هو الباقي ۳ شباط ۱۳۲۵

قايض ارواحه سوز اكلاتمسي ممكن دكل

عاقبت قص ايدي روحم باقدي فرياديه

كل شئ هالك امرينه چون اولدم مطيع

حال نزعده يتيشدي ايمانم امداديه

اركريلي قدری افندی زاده

شاهن اقلانك زوجه سی

كامله خانمك روحیچون فاتحه

20 — Kandiyeli Cafer bin Tahir Ağa'nın mezartaşı (Resim : 22 K. K. no : 19)

Bu haziredeki sade ve tipik mezar kitabelerinden biridir. Taç'ı dört terkli olup boynunda adet olduğu üzere teslim taşı vardır. Altı mail satırdan oluşan kitabe Talik ile yazılmıştır. Baştaşı mermerden yapılmış olup ölçüleri 134x33x6 cm. dir.

Hu Dost 1335/1916-17

Der-i ihsanına geldim meded ya

Hazret-i Allah

Günehkârım ümidvârım şafaat ya

Resulullah

Tarîk-i nâzenin* bendeganından

Vatanperver Girid Kandiyeli

Cafer bin Tahir Ağa ruhiçün

Rizaen lillah fatiha

Sinni 70

هو دوست ۱۳۳۵

در احساننه گلدیم مدد یا حضرت الله

گنهکارم امیدوارم شفاعت یا رسول الله

طریق نازنین بندگانندن و

وطن پرور گرید قندیلی

جعفر بن طاهر اقا روحیچون

رضاء لله فاتحه

سنی ۷۰

21 — İsim kısmı kırık mezartaşı (Resim : 23 K. K. no :20)

Alt kısmı kırıldığı için kime ait olduğu belli olmayan bu hanım şa hidesinin alımlık kısmı yaprak figürleriyle işlenmiş ve kavisli bir silmeyle kitabeden ayrılmıştır. Dört sırası belli olan kitabede Ege Bölgesinde çok kullanılan bir şiir yer almaktadır. Mermer olan kitabenin ölçüleri 72x36x5 cm. dir.

Ah min el mevt sene 1331/1912-13

Müyesser oldu bana şehadet

İlahi sen nasib eyle saadet

Bulam ta'ki resulundan şefaet

آه من الموت سنة ۱۳۳۱

میسر اولدی بگا شهادت

الهی سن نصیب ایله سعادت

بولم تا که رسولکدن شفاعت

22 — Emiraki Ali Efendi'nin Eşi Afet Hanım'ın mezartaşı (Resim : 24 K. K. no : 21)

Hazire'de bulunan ikinci lahit mezardır. Beyaz mermerden yapılmış olan lahidin dört yanı çeşitli figürlerle güzel bir biçimde işlenmiştir. Süs unsuru olarak geometrik şekiller, çiçek ve yaprak figürleri ve meyva kullanılmıştır. Silindirik biçiminde yapılan, tepesi yuvarlak ve işlemeli bir biçime konulmuş olan baştaşında on üç satırdan oluşan Talik ile yazılmış bir kitabesi vardır. Aruz vezniyle yazılmış olan kitabenin kalıbı 3 Feilâtün/1 Feilün'dür. Sandukanın ölçüleri uzunluk 186 cm., genişlik 97 cm., yükseklik 88 cm. dir. Kitabenin ölçüsü ise 116x60 cm. dir.

Hu Dost

Şol fena alem ki cânâ bir
melâmet-hânedir

هو دوست
شول فنا عالم که حانا بر ملامت خانه در

Varmıdır dar ü'l melamî eyleyen
darü'sselam

وارمیدر دار العلای ایلین دار السلام

Yirmi üç yaşında ben âl-i abâya
cân atub

یگره اوج یاشنده بن آل عبا به خان اتوب

Rûz-ı mahşer hemdemim olsun
benim fahr-ül-enâm

روز محشر همدم اولسون بنم فخرالانام

Kaldı bir yavrum cihanda sanki bir
dürr-i yetim

قالدی بر یاوروم جهانده سانکه بر در یتیم

Rahmi yok bu dehr-i dünün kimseye
hasıl kelâm

راحی یوق بو دهر دونه کیسه حاصل کلام

Şimdi buldum ben hayât-ı câvidân
dostlar

شمدی بولدوم بن حیات جاودانی دوستلار

Çünkü içdim Hazret-i Haydar elinden
dolu câm

چونکه ایچدم حضرت حیدر الدین دلوو جام

Dört melek geldi didi tarih Cevher
darımı

دورت ملاک گلدی دیدی تاریخ جواهر داریمی

Eyledi Âfet Hanım çûn cây-ı âlâyı
makam

ایلدی آفت خانم چون خای اعلای مقام

Emiraki Ali Efendi zevcesi

امیراکی علی افندی زوجه سی

28 Teşrin-i Sâni sene 1337 yevm-i
pazar (1921)

۲۸ تشرین ثانی سنه ۱۳۳۷ یوم بازار

23 — Giridli Ahmed Ağa'nın mezar taşı (Resim : 25 K.K. no : 22)

Dört terkli taçı ve **teslim** taşıyla birlikte tipik bir Bektaşî mezar kitabesidir. On bir mail satırdan oluşan ve diğerlerinde olduğu gibi, araları **silme**lerler ayrılıp **pano** şekline sokulan bu kitabede aruzla yazılmış güzel bir şiir var olup vezni 3 Failatün/1Failün'dür. Mermer şahidenin ölçüleri 129x29x7 cm. dir. Bu zatın ölüm tarihi olan 1334 yılı, kitabenin son satırındaki «sâl-i naîmi Ahmed Ağa» dan ebced hesabı ile bulunmuştur.

Hu Dost

İşbu dergâh-ı bende seyyidi bu Girîdî
Ahmed Ağa

Azm-i ukbâ eyledi hayfa o merd-i zi
vefa

Mürşîdi Şemsi Baba merd-i İrfan
idi çûn

Çok sadakatlar idiüp gönlün alırdı
dâimâ

Peyrev oldu âzim-i ukbâ olunca
mürşîdi

On yedinci günde vasil oldu ya billahi
(?) ana

Ruhu şâd oldukça bezm-i ehl-i beytde
merhûmun

Destigîr ola bütün evlâdına âl-i âbâ
Çâk olub didi kalem bu Cevher

tarihin

Kendüye kıldı vatan bu sâl-i naîmi
Ahmed Ağa

1334/1918

هو دوست
انجو درگاہ بندہ سیدی بو گریدی احمد ایا
عزم عیا ایلدی حیفاً او مرد زی وفا
مرشدی شمسى بابا مرد عرفان ایدی چون
جوہر عداقتلر ایدوب کوکت آلوردی رانما
پیرو اولدی عازم عیا اولنجه مرشدی
اون یەنچە، کوند وامل اولدی یا اللہ، ۱۴
روحی شاد اولدقجه بزم اهل بید مرجون
دستگیر اوله بتون اولارینه آل عیا
چاک اولوب دیدی قلم بو جوهر تاریخین
کندویه طرد. وئین بو سال نعیو، احمد ایا

24 — Bursa köyünden Abidin Salih'in eşi Sabire'nin mezartaşı (Resim : 26 K.K. no : 23)

Aşağıya doğru hafif daralan bir mermerden yapılmış olan kadın baştaşının ölçüleri 102x32x6 cm. dir. Bu şahidenin **alınlığında** stilize edilmiş bir vazo içinden iki yana sarkan sarmaşık dalları figürü vardır. Araları **silme** ile ayrılmış ve bütün satırı oyulmuş dokuz satırlık kitabe bölümünün etrafı tümüyle silme ile çevrilmiştir.

Rahmetullahu aleyha

28 Temmuz sene 1326/1910

Sâlik-i râh tarikat hâdim-i ehl-i abâ

Talib-i didâr-ı hak nûr-ı hidayet hoş

kelâm

Tahir-i bâtin-ı tarîk-i nazenîne pek

muhib

Maksad-ı âlîsi hasıl oldu andan aldı

kâm

Bursa karyesinden Abidin

Salih'in zevcesi Sabire binti

İsmail elli iki (?) yaşındaki evladını

Bıragub irtihâl-i dâr-u azîm

eylemiştir

رحمة الله عليها ٨ تجوز سنة ١٣٢٦

سالک، راه طریقت خادم اهل عبا

عالم ديدار حق نور هدايت خوش، كلام

ظاهر باطن طریق نازنینه يك محب

مقصد عالیسم، حاصل اولدی اندن آلدی کام

بورسه قریه سندن عابدين

صالحك زوجه سي، صابره بنت

اسماعيل ٥٢ یا ٥٣ یاشندد كه (؟) اولادینو،

بیراغوب ارتحال دار عظیم المنذر

25 — Eriklili (?) Şahin Efendi'nin oğlu Hasan Rıza'nın taşı (Resim : 27 K.K. no : 24)

XX. yy. başlarına ait olan bu silindirik şahidenin üst kısmı (taşı) kırılmıştır. Beş mail satırdan oluşan ve beş pano'ya yazılmış olan kitabın ölçüleri elimizde yoktur. Zira 1984 mayısında fotoğrafını çektiğimiz şahideyi 1985 yılında yerinde bulamadık. Çalınmış olduğu kanaatındayız. Bu şirin şahide ülkemizde binlercesi kaybolmuş ve hala kaybolmakta olan kültür değerlerimizden yalnızca bir tanesidir.

Ah min el mevt sene 1328/1912-13

Eriklili (?) Şahin

Efendinin mahdumu

Hasan Rıza

Ruhuna fatiha

آه من الموت سنة ١٣٢٨

ارکلیلی شاهین

افندی بختومی

حسن رıza

روحنه فاتحه

Sonuç :

İzmir ve civarı Osmanlı devri mezar kitabeleri bakımından zengindir. Konu ile ilgili gayretlerimizin genelde ilgi görmesi, İzmir ve Tire Belediyelerince çalışmalarımızın şempati ile karşılanıp yardım vaadinde bulunmaları, kaybolmakta olan bu sanat, edebiyat ve kültür değerlerimize daha fazla zaman ayırmamıza sebep olmaktadır. Bu çabalarımızın, mezar kitabeleri konusu ile ilgilenenlerin artmasına ve kültür değerlerimizin korunmasına katkıda bulunacağına inanmaktayız.

Yağhaneler'deki Baktaşî mezar kitabeleri üzerine yaptığımız bu araştırmamız sonucu Dergah (Tekke) ile ilgili değerli şahideleri ortaya koymakla kalmıyor aynı zamanda buraya ait bir vakfiyeyi yayınlıyor, Dergah haziresinin bu günkü haliyle konum krokisini gerçek ölçülerine uygun bir biçimde çiziyor ve burayı ilgilenenlere tanıtmış bulunuyoruz. Bundan da önemli olanı, şimdiye kadar hakkında hiç bir çalışma yapılmamış olan, şirin İzmir'in bu küçük tarih hazinesini, gelecek kuşaklara yazılı olarak aktaran orijinal bir çalışma sunmuş olmamızdır.

Kökeni ve mahiyeti ne olursa olsun kültürel tarihimize mal olmuş değerlerimizden olan bu tür yazılı tarih belgeleri üzerinde çalışmak, onları tesbit etmek ve gelecek kuşaklarımıza aktarmak, öncelikle Tarih, Sanat Tarihi ve Türkologlarımızın önemle üzerinde durdukları bir görev olmalıdır. Ayrıca, kaybolmakta ve yenilerinin yapılması, hemen imkansız olan yazılı ve yazısız tarihi mezar kitabelerine sahip çıkılması hususunun ciddi bir biçimde Kültür ve Turizm Bakanlığı'na ve üniversitemizdeki ilgili bilim adamlarımızca ele alınması ve bu konuda halkımızın aydınlatılması kaçınılmaz ve zorunlu görev haline geldiği bir gerçektir. Diğer yandan, Batı Dünyası'ndaki hemen her ülke küçük veya büyük ölçülerdeki bu tür kültürel değerlerini korumakta ve bu yolla da geçmiş nesillerine saygı göstermenin ulvi bir görev olduğunu ortaya koymaktadırlar. Batılılaşma konusunda bir hayli yol almış olan toplumumuzun, medeni Batı Dünyasını bu konuda da örnek almasının yararlı olacağına inanıyoruz.

Ek Belge :

Bu çalışmamızda, fotoğrafını ve yeni harflerle çevirdiğimiz metnini sunduğumuz İzmir-Yağhaneler'deki Şemsi Baba veya Karadutlu Dergahı ile ilgili vakfiye, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde Mücedded Anadolu Defteri 22, Genel No : 608, sıra : 195, sahife no : 166 da kayıtlıdır.

Vakfiyenin Metni :

İşbu vakfiye şura-yı evkafın 28 Şubat 1331 tarihli kararına müsteniden 6 Cemaziyel-ahir sene 1334 tarihinde sudur eden İrade-i Aliyye mucibince kaydolundu.

İzmir Naibi

Esseyid Mehmed

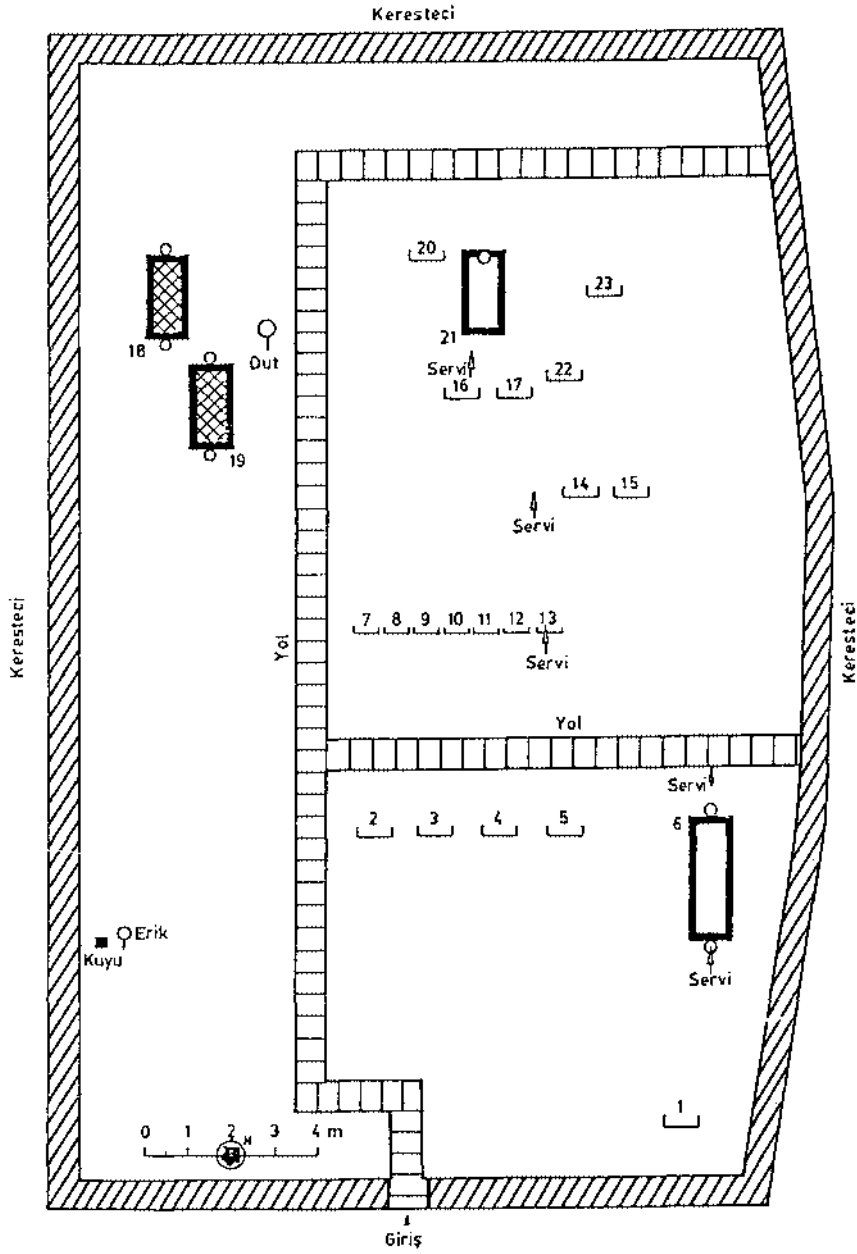
Tevfik

İşbu vakfiye-i celil üş-şan ceride-i bedi ü'l-ünvanın tahrir ve inşaına badi ve tastir ve imlasına sebeb-i adi oldur ki Medine-i İzmir hari-

cinde Katip/oğlu Kulesi civarında vaki zikr-i âti Bektaşî Dergahı post-nişini an'asl İstefe muhacirlerinden Yusuf Şemseddin Baba ibn Feyzul-lah meclis-i şer'/şamihü'l imad ve mahfel-i din-i minüfe rasihü'l evtadda zikr-i ati vakfına liecli't-tescil ve li-itmamı emri'l vakfa ve'l tekmil müte-velli nasb ve ta'yin eylediği faziletli/ Mehmed Ruhi Bey ibn Zeynelabidin mahzarında ikrar-ı sahih-i şer'i ve itiraf-ı sarih-i mer'i idüp zikr olunan Ka-tipoğlu Kulesi civarında vaki bir tarafı Kemmun (?) veledi/ Hacı Kosta veledi-ı atam ve bir tarafı Yani veled (boş) veled atam bağ ve bağçesi ve tarafeyni tarik-i âm ile mahdud Karadutlu denilen on beş dönüm mikdarı/ ba-tapu taht-i tasarrufunda olan arz-ı mîri üzerine bare-yi sa-hib-i arz malımla bina eylediğim fevkanî ve tahtanî yedi bab oda ve bir kilar ve bir matbah ve bir fırın ve Mescid-i/Şerifi şamil dergah-ı münî-fiyle keزالik bare-yi sahip arz gars idüp müstakilen mülkün olan kürum ve eşcar-ı müsmireyi ve mescid-i şerifte kıraat olunmak üzre/iki adet yazma kelim-ı kâdim ve Dergah'da bulunan on altı kubbeden mamul kanuni çerağı tabir olunur bir kebir şamdan ve yalım (?) taşından ma-mul simkâri/bir şamdan ve tunçtan mamul ma'tabla bir çift kebir şam-dan ve mermerden mamul bir çift şamdan ve def'a kanuni çerağı denilür üç fitilli bir şamdan ve beş adet sağır tunç şamdan ve dört fitilli bir tunç kandil ve üç adet kebir elifi teber ve bir sağır elifi teber ve iki adet çifte teber ve dört adet müttekâ/ve on adet nefir ve otuz üç adet levha ve iki adet sancak ve yirmi sekiz adet post ve bir sahtiyan sofra ve bir keşkül ve bir çift halile ve bir/kebir tas ve bir buhurdan ve çerağ dolabı ve oda-larda bulunan bir müsta'mel Kula kalıçesi ve üç adet Kula seccadesi ve dört adet kanepeler ve sekiz adet/saman memlu kanaviçe minder ve yirmi dört adet saman memlu kanaviçe ve basma yastık ve altı adet yeşil san-daliye ve altı memlu billur bir avize ve bir büyük/ayna ve Girid-kâri agaçtan mamul beş mumlu bir çift şamdan ve üç adet ustruma şilte ve on yedi adet cedid yorgan ve dört/müsta'mel yorgan ve sekiz adet baş yastığı ve yünden ma'mul iki adet keçe ve bir Mısır hasırı ve saman mem-lu altı adet beledi yastık ve iki/adet post ve on iki adet levha ve kilar ve matbahında mevcut üç adet rugan-ı zeyd küpü ve altı adet yağ destisi ve yağ dökmek için/iki adet timur (demir) burgu ve yedi adet aşure küreği ve bir kebir zahire anbarı ve kırk beş kıyye muhasdan mamul ke-bir bir aşure kazganı ve on altı kıyye/diğer bir aşure kazganı on ikişer kıyye üç adet nuhas kazgan ve üç adet kebir ve evsat ve sağır sini üç adet kebir nuhas lenger ve dokuz adet/kebir kapaklı sahan ve bir tunç sofer taşı ve bir nuhas kahve yedeği ve bir muhas cameşuy leğeni ve bir muhas güğüm ve nuhas leğen ibrik ve bir kebir nuhas ibrik ve yedi adet/nuhas karavana ve bir nuhas kebir güğüm ve bir nuhas kulplu tas ve üç nuhas kupa ve bir maşrapa ve bir kebir nuhas tas bir nuhas süzgül, dört kapak-sız sahan/ve dört tencere ma' kapak ve iki kadayif tepsisi ve bir kebir

bekmez tabesi ve sair cşya-yı mevcude ve bir re's bargir ve bir re's merke-
 kebimi hasbeten lillahi teala ve/taleben li-merdati fi küllü'l ahval vakf-ı
 sahib-i şer'iyyi müebbed ve habs-ı sarih mer'i muhalled vakf ve habs cy-
 ledim ve dergah-ı mezkure muhibbanın vakf cylediği iki yüz adet/ağ-
 namki ebniye ve eşcâr ve kürüm-u mezbure ve hayvanat-ı merkume bi-
 cümleten vakf olunub şöyle şart ve ta'yin cyledim ki ben libas-ı hayatı/
 labis oldukça vakf-ı mezkure mütevellî ve dergah-ı mezkurede post-nişin
 olup dilediğim gibi tasarruf eyleyen vakf-ı mezkurun tebdil ve tagyirî ve
 taklil/ve teksiri merreten ba'de uhra yeddimde ola ve nakd-i kirânmaye-i
 ömr-ü azizi hazinedar-ı ervaha teslim eyledikde evladım ve evlad-ı evlad-ı
 evladım ve evlad-ı evlad-ı evlad-ı evladımın ekber ve eşredî mütevellî ola
 ve evlad-ı zükûrumun evlad-ı zükûrundan aslihî post-nişin ola ve kürüm
 ve eşcar ve ağnam-ı mezbure hasılatından/bade'l masarîf ü'l-lazime evve-
 len mescid ve dergah-ı mezkur muhtac-ı tamir oldukda tamir olunup
 ve aşıya-yı mezkure fersudelendikde tecdid oluna ve senede bir kerc/vak-
 tinde âşure tabh olunup fukaraya it'am oluna ve fazlasıyla dergah-ı mez-
 kureye iyab ve zehab eden fukara it'am oluna evlad-ı zükûrumun evlad-ı/
 zükûrundan post-nişinliğe ehl bulunmaz ise Suluca Karaöyük karyesin-
 den defin-i hâk-i itrnâk olan Hazret-i Hacı Bektaş Veli kuddise sırruh
 u'l celî/hazretlerinin dergah-ı şerifelerine post-nişin bulunan zat tarafın-
 dan post nişin olunup ber vech-i meşruta amel eyleye deyü tayin-i şu-
 rût ve kuyût ve tebyin-i/ukût birle vakf-ı mezkûru fârigen en eş-şevâgil
 mütevellî-i mumaileyhe teslim eylediğimde ve dahi vakfiyet üzere bade't-
 teslim ve'l kabz sair evkaf mütevellîleri/gibi tasarruf eyledi dedikte gib
 el-tasdik üş-şer'i vâkıf-ı mumaileyh Yusuf Şemseddin Baba kelimini semt-i
 ahire sârif olub eimme-i selase-i Hanefiyye rahimehumullahu/teala aley-
 him ecmain hazeratından vakf-ı menkulu tecviz etmeyen imamın kavline
 itimaden vakf-ı mezkurdanrûcu' ve kelevvel mülküne istirdadını dava ve
 mütevellî-i mumaileyh dahi eimme-i müşarileyhimden vakf-ı menkulu
 tecviz eden imamın kavline istinaden vakf-ı mezkurun sıhhatine binacın
 tesliminden imtina birle huzur-u şer'i şerifte muterafian ve herbiri müb-
 tegasınca fasl u hasme taliban olduklarından hakim-i muvakk-i sadr-ı ki-
 tab ref'i kadrehu mevlahu'l Vehhab Efendi hazretleri/dahi tarafeynin
 ifadelerine nazar ve muhtili hayr olmaktan hazer idüp vakf-ı mezkurun
 sıhhat ve lüzumuna hükm-ü sahih-i şer'i etmeğin min ba'ad vakf-ı mez-
 kur/lazım ve mütehattin oldu. Fi'l yevm ü'l salis min Şaban ü'l muazzam
 li-sene tis'a ve tis'in ve meteyn ve alf.

(3 Şaban 1299 H/20 Haziran 1875)

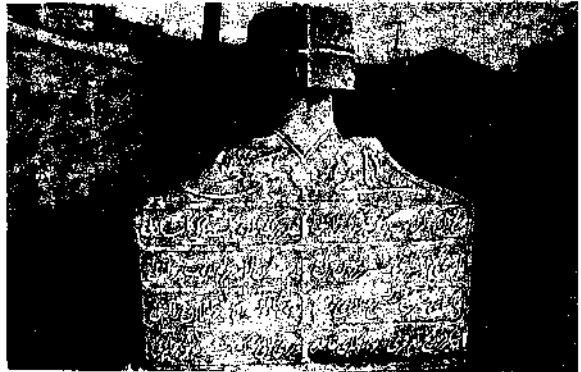
İzmir -- Yağhanelerdeki Şemsi Baba Bektâşî Hazîresi konum krokisi

Resim : 1

Resim : 2

Resim : 3

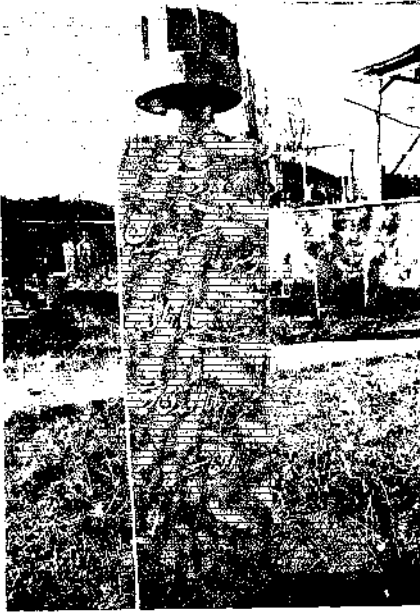
Resim : 4

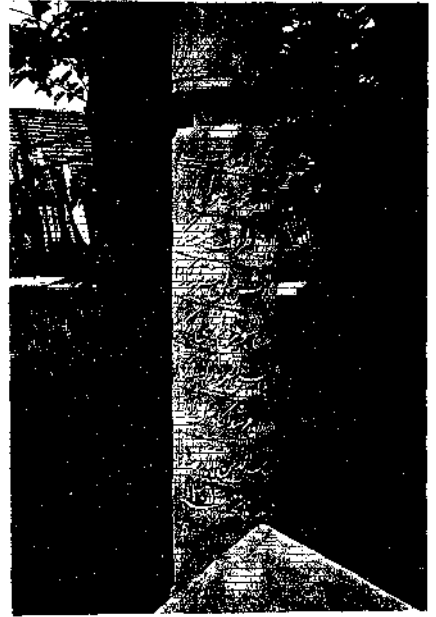
Resim : 5

Resim : 6

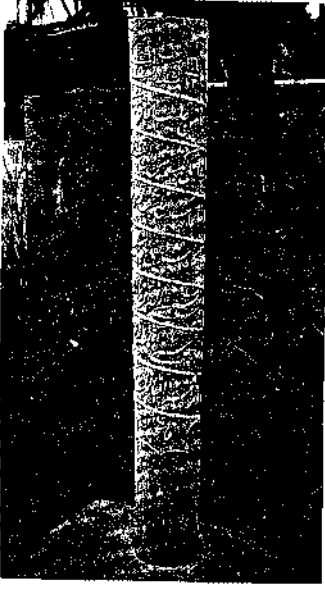
Resim : 7

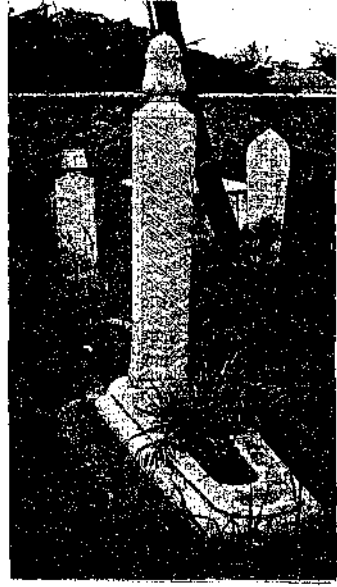
Resim : 8

Resim : 9

Resim : 10

Resim : 11

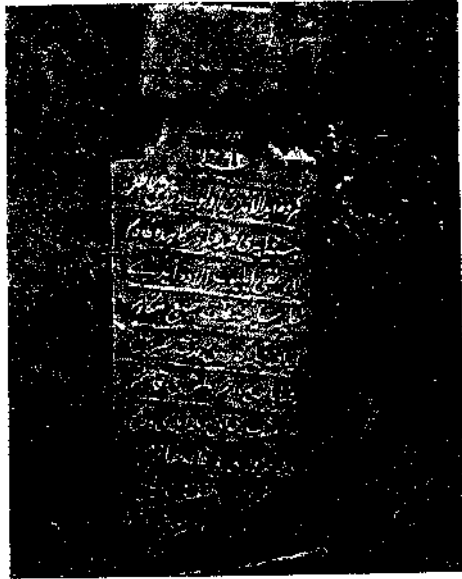
Resim : 12

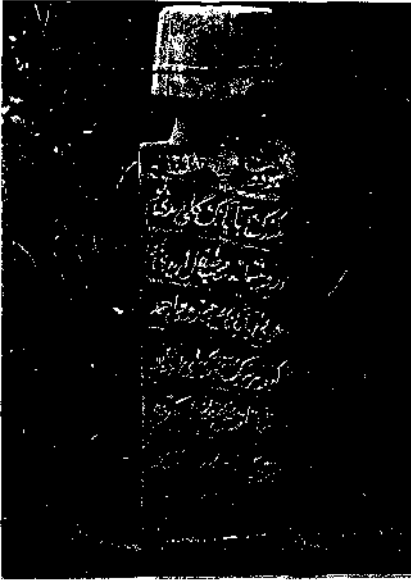
Resim : 13

Resim : 14

Resim : 15

Resim : 16

Resim : 17

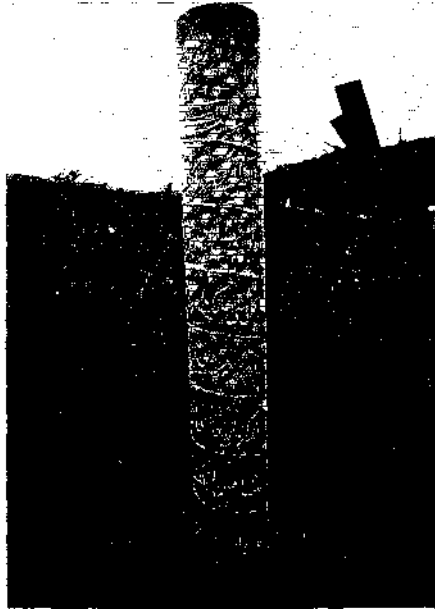
Resim : 18

Resim : 19

Resim : 20

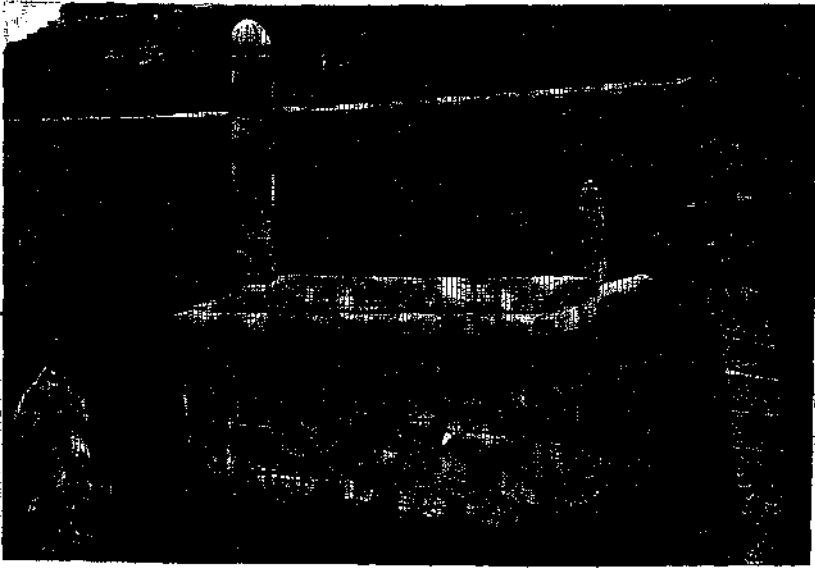
Resim : 21

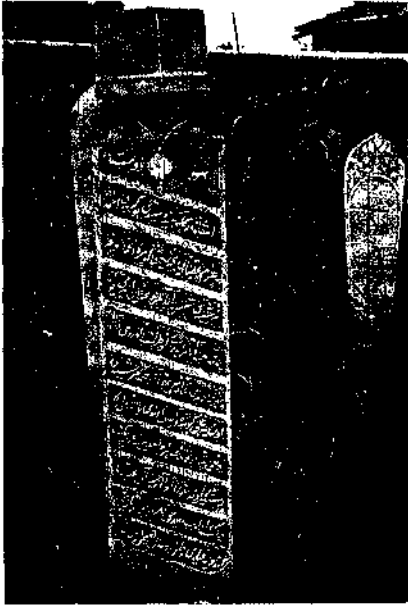
Resim : 22

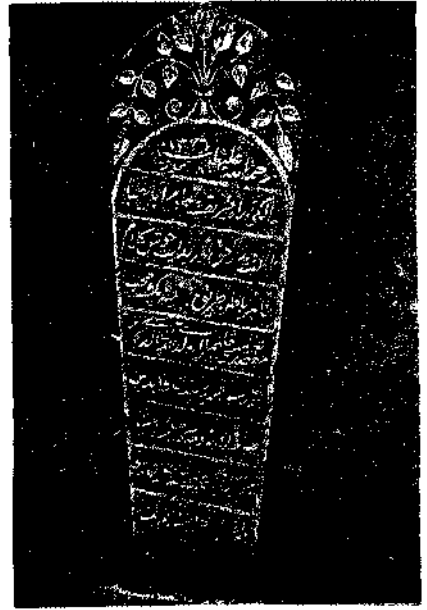
Resim : 23

Resim : 24

Resim : 25

RFesim : 26

Resim : 27

Resim : 28 — Ayaktaşındaki muntazam
ve simetrik olmayan hayat
ağacı figürü

Resim : 29 — Ayaktaşındaki üç uclu bir
servi figürü

Resim : 30 — Ayaktaşındaki çiçek ve
yaprak figürü

EGE BÖLGESİ ÂYÂNLIK DÖNEMİ MİMARİSİ HAKKINDA BİR ÖN ARAŞTIRMA (1)

Ayda AREL*

1950'lerden sonra yapılan belge araştırmaları, Osmanlı toprak rejiminin çözülmeye başlamasıyla birlikte Anadolu ve Balkanlar'da ortaya çıkan işletme tarzı büyük çiftlikler olgusuna ışık tutmuştur. Bu dönemde, çoğu eşraftan olan âyânlar, daha önce çift - hane sistemine göre işletilen ya da mezraa olarak duran mirî toprakların önemli bir kısmını muktaa ya da malikâne usullerine göre devralmışlar ve büyük çiftlikler kurarak kökleşmeye başlayan batı ticaretinin gereksinimleri doğrultusunda bunları ekonomik amaçlı tarım işletmelerine dönüştürmüşlerdir². Böylece büyük servet biriktirerek bulundukları bölgenin idarî ve ekonomik kontrolünü ellerinde tutabilmişlerdir. Çoğu silâhlı adamlar besleyen bu yerel güç sahiplerinin yaşam düzeni savunmaya öncelik veren bir fiziksel ortam içinde sürdürülmüş, gözetleme, savunma işlevlerinin yanı sıra içinde oturabilme amacıyla da kullanılan kuleler inşa ettirilmiş, bazı durumlarda âyân konakları kale duvarlarıyla çevrilmiştir. Aydın ve Koçarlı bölgesini tutmuş olan Cihanoğullarının Cincin köyündeki kaleleri bu uygulamanın bir örneğidir (Resim : 1, 2).

Balkan ülkelerinin bir çoğunda hâlâ ayakta duran bu kulelerin yurdumuzdaki örnekleri bugüne kadar nedense ilgi uyandırmamış ve bunlar hakkında herhangi bir yayın yapılmamıştır. 1985 yılında, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri ve Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik - Mimarlık Fakültesi'nin olanakla-

(*) Doç. Dr. Ayda AREL Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik - Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı Başkanı. Alsancak/İZMİR

(1) Bu araştırmanın ilk sonuçları, büyük ölçüde Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik - Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi Y. Mîm. Sedat Emir'in özverili katkıları ile öğrencilerim Dilek Burhanoglu, Adnan Turan, Sibel Güvenç, Zeynep Taşçı, Bahar Berksun, Demir Hassemircioğlu, Erdal Aslan, Benal Kabaklı, Özkan Coşkun, Suna Pehlivan ve Emsal Sarışık'ın yoğun ve sabırlı çalışmalarının ürünüdür. Kendilerine teşekkür borçluyum.

(2) Bkz. Halil İnalcık, *The Emergence of Big Farms, Çiftlik : State Landlords and Tenants, Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman*, IFEA 1, Ed. Peeters, Louvain. Paris 1983.

nyla gerçekleştirdiğimiz inceleme programı sırasında Ege bölgesinde saptadığımız beş kuleden ikisi üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapabildik³. Bu kulelerden birincisi, Nazilli'ye bağlı Arpaz (bugünkü Esenköy) köyünde ve daha yukarıda değindiğimiz konulara ışık tutacak nitelikteki büyük bir yapı grubunun içinde yer alır. **Beyler Konağı** olarak bilinen bu külliye⁴, eski bir Karya kenti olan Harpaza kalesinin bulunduğu Hisar tepesinin eteğinde kuruludur ve Arpaz köyü ile Akçay'a kadar uzanan geniş ekili araziye hâkim bir konumdadır (Resim : 3). Büyük bir işletmenin binalarını barındıran Konak, duvarlarla çevrili ve üç ayrı kota dağılmış bulunan birimleriyle geniş bir külliye durumundadır (Resim : 4, 5). 0.00 kot olarak belirlediğimiz düzeydeki merkez yapılar grubu, külliye'deki en eski inşaat birimlerinin yer aldığı çekirdek kısımdır. Burada, iri payandalarla desteklenmiş bir kalenin etek duvarları durmaktadır. Üst katı yıkılmış olan bu kalenin üst düzeyinde iki tonozlu gözden başka, kısmen toprak altında kalmış durumda duvar parçalarına ve tonoz başlangıçlarına rasladık. Konağın bu kısmında yapılacak noktasal sondaj çalışmaları önemli sonuçlar verebilir (Resim : 6, 7).

Kule, 5,66 kotu olarak belirlediğimiz konağın doğu kesiminde yer almaktadır. Kulenin tam karşısında, bugün müstemilat kısmı ve divanhanesi yenilenmiş ve değişmiş bulunan **Beyler Evi** durmaktadır. Geleneksel olarak ailenin başı sayılan büyük oğlun konutu olarak kullanılan bu evin yapısal özellikleri ve tezyinatı, 19. yüzyılın başına tarihlendirilebileceğini düşündürmektedir. Evin zemin katındaki taşlıktan, bugün ortadan kalkmış olan bir iner-kalkar tahta köprüyle kuleye geçilebiliyordu (Resim : 9-12).

-
- (3) Ege Bölgesinde saptadığımız beş kule şunlardır ; Arpaz, Beyler kulesi; Koçarlı, Cihanoğulları kulesi; Donduran köyü (eski Ortaz) Osman Bey kulesi; Ortakent (eski Müşgebi) Mustafa Paşa kulesi ve Ezine yakınlarındaki Yerkesiği mevkiinde bulunan, ilk kez Tübingen Üniversitesinden Prof. Dr. Manfred Korfmann tarafından tanıtılan (Bkz. M. Korfmann, Beşik - Yassitepe ve Beşik - Sivritepe - 1983 ön raporu, VI. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (İzmir 1984), s 107, res. 1 - 3) Cezayirli Hasan Paşa kulesi. Bunun dışında, Dedeköy'de saptadığımız Cihanoğlu kulesi temelleri ve başka bir tipolojiye ait oldukları için sıralamaya almadığımız Ege yöresinin kule tipi evleri (Foça, Ortakent vs.) ele aldığımız konu açısından anlamlıdır. Ancak kule tipi evlerin, donjon tipi kulelerle geleneksel konut arasında bir ilişkiye işaret ettiklerini belirtelim.
- (4) Rölöve çalışmalarımız sırasında bizi Beyler evinde konuk eden, hiçbir yardım ve desteği esirgemeyen konağın bugünkü sahibi Sayın Dr. Osman Arpaz'a minnet borçluyum. Sn. Arpaz, Gedik Ahmet Paşa soyundan inen ailesinin, paşaya tımar olarak verilen araziyi işlettiklerini, kuşaktan kuşağa aktarılan bir bilgi olarak anlatmışlardır. Konak hakkında ailenin elinde bulunan belgelerin de bir yangında yok olduklarını bildirmişlerdir.

Arpaz beylerinden Hacı Hasan Bey'in, II. Mahmut zamanında Rodos'tan getirttiği yaklaşık otuz kadar Rum ustaya yaptırıldığı konağın bugünkü sahibi Dr. Osman Arpaz tarafından aktarılan bu kule, Meşrutiyet dönemine kadar hapishane olarak kullanılan bir bodrum kat, asıl girişin yer aldığı fevkani bir zemin kat, alçıdan ocağı, dolapları ve şebekeli oturma yeriyle tipik bir Osmanlı odası görünümünde bir oturma katı ve gözetleme mahali olarak kullanılan bir teras katından oluşur (Resim : 13-15). Sıkıştırılmış topraktan döşemesi bugün durmayan teras katı mazgalı kalkan duvarlarıyla çevrilidir. Köşelerinde geniş bir perimetreyi silâhla korumaya yarayan kulecikleri, giriş kapısının üstüne rastlayan kısmında ise delikli bir mazgal çıkması bulunmaktadır. Katlar ahşap döşemeli olup aralarındaki bağlantı doğu köşesindeki bir ahşap merdivenle sağlanmaktadır. Oturma katının güney tarafındaki kubbeli küçük kârgir hamam, giriş katındaki helâ kısmının üzerinde yer alır.

İç kısımları oldukça bakımsız duran kulenin bazı kısımları derimde yıkılmıştır. Dış pencerelerin hemen hepsi, ortalarına açılan dar menfez sayılmayacak olursa, sağırdır. Yalnız oturma odasının ovaya bakan kuzey ve batı duvarlarındaki pencereler gerçektir. Bunlar büyük blok taşlardan kasaları ve demir parmaklıkları olan pencerelerdir (Resim : 7). Bu açıklıkların dışında, kule duvarlarının çeşitli yerlerinde ve birbirinden değişik yüksekliklerde, bazıları örülmüş durumda mazgal ve menfezler görülebilir.

Kuleyi konağa bağlamaya yarayan ve tehlike zamanında ev halkının en kısa yoldan güvenliğe kavuşmasına yarayan ahşap köprüyü kaldırmaya yarayan makaraların yuvaları, barok profilli alçı kaplamalı girişe sonradan açılmıştır. Sövesi antik blok taşlardan yapılan giriş kapısı demirdendir. Bu saptamalar, kulenin yapımından sonraki bir tarihte daha sıkı güvenlik önlemleri alındığını gösterir⁵.

Kule duvarlarında kullanılan kalın harç derzli düzensiz taş örgünün benzerine, -3.00 kotunda ve **Mustafa Bey avlusu** olarak bilinen geniş bahçenin kuzey ve kuzeybatısında rastlanan çevre duvarı kalıntılarında da rastlanır (Resim : 16). Burada, üç yanındaki payandalardan destek alan bir burcun içinde, alt kısmı tonozlu fevkani bir hamam bulunur (Resim : 17-20). Hamamın güneyine doğru devam eden ve sonra dirsek veren duvarda sıralanan giriş yuvaları, ortadan kalkmış bulunan bir döşemenin varlığını sergiler. Döşeme düzeyinin üstünde duran duvar hücreleri

(5) Kule, 1818'de eşkiyalığa başlayan ancak daha önce Arpaz beylerinin yanında yetişen Atçalı Kel Mehmed'in saldırısına uğramıştır. Kulede alınan ek önlemlerin eşkiyalık olaylarıyla ilgili olması gerektir. (Bkz. A. Gökbel, H. Şüken, *Aydın İli tarihi*, 1, 1936, s. 107 ve not 4.

ise, burada hamamın ait olduğu bir başka yapının durduğunu düşündürür. Hamamın batı cephesindeki duvar çıkıntıları ve bir tonoz başlangıcı burada ufak bir hacim ile bir geçitin bulunduğunu gösterir.

Hamamın kubbesi, burç duvarlarının içinde kalmıştır. Bu duvarları destekleyen payandaların sonradan eklenmiş olduklarını düşündüren gözlemlerimiz olmuştur : Payandalar burç duvarından bir derzle ayrılmıştır. Yani bu kesimde homojen bir duvar örgüsü söz konusu değildir. Batıdaki payanda ise, zemin kat düzeyinde yer alan bir mazgala görüş sağlayabilecek şekilde yuva şeklinde oyulmuştur. Bu durumda, hamamın burcun içine sonradan yapıldığı ve bu yapının yarattığı yan itmeleri karşılamak için sonradan payandalarla destek yaratıldığını düşünmek yanlış olmayabilir. İleride yapacağımız daha ayrıntılı incelemeler bu varsayımın doğruluk derecesini ortaya koyacaktır. Beyler evi ile karşısındaki kule, doğudaki bir dış avludan duvarla ayrılmıştır. Bu avluda at damları ve başka müstemilat izlerine raslanır. Avlunun güneydoğu köşesinde, eskiden bulunduğu söylenen gözetleme mahallinden bir iz kalmamıştır. Ev ile kuleyi birleştiren bir başka ek duvar, evin avlusunu doğudaki **Ali Bey avlusundan** ayırır. Yaklaşık yüz yıl kadar önce, ailenin küçük kardeşinin konutuna ayrılan bu kesimde yıkık durumda bir ev, bir fırın, bir sarnıç ve bir çeşme yer alır.

Beyler Konağı'nın eski ve özgün giriş kapısı: ortadan kalkmış olmakla birlikte bu kapının kemerine ait bazı kalıntılar, külliye'nin kuzey duvarlarının dışında kalan bir tümseği oluşturur. Girişin gerisinde kalan alanda ve dış avlu ile kale duvarları arasındaki kesimde, bugünkü ev sahibinin anımsayıp betimleyebildiği bir **misafirhane** duruyormuş. Binek taşı ve bir duvar köşesi hâlâ duran bu misafirhanede ailenin yakını olmayan konuk ve yolcular üç gün süreyle karşılıksız barındırılıyormuş⁶.

Beyler Konağı'nın onarımlar ve eklentiler sayılmayacak olursa en yeni yapısı, batıda ve Mustafa Bey avlusunun kuzeyinde duran pamuk deposudur. Bağlık bir alan durumundaki Mustafa bey avlusundaki çeşmeler ve bir potern, Süvezden gelen eski su yollarından yararlanıldığını gösterir. Kuzeydeki çeşmenin önünde duran eski bir havuz, suların biriktirilip tarlalara salındığı bir su deposu işlevindeydi.

(6) Sn. Dr. Osman Arpac bu misafirhanenin plan ve cephe krokisini çizmiştir. Buna göre, oturmaya ayrılan üst kat, bir merdivenle çıkılan galeri şeklindeki hayatın gerisinde dizilen dört odadan oluşuyormuş. Ortadaki odaları ayıran bir geçit gerideki helâlara götürüyormuş. Kârgir olan zemin katta, eksenden kaydırılmış bir kemerli geçit bulunuyormuş.

Özetlemek gerekirse :

I — Arpaz'daki **Beyler Konağı**, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaşan işletme tarzındaki büyük âyân çiftliklerinin yerleşim düzeni ve yapı tipolojisine ışık tutan ilginç bir örnektir.

II — Konağı oluşturan yapılar külliyesi, 0.00 kotunun başladığı yerde bulunan, payandalı kale - benzeri yapının çevresinde oluşmuştur. Bu yapı külliyenin en eski kısmıdır ve belki de çiftliğin oluşmasından önce, bu yöredeki tımar sahibinin oturma yeri idi⁷.

III — Konak birçok yapı ve genişletme aşamasından geçmiş olmalıdır. Gerek hane sahibinin verdiği bilgiler, gerek yapıların yapı ve süsleme özellikleri (söz gelimi evdeki ahşap donatım, direk başlıkları, çarkıfelek köşk tavanı, kulenin giriş kapısı, oturma katındaki ocak, saçak düzeyindeki plastik şekillenmeler...) ev ile kulenin 19. yüzyıl başlarına ait olabileceğini düşündürmektedir. Hamamın da bu döneme sokulması yanlış olmayabilir. Bununla birlikte, kesin tarihler önerebilmek için daha ayrıntılı incelemeler yapmak ve daha bilimsel yöntemler kullanmak gerekmektedir.

IV — Kule ile evin 19. yüzyıl başları dolaylarında yapılmış olması doğru bir varsayım olsa bile, aynı yerde daha önce başka yapıların bulunduğu da, bir olasılık olarak düşünülmelidir. Ne var ki, kulenin kendi içinde tutarlı yapısı, duvar dokusunda kalınlık ve örgü değişmelerinin saptanmamış olması, bugünkü yapının daha eski bir kalenin değişmiş şekli olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak kule, daha yukarıda da belirtildiği gibi, daha muhkem duruma getirilmek için bazı onarımlar ya da eklenmelerle işlem görmüş olmalıdır.

Yapısal tutarlılık savı, Koçarlı'da bulunan ve 1948 yılında bir yangında yok olan **Cihanoğulları Konağına ait kule** için geçerli olmasa gerek (Resim : 21). Kule, kısmen eski konağa ait duvar ve setlerin bulunduğu

(7) Kule yapımının âyanlık dönemi öncesindeki gelişimini araştırmak önem taşır. 17. yüzyıl ile 18. yüzyıl başlarına ait kulelerin çoğu tımar sahibi ya da devlet görevlisi konutu olarak kullanılıyordu. Bu tip kulelerin yanbaşıda asıl konut olan bir evin bulunduğu ilişkin ipuçları yoktur. Sözgelimi Donduran köyü ile Müşgebi kuleleri, içinde yaşanan kuleler görünümündedir. Aynı şeyi Balkanlardaki bazı kuleler, örneğin Bulgaristan'daki Köstendil Pırgovata kulesi, Vratsa, Kurt Bey ve Mescit Kulesi, Pazarcık'a bağlı Septemvri (eski Saran Bey/Saruhan Beyli) kulesi için söylemek olanaklı (Bkz. : *Kratka istorii na Bulgarskata Arhitektura* (Bulgar Mimarısının Kısa Tarihçesi,) Bulgar Bilim Akademisi, Kent Planlama ve Mimarlık Tarihi Kuramı Bölümü yayını, Sofya 1965, s. 152 - 158, 289 - 291, 334 - 335 ve Res. 150 - 155, 317 - 321 ve 375. Bu son yayını, bazı açıklamalar ekleyerek bana ulaştıran Dr. Machiel Kiel (Castricum, Hollanda) e burada teşekkür ederim.

bir bahçenin güney duvarı üzerindedir (Resim : 22). Bahçenin içinde ve kuzeyinde yer alan sahiplerinin yeni evleri ise, eski konakla aynı konumda değildir⁸.

Kule girişine bir sete çıkılarak ulaşılır. Setin altında kalan bodrum katı, kuzey/güney ekseninde arka arkaya iki tonoz, daha gerilerde kalan ve sonradan örülen bir duvarla yaıtılan doğu/batı ekseninde bir dehlizden oluşur. İkinci tonozun, bahçeye açılan ilk tonozdan daha geniş ve daha yüksek olması, her ikisinin duvarları arasında derzlerin bulunması, bu kısmın anlaşılmasını zorlaştırır (Resim : 23, 24, 27). Buradaki yapısal oluşumun özgün şeklini ve amacını belirleyemediğimiz gibi, bodrum katının kuleyle aynı zamanda yapılıp yapılmadığını da kestiremedik. Bu konuda daha sağlıklı sonuçları, ilerde yapacağımız ayrıntılı incelemelerin kazandıracağını umuyoruz.

Kulenin girişi, bodrum katının üstündeki birinci düzeyde ve batı cephesindedir. Bu düzeyde, kulenin hamamı yer alır. Külhanı bahçeye açılan bu hamamın bugün yıkılmış durumdaki soyunmalık kısmı, kulenin doğu cephesiyle güneydeki bahçe duvarı arasında kalıyordu ve asıl konakla bağlantıyı sağlıyordu. Külhan açıklığının batısında, kulenin kuzey duvarındaki ahşap duvar rafları, aynı duvarın doğu köşesindeki bir bölme duvarı izi, kulenin kuzey yönünde konakla bağlantı durumunda olduğunu düşündürüyor.

Giriş sahanlığında, güney duvarında iptal edilerek stuk kaplamalı duvar hücrelerine dönüştürülen mazgal ve menfez yerleri görülür. Giriş sahanlığındaki stuk kaplamalar değişik çift ve çapraz silmelerle süslenmiştir. Bu süslemeler kadar bu kısmın aynalı manastır tonozu, kaş kemerli açıklıkları, bu kısmın yeniden ele alındığını, yapıdaki bazı önemli plan ve yapım değişiklikleri sırasında kulenin iç dekorasyonuna da özen gösterildiğini kanıtlar. Bu konuya yeniden döneceğiz (Resim : 25).

Sahanlığın kuzey duvarında, doldurularak üst kısmı açık bırakılan bir pencere ve gene örülü durumda bir kapı görülür (Resim : 26). Gerek bu kapının düzey planındaki konumu, gerek bu kapı yüzünden bozulmuş gibi gözüken ve dış duvarda birinci katı üst kattan ayıran balık sırtı kor nişin durumu, örülen kapının orijinal olmadığını, sonradan açıldığını fakat gereksiz bulunarak battal duruma getirildiğini gösterir.

Sahanlıktan sonra, daha yüksek bir döşeme kotuna geçilir. Burada doğu/batı ekseninde bir geçit, hamam ile üst kata götüren merdivenli

(8) Koçarlı kulesinin rölövesini yapmamıza yardımcı olan, konukseverliği ve ilgisiyle çalışmamızı kolaylaştıran Sn. Vesile Cihanoglu ile ailesinin soyocasına ilişkin bir belgeyi kullanmamıza izin veren Sn. Orhan Cihanoglu'na teşekkür borcumu ifade etmek isterim.

dehlizi güney taraftaki iki hacimden ayırır. Bu geçit, ortadan kalkan soyunma kısmına götürüyordu. Geçitin güneyindeki hacimlerden biri, yüksekçe bir sekiyle varılan ve üst kata doğru açılan bir bacası bulunan derin bir hücre biçimindedir. Bacanın üst katın döşeme taşlarıyla kaplanmış olması burada bir işlev değişikliğine dikkati çeker. Bununla birlikte, hücrenin gerçek işlevini belirleyecek verileri toplayamadık. Hücre bir tepe açıklığıyla gerisinde duran ve ayakyolu olarak kullanılan kısımla bağlantılıdır.

Kubbeli hamam, açık ve içinde sıcak su teknesi bulunan külhan kısmıyla, gerek Aydın'daki Cihanoğlu Camii'nin gerisinde duran hamam, gerek Arpaz Hamamı'yla benzer yapıdadır. Külhan kısmı, hamamla merdiven geçidi arasında kalan duvardaki bir nişin içinde battal kalan daha eski bir merdivenin kovanına doğru taşar. Bu gözlem ve üçüncü düzey odalarında saptadığımız bazı uyumsuzluklar, hamamın kuleye sonradan eklendiğini düşündürüyor. Hamam kapısının üstünde ve doğu/batı geçidinin tavanındaki birkaç künkü hava deliği, üst kattaki odanın kuzey duvarı kesidinde kaldığı için, bu duvarın bir yuvayla oyulduğu görülüyorsa da, baca olarak işlev gören bu deliklerin aykırı konumu açıklanamamıştır. Uyumsuzluk, hamamın eklenmesinden ve hattâ, yapıda daha önemli değişikliklerin yapılmış olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Bu değişiklikler, güney duvarının diğer duvarlara göre çok kalın olmasının ve ikinci düzeydeki merdiven dehlizinin düzensizliğinin nedeni olmalıdır. Bu dehlizin başlangıcında çok aşınmış bir iki taş basamak bulunuyor. Ancak bu basamaklar merdiven olarak gelişmiyor, buna karşılık birinci düzeyi üst kata bağlayan merdiven kuzeybatı köşede yer alıyor (Resim : 27, 28).

Üçüncü düzey, ya da bodrum kattan sonraki ikinci kat, iki oda ile bir terastan oluşur (Resim : 29). Teras bir dolaşım alanı olmaktan çok, alt kattaki hamamın kubbesinin menfezli bir kalkan duvarıyla çevrilmesinden oluşan boşluktur. Bu boşluğu, dördüncü düzey (bodrumdan sonraki 3. kat) deki bir dolaşım seti batıdan kuşatır (Resim : 30). Pratik betimleme gerekçeleriyle **birinci teras** olarak nitelemeyi seçtiğimiz bu boşluğu batıdan kuşatan ve onu koridordan ayıran duvar, taşmalar ve eğrilmelerle çok düzensizdir. Koridorun kendisi de, daralmalar ve kırılmalarla uzanmaktadır. Kanımızca, bugünkü boşluğu dolduran daha eski bir teras ya da tavan, hamamın yapısıyla ve hamam kubbesinin açıkta kalmasını sağlayacak biçimde yıkılmış ve kulenin bu kesimindeki hacimlerin yükseklik ya da taban kotlarında değişmeler olmuştur. Dehlizde görülen, işlevsiz ve göz düzeyinin oldukça altında kalan mazgal delikleri bu değişikliğin bir başka kanıtı olarak değerlendirilmelidir.

Üçüncü düzeyin güney kesiminde bulunan ocaklı bir oda, bazı ilginç özellikler sergiler: Odanın güney duvarı köşeden köşeye uzandığı halde, kuzey duvarı, batıdaki koridor yüzünden daha dar kalmıştır. Aradaki genişlik farkı, güney duvarına sonradan eklenen bir helâ ile kapatılmıştır. Koridorla oda arasında kalan batı duvarının sövesinde, koridora açılan alçak bir mazgal deliği yer alır (Resim : 32). Bu mazgalın işlevi kalmamıştır. Odanın güney duvarının ortasında, mazgallardan başka bir de pencere şeklinde dikdörtgen hücre yer alır. Hücrenin dip duvarına bir mazgal deliği açılmıştır. Hücrenin yan duvarlarıyla, mazgalın bulunduğu dip duvarı arasında ayırıcı bir derz yer alır. Ancak her iki duvar, hatıl görevinde yatay bir tahta tablayla bağlanmıştır (Resim : 33). Kanımızca, dip duvarı, kuledeki önemli plan değişikliğine yol açan yapım sırasında eklenmiş olmalıdır. Bu eklenti, kulenin güney kesimine dördüncü düzeydeki odanın eklenmesi nedeniyle ve duvarların taşıma gücünü arttıran bir kalınlığı elde etmek amacıyla yapılmış olmalıdır. Nitekim, güney cephesinde görülen duvar kalınlığı yapının özellikle kuzey ve doğu kesimlerinde görülmez. Aynı biçimde, kuzey ve doğu cephedeki geometrik yalınlık ve düzlemsel duvar yapımına karşılık güney ve bir dereceye kadar batı cephesinde barok şekillenmelerin bulunması, eğilimler, konsollar ve taşmalara yer verilmiş olması, bu yönlerdeki cephelerin yeniden ele alındığını gösteren ipuçlarıdır. Güney cephesinde ve bodrum katındaki duvar örgüsünde, profilli ve oymalı silme parçalarının kullanılmış olması ve bu parçaların Cincin Kalesi'nde bulduğumuz ve eski Cihanoğulları Konağı'nın süslemeleri olan silmelere benzemesi bir raslantı olmasa gerek.

Kış odası olarak nitelediğimiz bu odadaki alçı ocak ve onun kartuşlu rokoko süslemesi, yapının çeşitli yerlerinde izleri kalan iç süsleme girişimiyle aynı zamana ait olmalı. Bu girişimin, yapıdaki en önemli planimetrik ve volumetrik değişimle ilgili olduğunu sanıyoruz. Bu konuya yeniden değineceğiz.

Üçüncü düzey (ikinci kat) in batı odası, bir yaz odası görünümündedir. Kış odasından daha yüksek bir tavanı olan, manastır tonozuyla örtülü bulunan bu oda, üç büyük pencereyle kuzeye ve batıya açılır. Pencere-lerin üstündeki hafifletme tonozları pencere büyüklüklerinin özgünlüğünü kanıtlar. Ne var ki, bu odayı koridor geçidinden ayıran doğu duvarında farklı dokular, anlam verilemeyen ve bir dişle çevrili gerilek bir alan, doğu ve güney duvarlarında kapatılarak niş haline getirilen menfezler, yapıdaki değişikliğin bu hacmi de etkilediğini sergiler. Etkilenme, üçüncü düzeyden üst kata çıkan merdivenin yapısıyla ilgili olmalıdır, çünkü daha sonra da açıklayacağımız gibi, dördüncü düzeydeki büyük odanın, kuleye sonradan eklendiği görüşündeyiz. Üçüncü düzeyin doğu ve batı duvarlarındaki tutarsızlıklar, bu düzeye bir kat çıkılması sırasında meydana

na gelmiş olabilir. Nitekim, üçüncü düzeye kadar merdivenler hep kule-
nin kuzeybatı köşesinde iken, üçüncü düzeyden dördüncü düzeye merdi-
ven çıkışı güneybatıya alınmıştır. Bu merdivenin ilk basamağı ahşaptır.
Bütün merdiven basamakları kârgir olan bir yapıda bu ayrıcalık, belki
de eski bir girişin basamak olarak kullanıldığını düşündürür. Nitekim
ikinci basamak, doğu duvarından içe doğru sokulan köşe şeklinde bir du-
var parçası yüzünden dar tutulmuştur.

Dördüncü düzeyde, yani bodrumdan sonraki üçüncü katta, güneyde
kuledeki hacimlerin en büyüğü olan geniş ve yüksek bir oda, batıda ise,
1940'larda üstü bir betonarme plakayla kapatılan bir savunma mekânı
yer alır. Üçüncü düzey terasının batı duvarı boyunca ve hamam bacasına
kadar uzanan set gene bu düzeydedir. Bu odadaki çift sıra halindeki pen-
cereler özgün değildir ve yakın bir tarihte, yapının karakterini bozmak
pahasına açılmışlardır (Resim : 34, 35). Bu pencereler, beton hatıllarla
korunmuştur. Bir yaz odası, giderek bir cihannüma olarak düşünülmüş
olması gereken bu oda manastır tonozuyla örtülüdür. Tonozu kaplayan
stukun altında daha eski katmanlar yoktur. Tavan derzlerinde boyama
kartuşlar, 18. yüzyıl sonu ya da 19. yüzyıl başına tarihlendirilen dekoratif
programa uygundur. Diyebiliriz ki, bu oda ve onun üstünde yer alan gö-
zetleme terası sonradan yapıya eklenmiş ve bu «kat çıkma» olayı, kule-
nin güney ve batı cephelerinde görülen önemli yapısal ve dekoratif deği-
şimin nedeni ve gerekçesi olmuştur. Bu değişim sırasında kule tümüyle
elden geçmiş ve iç dekorasyonda görülen tonoz şekilleri, stuk kaplama-
lar, silme ve ocak süsleri gene o sırada gerçekleşmiş olmalıdır. Bu girişi-
min, 18. yüzyıl sonlarındaki bir çatışmanın yarattığı hasara bağlı oldu-
ğunu bir varsayım olarak öne sürelim. Gerçekten de, bu tarihlerde, Cihan-
oğullarından Hüseyin bey, bir anlaşmazlık yüzünden Koçarlı Konağı'nın
sahibi İbrahim Bey'le silâhlı çatışmaya girmiş, konağa saldırmıştır. Bu
saldırının konak ve kuleye ne dereceye kadar zarar verdiğini bilmiyoruz.
Ancak, genel dekoratif düzen 19. yüzyıl başlarına işaret ettiğine göre, sal-
dırı olayıyla kulenin genişletilmesi ve yeniden düzenlenmesi arasında bir
bağlantı görmemiz doğaldır.

Dördüncü düzeyin batı odası, tümüyle bir savunma mahali olarak
şekillendirilmiştir. Oda, ilk yapımda açık bir teras şeklinde miydi? Kule
hacimlerinin tümüyle tonoz örtülü olmasına karşılık bu odada kemer
başlangıç izlerine rastlanmaması, batı duvarındaki dalgalanma ve kırılma-
ların düzgün bir çatıya elvermemesi ve bunların oldukça alçak tutulmuş
olması, kulenin bu kesiminde belki de yapının en üst düzeyini temsil eden
bir terasın bulunduğu yolunda veriler sunmaktadır. Odanın hareketli du-
var çizgisi, duvarlarda her yükseklikte ve her açıda mazgal deliklerinin
bulunması, buradan geniş bir perimetrenin gözetlenebildiğini ve namlu

altında tutulduğunu gösterir. Koçarlı'ya ve konağa gelen ana yolun bu yanda olması, terasın yönünü ve düzenini açıklamaya yeter. Odanın zemininde iki delik (Resim : 36, 37), batı cephesindeki savunma bacalarıyla ilgilidir ve girişe saldıranların üzerine kızgın yağ ya da başka malzeme dökmeye yarar. Bacalardan daha güneyde olanı, giriş kapısının üzerindeki kat ayırımına kadar uzar. Orijinal olan bu bacanın bitiminde bir süs motifi yer alır. Daha kuzeydeki baca bir tek kat yüksekliğindedir ve sonradan yapılmış olmalıdır. Nitekim bu bacayı taşıyan konsollar daha kaba olduğu gibi, bu baca batı cephesindeki duvar örgüsünde bozulmalara ve çarpılmalara neden olmuştur. Savunma odasını koridordan ayıran duvardaki dolaplar ve ocak, 1940 onarımına ait olmalıdır.

Gerek üçüncü gerek dördüncü düzeylerin dikkate değer bir başka özellikleri de, oda döşemelerinin aynı katta farklı kotta olmasıdır.

Dördüncü düzeyin güneydoğusundaki bir merdivenle, yapının en üst düzeyindeki gözetleme terasına çıkılır (Resim : 31, 38). Burası mazgallı ve menfezli kalkan duvarlarıyla çevrili, köşelerinde savunma kuleleri bulunan bir alandır. Kuzeybatıda bulunması gereken hücre örülerek kapatılmıştır..

Özetlersek :

I — Koçarlı'daki **Cihanoğulları Kulesi**, Arpaz'daki Beyler Kulesi'ne göre farklı ve daha gelişmiş bir yapı tipini temsil eder. Arpaz'daki kulenin tek başına duran bağımsız bir yapı olmasına karşın, Koçarlı Kulesi konakla bağlantılı ve belki de ona bitişik konumdaydı. Bu konum farklılığı, bir ölçüde Arpaz'daki kulenin bir çiftlik kulesi, buna karşılık Koçarlı Kulesi'nin daha yoğun bir kasaba yerleşmesi dokusunda bulunan daha «kentleşmiş» bir örnek olmasından ileri geliyor.

II — Koşut kat istifi, ahşap döşemeleri, basit geometrik kitlesiyle Arpaz Beyler Kulesi göreceyle arkaik bir tipi temsil eder ve bu bakımdan Donduran köyündeki Osman Bey Kulesi'ni, Müsgebi'deki Mustafa Paşa Kulesi'ni anımsatır. Koçarlı, Cihanoğulları Kulesi'nin tümüyle kârgir olan yapısı, karmaşık hacim dağılımı, kot farklılaşmaları, değişik büyüklükteki çok sayıda odaları ve barok kitlesiyle daha ileri bir mimari tasarımın ürünü, kısacası daha incelenmiş bir yapıdır.

III — Ne var ki, Cihanoğulları Kulesi ilk yapımında bugünkü şekline farklı olmalıydı. Kule, belki de eski tipolojiye uygun düşen bir yapının zaman içinde büyütülmesi ve değişik bir anlatıma kavuşturulması sonucunda bugünkü görünümüne girmiştir. Yapıdaki değişiklikleri kesin olarak ortaya koyacak verileri kesin olarak ortaya koyabilmek için gerekli çalışmaları bundan sonra yapabileceğimizi umuyoruz. Bununla birlikte, birer varsayım olmaktan öteye gitmeyen şu gözlemleri sıralayabiliyoruz :

• Yapı, 19. yüzyıl başlarında önemli bir plan değişikliğine uğramıştır. Bu değişiklik hamam kısmının yapılması ve dördüncü düzeydeki odayla üst terasın eklenmesiyle ilgili olmalıdır. Bu eklentiler sırasında, iç mimari açısından bazı girişimlerde bulunulmuş olmalıdır : Stuk kaplama, rokoko süsler bu girişimin sonucu olmalıdır. Kuledeki bu önemli değişimlerin yanısıra konağın yeniden yapılması, konak - kule ilişkilerinin ele alınması gibi başka işlemler söz konusu olabilir. Nitekim, yanan konağa ait elimizde bulunan bir fotoğraf, bu yapının 19. yüzyıl başlarından daha gerilere gitmediğini düşündürüyor.

• Hamamın yapımı ve hamam kubbesini açıktaki tutma zorunluğu, 2. katta kubbenin üstüne rastlayan kısımların yıktırılmasına ve burasının açık bir teras durumunda bırakılmasına neden olmuştur.

• Hamamın yapımı, daha önceki bir merdivenin battal kalmasına ve bir yeni merdivenin yapılmasına neden olmuştur. Bu yeni merdiven ve merdiven aralarındaki koridorların eğreti ve uyumsuz şekli, bunların eski duvarlar içine uyarılma zorunluğundan ileri gelmektedir. Yapıya eklenen üst katlara bağlantı, güneybatıda yeni bir merdiven kovanının yapılması zorunluğunu yaratmıştır. Bu kovan, eski teras katının düzenini zorlamıştır.

• Yapı, 20. yüzyılda hamam olarak işletilmek üzere kiraya verilmiştir. Bu dönemde yapılan bazı değişiklikler (belki dördüncü düzey pencerelerinin büyütülmesi üçüncü düzeydeki helâ ve ocak gibi, tuğla ve baştan savma bir duvar işçiliğiyle yapılan işlemler gibi) yapıyla uyumsuz olmakla birlikte, kulenin yapısal özünü etkilememiştir. 1940'larda Mithat Aydın tarafından gerçekleştirilen işlemler ise, betonarme giriş ve hatullarla sağlamlaştırma, ya da savunma odasını betonarme tablayla örtmek gibi işlerdir. Bunlar, yapının tarihsel dokusunu bozmuşsa da, o günkü bilgiler çerçevesinde yapıyı korumaktan başka bir amaç gütmeyen bu müdahaleleri olumlu karşılamalıdır.

• Yapının bodrum katındaki durumu açıklığa kavuşturmak için sondaj çalışmaları yapılmalıdır. Bu sondajlar, birinci kulenin dahi daha eski bir yapının üzerine kurulduğunu gösterebilir (Resim : 39-40).

Önümüzdeki çalışma döneminde girişeceğimiz ayrıntılı incelemeler ve ölçümler, tuğla ve harç üzerinde yapılacak karşılaştırmalı çözümlemeler ve belki de dendrokronolojik yöntemi, muhakkak ki en sağlam sonuçları verecektir. Kule tarihçesinin belirlenmesi ise, bölgenin sosyal ve ekonomik tarihinin önemli bir göstergesi olan âyânlık dönemi hakkındaki bilgilerimize ilginç bir boyut katacaktır⁹.

(9) Bkz. Ayda Arel, Aydın Bölgesinde Âyânlık Dönemi Yapıları, Ege'de Mimarlık Sempozyumu - Bildiriler, (der. Mutlu Başakman), D.E.Ü. Müh. Mim. Fak. Yay. 1986, s. 148-164

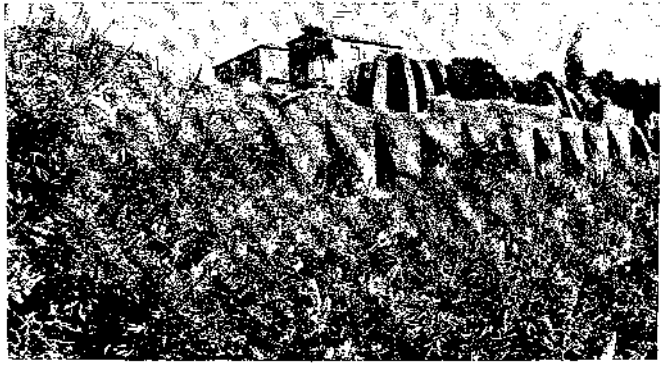
Investigations préliminaires sur l'architecture des âyâns de la région égéenne aux 18. et 19. siècles

Un des phénomènes les plus marquants de la vie provinciale en Anatolie et dans les Balkans aux 18. et 19. siècles, est le rôle tenu par les familles d'âyâns, grands propriétaires terriens et notables ayant réussi à acquérir des prérogatives officielles. Ce rôle se manifeste surtout par la constitution de grands **çiftlik**s, entreprises rurales dont l'activité était dirigé en grande partie à répondre aux besoins du commerce occidental.

La plupart de ces familles siégeaient dans des domaines qui en fait étaient des formes fortifiées. Celles-ci étaient souvent caractérisées par la présence d'une tour, ou donjon, en rapport direct avec l'habitation principale. Tel du moins est le cas des tours de guet, de défense et d'habitation temporaire que nous trouvons à Arpaz près de Nazili, à Yerkesiği près d'Ezine et à Koçarlı, près d'Aydın. D'autres tours, telles que celles des villages de Donduran près de Nazilli ou de Müsgebi sur la presqu'île de Bodrum, sont des édifices isolés combinant les fonctions d'habitation et de défense. Ces tours qui représentent une typologie n'ayant pas encore été étudiée dans le contexte de l'architecture ottomane, sont vraisemblablement un type d'édifice préexistant l'époque qui nous concerne.

Outre les tours en forme de donjons, les familles d'âyâns avaient eu recours à des fortifications pour se protéger et pour maintenir leur contrôle sur le territoire. Ainsi les murs fortifiés, antérieurs à la dernière phase de construction du domaine «Beyler Konağı» à Arpaz, et surtout, la forteresse érigée par la famille des Cihanoğlu à Cincin, près de Koçarlı, sont très significatifs.

Notons aussi que la tour des Cihanoğlu à Koçarlı, représente l'exemple le plus évolué et le plus «urbanisé» de notre nomenclature.

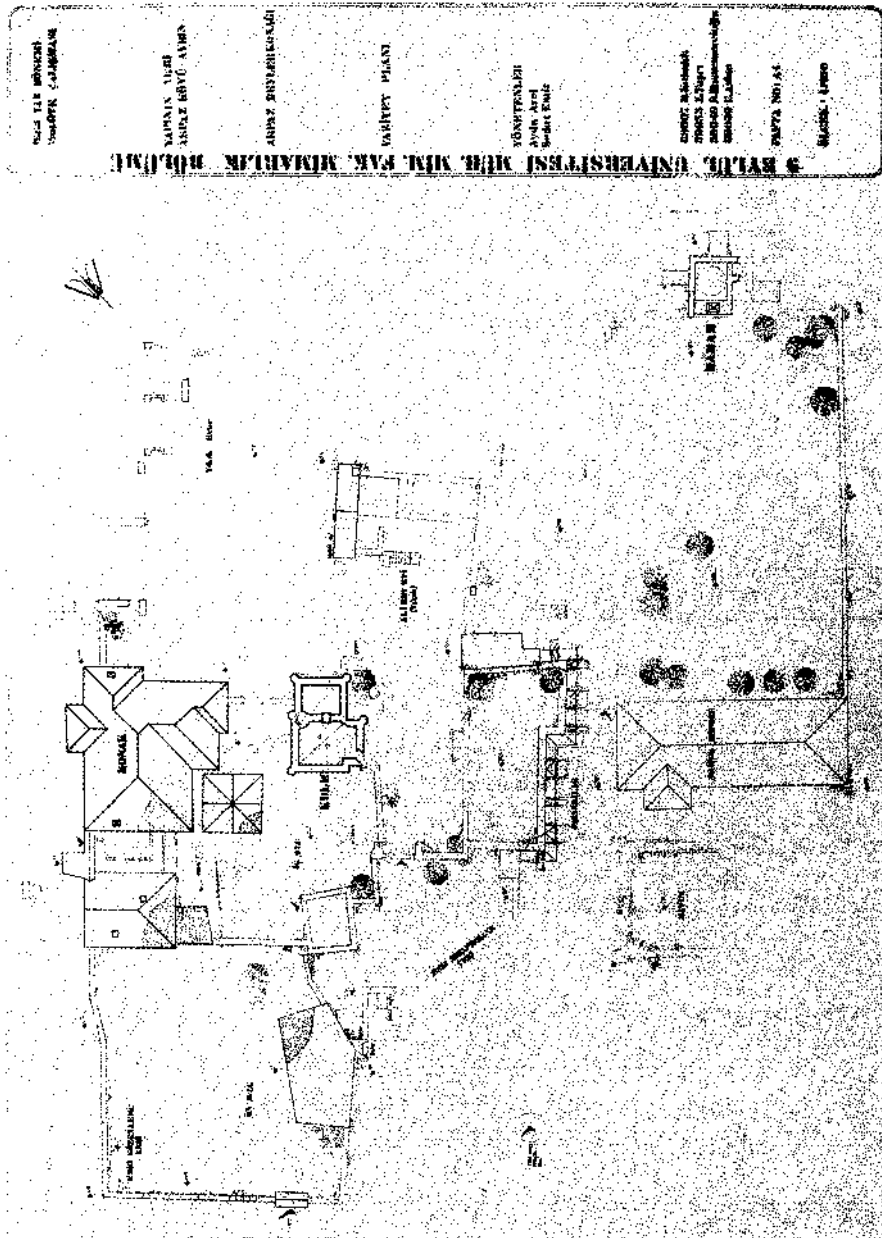
Resim : 1 — Cincin köyü, Cihanogullari Kalesi :
Güneybatıdan

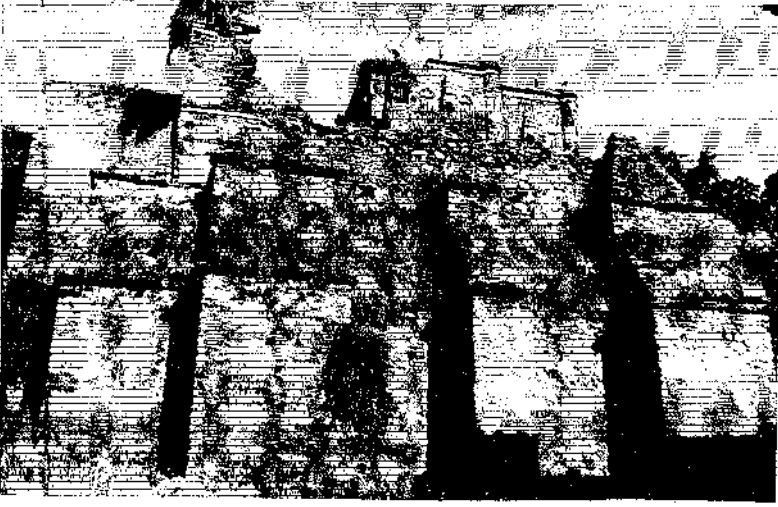

Resim : 2 — Cincin köyü, Cihanogullari Kalesi : Doğudaki
giriş rampası

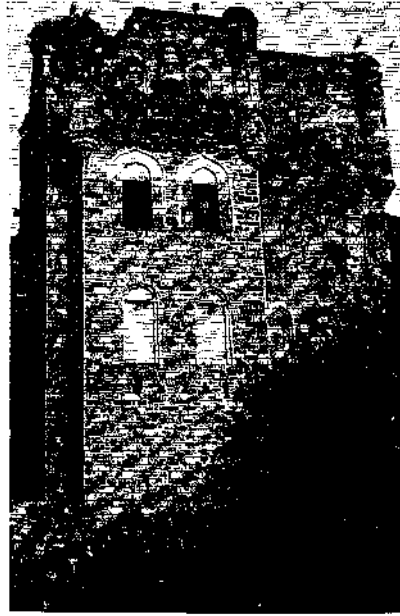

Resim : 3 — Arpaz (Esenköy) köyündeki Osman Beyler
Konağı olarak bilinen yapı grubu ve arka
düzlemde eski Karya kenti Harpaza'nın
kalıntıları

Resim : 6 — Arpaz, Osman Beyler Konağı : Payandalı kale duvarları ve arka planda görülen kule

Resim : 7 — Arpaz, Osman Beyler Kulesi : Batı cephesi

Resim : 8 — Arpaz, Osman Beyler Kulesi : Doğu cephesi ve giriş

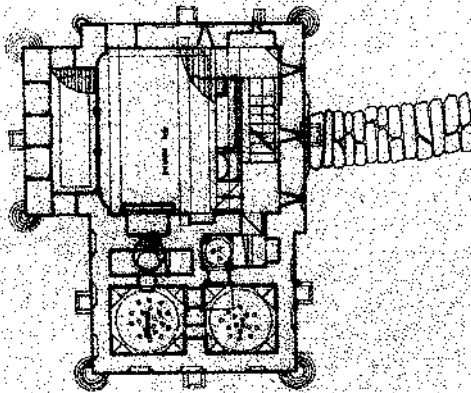
Resim : 9 — Arpaz, Osman Beyler Konağı: Evin zemin kat planı. (1/50'lik plandan küçültülmüştür.)

Resim : 11 — Arpac, Osman Beyler
Konağı : Evin giriş
cephesi

Resim : 12 — Arpac, Osman Beyler Konağı : Evin
hayat kısmı, arka planda divanhane
gözükmektedir.

[illegible]

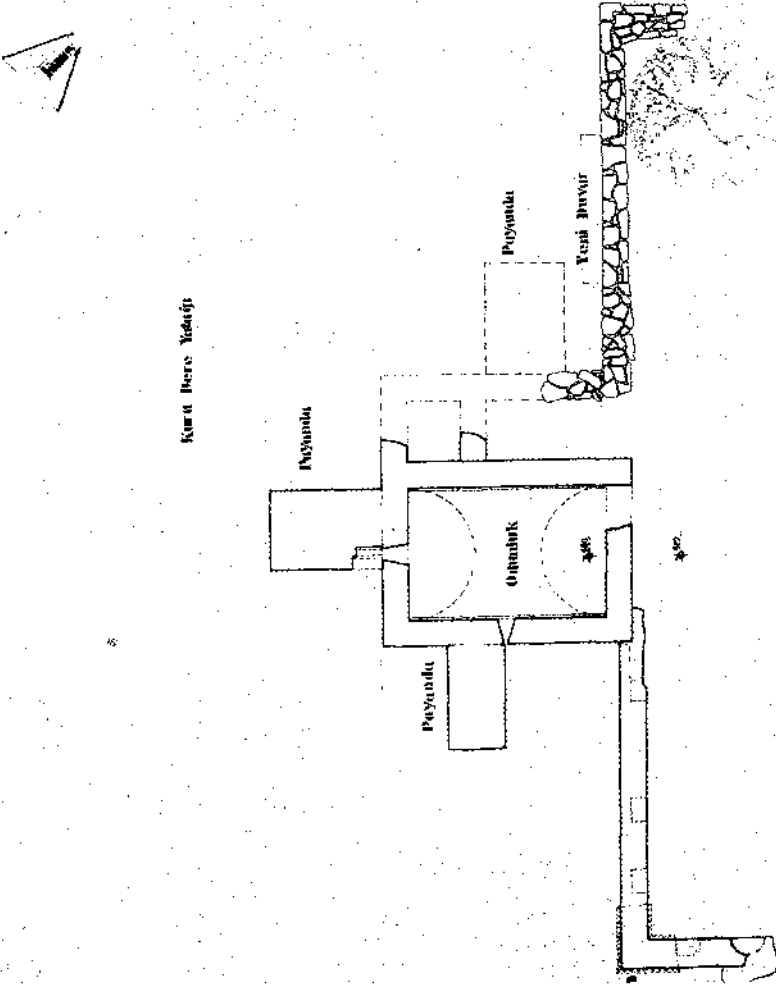
Resim : 14 — Arpaz, Osman Beyler Kulesi ; İkamet katı planı (1/50'lik plandan küçültülmüştür.)

Resim : 15 — Arpaz, Osman Beyler Kulesi : İkamet
katında alçı ocak ve oturma sekisi

Resim : 16 — Arpaz, Osman Beyler Konağı : Güney
batıdaki duvarlar ve burç

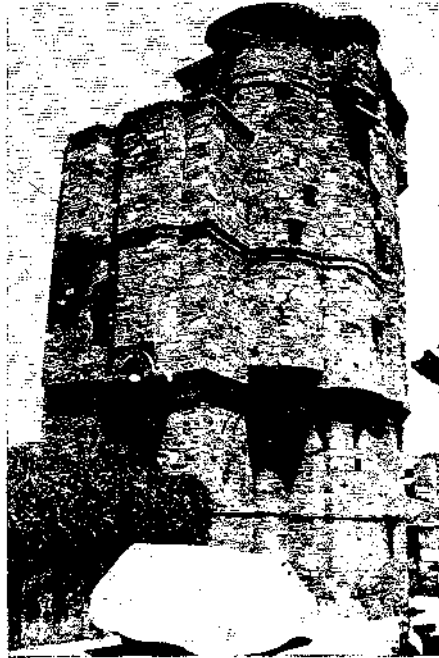

Resim : 17 — Arpaz, Osman Beyler Konağı : Hamamın bodrum kat planı (1/50'lik plandan küçültülmüştür.)

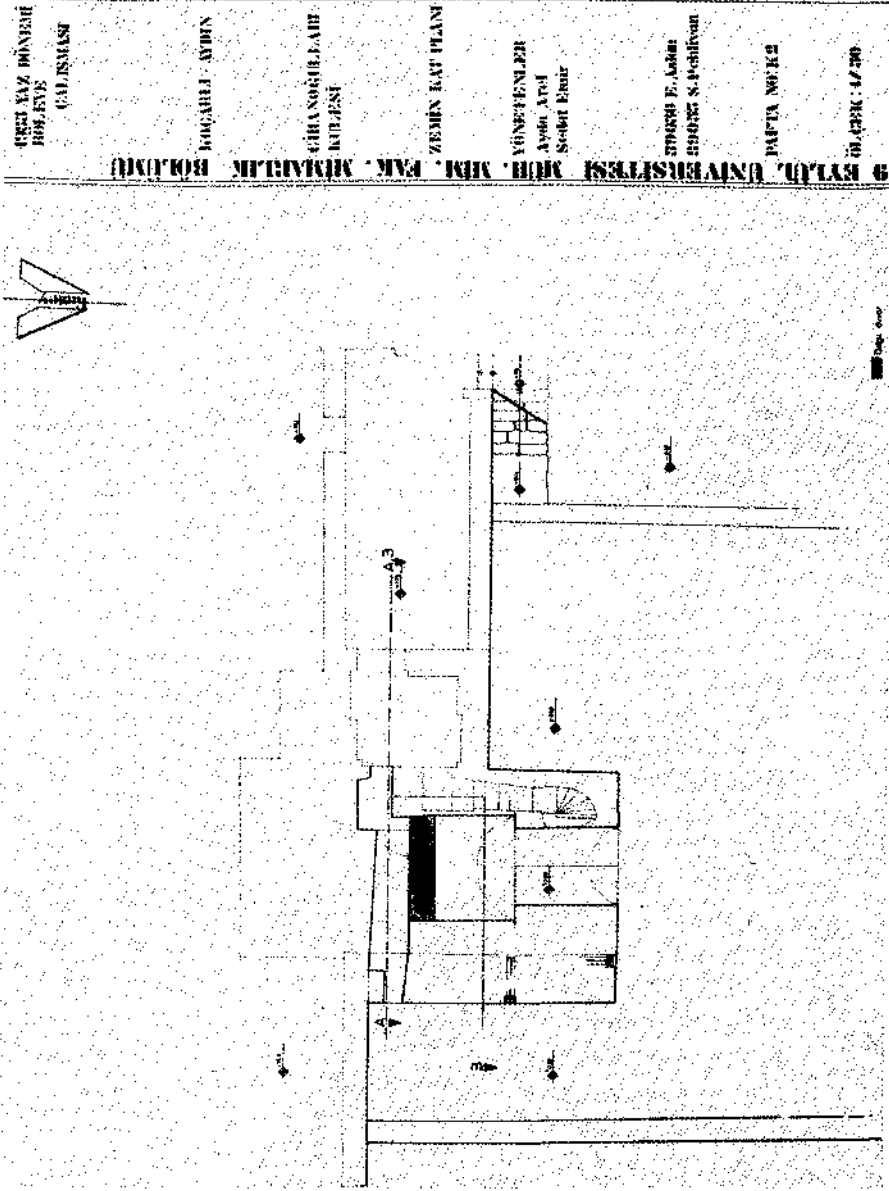
Resim: 19 — Arpaz, Osman Beyler Konağı: Hamam terasının planı (1/50'lik plandan küçültülmüştür.)

Resim : 20 — Arpaz, Osman Beyler Konağı :
Güneybatıdaki burcun içindeki
hamam

Resim : 21 — Koçarlı, Cihanoguları
Kulesi : Kuzeybatıdan
görünüm

Resim : 23 — Koçarlı, Cihanogullari Kulesi : Bodrum kat planı (1/50'lik plandan küçültülmüştür.)

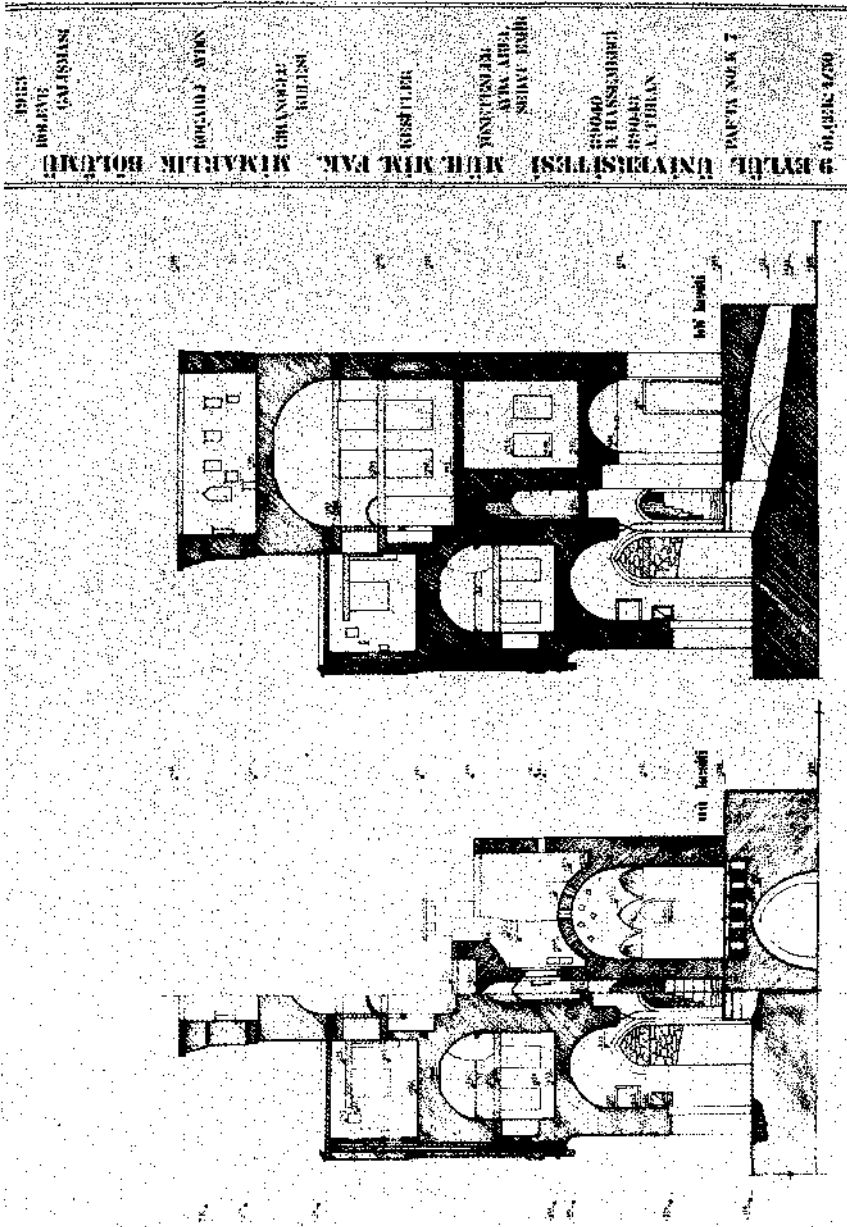
Resim : 24 — Koçarlı, Cihanoğulları
Kulesi : Bodrum
kattaki tonozlu
odunluğun ve 1.
kattaki hamam
cehennemliğinin
kuzeyden görünümü

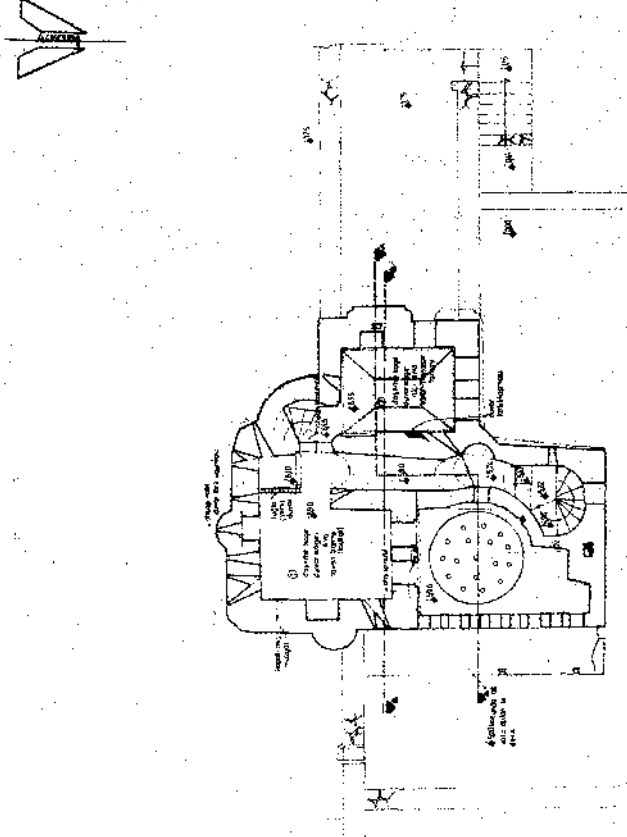

Resim : 25 — Koçarlı, Cihanoğulları
Kulesi : Giriş
sahanlığından
hücreye dönüştürülen
eski mazgal delikleri

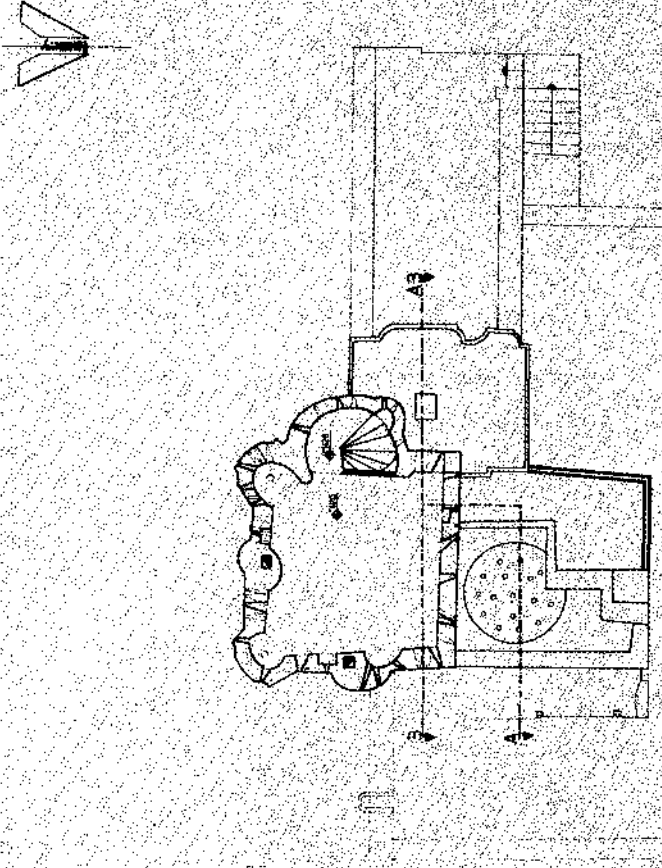

Resim : 26 — Koçarlı, Cihanoğulları
Kulesi : Giriş
sahanlığının örülen
kapısı

Resim : 29 — Kocarlı, Cihançoğulları Kulesi : 2. kat planı (1/50'lik plandan kütülmüştür.)

Resim : 31 — Koçarlı, Cihanoğulları Kulesi : 4. kat ya da teras planı (1/50'lik plandan küçültülmüştür.)

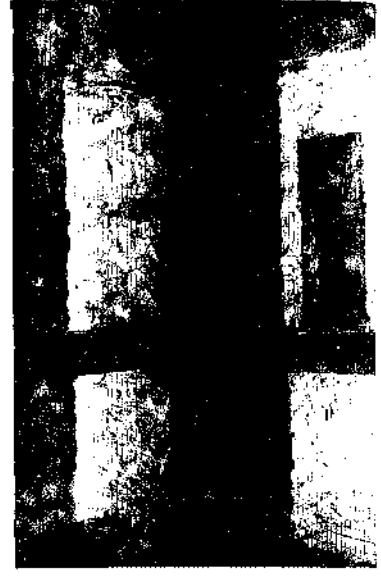
Resim : 32 — Koçarlı, Çilingiroğulları Kulesi : 2. katta güney odasını
dahlizden ayıran bölme duvarındaki hatlı mazgal deliği

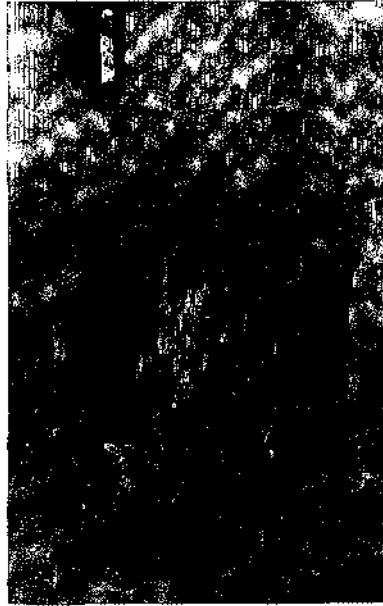
Resim : 33 — Koçarlı, Cihanoğulları
Kulesi : 2. katta güney
odası (kış odası) nın
güney duvarındaki
hücre düzeyinde
görülen hatlı bağlaçlı
çift duvar

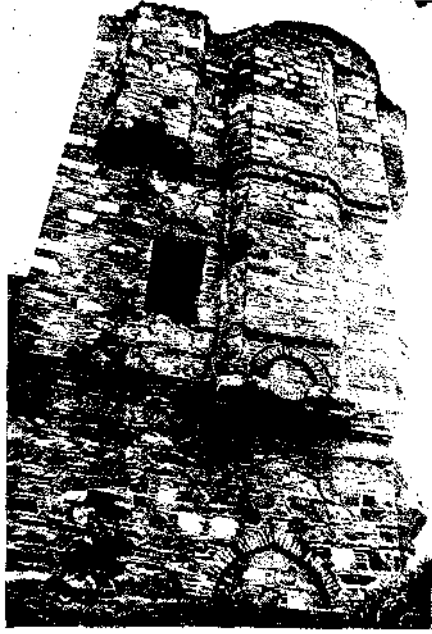
Resim : 34 — Koçarlı, Cihanogulları, Kulesi: Doğu cephesi ve 3. katta-ki yaz odasının pencere düzeni

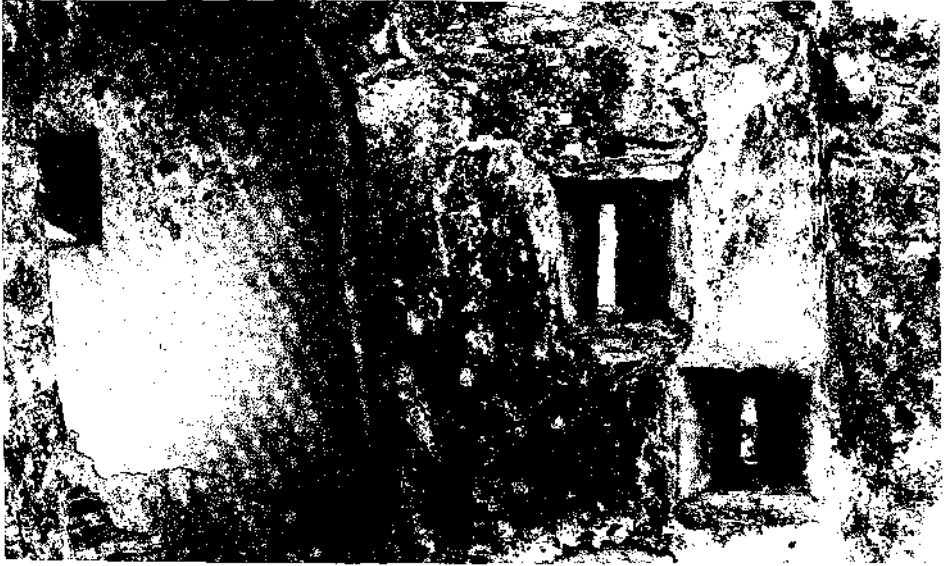
Resim : 35 — Koçarlı, Cihanogulları Kulesi : Yaz odasında betonarme hatıllar ve sonradan açılan pencereler

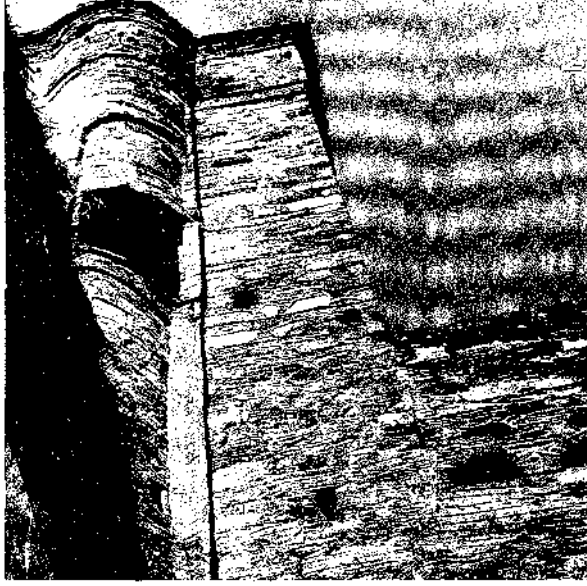
Resim : 36 — Koçarlı Cihanogulları Kulesi: 3 katta batıdaki savunma odasında mazgal delikleri

Resim : 37 — Koçarlı Cihanoğulları
Kulesi : Batı cephesi
ve girişi korumaya
yarayan mazgal
bacaları

Resim : 38 — Koçarlı, Cihanoğulları Kulesi : Teras kısmında köşe hücreleri ve
duvar menfezleri

Resim : 39 — Koçarlı, Cihanogulları Kulesi :
Doğu cephe sağ tarafta hamam
kubbesini çeviren menfezli
duvarlar, solda ise sonradan
açılan pencerelerle değişen 3. kat
duvar payandası görülmektedir.

Resim : 40 — Koçarlı, Cihanogulları Kulesi : Kuzeyden Ön
düzlemde hamam kubbesinin bulunduğu teras
şeklindeki hacmi sınırlandıran duvarlar sağda
tavanı sonradan kapatılan savunma odası,
arka düzlemde ise, sonradan eklenen yaz odası
ve üstündeki mazgalı teras duvarı görülür.

1985 SEZONU SUALTI ARAŞTIRMALARI

Cemal PULAK*

Sualtı Arkeolojisi Enstitüsü'nün (INA) 1985 sezonundaki batık araştırma çalışmaları 17-24 Eylül tarihleri arasında Antalya ve Muğla illeri kıyılarında yapıldı¹. Araştırmaya Enstitü'den Cemal Pulak (Başkan), Donald Frey, Robin Piercy, Murat Tilev ve Tufan Turanlı katıldılar, Kültür ve Turizm Bakanlığı Temsilciliğini Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nden Yaşar Yıldız, Su Ürünleri Temsilciliğini ise Bodrum Su Ürünleri Müdürlüğü'nden Selim Dinçer yaptılar.

Araştırmalar sırasında arşivlerimizde bulunan ve gündeme alınan sekiz rapordaki batıklardan üçünün yeri tespit edildi, bir raporun da 1980 senesinde bulduğumuz bir batığa ait ikinci bir ihbar olduğu saptandı (Resim: 1). Bütün gayretlerimize rağmen yerleri saptanmayan diğer dört batığın sonar cihazıyla tespit edilmek üzere aranması, ileri bir tarihe bırakıldı. Evvelki batık araştırma çalışmalarında olduğu gibi, 1985 sezonunda da uzun senelerdir arşivlediğimiz batık ihbar raporlarını değerlendirmenin yanı sıra, antik devrin yelkenli gemileri için tehlike oluşturacak burun, sıgık, vs. gibi yerleri de incelemeyi amaçladık.

(*) Cemal PULAK Sualtı Arkeoloji Enstitüsü P. K. 41 BODRUM

- (1) Sualtı Arkeoloji Enstitüsü'nün diğer batık araştırma çalışmalarının sonuçları için bakınız, G. F. Bass, «Survey for Shipwrecks, 1973» *International Journal of Nautical Archaeology* 335-38 ve G. F. Bass, «Underwater Survey-1973», *Türk Arkeoloji Dergisi* 22 (1975) 33-38; J. P. Rosloff, «INA's 1980 Turkish Underwater Survey», *International Journal of Nautical Archaeology* 10 (1980) 277-86; A. Cambazoglu, «1981 Yılı Sualtı Araştırmaları» *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı* (Ankara 1982) 369-78; D. A. Frey, «Shipwrecks, Surveys, and Turkish Sponge Divers», *INA Newsletter* 9 (1982) 1-3; C. Pulak, «1984 Yılı Aydın, Muğla ve Antalya İleri Sualtı Araştırmaları» *VII. Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu* (Ankara) basında; C. Pulak, «1984 Yılı Marmara Sualtı Araştırmaları» *VII. Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu* (Ankara) basında; C. Pulak «Recent Archaeological Research in Turkey» genel başlığı altında «Underwater Surveys», *Anatolian Studies* 35 (1985) 212-13; C. Pulak, «As one Ship is Unearthed, Another is Reassembled», *INA Newsletter* 12.4 (1986) 4-5.

İlk batık, Kaş Uluburun batığının 3 mil kadar doğusundaki İç Adasında bulundu. Adanın güneydoğusundaki burnun açığında ve 42-43 metre derinlikte iki ayrı yığın oluşturan çatı kiremitlerine rastlandı. Her iki yığının da aynı batıktan olduğu, malzemenin homojenliğinden açıkça belli olmaktaydı. Kiremitler düz (70x35 cm) ve kapama kiremidi (59x15 cm) olmak üzere iki tiptir. Malzemenin büyük bir kısmı deniz çökeltisiyle kaplı ve birbirine kaynamış durumda olduğundan, batıktan örnekler ana kümenin etrafındaki kumluğa saçılmış parçalardan alındı. Kiremitlerin büyük bir kısmının kayalık zemin veya çok sık bir kum tabakası üzerinde bulunması, geminin ahşap bölümünün iyi korunmuş olamayacağını belirtmekteydi. Çıkarılan birer düz ve kapama kiremidi örneği (#85/2A ve #85/2B) (Resim: 2) Bodrum Sualtı Arkeolojisi Müzesi'ne teslim edildi. Çevrede, kiremitler dışında başka herhangi bir malzemeye rastlanmaması, batığı sağlıklı bir şekilde tarihlememizi zorlaştırmıştır. Batığın 15 metre kadar uzağında bulunan bir demir Bizans çapasının, batık ile ilişkisi olup olmadığı saptanamadı². Kiremitler konusunda bir kronoloji kuran Sayın Dr. Ömer Özyiğit, malzememizin Bizans döneminde değişime uğramış Korinth tipindeki kiremitlerden olduğu ve M. S. 10-12. yüzyılları arasında kullanıldığı kanısındadır³.

Bodrum'un kuzeybatısında bulunan Yalıkavak Limanı'nın açığındaki Küçükkiremit Adası, batık ihbarlarının kabarıklığı nedeniyle yoğun incelemelere tabi tutuldu. Adanın çeşitli yerlerinde toplam beş batığın bulunduğu, gerek eski ihbarlar gerekse de yakın zamanda edinilen sözlü bilgiler sonucu saptandı. İlk olarak adanın güneybatı kıyısında bulunduğu bildirilen «20 kadar toparlak testi»yi aramaya başladık. İhbarda söz konusu testilerin 40-45 metre derinlikteki kumluk bir zeminde olduğunu belirtmesi, batığın gömülmüş olabileceğini ve bulunmasında zorluk çekileceğini göstermekteydi. Gerçekten bütün gün devam eden dalışlardan bir sonuç elde edilemeyince, batığın aranması sonar aletiyle yapılmak üzere ileri bir tarihe bırakıldı. Ancak, son bir dalışın daha yapılması şeklindeki ısrarların çoğalması, batığın bulunmasıyla sonuçlandı. Suyun bulanıklığından, görüntünün nispeten düşük olduğu 37 metre derinlikteki çamurun içinde, 50 kadar Bizans amphorasına rastlandı. Amphoraların hemen tamamen kuma gömülmüş olması batığı bulmamızı zorlaştırırken, aynı zamanda eserlerin sağlam kalmalarını, hatta bazı yerlerde gemideki istifleme düzenlerinin bozulmadan korunmasını sağ-

(2) Dördüncü yüzyıldan 11. yüzyıla kadar kullanıldığı sanılan bu çapaların kronolojik gelişimi için bakınız, G. F. Bass ve F. H. van Doorninck, *Yassı Ada I* (College Station 1982) 141-42.

(3) Dr. Ömer Özyiğit batıktan çıkarılan kiremitleri bizzat inceleyememesine rağmen görüşlerini bize bildirdiği için kendisine teşekkür ederim.

lamıştı. Geminin ahşap bölümlerinin de kum altında iyi korunmuş olabileceği düşünülmüşse de yapılan incelemeler sonunda ahşap parçasına rastlanmadığımız gibi, amphora dışında herhangi başka bir malzeme de bulunmadı. Amphoralar 9. ve 11. yüzyıllar arasında yoğun ve yaygın kullanımı gören Bizans tipindendir. Benzer malzeme Güney Rusya, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya ve İstanbul'da⁴, Batı ve Güney Anadolu kıyılarındaki batıklarda⁵ ve Antakya⁶ ile Mısır'da⁷ görülmektedir. Çıkarılan iki amphora örneği (#85/6A ve #85 6B : (Resim : 3) de Bodrum Müzesi'ne teslim edildi.

Küçükkiremit Adası ile ilgili ikinci raporumuz adanın kuzeybatı ucunda yine «toparlık testi» parçalarının görüldüğü şekildeydi. 1980 senesinde yapılan sualtı araştırmaları sırasında, Küçükkiremit Adası'nın kuzeybatı ucunda bir batık bulunmuş, ancak batık zaman darlığı nedeniyle üzerinde fazla bir inceleme yapılamadan terk edilmişti. Bu seneki çalışmalarımız sırasında da zamanımız sınırlı olduğundan, batık yine gerektiği kadar incelenememişse de, genel durumu tekrar kontrol edildi. Bu kısa incelemenin amacı, hem batığın yeni ihbardaki batıkla aynı kalıntılar olup olmadığını saptamak, hem de beş sene içinde durumunda ne gibi bir değişikliğin olduğunu kontrol etmektir. Yaptığımız dalışlar sonunda, batıktaki zaten az sayıda bulunan sağlam amphoralardan bir kısmının çalınmış olduğunu gördük. Araştırmalarımız sırasında, çevrede başka herhangi bir kalıntıya rastlanmadığından, bu batığın raporda belirtilen batık olduğuna karar verdik⁸.

Küçükkiremit Adası'nın güneydoğu kısmındaki sığlığın çevresinde, çok miktarda testi parçasının bulunduğu belirtilmekteydi. 1980 sezonu sualtı araştırmaları sırasında bu bölgede bir miktar amphora parçası görülmüşse de, çevrede etraflı bir araştırma yapılmamıştı. Elimizdeki

- (4) Z. Brusic, «Byzantine amphorae (9th to 12th century) from eastern Adriatic underwater sites», *Archaeologia Jugoslavica* 17 (1979) 39 - 40, II. Grup amphoralar; J. Cangova, «Srednovekovni amphori v Bulgaria», *Izvestia na arheologiceskaya Institut* 22 (1959) 250, 261 ve Resim : 5.
- (5) Sualtı Arkeolojisi Enstitüsü'nün Serçe Limanı Cam Batığı kazısında bulunan ve 11. yüzyılın ikinci çeyreğinin başına tarihlenen bu batığın amphoraları için bakınız, G. F. Bass ve F. H. van Doorninck, An 11th Century Shipwreck at Serçe Limanı, Turkey, *The International Journal of Underwater Archaeology* 7 (1978) 128, resim 9. Enstitü'nün 1984 yılı sualtı araştırmaları sırasında Marmara Denizi'nde bulduğu ve VII. Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumunda (basında) bildirilen batığın amphoraları da aynı tiptedir.
- (6) F. Waage, ed., *Antioch-on-the-Orontes 4.1 Ceramics and Islamic Coins* (Princeton 1948) 103, Resim : 96.
- (7) G. Scanlon, «Preliminary report : Excavations at Fustat, 1964», *Journal of the American Research Center in Egypt* 4 (1965) 20, Resim : 30.
- (8) Rosloff (supra n. 1) 282, Resim : 7.

raporda ayrıca 10-15 metre derinlikte sağlam amphora örneklerinin bile bulunduğu belirtilmekteydi. Gerek raporun değerlendirilmesi, gerekse de dağınık kalıntıların daha dikkatlice incelenmesi düşüncesiyle, bölgede dalışlar yapıldı. Araştırmanın sonunda kırık parçaların arasında sağlam herhangi bir amphoraya rastlanmadı, ancak çok geniş bir alana yayılmış olan bu parçaların en az iki değişik amphora tipine ait olduğu anlaşıldı. Farklı tipteki amphoraların ayrı kümeler oluşturması, döküntünün iki değişik batığa ait olabileceğini belirtmekteydi. Çevrede oldukça sık görülen değişik tipteki diğer amphora parçalarının, kısmen sünger kangavacıları tarafından ağların temizlenmesi sırasında buraya atıldığı sanılmaktadır. Batıktan toplanan bir kaç etüdlük parça (#85/7A, #85/7B : Resim : 4) Bodrum Müzesi'ne teslim edildi.

Üç metre derinlikte ve sığılığı oluşturan kayaların arasında birbirine sıkıca kaynamış parçalardan oluşan bir yığın bulundu. Bu yığın arasındaki çift kulplu amphora parçaları ve bazı safra taşları, malzemenin batık bir gemiye ait olduğunu açıkça belirtmekteydi. Toplanan birkaç etüdlük parça (#85/7A, #85/7B : Resim : 4) Bodrum Müzesi'ne götürüldü.

Çift kulplu amphoralar genellikle İstanköy yapısı olarak kabul edilmekte ise de, bu yapıdaki her amphoranın İstanköy yapısı olmadığı gibi⁹, bazı tek kulplu amphoraların da bu adada yapıldığı görüşü kuvvet kazanmaktadır¹⁰. Mühürlü İstanköy amphoralarının teşhisi kolaylıkla yapılmasına rağmen, elimizdeki örnekten de görüldüğü gibi, bu tipteki amphoralarda mührü pek sık rastlanmamaktadır¹¹. Amphoramızın yüzey rengi, tipik İstanköy yapısı kabul edilen amphoralardan çok daha koyu renklidir¹². Bu nedenle kil analizleri sonuçlanana kadar Küçükkiçiremit Adası batığının amphoralarını «İstanköy» veya «Dressel 4» tipi amphoralar olarak değerlendirmek daha doğru olur. Yeni araştırmalar

(9) Bu tipteki (Dressel 2-4) batı Akdeniz kaynaklı amphoralar için bakınız, M. Corsi-Sciallano ve B. Liou, «Les epaves de terraconaise a chargement d'amphores Dressel 2-4», *Archaeonautica* 5 (1985) 12-16.

(10) V. R. Grace ve M. Savvastianou-Petropoulakou, «Les timbres amphoriques grecs», *Exploration archeologique de Delos* 27 (Paris 1970) 363. *maison de comediens* (Paris 1970) 363.

(11) V. Grace, *Excavations at Nessana I* (London) 1962) 118.

(12) Antikythera batığından çıkarılan İstanköy tipindeki amphoranın rengi, tipik İstanköy yapısı amphoranın yüzey renginden çok daha koyudur. V. Grace her ne kadar bu amphoraların deniz altında yüzey renklerini kaybetmiş olabileceklerini önermekteyse de, malzemeyi mutlak İstanköy yapısı olarak değerlendirmekten kaçınmaktadır (G. D. Weinberg, V. Grace, et al, *The Antikythera Shipwreck Reconsidered*, (*Transactions of the American Philosophical Society* n. s. 55, pt. 3, Philadelphia 1965) 10.

çift kulplu amphoraların İstanköy dışında diğer bazı merkezlerde de imal edildiğini ortaya çıkarmıştır. Bu yeni atölyeler arasında Knidos ve Myndos'un yer alması ilgi çekicidir¹³. Atina Agorası'ndaki M. Ö. 1. yüzyılın sonundan olduğu belirtilen bir amphoraya olan benzerliğinden amphoramıza da aynı tarihi vermek pek yanlış olmasa gerek¹⁴.

İkinci batık, aynı adacığın 40 metre kadar güneyinde ve 4 metre derinlikte bulundu. Amphoralar yine tamamen parçalanmış ve birbirine kaynamış kümeler halindeydi. Batığın çevresinde ilk buluntuya oranla, daha çeşitli malzeme görülmesince rağmen gayet belirgin koyu turuncu kırmızı renkli hamurdan yapılmış amphora parçaları çoğunlukta idi. Batıkta hiçbir sağlam amphora kalmadığından etüdlük malzeme olarak çıkarılan parçalar (#85/8A, #85/8B ve #85/8C : Resim : 5) ile deniz dibine kaynamış diğer gövde parçalarından alınan ölçülere göre, amphoranın çok kaba bir restütisyonu yapıldı.

Dr. Jean-Yves Empereur bu amphoraların Nikandros grubuna ait olabileceğini belirtmektedir. Atina Agorası'ndaki mühürlü bir örnekten ismini alan bu grup, gerek kronolojik gerekse de tipolojik olarak tam bir açıklığa kavuşmuş değildir. En belirgin özelliği fazla kemerli olmayan, omuza dik oturan ve boyun ile gövdeye birleşirken fazla bir yayılma yapmayan kulplarıdır. Amphoranın dış yüzeyi açık renkli, iç kısmı ise kırmızımsıdır. Batıkta bulunan parçaların kırmızı rengi belki de açık renkli yüzeyin daha sonra deniz tarafından aşındırılması sonucu ortaya çıkmıştır. Nikandros grubu amphoraları ilk olarak M. Ö. 3. yüzyılın başında görülmekte ve kesin olmamakla beraber kullanımları M. Ö. 1. yüzyıla kadar devam ettiği sanılmaktadır¹⁵. Bu amphoraların nerede imal edildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte İstanköy amphoralarının kulp, tutamak ve gövde yapısına gösterdiği benzerlik rastlantı olmaya bilir. Gerek bahsettiğimiz bu şekil benzerliği gerekse de Nikandros grubu mühürlerindeki isimlerin İstanköy amphoralarındaki mühürlerde sıkça görülmesi, Nikandros grubu atölyelerinin İstanköy'de olabileceği görüşünü destekler görünmektedir¹⁶.

(13) J.-Y. Empereur ve M. Picon, «A la recherche des fours d'amphoras», J.-Y. Empereur ve Y. Garlan ed *Recherches sur les amphores grecques (Bulletin de correspondance hellénique Suppl. 13, Paris 1986)* 109 - 12.

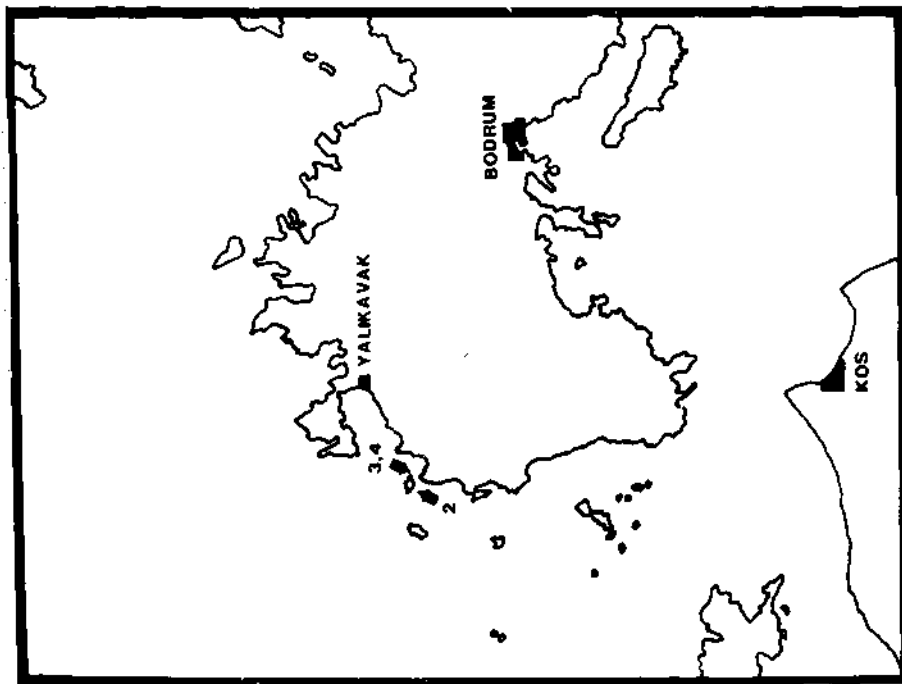
(14) H. S. Robinson, *The Athenian Agora V Pottery of the Roman Period* (Princeton 1959) 20, Levha 3 : F93; Grace (supra n. 12) 10.

(15) Grace ve Savvatianou - Petropoulakou (supra n. 10) 365 - 66.

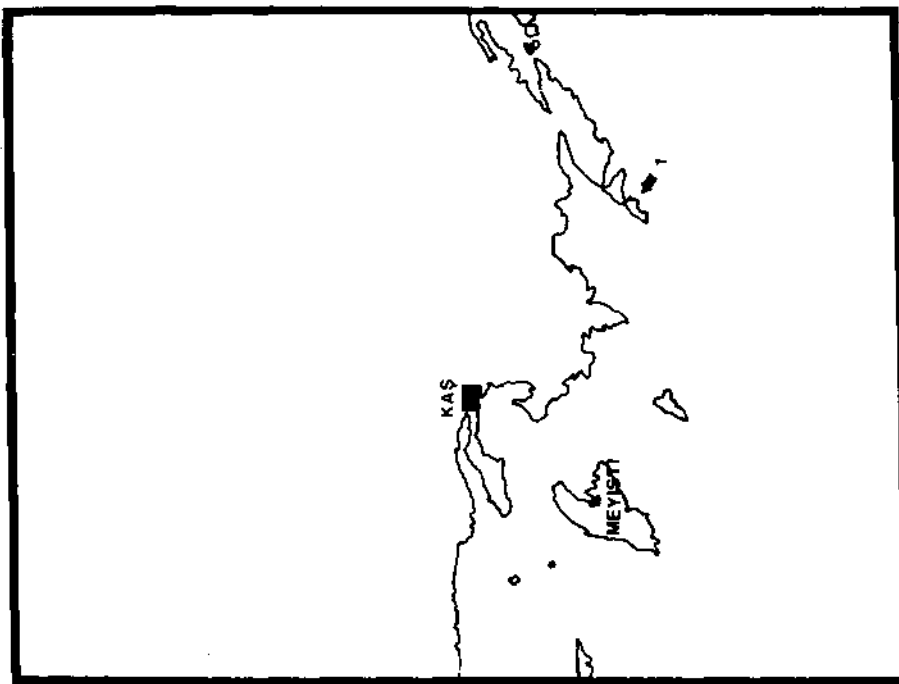
(16) Grace ve Savvatianou - Petropoulakou (supra n. 10) 366.

Küçükiremit Adası batığından çıkardığımız amphoraların benzerlerini bulmakta zorluk çekmekteyiz. Nikandros grubunun kulp özelliklerini taşımasının dışında bu grupla başka bir ortak yanı görülmeyen bu amphoraların durumu nötron aktivasyon metoduyla yapılması tasarlanan kil analizi sonucunda açıklığa kavuşacağı ümit edilmektedir¹⁷.

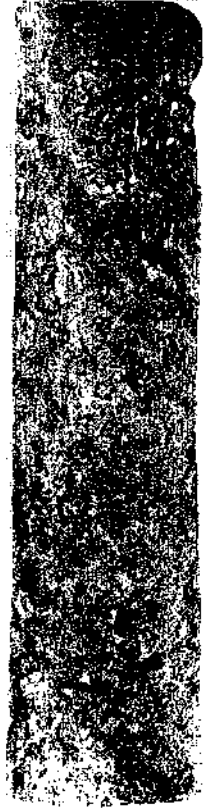
(17) Nötron aktivasyon önerisini getiren Dr. Jean-Yves Empereur'e gerek Nikandros grubu gerekse de diğer amphoralar konusunda yapmış olduğu yardımlardan dolayı çok teşekkür ederim.

Resim: 1 — 1985 sezonu sualtı araştırmalarında bulunan batıklar

1) 1. Adas, 1-8. yüzyıl İskenderiye baltığı. 2) Küçük İskenderiye Adası 10-11. yüzyıl Bizans baltığı. 3) Küçük İskenderiye Adası 1. yüzyıl İskenderiye baltığı. 4) Küçük İskenderiye Adası 1-3. yüzyıl Roma Devri baltığı.

Resim : 2A, Resim : 2B — İç Adası batığından çıkarılan düz (# 85/2A) ve kapama (# 85/2B) kiremidi örnekleri

Resim : 3 — Küçükkiiremit Adası 10-11. yüzyıl Bizans batığından çıkarılan amphoralar (# 85/6A ve # 85/6B)

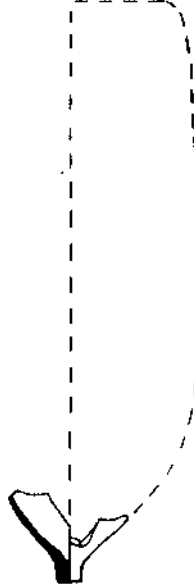

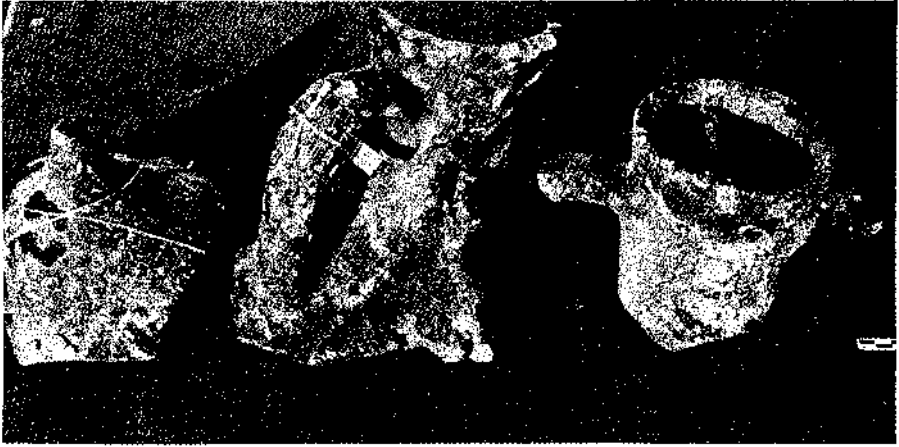
Resim : 4 — Küçükkiremit Adası M.Ö. 1. yüzyıl batığından toplanan etüdlük malzeme üstte: # 85/7A. # 85/7B) ve İstanköy veya Dressel 4 tipindeki amphoranın çizimi. (altta: ölçek 1:10)

85 / 7 A

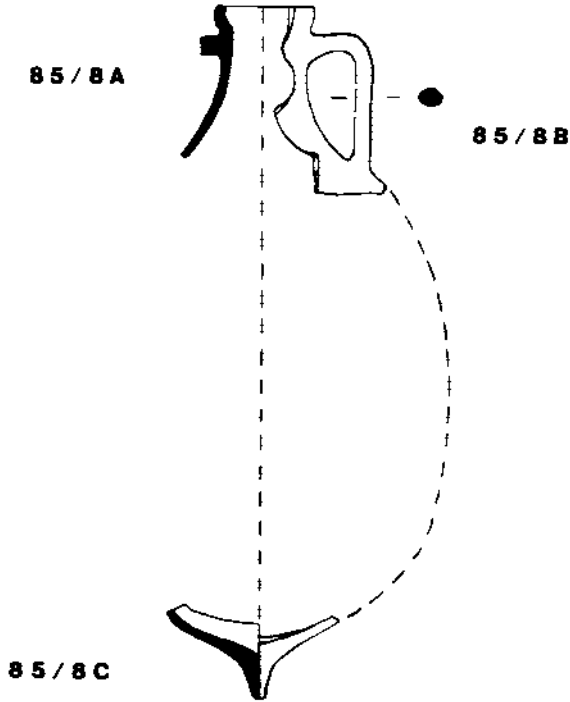

85 / 7 B

Resim: 5 — Küçükkiremit Adası «Nikandros» batığından çıkarılan etüdlük malzeme (Üstte: # 85/8A, # 85/8B, # 85/8C ve amphoranın çizimi (altta: ölçek 1:10)

GÖREME, KARANLIK KİLİSE DUVAR RESİMLERİNDE 1985 YILI KORUMA VE ONARIM ÇALIŞMALARI

Revza OZİL*

Göreme Kaya Kiliseleri duvar resimlerini koruma ve onarım uygulamaları, 1985 yılında, ICCROM ve Kültür ve Turizm Bakanlığı uzmanlarının¹ ortak çalışmaları ile, içte Karanlık Kilise duvar resimleri üzerinde, dışta ise yine Karanlık Kilise ile Elmalı-Barbara Kiliselerinin üst bölümlerinde ve Saklı Kilise girişi üzerindeki geçici saçaklıkta sürdürülmüştür.

Karanlık Kilise içindeki uygulamalara başlanmadan önce, üzerinde çalışılacak alanlardaki taşıyıcı, sıva tabakası ve boya tabakasında saptanan bozulmaların belgelenmeleri yapılmıştır.

Bunlar, taşıyıcıda yer alan çatlak ve yarıklar, sıva tabakası ile taşıyıcı arasındaki boşluklar, sıva tabakasında görülen çatlak, çukur, tozuma, boya tabakasında saptanan tozuma, kavlama, aşınma, renkte değişim ve yüzeydeki yazı ve çizikleri içermektedir (Resim : 1, 3, 5, 7).

Ayrıca boyalı yüzey üzerinde yer alan toz, is, kandil yağı lekeleri, mum kalıntıları, çamur-zamk karışımı birikim ve kurşun kalem izleri gibi kirliliklerde saptanarak belgelenmiştir. Temizleme işlemlerinden önce, çalışılacak alanlardaki tüm boyalı yüzey kontrol edilerek, tozuyan renklerin dayanma güçlerinin artırılması için gerekli yörelerde, tiner içinde % 3-5 Paraloid B 72 çözeltisi ile sağlamlaştırma yapılmış, ayrıca kavlanmış boya tabakaları belirli yöntemlerle yeniden sıva tabakasına bağlanmıştır.

Temizlik işlemi süresince, yüzeydeki toz yumuşak fırça ile kaldırılmış, daha sonra silgi yardımı ile uygulamaya devam edilmiştir.

Ayrıca ıslı alanlar su içinde amonyum bikarbonat çözeltisi, mum kalıntıları karbontetraklorürle yokedilmiş, yine aseton, tiner, aseton-tiner ve su-alkol-aseton gibi karışımlarda diğer kirliliklerin kaldırılmasında uygulanmıştır.

Sıva tabakası ile taşıyıcı arasındaki büyük boşluklarda kireç-kazein karışımı, küçük boşluklarda ise sulandırılmış Primal AC 33 enjek-

(*) Revza OZİL, İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Sultanahmet/İSTANBUL

(1) Uzmanlar : Isabelle Dangas, Alfeo Michieletto, Özgür Çavga, Nurhayat Duran, Rıdvan İşler, Mustafa Kol, Revza Ozil.

siyonları yapılmış, daha sonra sıva taşıyıcıya bağlanıncaya dek bu bölümler presli olarak bırakılmışlardır (Resim : 9-10).

Sıva yüzeyindeki derin çukur ve çatlaklar belirli düzeye kadar kireç, kum ve tuf karışımı harçla doldurulmuştur.

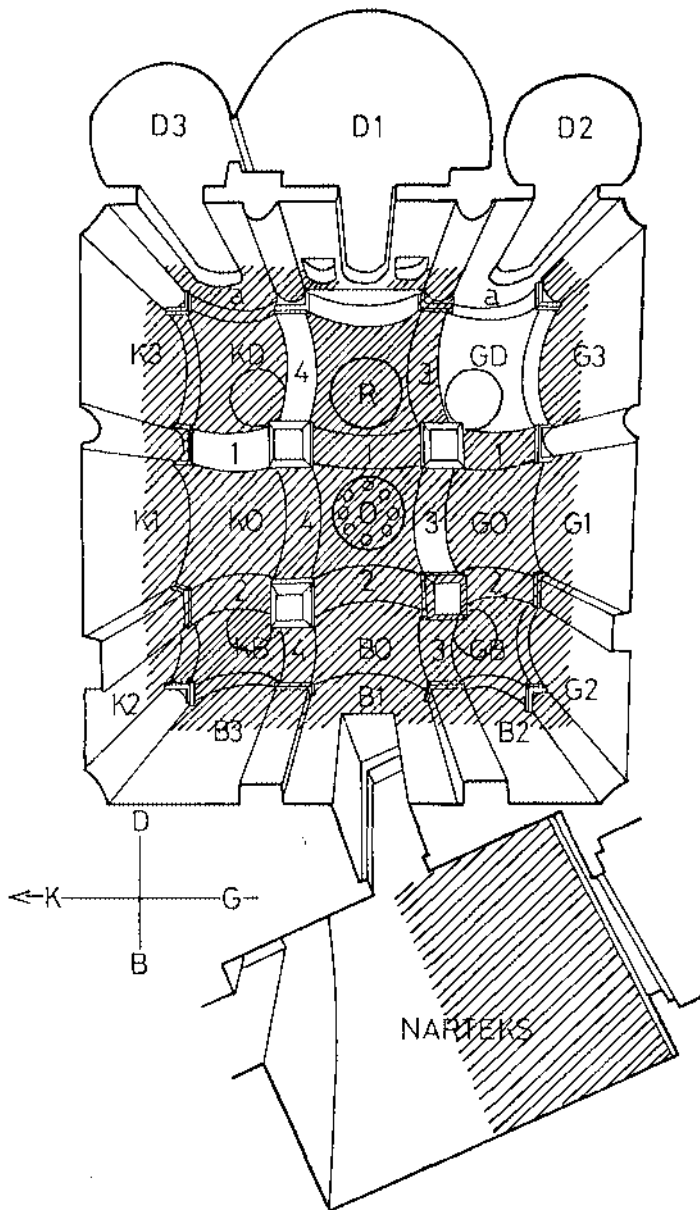
Temizliği ve sağlamlaştırılması tamamlanan yörelerde, boyalı yüzeydeki bazı boşluklar gerekli görüldüğünde, kirli su ile yeniden renklendirilmiştir (Resim : 1-2, 3-4, 5-6, 7-8).

Yukardaki işlemlerin uygulandığı tüm alanların üzerine çalışmaların bitiminde, tiner içinde % 3 Paraloid B 72 çözeltisi koruyucu olarak sürülmüş ve boyalı yüzeyler sağlamlaştırılmıştır. Sürekli yağan yağmur sularının Karanlık Kilise kapı girişinin sol üst yanındaki tuf yüzeyi aşındırarak bu alanda derin bir yarık oluşturduğu gözlenmiştir (Resim : 11). Doğal erozyon nedeniyle bu yarık gittikçe derinleşeceğinden ve zamanla sular yapı içine sızarak duvar resimlerinde bozulmalara neden olacağından, kaya kütlelerinin üst bölümünden aşağıya kadar yer yer tuf taşından çörtlenler yerleştirilmiş, (Resim : 12) ve derin yarık hidrolik kireç, kum ve tuf karışımı harçla doldurularak, yukardan gelen suların, cephe yüzeyini yalamadan, kısmen açıktan aşağıya akmaları sağlanmıştır (Resim : 13).

Ayrıca yine, Karanlık Kilise'nin güneybatısında bulunan yemekhanenin içinde yer aldığı kaya kütlelerinin en üst bölümündeki çatlak ve yarıklardan içeri sızan sular, yapının içinde, üst mekanda, aydınlık boşluğuna inmekte ve oradan öndeki çıkmaya ulaşp, cepheden aşağıya yüzeyi aşındırarak akmakta ve bu yörede derin bir yarık oluşturmakta idi (Resim : 14). Önce, kaya kütlelerinin üstündeki çatlak ve yarıklar çevreye uygun harçla yeniden doldurulmuş, aydınlığın alt bölümüne, hidrolik kireç, kum ve tuf karışımı harçla sıvalı kafes telinden bir çörtlen yapılmış, ayrıca çıkmanın bitiminde, suların akma yolunun başlangıcına, tuf taşından ikinci bir çörtlen yerleştirilerek (Resim : 15), yağmur sularının, kaya kütlelerinin en üstünde, kendilerine bir yol bularak iç mekana geçmeleri halinde, cepheden aşağıya yüzeyi aşındırmadan, kısmen açıktan akmaları sağlanmıştır.

Barbara Kilisesi üzerinde saptanan derin çatlaklar ve Elmalı Kilise kapı girişi üzerindeki derin yarık, suların içeri sızmalarını önlemek için, çevreye uygun harçla yeniden doldurulmuştur.

Saklı Kilise'nin girişi üzerinde, 1984 yılında yapılan geçici saçaklığın aşınmaya uğrayan bölümleri, yeniden onarılmıştır. 1985 yılında, Karanlık Kilise'nin üst bölümleri ile narteksin güney yarısındaki çalışmalar tümüyle tamamlanmıştır (Plan : 1). 1986 yılında iskele kaldırılacak, koruma ve onarım çalışmaları kilisenin alt bölümleri ile narteksin kuzey yarısında sürdürülecektir.

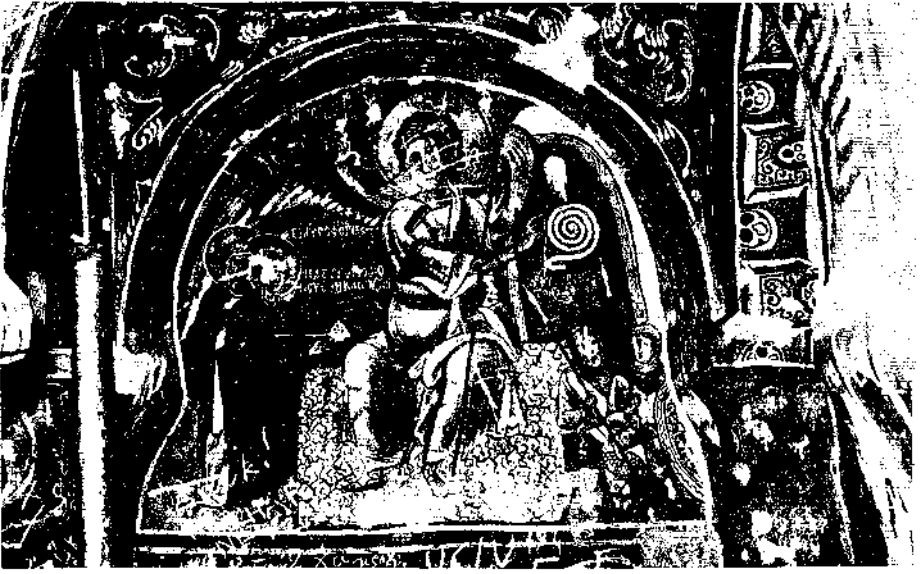
Plan : 1 — Karanlık Kilise

Resim : 1 — Temizlik Öncesi görünüm

Resim : 2 — Koruma ve onarım işlemleri bitiminde görünüm

Resim : 3 — Temizlik öncesi görünüm

Resim : 4 — Koruma ve onarım işlemleri bitiminde görünüm

Resim : 5 — Temizlik öncesi görünüm

Resim : 6 — Koruma ve onarım işlemleri bitiminde görünüm

Resim : 7 — Temizlik öncesi görünüm

Resim : 8 — Koruma ve onarım işlemleri bitiminde görünüm

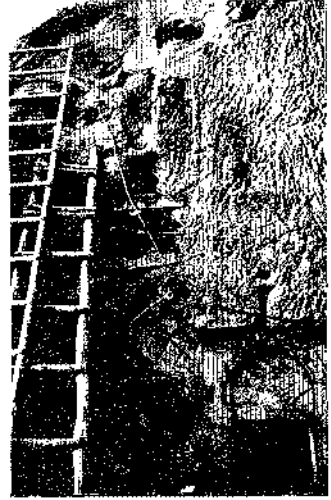
Resim : 9 — Sıva tabakasının yeniden taşıyıcıya bağlanması

Resim : 10 — Sıva tabakasının yeniden taşıyıcıya bağlanması

**Resim : 11 — Karanlık Kilise giriş solunda
üstte derin yarık**

**Resim : 12 — Karanlık Kilise giriş solundaki
derin yarığın doldurulması ve
çörtlenlerin yerleştirilmesi işlemi**

**Resim : 13 — Karanlık Kilise, yarığın
doldurulması ve çörtlenlerin
yerleştirilmesinden sonraki
görünüm**

Resim : 14 — Yemekhane, ön cephede yer alan derin yarık

Resim : 15 — Yemekhane, aydınlığın alt bölümüne ve çıkma bitimine çörtenlerin yerleştirilmesinden sonraki görünüm

DİNAR YÖRESİNDE BİR ROMA KALESİ

Thomas DREW-BEAR*

Afyon'un 90 km. kadar güneybatısında ve Ankara - Antalya karayolu üzerinde yer alan Dinar ilçesi, Roma imparatorluk devrinde Apameia adını taşıyan ve Phrygia'nın en büyük şehri olan bir merkez durumundaydı. Bu şehir, aynı zamanda, Galatia eyaletinin Apollonia (Uluborlu) şehri ile de komşu idi. İşte adı geçen bu iki eyalet ve iki şehir arasındaki sınır, Elma Dağı ve Kızılkuyu Dağları'nın zirvelerinden geçmekteydi. Bu dağların hemen yanında, Apameia şehrinin sınırları içinde kalan ve Menderes Nehri'nin kaynağını oluşturan sazlık bir göl bulunmaktaydı. Mitolojiye göre, tanrıça Athena sazdan yapılmış ilk flütü burada keşfetmişti. Hikâyeye göre, Athena, bir pınar başında oturarak flüt çalmağa başlar. Ancak, bu sırada suya bakar ve buradaki aksinde yanaklarının şiştiğini ve bu nedenle çirkin görüldüğünü farkeder. Buna kızar ve elindeki flütü atar. Daha sonra, yarı keçi, yarı insan durumundaki satyr Marsyas bu flütü bulur ve Apollon ile bir müzik yarışmasına girer. Yarışmayı Apollon kazanır ve bu nedenle, Apameia'da, Apollon tarafından derisi yüzülerek Marsyas öldürülür. İşte, mitolojik hikâyelere bile geçen bu göldeki sazlıkları bugün bile görmek mümkündür.

Bugün, karayolu ile Dinar'dan Uluborlu'ya gidebilmek için dağların güneyinden dolaşmak gerekmektedir. Oysa Roma imparatorluk devrinde, Romalı mühendisler, Dinar'dan Uluborlu'ya direkt bir ulaşım sağlamak için kayaları kırdırmak suretiyle bir yol açmışlardı. Böyle bir yolun varlığını, 1888 yılında Sir. William Ramsay tarafından bu yol kenarında bulunan ve kaybolduktan sonra tarafımızdan ve orijinal yerinde yeniden bulunan bir sınır taşındaki ithaf yazıtı sayesinde öğrenmekteyiz. Yazıtta, bu taşın Hadrianus döneminde, Apollonia halkı ve meclisi tarafından sınır tanrılarına ithaf edilerek diktirildiği kaydedilmektedir. Sözünü ettiğimiz bu Roma yolu, Dinar sınırlarında gölün kıyısından geçmektedir. Bugün burada Eldere adında küçük bir modern yerleşim bulunmaktadır. Burada Roma devrinde de bir yerleşimin varlığını gösteren bazı belirtiler mevcuttur. Bu belirtilerden biri, Eldere köyünde bulduğumuz ve 1976 yılında yayınladığımız, bir süvariye ait mezar taşıdır.

(*) Thomas DREW-BEAR ' Directeur de Recherche au Centre National de la Recherche Scientifique - 31 rue Royale, 69001 Lyon/FRANCE

(1) *Chiron* 6 (1976) 307-8 no. 13

Diğer bir kanıt da, yine Eldere'de bulunan ve Roma devrine ait olduğu anlaşılan bir duvar kalıntısıdır. Nitekim, XIX. yüzyılın sonlarında burayı ziyaret eden İngiliz gezgin Arundell, buradaki bir han kalıntısından söz etmektedir. Ancak, ne yazık ki Arundell'in sözünü ettiği bu yapı günümüze ulaşamamıştır. Ancak, bu hanın, burada bulunduğu kesin olan bir Roma karakolunun binasının temelleri üzerinde yükselmiş olması ihtimali kuvvetlidir.

Buradaki Roma karakol binasının varlığını nereden ve nasıl biliyoruz? Bu konuda, tarafımızdan ele geçirilen diğer bir yazıt sağlam bilgiler vermektedir. Bu yazıtta, taşın, Balkanlar'da konaklayan XI. Claudia ve I. Italica lejyonlarının askerleri tarafından, imparator Septimius Severus ve ailesi adına Jupiter ve Juno'ya ithaf edilmek üzere dikilmiş olduğu kaydedilmektedir. Bu askerler, Septimius Severus devrinde ve Part savaşından sonra, doğudan Balkanlar'daki kışlarına dönerlerken, burada yapılması emredilen karakol binasının (**castellum**) inşaa ile görevlendirilmişlerdi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, buradan geçen yolun Hadrianus devrinde yapıldığını gösteren yazıt elimizdedir. Öte yandan, bu dağ yolunun güvenliğini sağlamak üzere inşa edilen **castellumun** da Septimius Severus devrinde yapıldığını öğrenmekteyiz.

Sözünü ettiğimiz bölgede bir karakol binasının varlığını kanıtlayan yazıtta, bu karakolun adının **Castellum Aulutrene** olduğu ifade edilmekte ve yazıtın okunuşunda hiçbir tereddüt bulunmamaktadır. Ancak, Roma'yı yazar Plinius'un eserinin ortaçağda kopya edilmiş elyazmalarında, Menderes Nehri'nin kaynaklarına «flüt kaynağı» anlamına gelmek üzere «Aulokrene» adı verilmektedir. Oysa, tarafımızdan okunan ithaf yazıtında bu isim Aulutrene olarak geçmektedir. Bu sözcüğün Grek dilinde hiçbir anlamı yoktur; şu halde bu sözcük Trak dilinden gelmiş olmalıdır. Nitekim, Uluborlu'da bulunmuş olan bir yazıttan, komşu şehir Apollonia'da Trakların yerleşmiş olduklarını öğrenmekteyiz. Ayrıca, burada ele geçmiş olan diğer birçok mezar yazıtı da burada Trak adlarının yoğun olarak kullanıldığını göstermektedir. Kanımızca, Trak dilinden gelme bir yer adı olan Aulutrene, mitolojinin de etkisi ile, Grekçe'de «flüt kaynağı» anlamına gelen Aulokrene biçimini almıştır. Sonuç olarak, ortaçağdan kalma elyazmalarından tanınan bu yer adının tarafımızdan bulunan bir sunakta da geçmesi, bu yer adının Grekçe olmayıp, Trak kökenli olduğunu göstermektedir.

Öte yandan, Eldere köyünde bulduğumuz bir mezar taşı, IV. Flavia lejyonuna bağlı askerlerin burada görevli olduklarını göstermektedir. Şuhut'da bulduğumuz bir diğer yazıttan da, aynı lejyonda görevli askerlerin, Dokimeion (İscehisar) mermer ocaklarının idarî merkezi olan

Synnada'da (Şuhut) da görev almış olduklarını öğrenmekteyiz. Bu lejyon da, diğerleri gibi, Balkanlar'da yerleşmiş bulunmaktaydı.

Yine Eldere köyünde bulduğumuz bir başka yazıt, Roma ordusunun başka bir bölgeden gelen diğer bir birliğini bize tanıtmaktadır. Bu yazıtta, bugünkü adı Humus olan Emese'den gelen ve Hemesene birliğine mensup olan askerlerin, Grekçe ve Latince olmak üzere iki dilde yazılmış olan bir metni yer almaktadır. Burada sözü geçen askerler belli bir lejyona bağlı olmayıp, yardımcı kuvvet niteliği taşımaktaydı. Bu askerler, geleneksel silâhları olan yayı kullanıyorlar ve ata biniyorlardı ve bu özellikleri ile, böyle dağlık bir bölgede görev yapacak tüm özellikleri taşıyorlardı.

ANADOLU'DA ROMA TAKLARI

Suna GÜVEN*

Mekânsal mimari kapsamına girmemekle beraber, Roma mimarisinde zafer taklarının Roma varlığı ve gücünün simgesi olarak önemli yeri vardır. O kadar ki, zafer amaçlı olmayan taklar da bu yapı biçimini kullanmışlar, simge gücünden yararlanmışlardır. Bildiride, Anadolu'da yaygın şekilde temsil edilen tak yapılarının genel bir değerlendirmesi yapılacak, yapı ve işlev açısından geçirdiği değişiklikler, bunların nedenleri, Pax Romana çerçevesinde, değişik idari statüdeki Anadolu kentleri, Romalı yöneticiler ve yerli halkın amaçları doğrultusunda tartışılacaktır.

Bir simge haline gelen en ünlü tak örnekleri şüphesiz Roma'da Forum Romanum da, Titus, S. Severus ve Constantine'i onurlandıran zafer taklarıdır. Bir zafer vesilesi ile inşa edilen, başka bir yapı ile organik ilişkisi olmayan bu taklar, dört cepheli, müstakil yapılardır. Hatta, S. Severus zafer takının etrafı basamaklarla çevrili idi. Bu taklar, heykeller, ithaf yazıtları ve figürlü kabartmaların sergilenmesi sayesinde, imparatorun kişiliğinde, devlet ve zafer ikonografisi içeren birer Roma propaganda anıtlarıdır. Ancak, Pliny gibi yazarların *arcus* (tak) inşaatlarından bahsetmelerine rağmen, özellikle *arcus triumphalis* (zafer takı) terimi M. S. 3. yüzyıla kadar kullanılmamaktadır. Buna karşılık, *triumph* (zafer) kutlamalarına ilişkin olarak, antik yazarların *arcus* değil, *Porta Triumphalis*'ten söz ettiklerini görüyoruz¹. Görülüyor ki, antik dönemde de, tak ve kapılar arasındaki ayırım her zaman kesin değildir.

Anadolu'da Roma tak örneklerinin büyük bir çoğunluğunun sentezden geçerek orijinal bir üslup oluşturduğunu, hatta önemli giriş kapılarına tak özelliği verilerek yapı ve işlev değişikliğine uğradıklarını görüyoruz. Batıdaki zafer takları, Roma'ya özgü bir batı ikonografisini, hatta kaba gücü temsil eder. Bu nedenle, Anadolu'da yaygın olmaları beklenemez. Nitekim, bu türü ancak Anadolu dışından gelen nüfusun yoğunlukta olduğu veya Greko-Hellenistik geleneklerinin yerleşmediği üçra kentlerde görüyoruz. Roma kolonisi Pisidia Antiokheia'sında ve ko-

(*) Y. Doç. Dr. Suna GÜVEN, Mimarlık Fakültesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi

(1) Pliny NH 34.27; Hendrik S. Versnel, «The Porta Triumphalis» *Triumphus - an Inquiry into the Origin, Development and Meaning of the Roman Triumph* (Leiden, 1970) 132 - 163

loni olmadığı halde Romalı asker kökenli nüfusun egemen olduğu Isaura gibi.

Colonia Cacsarcia (Pisidia Antiokheia)'sında Julius Asper'in konsül olduğu İ. S. 212 yılına tarihlenen S. Severus takı kentin kuzeybatı girişinde yer almaktadır. Bugün sadece ayak temellerinin bir kısmı *in situ* durumundadır. Robinson ekibinin 1926 yılında öperdiği rekonstrüksiyonda, ön ve arka cephe farkına rağmen, tipik bir zafer takının birçok özelliğini görmekteyiz². Özellikle ön cephe programında, tak yapısı, figürlü, ibret verici, zengin bir zafer ikonu haline getirilmiştir. Odak noktasını esas geçit üzerinde karşılıklı diz çökmüş, flama taşıyan Parılar ve aynı temanın uzantısı olarak, girlandlar arasında Nike zafer tanrıçaları oluşturmaktadır. Friz kısmında da yine Roma askeri gücünü vurgulayan motifler yer almaktadır.

Robinson'un belirttiği gibi bu güçlü zafer programının modeli aynı kentin iki yüzyıl öncesine ait Augustus Propylaeasından kaynaklanmaktadır. Ancak, başı yukarıda, kemer altından geçenleri selâmlayan Partların yerini çiziklikle çökmüş, elleri arkada bağlı, ters yöne bakan tutsaklar almaktadır. M. S. 3. yüzyıldaki bu ince nüans farkı kıvrak bir zekânın onurlu bir direnme gücü mü, yoksa artık bir Romalılaşma göstergesi midir? Bunu takım ithaf edildiği 212 yılının, aynı zamanda, Roma vatandaşlığı hakkının Latin kökenli olmayanlara açıldığı yıl olmasının ışığında incelemek gerekir. Antiokheia sikkeleri de Roma gücünün vurgulandığı motiflerin burada yaygın olduğunu kanıtlamaktadır³.

Böylesine güçlü ve dobra Roma propagandası bu koloninin demokrafik yapısından kaynaklanmaktadır. Kent, Colonia Caesarea olarak İ. Ö. 25 yılında yeniden kurulduğunda, **ius, italicum** imtiyazları şehir sakinlerinden sadece Legio V ve VII. tabur kökenli asker ve torunlarını kapsamaktaydı. Amaç, Anadolu'nun bu stratejik, dağlık bölgesinde ufak bir Roma dünyası yaratmaktır. Tak programlarının yanı sıra, birçok Anadolu kentinin aksine, Latince ithafların çoğunluğu, idari sistemin başkent Roma'da olduğu gibi yedi mahalleye bölünmüş olması, buradaki Romalılık derecesinin bir başka göstergesidir.

Roma zaferleri gibi, Roma kenti ikonografisini konu alan tak/kapı programları da Anadolu'da revaçta değildir. İ. S. 4. yüzyılda, Malalas'a güvenebilirsek, Orontes Antiokheia'sı (Antakya)'nın Tiberius dönemi

(2) David M. Robinson, «Roman Sculptures from Colonia Caesarea (Pisidian Antioch)», *Art Bulletin* 9 1926 5-69; Mimar Frederick J. Woodbridge, Jr.'ün restitüsyon çalışmaları için bkz. Resim : 31 ve 67

(3) W. M. Ramsay, *The Cities of Saint Paul* (New York, 1908) s. 276; S. M. Stevenson, *Dictionary of Roman Coins* (London, 1889) s. 53

doğu kapısı üzerinde Romulus-Remus-Lupa Romana grubu yer almakta idi⁴. Ancak, bu bir istisna oluşturmaktadır.

Bir Roma kolonisi olmadığı halde, Isaura'da Roma nüfuzu belirten Hadrianus, M. Aurelius ve Severus Alexander'e ithaf edilen üç müstakil tak yapısının varlığı ilginçtir⁵. Hepsi de akropolün batısında yer almaktadır. Tek geçitli olan bu mütevazi taklar, Pisidia Antiokheia'sında olduğu gibi, aralarındaki zaman farkına rağmen birbirlerine benzemektedirler. Klasik, müstakil takların aksine, her üç takın ön cephelerine önem verilmiştir. En iyi durumda olan $\beta\omicron\upsilon\lambda\eta$ ve $\delta\eta\mu\omicron\varsigma$ tarafından ithaf edilen Hadrianus takıdır (Resim: 1). S. Alexander takı da aynı kurumlar tarafından imparatoru onurlandıran benzer şekilde kitlesel bir yapıdır. M. Aurelius takı ise ana cadde yakınlarında, büyük bir olasılıkla Part seferleri dolayısı ile imparatora ithaf edilmiş olup, diğerlerinin aksine ince bir görünüme sahiptir. Oran ahenksizliği ve bölgenin taşra özelliğini yansıtan sade işçiliğe rağmen, bu taklar birer mütevazi Roma kopyası olmaya özenirler. Tarihi kaynaklara göre bölgeyi kontrol için buraya yerleştirilen asker kökenli nüfusun koloni imtiyazları bile yoktu. Çevresi ise Tacitus, Dio ve Pliny'den iyi bilinen Oroandeis, Homanadeis, Isaura ve bazı meshur haydut çetelerinin vatanı idi. Vespasian tarafından verilen $\pi\omicron\lambda\iota\varsigma$ hakkı ve sikkeerde Isaura'lıların metropolis'i olarak zikredilmesine rağmen burası kapalı bir bölge olarak kaldı. Görkemli Hellenistik yapı geleneklerinden yoksun olarak Roma ruhunun bu sentezsiz ve mütevazi yansıması düşündürücüdür.

Hellenizasyon sürecinden geçmiş kentlerde ise durum tamamen farklıdır. Hellenistik dönemi propylaealarının da çıkışı ile Roma takları orijinal sentezlerle karşımıza çıkmaktadırlar. Arcus ve porta motiflerinin Anadolu'da daha da iç içe geçmesinin nedeni budur. Bu takların programları, Roma'nın gücünü vurgulamaktan ziyade, beykel ve yazıtlarla imparatoru, onu Anadolu'da temsil eden Roma yöneticilerini ve kendi kentlerinin ileri gelenlerini onurlandırüyordu. Bu takların yeni ve çok önemli bir başka amacı ise, Romalılar tarafından şehirlerine lütfedilen ünvanları görkemli bir şekilde teşhir etmek, aynı zamanda kent

(4) Glanville Downey, *Ancient Antioch* (Princeton, 1963) Resim: 3; Alexander Schenk Graf von Stauffenberg, *Die Römische Kaisergeschichte bei Malalas* (Stuttgart, 1931) s. 448, 235, 3

(5) H. Swoboda, J. Keil, F. Knoll, *Denkmäler aus Pamphylien und Isaurien* (Wien 1935) s. 69-92, 119-142, Resim: 132, 127, 129; P. Verzone, «Città Ellenistiche e Romane dell'Asia Minore: Isaura Vetus (Palaia Isaura)» *Palladio* N. S. 9 1959 s. 1-15; İ. Temizsoy, «Zengibar Kalesi, Isaura» *Karaman Müzesi Yıllığı* 2 (Konya, 1985) s. 16-18. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdür Yardımcısı Sayın İlhan Temizsoy'a bu referans için teşekkür ederim.

planlamasında tak yapılarına estetik vista konumu kazandırarak anıtsal bir propaganda vesilesi yaratmaktı.

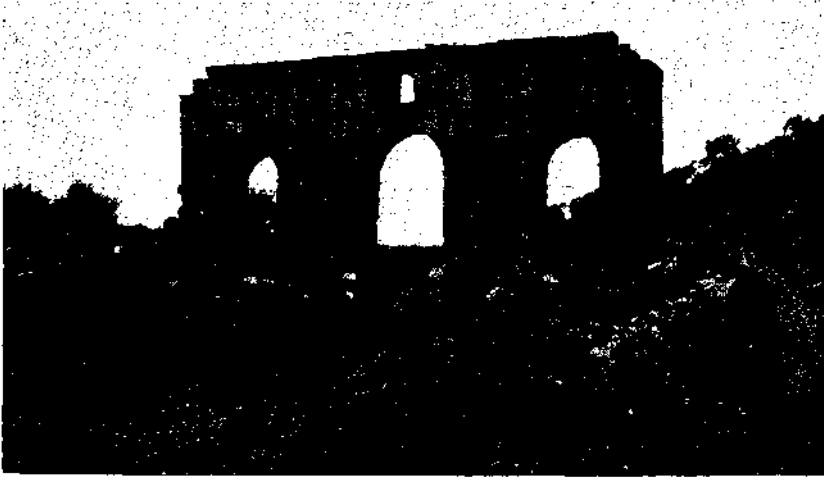
Unutulmamalıdır ki, Pax Romana döneminde bu kentler, Senato veya doğrudan imparatora bağlı olarak, yetkili vali, praetor veya konsullerin imperiumu altında idiler. Kendi geleneklerine gölge düşürmeden Romalılara yaranarak daha fazla ünvanlar ve imtiyazlar sağlamaya çalışıyorlardı. Böylelikle, birbirinden görkemli taklar ve taşıdıkları yazıtlar bilinçli ve sistemli bir propaganda kampanyasında kentler arasındaki rekabetin hem neticesi, hem de amacı haline gelmişlerdi. Romalılar da karşılığında ince hesaplarla şehirleri ve ileri gelenlerini ödüllendiriyor, taşra idari çarkının düzgün işlemesini sağlıyorlardı. Bu yüzden de, ithaf yazıtlarının hem Yunanca hem de Latince olarak yazıldıklarını görüyoruz. Philostratus'un kaynaklarında Smyrnalı Polemon'un, Ephesus için ayrılan ödeneği Hadrian'ı ikna ederek kendi kentine yönlendirmesi pek meşhurdur.

Bu kentlerde Roma takları ikesinlikle zafer takı değildirler; şeref takları, çeşitli onurlandırma vesileleri ile gösteriş unsurlarıdır. Prusali Dio, gösterişli yapıların, şehirlerin öneminin kıstası olduğunu güzel vurgulamaktadır⁶. Bu taklar klasik zafer takı biçimlerini de kullanırken, aynı zamanda büyük esnekliğe sahip orijinal tipler oluştururlar.

Patara'da şehir girişindeki üç geçitli klasik tak tipi (Resim : 2) sade, hatta tutucu mimari üslup yanında görkemli bir şekilde Romalı yönetici Mettius Modestus ile ailesinin büstlerini şehrin Likya metropolü unvanı ile birlikte sergiler. Hierapolis'te, yine üç geçitli, sade astragal ve cavetto bezemeli Sextus Julius Frontinus takımın iki katlı olduğunu düşündüren sebepler varken, Attaleia'nın Hadrian Şeref takında da şeklini bilemediğimiz bir ikinci katın yanı sıra, ön ve arka cephe programlarına kaideli sütunlar ilâve edilerek gösteriş derecesi arttırılmıştır. Perge'deki Plancia Magna takı muazzam iki katlı bir kapı ansamblesinde yer alırken, Efes'teki Hadrian takı, şehrin girişinden uzakta meydan ve cadde tanımlama işlevinde, bir de pediment ögesi eklenmiş durumda yer almaktadır. Gough'un ve Verzone'nin çalışmaları ise⁷, Doğu Kilikya'daki Severus dönemi Anazarbus takı ile tiyatroyarı Roma cephe mimarisinin popüler kullanım alanları olan nimfeum ve hamam yapılarına Roma taklarını da ilâve etmemiz gerektiğini göstermektedir.

(6) Philostr. VS 1.25; Dio Prus. 40.10

(7) Michael Gough, «Anazarbus» *AnatSt* 2 1952 s. 110, Paolo Verzone, Anazarbus, *Città Ellenistiche e Romane dell' Asia Minore* *Palladio* 1 1957 s. 21

Resim : 1 — Isaura, Hadrianus Takı

Resim : 2 — Patara, şehre giriş takı

KÜÇÜK ASYA, ROMA YOLLARI ve MİLTAŞLARI 1985

David FRENCH *

1985 yılında bu araştırma için ayırmış olduğum zamamı idari nedenlerle Kasım ayı sonunda iki haftaya indirmek zorunda kaldım. Bu nedenle ancak iki vilayette, Çorum ve Amasya'da çalıştım ve Sinop'a da kısa bir ziyaret yaptım. Bu çalışmada Çorum Müzesi'nden Bay Muhsin Erdoğan Bakanlık Temsilcisi olarak görev yaptı.

ÇORUM İLİ

Çorum ilindeki çalışmalara 16 Kasım Cumartesi günü başladım ve 24 Kasım Pazar günü tamamladım.

Çorum Vilayetinde, bir kere daha Amasya-Ancyra yolunu araştırdım. Çorum'un güneyinde bulunan birçok köyü ziyaret ettim. Bu köylerden, birinde, Hamdi Köyünde, Amasya-Ancyra Yolu hattında yeni bir miltaşı buldum. M. S. 235 yılında, Maximinus tarafından dikilen bu miltaşı, (Pontus'un) aksi takdirde bilinmeyen bir yöneticisini, Claudius'u öğrenmemize sebep oldu. Bu taş Çorum Müzesi'ne getirildi. Bu bölgede ve Sungurlu'nun güneyinde yeni başka bir taş rastlamadım. Mecitözü'nün doğusunda köy köy yaptığım araştırmadan da yeni bilgiler elde edemedim.

Fakat herhalikarda, bu bölgelerden bazı buluntuları (RECAM için) topladım. Özellikle, şimdiye kadar kayıtlara geçmemiş olan Demirşeyh yakınlarındaki Taştepe Mevkiinden toplanan sayısız yazıtlar (Roma devrinden Bizans'a kadar) ve çoğunluğu sonradan kullanılmış olan yapı malzemeleri, bu mevkiin kesinlikle Amasya-Ancyra yolu üzerinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Çorum Bölgesi epigrafik buluntuları her zaman rastlanan epigrafik buluntulardandır yani mezar yazıtlarıdır. Üzerinde yazıt bulunan, seçilmiş, bazı taşların, özellikle Anderson tarafından bulunmuş olan (St. Pont. 3,1.211) Agbar mektubunun bir parçasının (günümüzde bu mektuptan yalnız bu parça vardır. Çorum Müzesi'ne nakli için çaba sarfedilmiştir.

(*) Dr. David FRENCH İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Tahran Cad. 24 Kavaklıdere/ANKARA

Sungurlu yakınlarında Ayağbüyük'de (Çorum Müzesi'nden aldığım bilgiye dayanarak) bir güneş saati parçası buldum (M. Baebius Pius, veteranus'u isimlendirmektedir). Eymir köyünde ise iki yazıt görülmüş ve kayıtlara geçirilmiştir. Bu yazıtlar (sırasıyla Amasya tarihine göre) M.S. 178/9 ve 203/3 yılları olarak tarihlendirilebilir.

Çorum Müzesi'nde bulunan epigrafik koleksiyonun fişleme çalışmasını yapmaktayım (bu fişlerde metinler ve tercümeleri verilmektedir). Çorum iline ait bütün malzemeyi de Amaseia yazıtları ile ilgili yayıma dahil edeceğim. Bu çalışma sırasında aşağıdaki köyleri ziyaret ettim: Hamdi, Sapa, Çayhatap, Sarımbey, Kadıkırı, Köprüalan, Karapürçek, Eymir, Hamamlıçay, Beydili, Elmalı, Paşa, Hacımusa (Çorum merkez); Çavuş, Demirşeyh, Saraycık (Sungurlu); Elvançelesi, Güngörmez, Akçakoyun, Fındıklı, Zennun, Horku (Mecitözü).

AMASYA İLİ

25 Kasım Pazartesi ve 27 Kasım Çarşamba günleri arasında Amasya ilini ziyaret ettim.

Amasya Viyaleti sınırları içerisinde, Boğa ve Çiğdemlik'te iki yeni miltaşı buldum ve kayıtlara geçirdim (her ikisi de Diocletianik döneme aittir ve Aur. Priscianus, praeses'i isimlendirmektedir). Amasya'da ise Ramsay tarafından 1882'de (CIL 3.6896) kayıtlara geçirilmiş olan ve kaybolduğuna inanılan Nervan miltaşına ait bir parça buldum ve Müzeye teslim ettim. İki metinden oluşan (biri Diocletianus ve meslektaşlarından, diğeri Valentinianus ve meslektaşlarından bahseden) bir miltaşını da (ilk olarak 1984 yılında görülmüştü) Aydoğdu'da kayıtlara geçirdim.

RECAM, Amasya yazıtları ile ilgili yayın için de çalışmalara devam ettim. Amasya içinde birçok yazıt üzerinde çalıştım. Pontus krallarına ait mezarların yakınlarında bulunan kayaların üzerinde (Amasya?) Bishop'u Tiberius tarafından yapılmış ve şimdiye kadar yayınlanmamış olan bir ithaf buldum.

Amasya Müzesi için, Müze koleksiyonunda bulunan tüm epigrafik malzemenin fişlerini (metin ve tercümesini gösteren) hazırladım ve takdim ettim. Amasya ve Çorum illerine ait bu ve diğer malzemeleri Amaseia yazıtları ile ilgili katolokta yayınlayacağım.

SİNOP İLİ

28-29 Kasım tarihlerinde Sinop Müzesi'ne kısa bir ziyaret yaptım.

Müzeye yeni bir miltaşının getirilmemiş olduğunu gördüm. Daha önce yayınlanmamış olan bazı metinleri kayıtlara geçirdim. Sinop Müzesi

epigrafik koleksiyonu ile ilgili fişleri ise (metinleri ve tercümeleri gösteren) tamamlamak üzereyim. Bu malzemenin kullanılacağı eski Sinop şehri yazıtları ile ilgili bir katalog da yayınlanmak üzere hazırlanmaktadır.

SAMSUN İLİ

29 Kasım Cuma akşamüzeri, Samsun Müzesi Müdürü ve Müdür Asistanı Bayan Ümran Yüğrük ile Samsun bölgesi miltaşları ile ilgili bilgi alış-verişinde bulundum.

Son olarak Çorum, Amasya, Sinop ve Samsun Müze Müdürlüklerine ve yetkililere ve Çorum Müzesi'nden Bakanlık Temsilcisi Bay Muhsin Erdoğan'a teşekkürlerimi sunmak isterim.

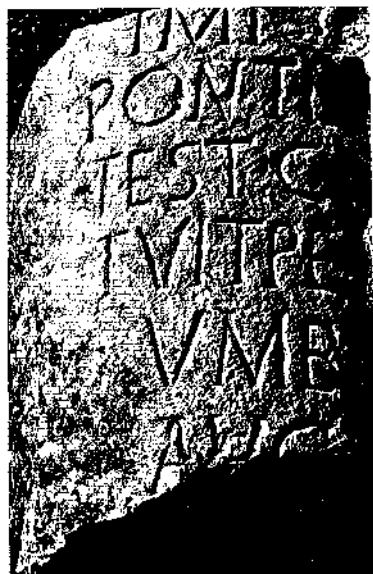

Fig. : 1 — Milestone : Amasya CIL 3. 6896

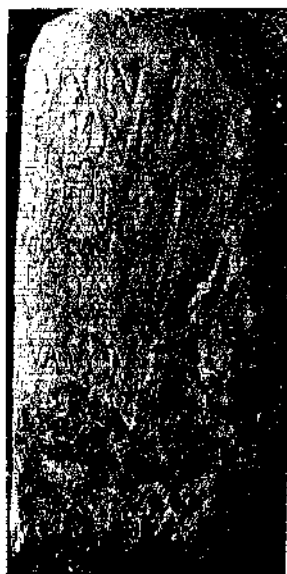

Fig. : 2 — Milestone : Aydoğdu,
Amasya

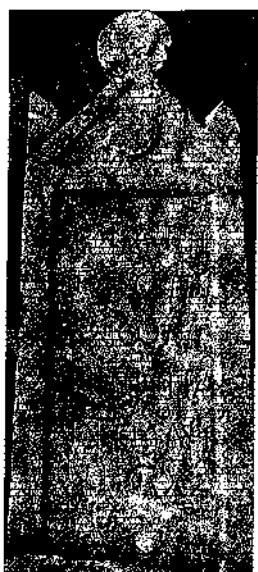

Fig. : 3 — Gravestone : Tuzsuz,
Amasya

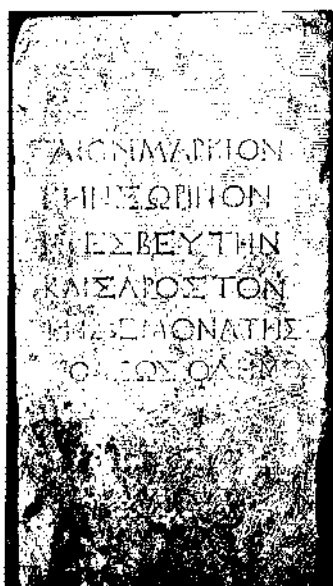

Fig. : 4 — Dedication : Sinop

SURVEY IN THE WHITE QUARRIES OF ANATOLIA

M. WAELEKENS *

P. De PAEPE

L. MOENS

From 1 June to 5 July an interdisciplinary team from the University of Ghent (Belgium) was able to study in detail some of the major quarries where in antiquity predominantly white marble was extracted, and to sample them thoroughly. This campaign continued the work already started at Carrara (Italy) in 1984. The purpose of this research is to produce a «fingerprinting» of the white marble used in antiquity throughout the Mediterranean, and to build up a statistically reliable data bank incorporating the results of all possible scientific analyses, which should make possible, or at least facilitate, the identification of the provenance of marble used in ancient architecture and sculpture; and establish the routes of the marble trade. The members of the team were Dr. Marc Waelkens (archaeologist), Dr. P. De Paepe (geologist) and Dr. L. Moens (chemist). Dr. C. Fant (University of Akron, Ohio, U. S. A.) joined us for 10 days in order to record the quarry inscriptions at Docimium and in the Upper Tembris Valley. Our government representative was Bay Sedat Heper of the Afyon Museum, while Dr. Celal Taşkın of the Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü accompanied us for a week. Financial support was provided by the National Fund for Scientific Research (Belgium). Our thanks are due to the Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü and especially to Dr. Nurettin Yardımcı, for granting permission to carry out the work. We also want to thank Dr. Nuşin Asgari for giving great encouragement to the project as well as much valuable advice, Professor Kenan Enim for his help and hospitality at Aphrodisias, and Professor Hermann Vetters for his support concerning Ephesos. Finally thanks for the successful completion of our work are also due to the Directors of the Museums at Afyon (Ahmet Topbaş), Bursa (Salih Küçük), Denizli (Mustafa Tezcan), Aphrodisias (Mustafa Baysal) and to the vice-director of the Museum at Selçuk (Özal Özeren).

Last summer we worked in seven large quarry districts (Fig. 1) spread out over seven Turkish provinces, where P. De Paepe and L. Moens took a total of 166 mostly white or greyish marble samples from 163 surveyed

(*) Dr. Marc WAELEKENS, Research Associate N.F.S.R.K. Van de Woestijnelaan 20 B 1 8790 Waregem, BELÇİKA

quarry pits. M. Waelkens produced sketches or maps of the various quarries, on which the sampling spots were marked, and recorded also traces of ancient quarrying and of workshop activity within or near the quarries. This kind of record had become extremely urgent as modern exploitations could destroy within a few years the ancient quarry sections.

We started our activities at Iscehisar (Docimium), where 41 samples of all the Docimian varieties, ranging in colour from white to dark grey, were taken in 24 quarries. Modern operations have exposed here many new quarry faces (Fig: 2) and have changed the outlook of the quarry district considerably since the days of J. Röder's research in 1969 (TürkAD 18,1,1969, 109-116; JdI 86, 1971, 254-311). Some of the graffiti and inscriptions recorded by him have been destroyed in the mean time, but some of the major quarry pits, such as for instance Bacakale (Fig: 3) were cleared of a twelve to twenty meters thick layer of ancient rubble, uncovering hundreds of quarry marks, stepped slabs for veneering, and half finished architectural elements, such as columns or column drums (Fig: 4), and even a capital (Fig: 5). They have been recorded since three years by Clayton Fant, who, recently, also published two kline lids made for columnar sarcophagi of the Asiatic type, abandoned in various stages of preliminary dressing in the quarries themselves. They now offer unequivocal evidence for M. Waelkens' localisation of this sarcophagus workshop at Docimium (AJA 89, 1975, 655-662). On two different spots in Bacakale modern exploitations also revealed traces of ancient tunnels (Fig: 6), a nice parallel for the famous tunnels in the «lychnites» quarries on Paros. Despite an enormous boom in the modern quarry activity at Iscehisar, it is still possible to distinguish the small, widely scattered pre-Roman quarries there from the giant pits, developed once that the Docimian quarries were turned into an imperial property during first century A. D., as well as to distinguish them from the medium sized, regular pits operating during the Byzantine period (Fig: 7). From Docimium we moved to the Upper Tembris Valley (Altıntaşovası), some thirty miles northwest of Docimium, where a series of smaller quarries, from the reign of Domitian at the latest until the end of the reign of Antoninus Pius, were also directly handled by the imperial authorities (9 samples). A first group of quarries is clustered on a hill dominating the city of Altıntaş. The largest quarry pit (İbrıklık) had been developed in depth and produced a polychrome breccia similar to the Docimian breccias. In and around it several large column fragments, some inscribed, can still be seen. Most of the other local quarry pits however, consist of long, gently sloping cuts, whose sides were often undercut (Fig: 8) The marble ext-

racted in them is mostly white with yellowish to brownish or even grey veins or discolorations, but contains also some pavonazetto sections. A second quarry district, composed of several medium sized square or rectangular pits, that were developed in depth (Fig: 9), covers the western slopes of Obruktepe, approximately five kilometers further northeast, overlooking the village of Çakırsaz. Most of the marble there belongs to the violet veined variety, know as pavonazetto or somakı. Yet some smaller sections also produced whitish marbles, which look very much like the Docimian varieties known as Afyon beyaz or Afyon şeker. Here again some dressed column fragments or other blocks had been abandoned. The most important artifact however that was left behind, are the fragments of a giant violet veined statue, still complete in 1926 when it was photographed by Sir Christopher Cox, which M. Waelkens could identify as one of the statues of Dacian prisoners in Phrygian marble, made to decorate Trajan's Forum at Rome (*AJA* 89, 1985, 641-653). As at the time when this forum was built, the quarry proper was part of the imperial Phrygian quarry system, administered from Synnada, the imperial officials there must have had specialized sculptors at their disposal, almost certainly associated with the imperial workshop at Docimium, who could produce statuary for architectural purposes. Along the northern edge of the Upper Tembris Valley, a series of at least 25 quarry pits scattered over a long slope near Göynükören, twelve kilometers east of Aizanoi, seem to have belonged to this city (see already R. NAUMANN, *Der Zeus-tempel zu Aizanoi*, Berlin 1979, 79-81). Their greyish marble with white spots or red streaks, was used in the huge building programs of this city, as well as for hundreds of local stelae and sarcophagi, that were already partly dressed and carved in the quarries themselves (Fig: 10). Remains of the settlement of the quarry workers are still visible.

Our research on the island of Marmara produced 48 samples from the Proconnesian quarries, operating at the latest since the 6th century B. C.

Since the first century A. D., when they were turned into a state property, they became the greatest production center of white marble in the Mediterranean. The quarries themselves, as well as the workshops of the island, that were specialized in the prefabrication of 'standardized architectural elements, sarcophagi, and even statuary, have been studied since many years by Dr. Nuşin Asgari, who prepares them for publication (see already N. ASGARI, *Papers of the 10th. Int. Congress of Classical Archaeology* 1973, 467-480; id., *Archäologische Anzeiger* 1977, 329-335).

In the province of Uşak we worked in the quarries belonging to the ancient cities of Temenothyrai, Akmonia and Sebaste (11 samples from

17 quarry pits), already described by A. Pralong (*Revue Archéologique* 1980, 2, 251-262) and especially by N. Asgari (*TürkAD* 25,2, 1981, 37-47). In the Temenothyrai quarries, situated at Selvioğlu-Kırtaş, thirteen kilometers northwest of Uşak, a coarse grained white to fair grey marble (sometimes with grey veins or spots), was extracted to serve the market of the nearby Upper Hermos Valley. On the territory of Akmonia, the ancient quarries at Kavacık, nine kilometers southeast of Ahat (Akmonia), have already been partly destroyed by a modern exploitation. In antiquity they produced the probably purest white marble that could be found in Anatolia. This marble, now exported as Sandıklı beyaz, was used by several workshops of funerary sculpture at Akmonia. The landlocked position of the quarries, which made them dependent on overland transport, explains why this high quality marble only acquired a local importance. An invocation to the archangels Michael and Gabriel reveals that the quarries were still operating in the Christian period. Approximately four kilometers to the west of Kavacık, a closely related fine to medium grained white marble was also extracted along the Gökgöz Derecesi, nearly two kilometers southwest of the village of Ulupınar. The quarry district also contains an ancient dolomite quarry, as well as a quarry road. The territory of Sebaste contains several quarries. Yet the most important ones are those at Hanoğlu and at Eldeniz, respectively eleven and six kilometers northeast of Sivash. At Palamut Mevkii, on the north side of the Çınarlı Dere, near Hanoğlu, a coarse grained, white to fair grey marble with dark grey streaks was extracted. Near the quarries the traces of a small settlement (of quarry workers), in which a small statue seems to have been found, are still visible. In the hills, three kilometers to the west, a modern exploitation at Ketenlik Mevkii, revealed the existence of yet another ancient quarry of coarse grained, white marble (Fig: 11). At Eldeniz the extracted varieties of marble range in colour from white to fair grey, sometimes with dark grey streaks or fair brown spots.

In the district north of Ephesos, the marble quarries around Belevi, usually consist of a dark grey upper, a fair grey middle, and a white lower layer (six samples). One of the ancient quarry faces still preserved a signature of quarry workers (Fig: 12). The most impressive quarries here are those of Kuşini Tepe, first described by Erol Atalay (*TürkAD* 23,1, 1976, 13-15), where two enormous quarries of the cave type, crown a hill dominating the territory of Ephesos. Their marble seems to have been taken to the plain by using the bed of a local torrent for transportation. Another quarry sector is situated at Göllüce, eighteen kilometers north-east of Belevi, where a fine to medium grained white marble was extracted (two samples). Yet its thin marble layers, alternating with layers of

schist, never allowed the extraction of blocks higher than approximately fifty centimeters. Another large quarry district extends eight kilometers further east, around and between the villages of Ayaklıkırı (Ada Tepe, Zeptin Tepe) and Hasançavuşlar. Here a medium grained white to fair grey marble, sometimes with dark grey streaks or veins, was quarried (six samples). The marble of the largest pit, just north of Hasançavuşlar (Fig : 13), is found in several monuments at Ephesos.

In the province of Denizli we first of all sampled the quarries discovered in 1984 by M. Waelkens in a small dere north of the city of Hierapolis, where a white to dark grey marble was extracted for local use (three samples). Ten kilometers to the north of the same city, we discovered in the hills overlooking the village of Gölemezli, ancient polychrome onyx quarries, which M. Waelkens could identify as the quarries of the renowned «Hierapolitan marble» (three samples). They still contain a huge, partly dressed basket capital (Fig : 14). In the same district, though on the other side of the mountain range, a large ancient quarry district, known as Taşlı Göl, is situated between the villages of Doğanlı, Gözler and Çindere, some twenty five kilometers northeast of Pamukkale (Fig : 15). A comparison of their coarse grained, very glittering white to grey marble, with that of sarcophagi at Hierapolis, identified in the epitaphs as marble from Thionta, leaves no doubt that we are dealing here with the Thionta quarries (five samples). A detailed study of the quarries in the Hierapolis district and of their identification will be published by M. Waelkens in a forthcoming volume of the Hierapolis publication series.

South of Denizli, near the village of Yeşilköy, several smaller quarry pits are scattered over the higher slopes of the Ak Dağ and of the Kara Tepe, along three torrents known as Denizcik Suyu Başı, Kısıkdere and Kuru Dere. In these quarries, which probably belonged to the city of Laodiceia and Lycum a white marble with yellow to grey veins, as well as a fair grey variety, was extracted in antiquity (three samples). The quarry district still contains a very well preserved rock-cut road, connecting it with the riverbed of the Domuzyolu Deresi, used for further transportation of the extracted stone.

Our survey was completed at Aphrodisias, where a selection of 11 samples was taken from approximately 25 ancient quarry pits.

Our samples are now being analysed by L. Moens and P. De Paepe. The technique of analysis implies, besides the simpler petrofabric and petrographic study, both instrumental neutron activation analysis

(INAA) and flameless atomic absorption spectrometry (FAAS), which enables us to determine the concentration of 37 major, minor and trace elements. In a near future the stable isotope abundances of carbon and oxygen will also be determined. The first results of the analysis are discussed by P. De Paepe in the archaeometry section. The final results will be included in a monograph on ancient white marble from the Mediterranean.

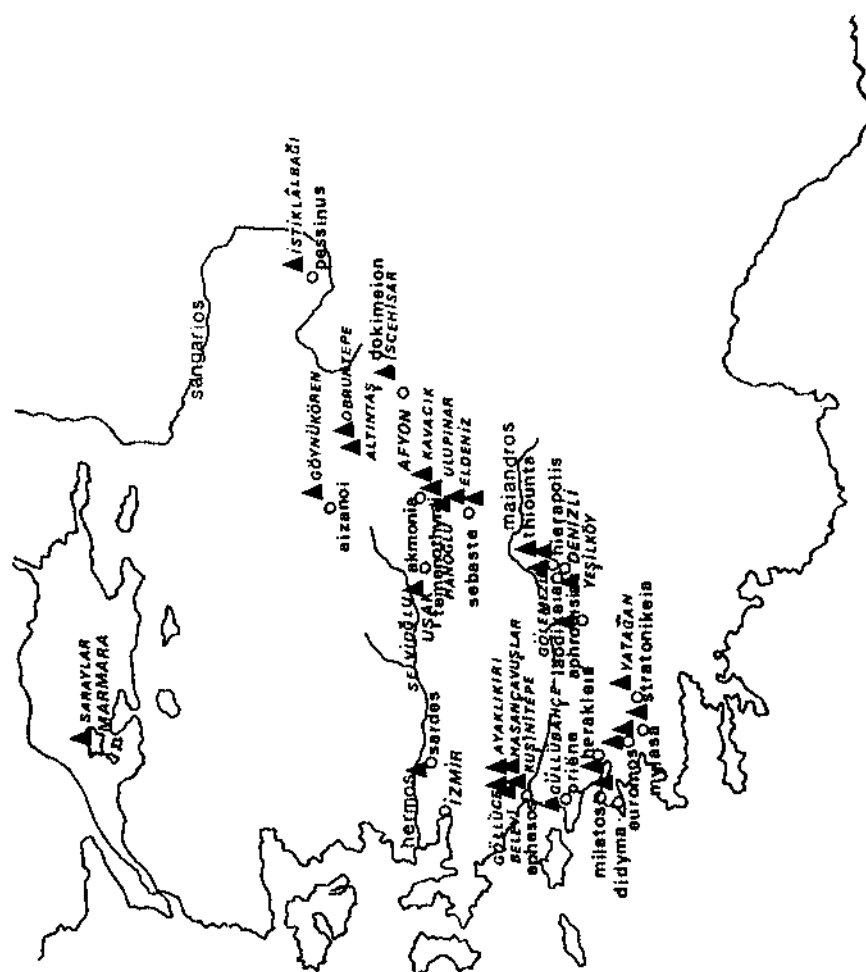

Fig. : 1 — Map of the most important quarries producing white marble in Anatolia

Fig. : 2 — Recently exposed quarry face at Iscehisar

Fig. : 3 — Bacakale, the largest quarry pit at Docimium

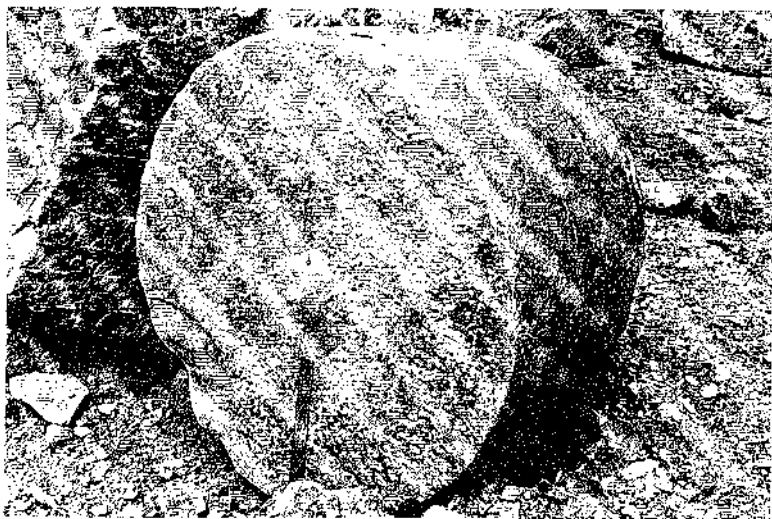

Fig. 4 — Preliminary dressed column drum at Bacakale

Fig. 5 — Preliminary dressed capital
from Bacakale

Fig. : 6 — Traces of a quarry tunnel at Iscehisar

Fig. : 7 — Byzantine quarry face with engraved crosses at Iscehisar

Fig. : 8 -- Yılanlı Dere : One of the quarry pits near Altıntaş

Fig. : 9 — Obruktepe : One of the larger quarries

Fig. : 10 — Göynükören : Smaller quarry pit with destroyed sarcophagus

Fig. : 11 — Newly discovered ancient quarry at Hanoglu

Fig. : 12 — Quarry inscription at
Belevi

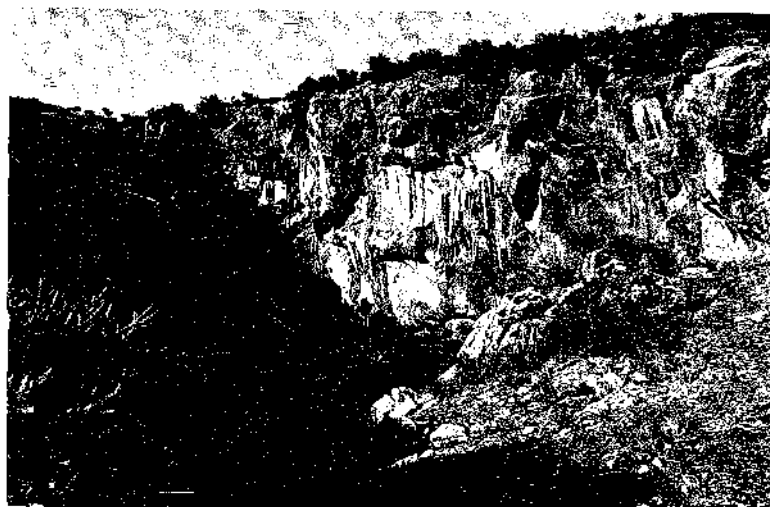

Fig. : 13 — Larger quarry pit near Hasançavuşlar

Fig. : 14 — Partly dressed onyx capital near Gölemezli

Fig. : 15 — View of the ancient quarry dumps near Gözler (Thiounta)

THREE SEASONS OF EPIGRAPHICAL SURVEY AT THE ROMAN IMPERIAL QUARRIES AT DOCIMIUM (ISCEHISAR) 1983 - 85

J. Clayton FANT *

Since June of 1983 I have collected inscriptions and carried out reconnaissance at the great marble quarries at Docimium and to the Northwest in the Altıntaşçvası. I am glad to have this opportunity to thank the Turkish Department of Antiquities and Museums for permission to work there and for its indulgent help at every stage. This effort has been supported by grants from the National Endowment for the Humanities, an agency of the US Government, the American Council of Learned Societies, the American Philosophical Society, and the Research Committee and Office of the Dean of Arts and Sciences of the University of Akron. I should also like to thank the countless unofficial citizens of Turkey who have made my time here pleasant as well as productive. My gratitude will take more concrete form in an imminent publication of the results of this work.

In 1983 and 1985 I have also worked at the Karagöl near Seferihisar, site of the quarry of marmor Luculleum, the africanos of Italian marble workers.

That study will conclude this summer with a survey including seismic refraction exploration of the subsurface, and I hope to report on it this gathering next year.

The Roman Emperor's quarries in Phrygia were among the most important in the system which his procurators administered from the statio marmorum in Rome.

These quarries produced not only the striking purple-veined pavonazzetto (somaki), but also a fine-grained translucent white marble whose importance in sculpture and architecture is now beginning to be recognized, thanks above all to the efforts of Marc Waelkens. The chief quarries are concentrated in a line running Southeast from the village of Doci-

(*) Prof. J. Clayton FANT Classics and History the University of Akron
Akron, Ohio, U.S.A.

mium (Iscehisar); a number of subsidiary extraction sites are known in the Upper Tembris Valley. I will focus my brief remarks today on Docimium. I will describe the circumstances of the discovery of so many quarry inscriptions, summarize what they contribute to our knowledge of the history and organization of the quarry, and finally mention briefly some miscellaneous finds which also improve our understanding of the quarry and its output.

The most impressive of the quarries near Docimium is the large manmade canyon called Bacakale, and it is here that the great majority of the new inscriptions have been found. When Louis Robert and Josef Röder visited the site at the beginning and end of the 1960's, quarrying in Bacakale was proceeding slowly. The floor of the quarry was covered with debris, most of which appeared to have slid down from the piles which surround the rim of the quarry. As the pace of contemporary exploitation accelerated in the 1970's and early 80's, it has become clear that the debris is much deeper than Röder had guessed, and that the lower levels had been filled in by the Romans themselves. This is true because this debris contains a large number of discarded blocks and columns which have been found in tightly grouped chronological pockets. There is nothing strange either in the quantity of discards or their use as fill. Every quarry ancient or modern discards finished pieces because of late-appearing defects at a much higher rate than a layman would conjecture. And debris, although it could overwhelm a working area if disposal was poorly planned, could also be turned to advantage in order to build up new working platforms (at Cararra they are called *piazzali*). This is evidently what occurred at the western end of Bacakale when the Roman supervisors decided to abandon work on the floor of the quarry and turn South to attack a new the tall cliff left from earlier work. Dates inscribed on the pieces found here suggest that this was done in the early third century. Although the current clearing operations are a benefit for the epigrapher, they unfortunately entail the destruction of much valuable evidence for ancient quarry technology, and they threaten Bacakale itself, certainly the most striking quarrryscape surviving within the confines of the Roman Empire.

From 1983 to date I have recorded one hundred seventy inscribed blocks and columns; on past experience, another thirty will have appeared in the last year. Thus the new material will double the one hundred texts previously published, and the entire corpus of inscriptions makes the Phrygian quarries by far the best documented branch of the Imperial quarry system. I might add the methodological note that the repetitive information in the inscriptions makes them very suitable for analysis on

a computer data-base. For this I am using Borland International's *Refle: Analytica*, which is easy to use and strong on graphic presentation of data.

The quarries at Docimium apparently came under Imperial control under Augustus in the first years of the reign of Tiberius¹. It is very attractive to see Agrippa as the architect of the quarry system, but the evidence cited as support in the case of Docimium is too weak to stand alone². The new inscriptions add nothing to our knowledge of the first half century of the quarries under the emperors. Worse, I must take away a text which Josef Röder had referred to AD 57, since the consular date is undoubtedly that of 111³. The only evidence for the first century pertains to the last decade. Some of these texts were dredged out of the canal of Trajan's Harbor at Portus and name contractors under whose account (*ex ratione*) the blocks were entered⁴. The contractors, here and elsewhere, were usually Imperial slaves but worked as semi-private entrepreneurs. This was the customary system at the Emperor's mines as well as most of the quarries. The new inscriptions do, however, extend the epigraphically attested activity of the quarry beyond the year 200 as late as 236, when it was still functioning under full Imperial control.

At the end of the first century a major reorganization of the quarries began. From AD 92 until at least the last years of Trajan's reign there appear blocks bearing a confused welter of incised texts: dates (sometimes three or even four on a single block), numbers (sometimes preceded by groups of letters, sometimes not), and indications of the quarry branch (*bracchium*) and precise spot (*Locus*) where the piece was broken free. These texts have first group of them in 1882⁵. Wrestling with them is very much like cryptography, and despite the more than thirty new ones, they remain very problematical. But one thing is clear: during these years there were frequent recounts of the inventory of marble on hand at the quarries and reassessments of the quality of the pieces. Several different codes seem to have been used to mark blocks as substandard. When

(1) As Marc Waelkens has pointed out, «*Carrières de marbre en Phrygie*,» *BMusArt* 1982, 36 n. 23, citing Strabo 12.8.14.

(2) See J. C. Fant, *AJA* 89 (1985) 656 n. 1

(3) Röder, *JdI* 1971, 308, *JL*.

(4) P. Baccini, *Marmi di cava rinvenuti ad Ostia e considerazioni sul commercio dei marmi in età romana* (*Scavi di Ostia X*, 1979), nos. 35-37.

(5) W. M. Ramsay, «*Inscriptions inédites de marbres phrygiens*,» *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 2 (1882) 290-301. Full bibliography of earlier epigraphical publications in J. C. Fant, «*Seven Unedited Quarry Inscriptions from Docimium (Iscehisar, Turkey)*,» *Zeitschrift fuer Papyrologie und Epigraphik* 54 (1984) 171-82; see also M. Waelkens, *AJA* 89 (1985) 642 n. 11.

I began collecting inscriptions at Docimium, it seemed possible to identify the single years in which such inventories had been carried out. But now the list of inventory years has grown to such an extent that I now suspect that inventories were an annual occurrence in this period⁶.

Hadrian's reign is poorly represented. But at the very end a new set of formula make their first tentative appearance on the blocks and columns and soon become standard. The elements of this epigraphical regime are of interest not only because they reveal the organization of the quarry's workforce but they also provide reflections of the outside world as well as local lore.

From earlier usage come the indications of the BRACCHIUM and LOCUS from which the piece was extracted. I believe that these site numbers had an additional function as annual serial numbers, and if so the highest LOCUS numbers recorded, in the 400's, give us a rough idea of the quarry's total annual output in the middle of the second century. The new texts do not add to the four branches previously on record, nor do help to pinpoint their location within the quairries.

Concerning personnel the new inscriptions are more eloquent. The rubrics caesura and officina indicate the names of the primary quarrying teams and the dressing workshops which reduced the rough blocks to neat right-angled shapes which could be sawed into slabs with no waste. The new texts double the number of names associated with the quarrying teams and the dressing workshops which reduced the rough blocks to neat Roman citizens, another more very likely so, and there is a Roman centu-teams to 14⁷. They are all clearly personal names, and at least eight are

(6) Inventories are now attested for the years 92, 93, 95, 97, 100, 101, 103, 105, 108, 109, 110, 113, 114, and 116. The gaps are probably due only to the accidents of discovery.

(7) The names and range of dates over which they are attested :

Tullius Saturninus	137
Claudianus	140 - 161
Fabius *	145
Domesticus *	145 - 164
Aelius Antoninus *	147 - 160
Alexander *	157 - 159
Hostillius & Helpidephrous *	174 - 213
Titus *	177 - 179
Iulius Neophytus	197 - 229
Iulius Gaurus	200
Aurelius Theophilus *	200 - 212
Herculanus *	206
Phoenix *	218 - 220

(*) An astreisk indicates the name of an extraction engineer not previously recorded.

Roman citizens, another more very likely so, and there is a Roman centurion, detached from the legion xx Primigenia, among them - These are men of a certain social standing. The fullest records, for AD 159, show the quarry foreman Alexander's signature on 13 blocks from 3 different Branches; considering how sporadic the evidence is, this is impressive testimony. Clearly Alexander had several crews at his command. But whether these men had prospects of upward mobility may be doubted since at least three of them are attested across a 20-year period.

The officinae by contrast bear all the marks of institutions even though some of them also carry personal names. When we find the off (icina) Pelag(i) on record for no less than 37 years, we are entitled to suspect that the workshop outlived its boss Pelagus and simply kept his name, as did Roman landed estates long after the original owner's death. Names like Commodiana and Herculi(i), Sever (iana), Bas (siana), Antoni (iana), Bas (sianal), Antoni (niana), and Alex (andrina), however, are clearly institutional⁸. In fact, one is entitled to wonder whether some of these names do not refer to a single workshop which nimbly changed its name to celebrate Commodus and the emperors of the Severan dynasty. When we find the off (icina) Alex (andrina) mentioned in the year after Alexander Severus's death, a year named after his murderer Maximinus Thrax, we may suspect that an officina Maximiniana was about to be born!

The workshops called Contra Pers (idem) and Iuxta Persidem honor not emperors but the patron goddess of the quarries and of all Phrygia. On coins of Docimium and other cities Cybele is shown in association with a hill labelled Persis; the new inscriptions seem to confirm Louis Robert's guess that this hill was actually within the quarries⁹.

(8) The officinae now on record are :

Papia	AD 137 - 147
Pelagi	140 - 177
Asiatici	147 - 164
Andae *	157 - 179
Contra Persis *	158 - 212
Iuxta Persidem *	218 - 222
Herculi *	174 - 229
Commodiana	177 - 200
Lucili *	179
Urania *	198
Severiana *	200 - 201
Bassiana *	213
Antoniniana *	229
Alexandrina *	236.

* An asterisk indicates an officina not previously on record.

(9) A travers l'Asie mineure (Rome 1980), 80.

Unlike the extraction teams, the workshops seem to have been pretty much associated with just one Branch at time, although during the busy 150's the off (icina) Andae is seen at work in three different bracchia in a single year. The relationship between the workshops and the quarry teams is perhaps not what we would expect. Only one clear pair, the engineer Alexander and the officina Andae, emerges. Otherwise, fluidity and mobility is the rule. Over a three-year period six different workshops dressed blocks quarried by Titus's extraction team. Domesticus teamed with three workshops in the early 160's and so forth. This implies sophisticated overall direction which was able constantly juggle its manpower to best advantage rather than mechanically pairing off quarrying and dressing teams.

To conclude, I should like to mention two miscellaneous finds. In July of 1984 Abdurrahman Mercan, proprietor of a large operation within the area of the ancient quarries, called attention to an unfinished sarcophagus lid which he had recently found in one of his quarries. Two more appeared when kindly lorry drivers pointed out a quarry over the horizon to the Southwest, and cattle were drinking from a fourth along the access road from the Ankara highway. These lids were destined for the Asiatic columnar sarcophagi recently subjected to exemplary study by Marc Waelkens, and they are the blunt physical evidence which confirms his subtle and persuasive argument that this elegant kind of sarcophagus was produced at Docimium and by a workshop within the Imperial system. Finally, the first evidence for the prefabrication of architectural elements, which Nuşin Asgari has taught us to regard as a specialty of Marmara, appeared in the yard of the Alimoğlu factory in Afyon. The two bases in question probably belong to the second century, and since the Alimoğlu family leases only two sites which were ancient quarries (including Bacakale itself), it seems clear that the bases came from actual quarry debris.

These finds are a small part of a large picture which is beginning to emerge: the marble of Docimium, white even more than polychrome, was one of the most important in the Empire, and the quarries in Phrygia that produced were as versatile and subtle as any anywhere.

BATI ANADOLU'DAN YENİ YAZITLAR

Hasan MALAY*

1985 yılındaki epigrafi araştırmalarımızı daha çok Manisa Müzesi nin yazıt katalogu üzerinde yoğunlaştırdık. Bu çalışmalarımız sırasında, bugüne kadar bilgimiz dışında kalmış olan, yayınlanmamış birçok yazıtla karşılaştık. Ayrıca, son zamanlarda yakın çevreden müzeye getirilen birçok yeni eser de, zaten zengin olan bu müzenin yazıt koleksiyonunu daha da zenginleştirdi. Burada, çoğunluğu Manisa Müzesi'nde bulunan birkaç önemli yazıtı kısaca tanıtmakta yarar görüyoruz.

1 — Manisa Müzesi'nin eski müdürlerinden Sayın Kubilây Nayır tarafından kazıldığı sıralarda, Philadelphia tiyatrosunda bronzdan bir mühür ele geçirildi. Sayın H. Dedeoğlu'nun da çabaları ile temizlenen bu mührün, yüksek dereceli bir Romalı memura ait olduğu anlaşıldı. Bu eseri şöyle tanımlamak mümkündür: Mührün bir yüzünde, Roma imparatoru Septimius Severus ile iki oğlu Caracalla ve Geta'nın tasvirleri görülmekte ve her üç kişi de altından birer taç giymektedir¹. İmparator, büyük oğlu Caracalla ile yüzyüze görülmektedir. Öte yandan, sözkonusu portreler arasında iki tanrıça tasviri daha bulunmaktadır. Bunlardan biri, Severus ile Geta arasında, ayakta durur vaziyette tasvir edilen Tykhe dir. Burada Tykhe, sağ elinde gemi dümeni, sol elinde de bir bereket boy-nuzu (*cornucopiae*) tutmaktadır². Severus ile Caracalla arasında ise Artemis Ephesia'nın bir tasviri yer almaktadır³. Tasvirleri çevreleyen ya-

(*) Yard. Doç. Dr. Hasan MALAY Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Bornova/İZMİR

(1) Ayni kişilerin tasvirlerini taşıyan diğer bir mühür için bk. P. Dissard, *Collection Récamier. Catalogue des plombs antiques (sceaux, tessères, monnaies et objets divers)*, Paris-Londres, 1905, Lev. 1, 17 (Bu referans, Prof. Robert Turcan tarafından temin edilmiştir).

(2) Roma imparatorluk tahtı için iki varis (Caracalla ve Geta) olduğundan, buradaki ikili bereket boy-nuzunun, imparatorluk ailesinin mutluluğunu (*felicitas*) simgelemek üzere kullanılmış olması gerekir. Nitekim bu sembolü imparatorluk devri paralarında sıklıkla görmek mümkündür.

(3) Artemis kültürünün çok rağbet gördüğü Philadelphia'da bulunan bir mühür veya para üzerinde bu tanrıçanın tasvirini görmek hiç de şaşırtıcı değildir. Philadelphia'da Artemis kültü hakkında bk. R. Fleischer, *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien* (EPRO 35), Leiden 1973, s. 306; *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (LIMC, II, 1, s.v. Artemis Ephesia) ve I. Diakonoff, *BABesch* 54 (1979), s. 173.

zatta ise, mührün sahibinin ünvan ve adını kaydeden ifadeler yer almaktadır :

«Kl. Basileides, dekaprotos.»

Roma İmparatorluğunun doğu kesiminde ve özellikle Anadolu ve Mısır'da ele geçen ve çoğunlukla İ. S. 2. ve 3. yüzyıllara ait olan birçok yazıtta, **dekaprotos** «İlk On» adı verilen memurlardan söz edilmektedir. Bu memurların görevleri, görev süreleri, seçim şekilleri ve diğer ayrıntılar üzerinde birçok araştırmalar yapılmış olmakla birlikte **dekaprotos** luk memuriyeti hakkında tam bir bilgi elde edilebilmiş değildir. Ancak, bu memurların görevlerinden birinin ve en önemlisinin, Roma merkezi yönetiminin taşra şehirleri için koyduğu vergileri toplayıp Roma'ya göndermek olduğu kesindir⁴. Bu heyette bulunan on üye, bazı bilim adamlarının öne sürmüş oldukları gibi şehir meclislerindeki üyeler arasından seçilen kimseler değil, büyük bir ihtimalle, şehir yönetimleri tarafından atanan bürokratlardı⁵. Elimizdeki veriler sınırlı olmakla birlikte, **dekaprotos**'ların diğer bazı görev ve sorumlulukları da olduğu sanılmaktadır⁶.

Philadelphia'da bulunmuş olan dört onur yazıtı, bu şehirde Roma devrinde **dekaprotos** olarak görev yapmış bulunan dört şahsın adını vermektedir : L. Antonios Agatophous⁷, Kornelios Zelotos⁸, T. Flavios Athenodoros⁹ ve Neikanor¹⁰. Burada adı geçen Kl. Basileides ise ilk olarak karşılaştığımız bir şahsiyettir. Demek ki, Basileides, kendi sorumluluk bölgesinden topladığı vergileri torbalara koyuyor ve ağızlarını elimizdeki mühürle mühürledikten sonra Roma'ya gönderiyordu¹¹.

Mührün tarihlenmesinde herhangi bir sorun yoktur. Mühürdeki tasvirde Geta altından bir taç giymiş vaziyette görüldüğüne göre, demek ki, bu mührün yapıldığı tarihte Geta Augustus olmuş bulunmaktaydı. Şu

(4) *Dekaprotos*'lar hakkındaki zengin bir kaynakçayı D. Magie'nin *Roman Rule in Asia Minor* (s. 1516-7) adlı eserinde bulmak mümkün olmakla birlikte, buna şu eserleri de eklemek gerekir ; Th. Schwertfeger, «Die Basis des Tiberius Claudius Calligenes», *X. Olympia Bericht* (1981), s. 249-255 ve J. D. Thomas, «The Introduction of Dekaprotos and Osmarchs into Egypt in the Third Century A. D.», *ZPE* 19 (1975), s. III ve dev.

(5) D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, s. 648 ve 1516-7.

(6) Bk. E. G. Turner, «Egypt and the Roman Empire : The Dekaprotos», *The Journal of Egyptian Archaeology* XXII (1936), s. 14, krş. D. Magie, a. g. e., s. 1516-7.

(7) *Ath. Mitt.* 1900, s. 123 (*IGR* IV, no. 1629).

(8) Le Bas-Waddington, no. 650 (*IGR* IV, no. 640).

(9) *Ath. Mitt.* 1900, s. 123 (*IGR* IV, no. 1644).

(10) *CIG*, no. 3429.

(11) Örneğin, yukarıda, 1. dipnotta sözünü ettiğimiz mühür, Roma'dan taşraya giden evrak ve paketlerin mühürlenmesinde kullanılmaktaydı.

halde, mührün İ. S. 209 yılından önceye ait olması mümkün değildir. Öte yandan, Septimius Severus İ. S. 211 yılında öldüğüne ve bu tarihten sonra onun tasvirlerinin para ve mühürler üzerinde yer alması düşünülemeyeceğine göre, elimizdeki buluntuyu İ. S. 209-211 tarihleri arasına güvenle tarihlemek mümkündür¹².

2 — Yakın zamanlarda Manisa Müzesi'ne gelen yazıtlar arasında, Alaşehir'in kanalizasyon hafriyatı sırasında ele geçen dört adet yazıtlı heykel kaidesi dikkatimizi çekmektedir. Yazıtları daha da ilginç kılan nokta, bu kaidelerden iki tanesinin daha geçtiğimiz yüzyıllarda görülmüş ve bazı eksiklerle yayınlanmış olmasıdır. Sözüünü ettiğimiz bu dört yazıt kısaca tanıyalım :

a) İlk yazıtta, M. Aurelios Diodoros adında bir meclis üyesi, halk tarafından onurlandırılmaktadır. Yazının ilk 26 satırı, kaidenin ön yüzüne yazılmış bulunmaktadır ve bu kısım önceden yayınlanmıştır¹³. Şimdi, yazının devam ettiği diğer yüzü de görmek ve textin tümünü elde etmek mümkün olabilmektedir. Öte yandan, son satırlarda, Philadelphia'da kutlandığı daha öncelerden bilinen **Deia Haleia** adlı festivalden ve **Koinon Asia's**'ın bir agonundan da söz edilmesi zikre değer niteliktedir.

b) İkinci kaide kısmen kırık olduğundan, metnin tümünü okumak mümkün değildir. Bu yazıt da 19. yüzyılda yayınlanmış bulunmaktadır¹⁴. Eser üzerinde yeniden çalışılması zorunlu olmakla birlikte, burada, bir Artemis rahibinin Philadelphia halkı ve meclisi tarafından onurlandırıldığını söylemek mümkündür.

c) Üçüncü kaide üzerindeki yazıt henüz yayınlanmamıştır. Bu yazıtta, adını okuyamadığımız bir sporcu onurlandırılmaktadır.

d) Bu gruptaki son ve en önemli yazıt da bugüne kadar bilinmemekteydi. 20 satırdan ibaret olan metinde, Philadelphia halkı ve meclisi, Aur. Dionysios Kointos adında bir **panegyriarkhos**'u onurlandırmaktadır. Anladığımıza göre bu kişi, «kutsal, dokunulmaz ve evrensel» nitelikteki bir festivali (**panegyris**) büyük bir başarı ile yönetmiştir. Burada dikkati çeken nokta, bu festivalin **Kerdanetton** (Gen. Plur.) adında bir grup tarafından düzenlenmiş olduğunun kaydedilmesidir. Buradaki **Kerdanetton** ifadesi hakkında şimdilik bir yorum yapmak mümkün görünmemektedir. Ancak, akla gelen bir ihtimal, bu grubun «elsanatçıları birliği» olmasıdır. Ancak, böyle bir meslekî örgütün «kutsal, dokunulmaz ve evrensel» nite-

(12) Eser, *Epigraphica Anatolica*'nın 8. sayısında, H. Dedeoğlu ve H. Malay tarafından (bir çizimle birlikte) yayınlanacaktır. Eseri yayınlamamıza izin veren Sayın K. Nayır'a ve tasvirler üzerinde yorum yapmamıza yardımcı olan Prof. R. Turcan'a teşekkür etmeyi görev sayarız.

(13) Le Bas - Waddington, no. 649 (IGR IV, no. 1631).

(14) BCH 1, 1877, s. 86, no. 24.

likte bir festival düzenleme yetkisi olup olmadığına ilişkin elimizde bilgi yoktur ve bu konuda son sözü söyleyebilmek için yeni buluntuları beklemek gerekecektir.

3 — Burada sözünü etmek istediğimiz son bir yazıt da, yakın zamanlarda Balıkesir yakınlarında ele geçirdiğimiz bir kral mektubudur. Yazıt 50 satırdan oluşmakta ve büyük bir stel üzerine yazılmış bulunmaktadır. Metinde, kral mektubundan başka, iki yöneticinin daha üstyazıları bulunmakta ve bunlar sayesinde mektup istenen yere havale edilmektedir. Buna göre, kral, mektubu Zeuksis adında birine yazmakta ve Zeuksis de, gereğinin yapılması için mektubu Philotas adındaki diğer bir yöneticiye havale etmektedir. Son olarak, Philotas da, yine gereği için Bithys adında diğer bir yerel yöneticiye hitap etmektedir. Metinde, diğer kral mektuplarından bildiğimiz prosedür izlenmekte ve her mektubun altında birer tarih bulunmaktadır.

Kral tarafından yazılmış olan satırların hemen ilkinde Antiokhos adını okumak mümkün olabilmektedir. Mektuplardaki 103 tarihini Seleukoslar Erası'na göre hesapladığımızda, mektubun İ. Ö. 209 yılına ait olduğunu anlamak mümkündür ki bu Suriye Kralı III. Antiokhos'un kraliyet yıllarına tekabül etmektedir. Nitekim, aynı kralın, birçok Anadolu kentine veya etkin kimselere yazmış olduğu çok sayıdaki mektup metni elimizdedir¹⁵. Öte yandan, kralın doğrudan hitap ettiği Zeuksis'in adı birçok antik yazar ve yazıt tarafından zikredilmektedir. Bu kişi, III. Antiokhos devrinde Lydia-Phrygia'da satraplık görevi yapan ünlü şahsiyetten başkası değildir¹⁶. O halde, hiç kuşku yok ki, elimizdeki mektup, III. Antiokhos'un satrap Zeuksis'e yazmış olduğu bir mektuptur ve Anadolu tarihi için büyük bir önem taşımaktadır.

Mektupta adı geçen diğer iki yönetici olan Philotas ve Bithys'in kimler olduklarına dair herhangi bir bilgimiz yoktur. Öte yandan, mektup, Nikanor adında birini onurlandırmak ve ona bazı imtiyaz ve önemli memuriyetler vermek üzere kaleme alınmış bulunmaktadır ve bugüne kadar Nikanor'un kim olduğuna ilişkin herhangi bir bilgi sahibi değiliz.

Bazı kısımları bozuk durumda olan metin üzerinde çalışmalarımız sürmekle birlikte, mektubun, Batı Anadolu'nun Hellenistik devir tarihine büyük bir katkı sağlayacağı kesindir¹⁷.

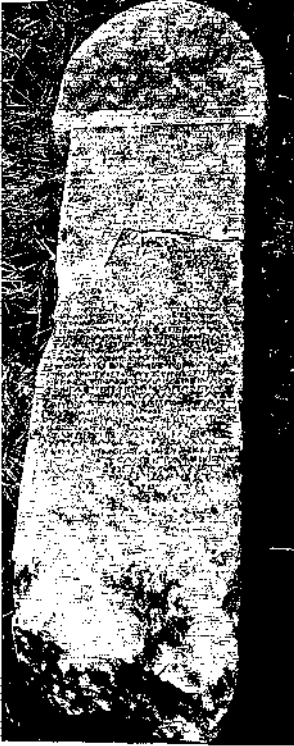
(15) B. Welles, *Royal Correspondance in the Hellenistic Period*, New Haven 1934, no. 31, 36, 39-9, 41, 43-4.

(16) Zeuksis hk. bk. *RE* XA, s. v. Zeuksis; L. Robert, *Nouvelles Inscriptions de Sardes*, Paris 1964, s. 9-21 ve Jeanne et L. Robert, *Fouilles d'Amyzon en Carie*, Paris 1983, s. 176-180.

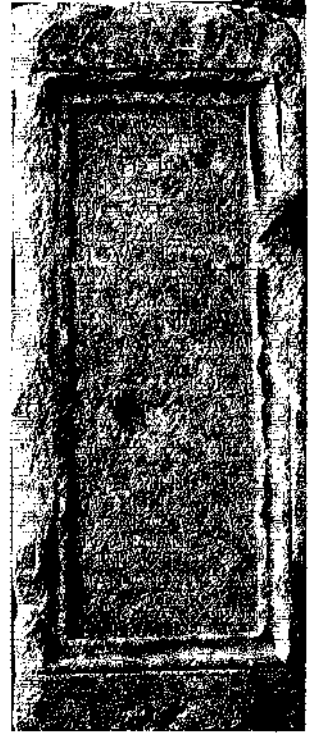
(17) Manisa Müzesi'ndeki çalışmaların sırasında gereken her kolaylığı sağlayan Sayın K. Nayır'a ve Mysia'da bulunan kral mektubunu kopya etmemde yardımcı olan Sayın Y. Demiralp'e burada tekrar teşekkür etmek isterim.

Resim : 1 — Philadelphia'da bulunan ve Kl. Basileides adında bir dekaprotos'a ait olan mühür

Resim : 2 — Balıkesir yakınlarında bulunan, Suriye Kralı III. Antiokhos'un mektubu

Resim : 3 — Philadelphia'dan bir onur yazıtı

EPHESOS'TA EPIGRAFYA ÇALIŞMALARI

Bülent İPLİKÇİOĞLU *

Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğümüzün düzenlediği bu sempozyum, ilk kez 1979 yılında yapılmıştı. O tarihten bu yana geçen 7 yıl süresince, Ephesos Kazıları'nın yanı sıra bu kentle ilgili epigrafiya araştırmalarını da bu sempozyum çerçevesinde dile getirmek, çok arzu etmemize rağmen, mümkün olmamıştı. Bu yıl sevinç içinde sempozyuma katılırken, bu uzun gecikmeden dolayı da sizlerden özür diliyoruz.

Bildirimizin konusu önceden «Ephesos'tan Yeni Yazıtlar» diye açıklanmış olmakla birlikte, Ephesos epigrafiyasının sempozyum çerçevesinde ilk kez ele alındığını da düşünerek ve bundan sonraki bildirilerimize bir başlangıç olmak üzere, Antik Dünya'nın bu önemli merkezindeki son epigrafiya çalışmalarıyla ilgili kısa ve genel bilgiler vermek istiyorum.

Ephesos yazıtları konusunda son yıllarda yapılan belki de en önemli girişim, çok değişik yayınlara dağılmış bir durumda bulunan yazıtların 1980 yılı durumuna göre, Avusturya Arkeoloji Enstitüsü, Avusturya Bilimler Akademisi ve Köln Üniversitesi Eskiçağ Bilimi Enstitüsü'nün ortak çabalarıyla bir repertuarda¹ toplanması olmuştur. 1984 yılında sözü edilen bu repertuara iki de indeks cildi² eklenmiştir. Bunlar, «metin» cildlerinden çabuk ve güçlük çekmeden bilgi edinilmesini sağlamak amacıyla düzenlenmiş «Sözcük» ve «Ad» dizinleridir. Konulara göre düzenlenmiş bir dizinin yayın hazırlıkları ise sürmektedir. Bu dizinin de yayımlanmasıyla «Ephesos Yazıtları Repertuarı» ilk etapta tamamlanmış olacaktır.

Köln'den Prof. Reinhold Merkelbach'ın yönetiminde kısa bir sürede yayını gerçekleştirilen bu repertuarın değişik cildlerinin hazırlanmasına Almanya, Avusturya ve Türkiye'den Helmut Engelmann, Dieter Knibbe, Recep Meriç, Johannes Nollé, Sencer Şahin ve Hermann Wankel gibi birçok bilim adamının katkıda bulunmuş olması, bu ölçekteki girişimlerin ancak bir «team» çalışmasıyla gerçekleştirilebileceğini göstermiştir.

(*) Yrd. Doç. Dr. Bülent İPLİKÇİOĞLU Marmara Üniversitesi Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı Bşk. İSTANBUL

(1) «Die Inschriften von Ephesos» (= IvE) Ia-VII2 = «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien» (= I.K.) 11. 1-17.2

(2) IvE VIII 1 ve VIII 2 = I.K. 17.3 ve 17.4

Ephesos Yazıtları Repertuarı'nın tamamlanmasından sonra, 1981-1983 yılları arasında Avusturya Arkeoloji Enstitüsü ve Selçuk/Efes Arkeoloji Müzesi tarafından gerçekleştirilen geniş kapsamlı kazılarda ve Prof. Ekrem Akurgal'ın yönetimindeki St. Jean Kilisesi restorasyon çalışmalarında ortaya çıkarılan yeni yazıtlar, Avusturya Arkeoloji Enstitüsü'nün yayın organı «Jahresheft» lerde, 1965'lerden bu yana Dieter Knibbe tarafından sürdürülen «Ephesos'tan Yeni Yazıtlar» («Neue Inschriften aus Ephesos») seri makalelerinin IX. ve X. su olarak, Dieter Knibbe, Helmut Engelmann ve Bülent İplikçioğlu'nun ortak çalışmalarıyla yayımlanmış bulunuyor³. 1984 ve 1985 yılları buluntularının yine aynı serideki yayın hazırlıkları ise sürmektedir. Bu yazıtlar arasında özellikle, 1985 yılında ortaya çıkarılan, Geç Dönem'e ait bir imparator mektubu dikkati çekiyor. Geniş çapta hukuki problemler içeren metnin değerlendirilme çalışmalarına Münih'ten Prof. Gerhard Thür de yardımcı olmaktadır.

Böylece Ephesos, epigrafik buluntu ve envanteri tam ve çok yeni olan, belki de Türkiye'deki tek yazıt buluntu merkezi olarak karşımıza çıkıyor.

Ephesos epigrafya çalışmaları ve Avusturya Kazıları Epigrafya Projesi, 1960'lardan bu yana Viyana'dan Dieter Knibbe'nin yönetimindedir. Çok geniş kapsamlı ve tükenmeyen bir çalışma alanı oluşturan Ephesos epigrafya araştırmalarına 1976'lardan bu yana Dieter Knibbe'nin öğrencisi Bülent İplikçioğlu ve Köln'den Helmut Engelmann da katılmış bulunuyor. Dostça bir ortak çalışma ortamında ve Selçuk/Efes Arkeoloji Müzesi'yle yakın işbirliği içinde, elde edilen buluntular toplanmakta değerlendirilmekte ve envanterleri yapılmaktadır. Kazı alanlarındaki ortak çalışma, daha sonra çalışma masalarında da sürekli fikir ve bilgi değişimi ile sürdürülmekte ve bu sayede hızlı ve etkin bir yayın faaliyeti gerçekleştirilerek, sonuçlar bilim dünyasının görüşlerine sunulmaktadır.

Bir yapı bileşimi içinde fonksiyonları olan ya da çok ağır oldukları için kent kalıntıları arasında güvenlikleri tümüyle sağlanmış görünen yazılı taşlar, genellikle «in situ» bırakılmaktadırlar; elle kaldırılacak diğer tüm parçalar, Ephesos'ta Domitianus Tapınağı'nın altındaki galerilerde bulunan bir depoda korunuyorlar. Burada toplanan yazıtların ve yazıt parçalarının sayısı 4.000'i aşmış durumdadır. Efes Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü Selahattin Erdemgil'in teklif ve teşviki ile 1982 yılında yine aynı yerde bir de «Yazıt Müzesi» kurulmuş bulunmaktadır. Burada 60 dolayında yazıt örneğiyle Ephesos'un zengin yazıt varlığından bir kesit, ilgi duyan ziyaretçilere sunulmuştur. Bu anlamda Türkiye'de yapılan ilk giri-

(3) Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes (= ÖJh) 55, 1984 HB 107-135 ve 137-149

şim olan müze, canlı ve yararlı bir Ephesos ziyaretine olanak ve ortam sağlamaktadır. Teşhir edilen her bir yazıtın, klasik dillere yabancı ziyaretçiler için hazırlanmış Türkçe ve Almanca tercümeleri olup; metin tercümelerinin yanında verilen geniş kapsamlı bilgiler, bir antik «büyük kent» yaşamının değişik görünümelerini içermektedir. Aynı tercüme ve bilgiler, 1984'te Dieter Knibbe ve Bülent İplikçioğlu tarafından Almanca olarak yayımlanan küçük bir kılavuzda da ⁴ mevcuttur. Kılavuzun Türkçesi de 1986 yılında yayımlanmış olacaktır. Ephesos'ta kurulan bu yazıt galerisi ve yayımlanan kılavuzlar sayesinde, her yıl bu büyük antik kente gelen binlerce turisti, kalıntıların doğrudan doğruya veremediği birçok bilgi böylece mahallinde verilmiş olacaktır.

İmparator Nero Dönemi'ne ait önemli bir yazıtın yayın hazırlıkları Dieter Knibbe ve Helmut Engelmann tarafından tamamlanmak üzeredir. 1976 yılında St. Jean Kilisesi'nde yürütülen restorasyon çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan ve uzun süredir üzerinde çalışılan yazıtta, şimdiye değin karşılaşılmamış bir genişlikte, Roma Asia Eyaleti liman gümrüğü konusunda ve ayrıca genel olarak Roma devlet iltizamı ile ilgili bilgiler vardır. Doğru metnin anlaşılması için birçok bilimsel sempozyum, kollokyum ve seminerle konu olan ve birçok problemi çözülebilmüş olmakla birlikte, geniş kapsamından dolayı yeni bir takım problemlerin de ortaya çıkmasına neden olan bu önemli yazıtı MONVMENTVM EPHESINVM diye adlandırmak istiyoruz. Türkiye'nin kültür yüklü toprağı dünyaya böylece, konusu değişik te olsa, «Yazıtların Kraliçesi» ünlü MONVMENTVM ANCYRANVM kadar değerli yeni bir anıt hediye etmektedir. Bu değerli yazıt konusundaki görüşleri, büyük bir olasılıkla, önümüzdeki sempozyumda dile getirmek mümkün olacaktır.

Öte yandan sürekli olarak Ephesos yazıtlarından değişik kesitlerde yayın faaliyeti de sürdürülüyor. Bu çerçevede Dieter Knibbe'nin 1981 yılında yayımlanan ve özellikle Ephesos kuret'lerini konu alan çalışması ⁵ zikre değer. Bülent İplikçioğlu da aynı çerçevede bir doktora tezi ⁶ formunda başladığı Roma devlet kariyeriyle ilgili prosopografya çalışmalarına devam etmekte ⁷ aynı zamanda Ephesos'luların özel yapı etkinlikleri konusunda da çalışılmaktadır. Epigrafik kaynak olanakları çok geniş olan Ephesos'un resmi, özel ve dinsel yaşamıyla ilgili, yazıtlara yansıyan

(4) «Ephesos im Spiegel seiner Inschriften» (Viyana 1984)

(5) «Der Staatsmarkt. Die Inschriften des Prytaneions. Die Kureteninschriften und sonstige religiöse Texte», Forschungen in Ephesos (= FIE) IX/1/1

(6) «Die Repräsentanten des senatorischen Reichsdienstes in Asia bis Diokletian im Spiegel der ephesischen Inschriften» (Viyana 1983)

(7) «Der Ritterstand und seine Tätigkeit im kaiserlichen Reichsdienst in Asia bis auf Diokletian im Spiegel der ephesischen Inschriften» (baskıda)

tüm görünümlerini bu tür yayınlarla araştırmak mümkündür. Bu cümleden olmak üzere, gelecekte doktora tezleri biçiminde Viyana'da Dieter Knibbe, Köln'de Helmut Engelmann ve İstanbul'da Bülent İplikçioğlu'nun akademik öğretim etkinlikleri çerçevesinde Ephesos yazıtlarından değişik kesitlerde yayın faaliyeti üzerine özellikle durulacaktır. Ayrıca daha önce sözünü ettiğim Ephesos Yazıt Müzesi'nin de uluslararası anlamda bir öğretim ve araştırma merkezi, bir «seminarium epigraphicum» olması mümkün görünüyor. Burası, epigrafiyaya ilgi duyan tüm dünya öğrencilerine açık bulunmaktadır.

Ephesos Yazıt Repertuarı'nın hazırlanmasından bu yana geçen 6 yıl süresince yeni yazıtların sayısının büyük ölçüde artması, adı geçen repertuarın güncelliğini koruyabilmesi için buna bir ek, bir «supplementum» yapılmasını gerektiriyor. Ephesos yazıtları konusunda daha sonraki bir dönemde gerçekleştirilmesi gereken başka bir girişim de, şüphesiz bu yazıtların bir «corpus'u» olmasıdır.

Avusturya Arkeoloji Enstitüsü ve Türk Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün katkılarıyla her yıl Ephesos'ta değişik konuları içeren önemli ve çok sayıda yazıt ortaya çıkıyor. Gururla söylenebilir ki, Asia'nın Metropolis'i epigrafiya alanındaki değerini de günümüze dek sürekli bir biçimde koruyabilmiştir. Ephesos yazıtları, bundan sonra da şüphesiz daha birçok bilgi boşluğunu dolduracak yapı taşları olacaktır. Kısaca Ephesos, bize göre, yalnızca birinci sınıf bir yazıt buluntu merkezi olmayıp, aynı zamanda epigrafiya araştırma ve öğretiminin de, eğer deyim uygunsa, «Türkiye'deki Mekke'si» durumundadır. Roma'ya eşdeğerde olan bu kent çerçevesinde, mesleki işbirliği ve dostluk ruhuyla uluslararası bilimi en iyi güçlerle teşvik etmenin ve geliştirmenin mümkün olacağına inanıyoruz.

A PROPOS DE LA CHRONOLOGIE DU TEMPLE DE DIONYSOS A TEOS

Alain DAVESNE *

La cité antique de Téos, bien située au coeur de l'Ionie, avec ses deux ports et son acropole fortifiée, a joué un rôle important à la période gréco-romaine. Dès l'époque archaïque, elle fonda Abdère de Thrace et se rendit célèbre par son poète Anacréon. Cette vocation lyrique s'affirma plus tard par la création d'une « corporation des artistes de Dionysos », troupe d'acteurs professionnels renommée dans toute l'Asie Mineure. Cette activité culturelle et artistique se développait autour du sanctuaire de Dionysos où se rendaient les Téiens et les habitants de nombreuses autres cités.

Le site a donc attiré la curiosité des savants depuis longtemps et le temple de Dionysos a été dégagé successivement par Pullan en 1862, Laumonier et Béquignon en 1924-5, Y. Boysal et B. Ögün en 1964-5. Actuellement D.M. Uz continue les relevés et vérifications qui conduiront à compléter les données architecturales des éléments dégagés.

La chronologie du temple de Dionysos a souvent été discutée et controversée. Notre but est d'essayer de faire le point sur cette question et de verser notre opinion au dossier.

Grâce au Traité d'Architecture de Vitruve, nous savons que l'architecte grec Hermogénès a construit les temples d'Artémis à Magnésie du Méandre et de Dionysos à Téos. On lui attribue souvent aussi le temple de Zeus Sosipolis à Magnésie et parfois l'autel d'Athéna Polias à Priène ou un temple de Pergame. Déterminer la date de construction de certains de ces bâtiments revient à considérer la carrière d'Hermogénès et à fixer la date des autres. Mais à propos du temple le mieux connu, considéré comme le chef-d'oeuvre du constructeur, le temple d'Artémis à Magnésie du Méandre, les avis des spécialistes sont encore partagés. Certains placent sa construction entre 220 et 206, d'autres vers 130/129; quelques-uns préfèrent une date intermédiaire, entre 180 et 160. La datation du temple de Téos varie pareillement : on propose le plus souvent le dernier

(*) Dr. Alain DAVESNE Charge de recherche au CNRS 39, rue des Entrechats
95803 Cergy - St Christophe FRANSA

quart du troisième siècle ou le troisième quart du second siècle, selon qu'on adopte la chronologie haute ou la chronologie basse pour le temple de Magnésie.

Les données architecturales de la fouille de Téos n'ont pas été publiées dans le détail et nous attendons beaucoup des résultats du travail de D.M. Uz. Cependant un grand nombre de blocs de la frise ionique du temple ont été retrouvés et Hahland en a fait l'étude et la publication. Nous avons pu nous même l'étudier au musée d'Izmir en août 1984 et nous rendre compte que les blocs appartenaient à deux périodes différentes : des détails techniques ou stylistiques révélaient une facture tantôt à l'époque hellénistique, tantôt à l'époque impériale. Par exemple, le kymation ionique montre de grandes différences : parfois les ovales sont allongées, plutôt pointues, sans transition avec les figures; parfois elles sont arrondies, plus courtes, l'oeuf est relié à la coquille vers le bas et on note la présence d'un listel entre le kymation et les figures. Pareillement certaines figures pourraient se comparer sans difficulté avec celles des reliefs hellénistiques (Bélévi, Magnésie, Priène...) alors que d'autres font songer aux sarcophages d'époque antonine. Ainsi l'emploi systématique du trépan dans la chevelure, la barbe, les narines, l'extrémité des lèvres, les oreilles, la représentation stylisée des feuillages sur certains blocs excluent une appartenance à l'époque hellénistique. Comme l'avait écrit Hahland, la frise a donc été exécutée à l'époque hellénistique et restaurée à l'époque impériale. Nous savons d'ailleurs que le temple a été largement restauré à différentes époques. Préciser la date d'exécution de la frise devient difficile selon les seuls critères de la sculpture; du reste les spécialistes sont également partagés : Hahland et Linfert, par exemple, ont opté pour une date haute (entre 220 et 206), A. Yaylali pour une date basse (courant IIe s.) Pour notre part nous ne pensons pas que la frise de Téos soit l'élément le plus sûr pour établir la chronologie du temple, étant donné son état de conservation et les incertitudes qui règnent toujours sur la datation des reliefs d'époque hellénistique.

Les inscriptions trouvées sur le site semblent fournir des éléments d'appréciation plus solides. Certaines sont connues depuis longtemps et pourraient avoir appartenu aux murs du temple. La plus ancienne a été datée de 205-202. On ne peut pourtant rien en conclure puisque les blocs ont une provenance incertaine. Cependant les fouilles de B. Ögün et Y. Boysal ont mis au jour des inscriptions importantes longuement commentées par Hermann. Celles-ci sont des remerciements et la liste des honneurs faits au roi séleucide Antiochos III pour les bienfaits accordés par celui-ci à la cité de Téos. Il est dit, en particulier, que ces inscriptions

ont été gravées sur la parastas du temple. Or les textes anciens nous apprennent qu'Antiochos III a voyagé dans cette partie de l'Asie Mineure en 204/3 et s'est alors assuré le contrôle de plusieurs cités. Ces inscriptions sont donc à mettre en relation avec la visite à Téos d'Antiochos III et si elles se trouvaient sur les entes du temple, il faudrait nécessairement que celui-ci fût construit avant 204/3. Malgré ce fort argument, certains savants ont préféré garder une datation dans le courant du IIe s., en mettant en cause l'appartenance des blocs inscrits au temple.

Les monnaies de Téos fournissent un autre témoignage intéressant. La cité fit frapper, aux époques archaïque et classique, des monnaies d'argent portant au droit l'image d'un griffon (animal symbolique de la ville) et au revers un carré incus. Puis les types monétaires changèrent avec l'apparition d'un canthare, d'une lyre ou d'une grappe de raisin. Mais en dehors de ces émissions aux types de la cité, on connaît une série de tétradrachmes d'argent aux types d'Alexandre le Grand (tête d'Héraclès au droit, Zeus assis au revers). Ceux-ci sont peu nombreux (nous en avons compté cinq exemplaires) et ils portent au revers, près des jambes de Zeus, les symboles suivants : un canthare, un joueur de lyre assis (Anacréon?) ou une image de Dionysos. L'attribution de ces alexandres à la ville de Téos ne fait aucun doute puisque le nom des Téliens est inscrit au revers. Ces trois font évidemment allusion au culte de Dionysos, protecteur de la vigne et de la création artistique. L'image du dieu est facilement reconnaissable : il s'agit d'un homme barbu et chevelu, portant un long manteau qui laisse une partie de la poitrine découverte; sa tête est tournée vers la gauche et il tient un canthare dans la main droite et un thyrses de la main gauche. Sous ses pieds se trouve une ligne horizontale, trop épaisse, pensons-nous, pour être une ligne de sol; nous y voyons plutôt la représentation d'une plinthe de statue. Ce symbole monétaire deviendra, à l'époque impériale, un type monétaire courant au revers de nombreuses pièces : la figure portera le même vêtement, la même attitude et les mêmes attributs et on retrouve fréquemment une ligne horizontale sous les pieds du personnage. Il est probable que nous avons là la représentation d'une statue de Dionysos. Une notoriété aussi durable laisse même supposer qu'il s'agit de la statue de culte qui se trouvait à l'intérieur du temple de Dionysos. Du reste, sur certaines monnaies impériales, la figure apparaît à l'intérieur d'un temple hexastyle.

Nous en concluons que les tétradrachmes alexandrins de Téos portent déjà comme symbole une image de la statue du temple de Dionysos et que le temple était certainement entièrement construit au moment de la frappe de ces monnaies. Or nous pouvons déterminer à quel moment ces pièces ont été émises. Un de ces tétradrachmes a été trouvé dans

le trésor de Mektépini qui, selon H. Seyrig et N. Olcay, a été enfoui vers 190 av. J.-C.. Avant cette date, la cité de Téos s'est trouvée successivement sous l'influence attalide (entre 218 et 205) et séleucide (204-190). Les rois de Pergame n'ont pas frappé monnaie en dehors de leur cité et pas aux types d'Alexandre, du moins à cette époque. Au contraire, les cités anatoliennes qui passaient sous contrôle séleucide ont très souvent émis aux types d'Alexandre. C'était une façon pour les rois d'Antioche d'accorder une certaine autonomie aux cités émettrices, en n'imposant pas les types royaux séleucides, sans toutefois permettre l'émission de monnaies aux types de la cité. Il en fut ainsi à la fin du IIIe s. pour les villes de Milet, Magnésie du Méandre, Clazomènes, Colophon, Lesbos et pour plusieurs cités de Lycie-Pamphylie. Les alexandres de Téos doivent donc être datés entre 204 et 190, mais il est peu vraisemblable que ces émissions aient duré aussi longtemps puisque les exemplaires connus sont rares. En tout cas, s'il faut reconnaître dans le symbole décrit plus haut la statue du temple de Dionysos, celui-ci doit avoir été achevé au plus tard à la fin du IIIe s. ou au début du IIe s. av. J.-C..

Ainsi les témoignages des inscriptions se rejoignent et se complètent. Selon les éléments épigraphiques, le temple était au-moins partiellement construit en 204/3; selon les monnaies, il aurait été achevé au plus tard en 190 av. J.-C. et probablement un peu avant. Le temple de Dionysos à Téos construit par Hermogénès aurait été commencé, et peut-être achevé, pendant la période de domination attalide (218-205), c'est à dire sous le règne d'Attale I.

Si cette chronologie était exacte, nous ne pourrions retenir une date basse, vers 130, pour l'édification du temple d'Artémis à Magnésie du Méandre, ou bien il aurait fallu que la carrière d'Hermogénès durât 80 ans. Une date entre 221 et 206 ne conviendrait pas plus pour ce temple, ou bien l'architecte aurait fait construire deux édifices à la fois. Il faudrait donc adopter une date intermédiaire. Une étude de la frise amazonomachique de Magnésie du Méandre nous avait naguère conduit à proposer une date autour de 180-160. La démonstration précédente sur le temple de Téos va dans le même sens. En effet, si le temple de Dionysos à Téos a bien été construit dans le dernier quart du IIIe s. av. J.-C., il serait la première oeuvre d'Hermogénès : il présente de nombreuses imperfections et des hésitations, mais la mise en place de la frise continue dans l'entablement trahit déjà l'originalité de la composition alors que le sujet sculpté est traité de façon secondaire, dépendant essentiellement de l'architecture, l'habileté des artistes se soumettant aux contraintes décoratives. Le temple de Zeus Sosipolis à Magnésie du Méandre serait l'oeuvre suivante, exécutée, d'après les inscriptions, peu après 195 : ses

colonnes ont des proportions correspondant à l'eustyle, système que Vitruve attribue à Hermogénès. Le temple d'Artémis, à Magnésie du Méandre, viendrait couronner et achever la carrière du grand architecte dans les années 180-160 : le plan est pseudo-diptère et la décoration très poussée, même si de nouveau les sculpteurs de la frise n'ont pu s'exprimer totalement. On a dit parfois que ce temple n'avait pas été terminé. Ce phénomène serait-il dû à des problèmes économiques de la cité commanditaire ou bien plus simplement à la disparition du génie constructeur au bout d'une activité étendue sur près d'un demi-siècle.

KIBYRATIS SURVEY 1985

Alan S. HALL *

During the second season of this epigraphical survey, carried out between 16 September and 2 October 1985, in areas of Burdur İli dependent upon Gölhisar, Tefenni, Yeşilova and Burdur, I was accompanied by Bay Kasım Akbıyıkoglu of the Uşak Museum, acting as the representative of the Ministry of Culture and Tourism. I am very grateful to the Directorate-General for once again securing permission for the continuation of this work; to the local authorities in the areas concerned for all their assistance and hospitality; and particularly to my representative for his efforts on behalf of the project. We visited ancient sites and villages throughout the region, concentrating on the areas north-east and east of Tefenni, on both sides of the river Eren, some part of which appears to have formed the north-eastern boundary of the Kibyrtis in the Roman period; and we included Olbasa, the Roman colonial site situated just above the village of Belenli, whose territory is adjacent to the Kibyrtis. On the northern side of the Tefenni ovası, we visited sites in the neighbourhood of Yeşilova, especially the large, widely spread Classical site above the village of Kayadibi, which failed to provide the evidence which might enable us to identify its ancient name.

The main aim of the survey, as explained in *Araştırma Sonuçları* III (1985), 187-190; is to establish or revise the texts of the Classical inscriptions - mainly of the Roman period - which survive in the Kibyrtis region, that is, on the sites and in the territories of Kibyrtis itself (Gölhisar), Bubon (İbecik), Balbura (Çölkayığı) and Oenoanda (İncealiler). The bulk of the material, when edited, will be published in Volume II.5.1 of *Tituli Asiae Minoris*, a series produced by the Austrian Academy of Sciences. Much of the fieldwork for the southern part of the region around Oenoanda and Bubon has already been carried out by various researchers, or will fall within the scope of the survey of Balbura, presently being undertaken by Dr. J. J. Coulton.

More than 60 new inscriptions, mostly funerary, were recorded this season, during visits to 34 villages and bucaklar. They provide valuable

(*) Prof. Alan Stirling HALL Department of Classics University of Keele; Keele, Staffs ST5 5BG ENGLAND

information on the mixture of population in the region in the Roman period. East of the river Eren, the Pisidian influence is strong, although the main part of the population appears to have been formed by the Milyae. How far they extended into the Kibyratis is a question which still seeks an answer.

Several texts deserve special mention.

1. An inscription first seen in 1984, and copied this season with much difficulty, from a large block forming part of the doorway of an old cinema in Karamanlı, was confirmed as being a long letter from a Roman Emperor, setting out his decisions in a legal case which involved complaints from the local community (probably the Ormeleis) of oppressive behaviour by local officials. Unfortunately, part of the text is still hidden by the staircase which the stone supports, and will be revealed only when the stone is removed to the Burdur Museum. This is clearly a document of first-rate importance for the history of Roman imperial administration in this area.

2. Two statue-bases, honouring Diocletian and Maximianus, and dedicated by «the city of the Hadrianopolitai», provide new evidence for the location of the city of **Hadriani/Hadrianopolis**. One was discovered in the foundations of an Ottoman bridge across the Eren (the ancient river **LYSIS**) beside the village of Boğaziçi; the other in the village of Çallica (formerly Eğneş), to which it had recently been brought from the large ancient site near the village, was identified by the late Professor George Bean as **Cormasa** (*Anatolian Studies* IX (1959) 93). Bean placed **Hadriani** some distance east of the river on a large site close to Karacaviran (*op. cit.* 108-110). Since the site near Çallica must now be identified as **Hadriani**, it is therefore likely that Bean's identifications should be reversed, and that **Cormasa** was situated on the eastern side of the river, where a large mound, upstream from Boğaziçi, may represent the original settlement and the site at «Gâvur Öreni» the later. (For both texts and a discussion of this evidence, see «The Milyadeis and their Territory», *Anatolian Studies* XXXVI (1986), forthcoming.)

3. Valuable additions were also made to the known inscriptions of the Hellenistic and Roman colonial site of Olbassa and its territory, including a dedication by the **Colonia Iulia Olbase [na]** to the Emperor Trajan on a large statue-base, found in Belenli; and part of the text of a letter, probably from a Pergamene ruler or general of the Second Century B.C., to the Olbaseis, which mentions a series of matters including estates and guard, about which concessions are being made to the Olbaseis. The likeliest historical context for such a letter is the aftermath of wars against the Pisidians conducted by the Pergamene rulers in the middle of the second century B. C.

SURVEY BEI AKBÜK - TEICHIUSSA 1985

Walter VOIGTLÄNDER*

Die 1984 auf dem Nordufer der Bucht von Akbük begonnenen Untersuchungen¹ konnten 1985 fortgeführt und intensiviert werden². Die Arbeiten der diesjährigen Sommerkampagne galten der antiken Stadt auf Saphadası sowie den weitläufigen Nekropolenfeldern mit ungewöhnlichen Mausoleen und freistehenden Bauanlagen, die noch nicht ausreichend sicher datierbar und bestimmbar sind, sowie einzelnen Siedlungsstrukturen (Abb. 1). Zudem wurde die Zeit genutzt, die 1984 begonnenen Vermessungsarbeiten auf Kömüradası und Saphadası durch ein dichtes Nivellement zu ergänzen.

Die diesjährigen Beobachtungen zu den Mausoleen bestätigen unsere These, in der Stadt auf Saphadası das antik mehrfach überlieferte Teichiussa zu sehen³. Mehrere der durch Steinraub, Grabraub und Erosion beeinträchtigten, damals monumentalen Mausoleen überliefern un griechische Grab- und Bauformen mit vermutlich stufenpyramidalen Aufbauten über sehr variablen Grundrissen mit kraggewölbten Kammern, Gängen und Nischen (Abb. 2 u. 3). Diese stets oberirdisch errichteten, vorerst nur über Oberflächenfunde in die archaische Zeit datierten Hochgräber blieben auf dem Nordufer der Bucht von Akbük für lange Jahrhunderte vom Meer aus sichtbar. Auf diese ungewöhnlichen Bauwerke kann eine Stelle aus Stratonikos (4. Jh. v. Chr.), zitiert bei Atheneios (200 v. Chr.) bezogen werden⁴. Aus fremdartigen Gräbern

(*) Dozent Dr. Walter VOIGTLÄNDER Technische Hochschule Darmstadt Fachgebiet Klass. Archäologie, Petersenstr. 15, D 6100 Darmstadt, ALMANYA

(1) W. Voigtländer, III. Araştırma sonuçları toplantısı 1985 (1986), 251 ff.

(2) Unser Dank gilt besonders Dr. Nurettin Yardımcı, General-direktor der Eski Eserler ve Müzeler für die erneute Forschungsgenehmigung. Dank gilt auch allen anderen türkischen Kollegen und Freunden, die zum Gelingen unserer Arbeiten beitrugen. Aus diesem Kreis sei Osman Özmen, Direktor des Museums in Tarsus, besonders erwähnt. Er half uns als Vertreter der türkischen Regierung nicht nur vor Ort und bei Behörden, sondern auch als Archäologe bei den Entdeckungen im unwegsamen Gelände. Neben Ingrid Voigtländer - v. Reckow und dem Verf. wirkten M. Pfanner und zeitweise J. Süß bei den Bauaufnahmen mit.

(3) Verf., op. cit. 254 Anm. 13.

(4) Athenaios 351 A - B.

folgerte Stratonikos auf eine «Mischbevölkerung» der erst seit nachpersischer Zeit Milet zugehörenden Stadt Teichiussa ('Teichius').

Es liegt keine zwei Jahre zurück, da war Söpliadası als Standort für eine großflächige Ferienanlage vorgesehen. Auch um alle Zweifel an der dichten und wertvollen, antiken Bausubstanz der Halbinsel aufzuheben, setzten wir die ein wenig mühsame Bauaufnahme im Geröll der östlichen und nordwestlichen Uferstreifen fort. Beide Abschnitte bieten ausreichende Hinweise auf eine Siedlung mit städtischem Charakter. Mauern überlagern einander und überliefern drei bis vier Bauphasen. Genauere Zeitangaben von den einzelnen Siedlungshorizonten werden nur durch stratigraphische Untersuchungen zu gewinnen sein. Doch die auch 1985 zahlreichen Streufunde aus der durch Meer und Witterung stark erodierten Uferzone weisen auf den Zeitraum vom 8. - 5. Jh. v. Chr. hin.

Diese Scherben gehören zu Kotylen mit Mäanderbäumen und Gittermustern, zu spätgeometrischen Gefäßen mit konzentrischen Kreisgruppen, zu früharchaischen Kannen und zahlreichen Vasen des 6. Jh. v. Chr. Die Funde überliefern neben typischem Ägäis-Import das bekannte Repertoire in karischem Ton arbeitender Töpferwerkstätten. Nachpersische Funde blieben weiterhin selten.

Abgesehen von zwei nachantiken Weilern konnten bisher mehr als 70 antike Bauwerke entdeckt werden. Zahlreiche Hochgräber werden zu einem erheblich erweiterten Kenntnisstand westanatolischer Architektur aus vorpersischer Zeit beitragen. Darüberhinaus fanden wir insgesamt 5 Ovalbauten an den Steilhängen des Saplatansirt und benachbarter Hügel. Diese Ovalbauten erinnern an karische Bauformen nördlich des Samsundag⁵ (Mykale) und an Compoundanlagen in den Bergen um Bodrum⁶. Die neuentdeckten, zum Teil mehrstöckigen Bauwerke und die eingangs erwähnten Stufengräber bezeugen eindringlich eine hochentwickelte autochthone Architektur aus vorpersischer Zeit. Neben den in megalithischer Technik aus Marmorbruch errichteten Ovalbauten, denen sich unregelmäßige Annexe aus kleinteiligen Bruchsteinen zuordnen, künden runde Steinsetzungen (Gräber?), absidiale und mehrräumige, bisweilen auch orthogonal gerichtete Anlagen von bemerkenswert formenreichen und wirkungsvollen Bauwerken aus der archaischen Epoche.

Ein noch weitgehend unerforschtes, für die Architektur- und Siedlungsgeschichte, aber auch für die frühe Geschichte Westanatoliens in hohem Maße bedeutsames Gebiet blieb an der Bucht von Akbuk erhal-

(5) G. Kleiner u.a., 23. Erg. Heft des J.d.I. (1967).

(6) W. Radt, Ist Mitt Beiheft 3 (1970) 143 ff.

ten. Hier können Strukturen einer seit klassischer Zeit kaum veränderten Landschaft erforscht werden, wenn es gelingt, dem permanenten Stein- und Grabraub Einhalt zu gebieten und einer großflächigen Überbauung ungewöhnlicher Nekropolfelder wenigstens bis nach der Bauaufnahme der bedeutsamen monumentalen Denkmäler entgegenzuwirken. Es bleibt ein erreichbares Ziel unserer Arbeiten, Anschaulichkeit über das räumliche und strukturelle Zusammenwirken der Stadt Teichiussa mit ihrem weiten Umland zu gewinnen⁷. Dann kann es auch gelingen, ein angemessenes Bild von den Karern zu gewinnen, die schon in vorgeschichtlicher Zeit, besonders aber in der jüngeren Hälfte des zweiten Jahrtausends eine erheblich größere Geltung besaßen, als dies eine an klassischer Maßstäblichkeit ausgerichtete Wissenschaft bislang formulieren konnte⁸. Diese Karer bewahrten ihre Eigenständigkeit und ihre Traditionen bis weit in das 6. Jh. v. Chr. hinein; dies überliefern unzweifelhaft die jüngst entdeckten Ruinen von Teichiussa⁹.

-
- (7) 1,5 km nördlich Saphadasi liegt eine antike Bergsiedlung, deren Gründungszeit und Lebensdauer noch unbekannt sind.
 - (8) Vor dem Hintergrund archäologischer Fakten aus Teichiussa gewinnen Fragen zu einer karischen, gegen Ende des 8. Jh. v. Chr. datierten Thalassokratie (RE X 1942, 33 ff.; 1945, 46ff.) und zum karischen Beitrag am Aufstieg Milet's seit jener Zeit (Verf., II. Araştırma s. 1984 (1985), 153) neue Aktualität.
 - (9) vgl. Verf., Archäologische Beobachtungen zur Kontinuität in Karien, X. Türkischer Kongreß f. Geschichte, 1986 in Ankara.

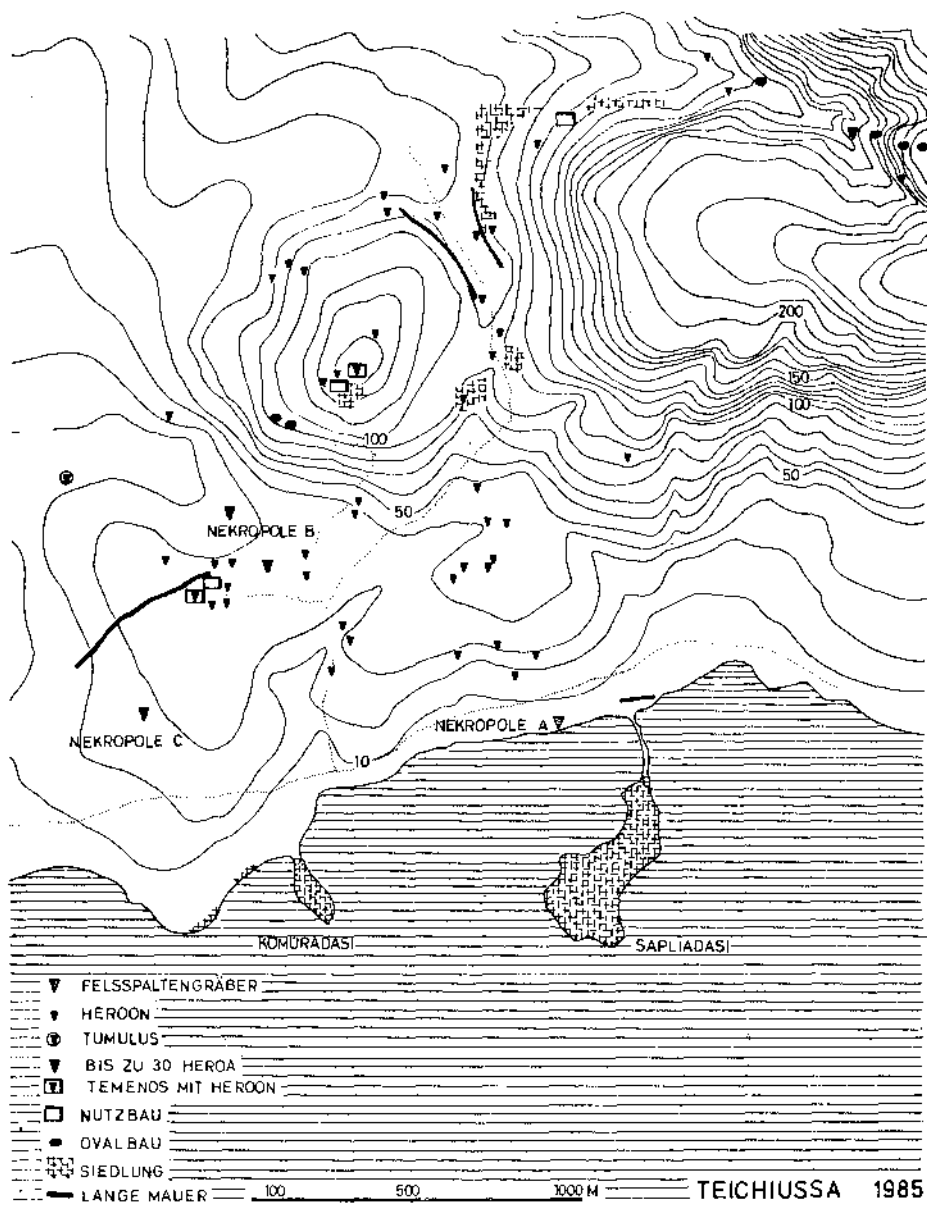

Abb. : 1

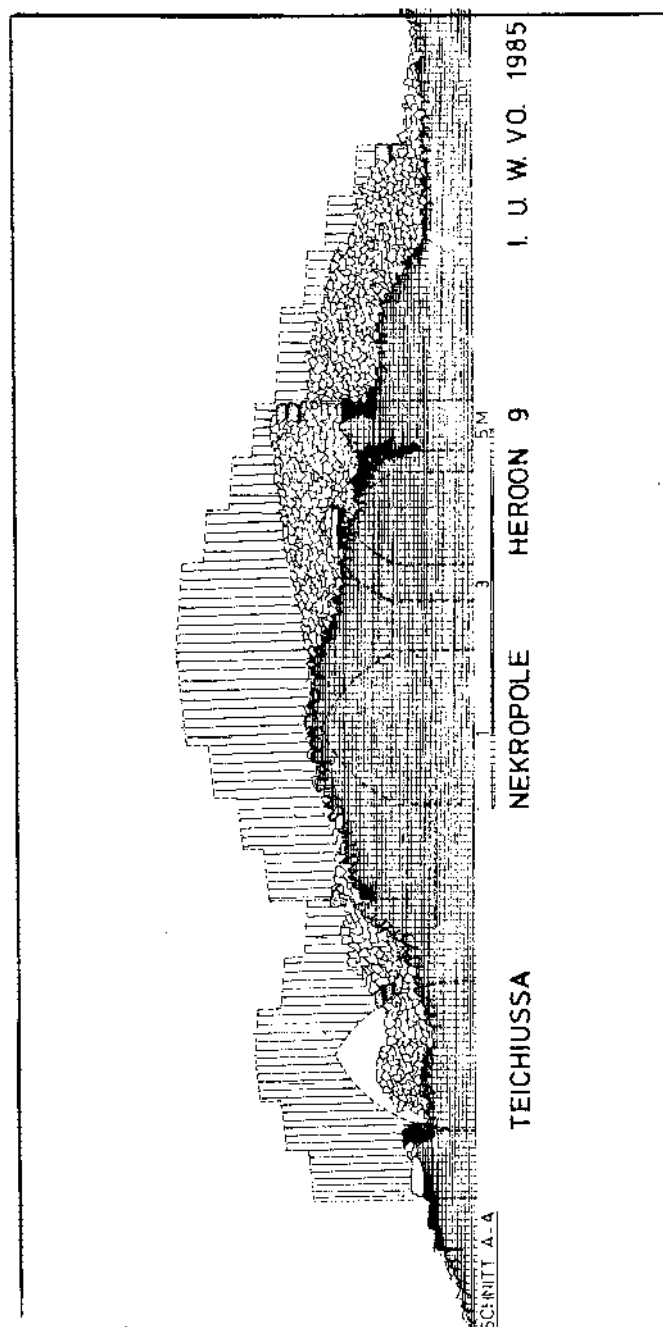

Abb. : 2 — Über Abb. 3 auf die selben seite.

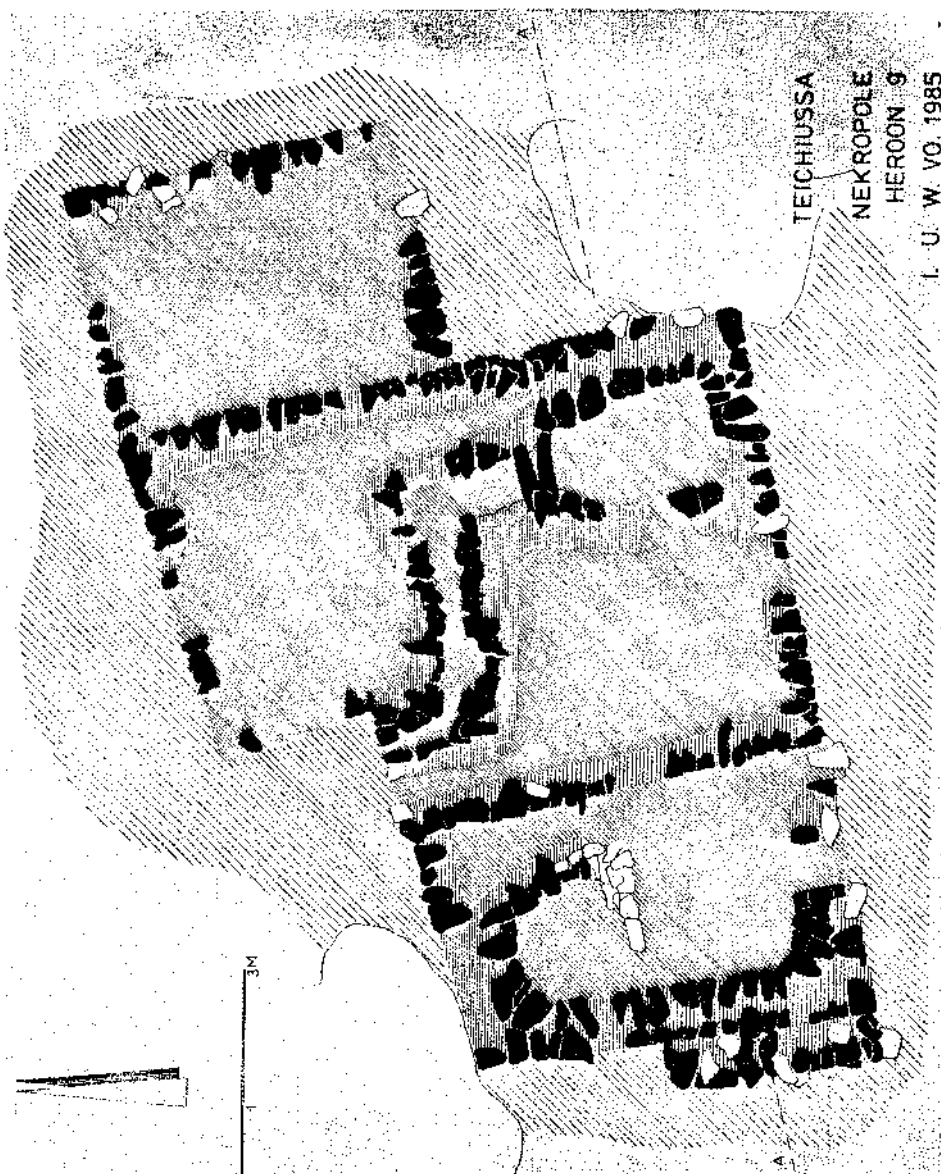

Abb. : 3

LABRAUNDA 1985

Pontus HELLSTRÖM*

The aims of the measuring campaign of 1985 was (1) to collect supplementary information concerning the two Andrones and the Oikoi building, which had been studied during the campaign of 1983,¹ and (2) to make as full a documentation as possible for the Doric Building. The work was performed between the 6th and the 26th September and the members of the team were the Architects T. Thieme and F. Löfvenberg, and myself. Mr Bahadır Berkaya, curator at the Bodrum Museum, fulfilled the duties of Commissioner of the Ministry².

The architecture of the two banqueting buildings, Andron A and B, has been rather fully documented, especially during the campaign of 1983³. For the function of these buildings, some important documentation was, however, still missing.

The ancient denomination for these two buildings was ANDRON. This word is used in the two dedicatory inscriptions. Although the word «Andron» is commonly interpreted and translated as «banqueting-room», there was, however, no archaeological evidence that these two structures were actually equipped with couches and used for official banqueting. It could not be excluded that the word «Andron» in this case, that is in non-Greek, 4th century Caria, could mean any kind of building for the gathering of men, not specifically for banqueting. There were, however, some indications in the excavation notebooks from around 1950 that the stucco

(*) Ass. Prof. Pontus HELLSTRÖM, Medelhavsmuseet Box 5405 S-114 84 Stockholm/SWEDEN

(1) For the report on the campaign of 1983, read at the symposium at Izmir 16-20 April 1984, see: P. Hellström, «Labraunda 1983; II. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1985, pp. 131-138.

(2) For the permission to carry out the research described in this report, we express our warm thanks to the Directorate General of Antiquities and to its General Director, Dr. Nurettin Yardımcı. We also thank warmly the Director of the Underwater Archaeological Museum in Bodrum, Dr. Oguz Alpözen for valuable help and assistance. Last but not least, warm thanks are also due to Mr Berkaya, whose kind assistance at the site was invaluable.

(3) See also: P. Hellström & T. Thieme, The Androns at Labraunda. A Preliminary Account of Their Architecture», *Medelhavsmuseet Bulletin* 16, 1981, 58-74.

floor of Andron A, uncovered in the NW part of the cella had preserved features that could give clear evidence of banqueting. The floor has since then been covered up and was not available for inspection and most of the floor has always remained hidden under a huge pile of gneiss blocks. The same is the case with Andron B, where heavy blocks hide the eventual floor. By kind permission we were, however, allowed in 1985 to clean the floor of these buildings and this was begun at the NW corner of the cella of Andron A. The result was most rewarding. The floor was here rediscovered and turned out to have a low, 1-m-wide stucco platform along both the western and the northern walls, raised only 2.5 cm above the central part of the floor (Fig. 2). The platform along the interior walls of the room shows clearly that the room was once equipped with couches for banqueting. The entrance door is, however, not placed off-centre as doors of banqueting rooms normally were. This should perhaps be seen as caused by the temple-like front and porch of the building where an entrance door to the cella placed off-centre would have been an anomaly. In both Andron A and Andron B there was room enough for 20 couches of normal size.

Another problem connected with function of the Andrones remains unsolved for the present. This concerns the large niche in the back wall of the cella of each building. The niche is about 4 m wide and 1.5 m deep and is set 2 m above the floor level. The most obvious use for the niche would seem to be for statuary, which, however, would mean a rather unique feature for 4th century architecture. In such a case, one would expect a marble base with cuttings for the fixing of such statues. Unfortunately, no fragment of such a base has been discovered. There is also no evidence for stairs leading up to the niche. There was, however, probably a gneiss beam framing the niche above. Large fragments of what may have been such beams are lying in front of the niche in both Andron A and Andron B. It was also confirmed this year that there was an interior coat of stucco on the cella walls of Andron A. Whether there was also a coat of stucco on the exterior has not been proved but it may seem reasonable to suppose that this was the case.

Concerning the Oikoi building, which is situated immediately to the north of Andron A, checking of various details confirmed that our present restoration of the eastern front is in all essential details correct⁴. As regards the problem of the function of this 2-room structure, further study has indicated that the two parallel rooms behind the front porch

(4) See P. Hellström, «Dessin d'architecture hécatomnide à Labraunda; Le dessin d'architecture dans les sociétés antiques, Actes du Colloque de Strasbourg 26-28 janvier 1984. Leiden 1985, 153-165.

may actually also have been dining rooms. The doors of these rooms are not placed off-centre, however, as they should have been, had the rooms been built for dining purposes. The rooms are square, however, as dining rooms mostly are, have sizes that agree very well with normal 11- and 7-couch *hestiatoria*. In each case, with the doors on the axis of the room, only 10 and 6 couches, respectively, could have been accommodated. There are actually two indications that these rooms were in fact dining-rooms. The first is that the cutting of the thresholds indicates a higher level of the floor on the threshold sides, i.e. along the walls, than in front of it, in the centre of the room. The second is that in inscription recording the dedication of an altar to Hestia was found in 1951 in the southern room⁵. Altars of Hestia are normally connected with *prytaneia* or buildings with similar functions, where the permanent fire was kept and official banqueting also took place.

The Oikoi Building was rebuilt in Roman times. The southern room then received a brick vault supported on a brick pillar in each corner. On one brick we discovered this year an inscription incised before the baking of the brick. We have not yet been able to read the text. Hopefully the letter forms will help us in dating the rebuilding of the Oikoi Building.

The Doric Building was the object of most of our efforts this year. (Figs: 3-4). This building stood immediately to the east of the S. Propylaea, built by Idrieus, and was in all probability also a dedication of Idrieus⁶. The only preserved part of the not very well cut dedicatory inscription reads «OMNOMY» (Fig: 5), which means that it preserves parts of two words, i.e... *Hekatomno Mylaseus...*, or «son of Hekatomnos, citizen of Mylasa», a phrasing which was used exclusively by Idrieus so far as can be seen. This small building had originally a marble front of 4 unfinished (i.e. unfluted) Doric columns standing on a marble stylobate with the blocks joined by two exposed clamps at each joint, in the normal Hekatomnid fashion at Labraunda. Above the columns there was a normal Doric architrave but with rectangular panels sunken in its soffit (Fig: 6) between the column capitals, like those in the architrave soffit of the Oikoi building, Andron A, and the Mausoleum at Halikarnassos. Above the architrave the frieze (Fig: 7) had three metopes for each intercolumnar spacing, and the geison (Fig: 8) was of normal Doric type.

This building was eventually, in Roman imperial times, completely remodelled. Its gneiss walls were then to a large extent taken down and re-erected with its marble front shortened to only 3 columns in antis and

(5) J. Crampa, *Labraunda* III : 2, 1972, pp. 35f (No. 38).

(6) J. Crampa, *Labraunda* III : 2, 1972, p. 17.

with the eastern and southern walls moved to their present positions. The new eastern wall was built southward from the previous position of the first column from the east. The building was at this time incorporated as a room in a Roman bath establishment, later partly turned into a Christian church. Possibly, our building functioned as the frigidarium of the bath.

Immediately to its east there is a square room with a hypocaust below it, and further east there is another small room, only partly excavated, seemingly with its basement connected to the hypocaust of the intermediate room. The later walls of our Doric Building were erected with reused gneiss blocks. Among them are several triangular blocks that probably were the original gable blocks of the two side walls of the building. One was found near the SW corner of the building. From this evidence we would like to restore the original depth of the building as equal to its width. It is, however, not possible to say whether there was a porch and a cella with a wall between them. Since there is no evidence for such an original cross-wall behind the columns, the most probable restoration of the plan of this building is without such a wall, which, of course, has consequences for the interpretation of the original function of the building. If it should be restored without an interior cross-wall, the original use of the building was less likely as a treasury and more probably as a fountain house; the non-orthogonal plan of the building also points more in this direction.

I would like to end with a few words about a structure which has not been excavated by the Swedish mission, nor measured by us in 1985, but which is of extreme importance for our understanding of the shrine of Zeus at Labraunda. It is the huge structure bordering the Propylaea area to the north and occupying the entire NE section of the site. During his investigations at Labraunda, already in the 1930's, Alfred Laumonier made a sketch plan over the entire site (Fig: 9)⁷. Behind the magnificent facade that borders the Propylaea Area to the north, but on a higher level, he discovered important remains consisting especially of a series of rooms along the eastern edge of the structure (G in the plan). In general layout, if not in exact measurements, Laumonier's plan remains correct so far as can now be seen, although the remains are badly overgrown with thorny bushes. This squarish structure, some 35 by 35 m in area, with a large central court surrounded by rooms and with an imposing grand facade to the south, has been interpreted as a Palace by Westholm⁸, and

(7) *BCH* LX, 1936, Pl. 36.

(8) *Labraunda* I: 2, 1963, p. 109.

as a kind of Agora, a market place, by Laumonier⁹. In my opinion, however, the most probable function for this structure is as a banqueting complex. This is superficially indicated by the position of some doors to rooms in Laumonier's plan, being placed off-centre as in normal banqueting rooms. It was not possible, however, to ascertain whether these doors are correctly drawn by Laumonier; dense vegetation prevented study in 1985; it could not be cut since the question of the ownership of this piece of land could not be settled during the stay of the expedition. It is clear, however, that his structure was embellished by a colonnade of unfluted marble columns, presumably forming a peristyle around the large inner court. Some of these column drums are now lying in the slope down towards the Propylaea area. For this structure, the most likely purpose would now seem to have been as a banqueting complex connected perhaps with a gymnasium or palestra for those annual games that did not take place in the Labraunda stadium. This has, however, to remain an unproven hypothesis without further investigations.

In any case, I would not be surprised to find that even this part of the shrine of Labraunda supplied banqueting facilities for those who gathered at the site during the great annual sacrificial festivities.

(9) *Les cultes indigènes en Carie*. 1958, p. 50.

PLAN OF THE HIERON

Fig. : 2 — Stucco platform in Andron A

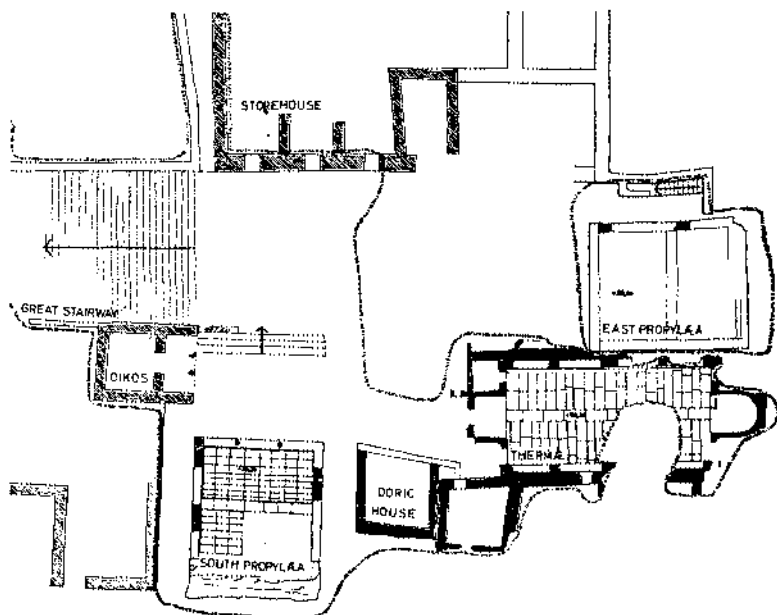

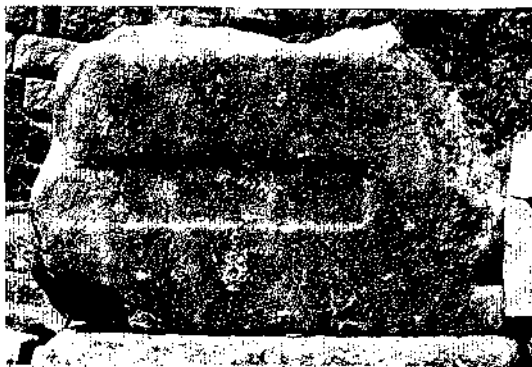
Fig. : 3 — Plan of Propylaea Area

Fig. : 4 — The Doric building from north

Fig. : 5 — Doric Building: Inscribed architrave front

**Fig. : 6 — Doric Building : Architrave soffit
with sunken panel**

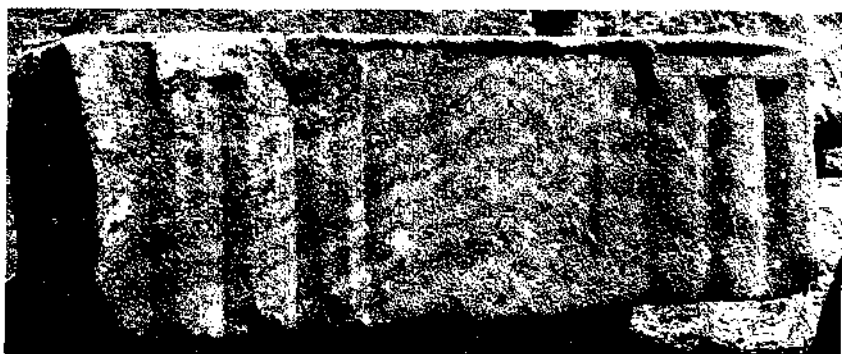

Fig. : 7 — Doric Building : Triglyph frieze block

Fig. : 8 — Doric Building : Geison

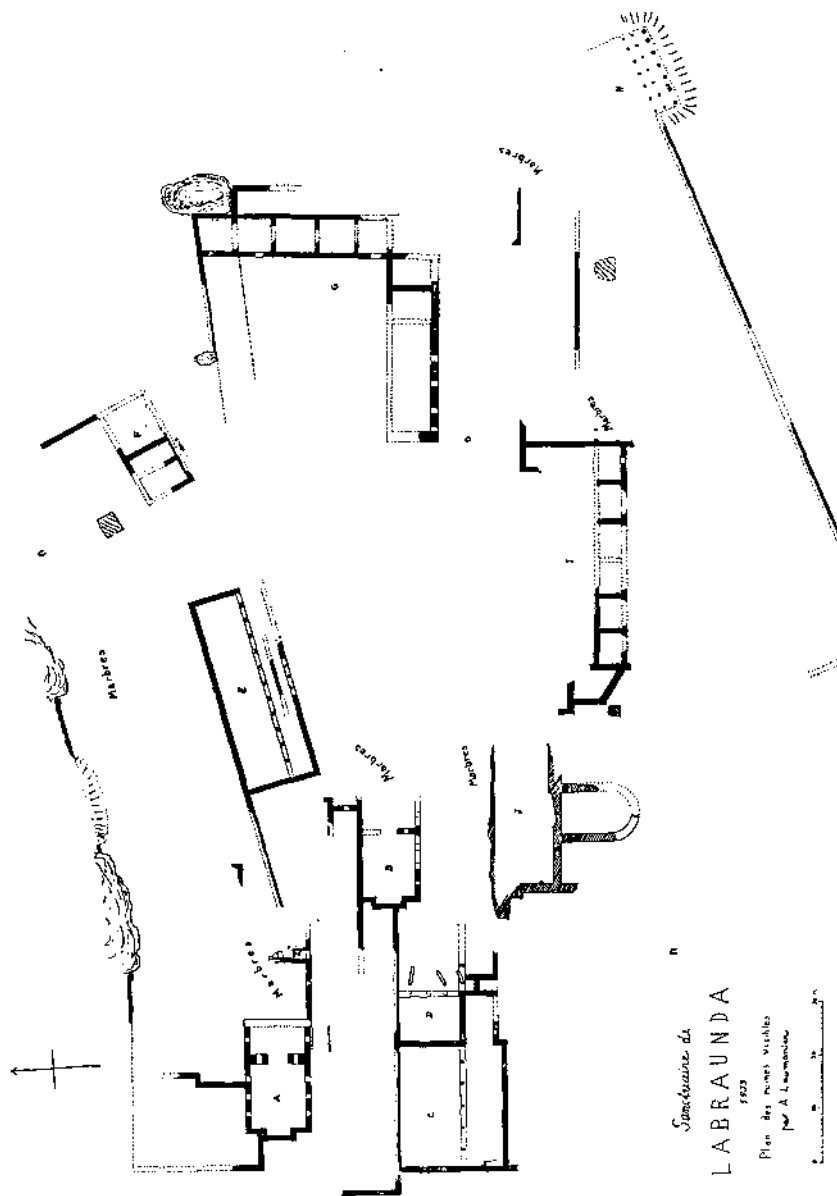

Fig. 9 — Site plan as drawn by Laumonier

CREMNA ve SAGALASSUS ÇALIŞMASI 1985

Stephen MITCHELL*

Başkanlığında bir ekip ile 5 Temmuz 1985 günü, Pisidian şehirleri Cremna ve Sagalassus'ta yeni bir araştırmaya başladık ve 9 Ağustos 1985 günü çalışmamızı tamamladık. Bu çalışma 1982 ve 1983 yıllarında (Bkz. Anatolien Studies 33 (1983), 7-9; 34 (1984), 8-10; **I. Araştırma Sonuçları Toplantısı** (1984) 79-81; Pisidian Antioch'da yapılan çalışmanın devamıdır. Çalışmanın amacı, yukarıda isimleri belirtilen bu şehirlerin, şu anda elde bulunanlardan daha büyük ölçekli ve doğru planlarının yapılması, müstakil binalarla ilgili detaylı bilgilerin toplanması, bölgede ve civarda bulunan yazıtların ve diğer anıtların kayıtlara geçirilmesidir. Bu ve diğer yerleşim bölgelerinin yeniden detaylı bir şekilde incelenmesi ile Pisidia'nın Hellenistik Çağdan, Bizans'a kadar tüm tarihi daha sağlam temellere dayandırılarak açıklanabilecektir.

Çalışmaya, Dr. S. Mitchell, Dr E. J. Owens, Bayan Sarah Cormack, Bay Christopher Martin (bu kişiler Galler, Swansea'de bulunan University College mensuplarıdır) ve Bay Gregory Horsley (Macquarie University, Sidney, Avusturalya) ve İstanbul'dan topograf Bay Adnan Şakar ve topograf Bay Macit Akça katılmışlardır. Bakanlık Temsilcimiz ise Konya Ereğli Müzesinden Bay Mehmet Armağan'dır. Çalışma maddi olarak British Academy, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Ankara, Oxford Üniversitesi Craven Committee'si ve Roman Society tarafından desteklenmiştir. Gerekli izini vererek bize bu çalışmayı gerçekleştirme imkanını sağlayan Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne ve özellikle Dr. Nurettin Yardımcı'ya teşekkür ederiz. İstanbul Üniversitesi tarafından Cremna'da 1970-72 yılları arasında sürdürülmüş olan kazıların Başkanı Profesör Jale İnan'a ise, projeyi teşviki, değerli bilgileri ve göstermiş olduğu yardımlardan dolayı en içten teşekkürlerimizi borç biliriz. Umarız, Cremna çalışması ile ilgili yayının son basımı, Jale İnan'ın bölgede yaptığı araştırmanın sonuçları ile birlikte tek bir cilt halinde yayınlanır. Bu çalışma sırasında Burdur Müzesi Müdürü Bay Selçuk Başer'den, Burdur Emniyet

(*) Dr. Stephen MITCHELL, Brynawel, Llwyn Mawr Road Tycoch, Swansea/ENGLAND

Müdürlüğünden, Bucak Jandarma Komutanı ve Kaymakamından, Ağlasun Belediye Başkanından, Muhtar İbrahim Baş'tan ve Çamlık Köy halkından çok yakın ilgi ve yardım gördük.

Cremna yerleşim bölgesi ilk defa tam 100 yıl önce, K. von Lanckoronski başkanlığında, Avusturyalılarından oluşan bir ekip tarafından araştırılmıştır. Fakat, Lanckoronski'nin **Städte Pampyliens und Pisiadiens II** (1872) adlı kitabının 161. sayfasındaki, Cremna ile ilgili bölüm, bir haftalık bir arazi çalışmasının ürünüdür ve ekip mimarının yardımı olmadan çizilmiş olan plan, birçok yönden hatalıdır. Bu seneki çalışmamızın ilk iki haftası boyunca, topograflarımız, bölgenin başlıca binalarını ve topografyasını gösterecek, 2 metre aralıklarla işaretlenen, 1 : 1000 ölçeğe çizilecek olan, takometrik şehir planını tamamlamışlardır. Bu plan, bazilikayı ve Longus forumunu (M. H. Ballance'nin **PBSR** numara 13 (1958), s. 167 deki özetinde yayınlanmıştır), kütüphaneyi, agoraya yukarıdan bakan nymphaeum veya propylonu (her ikisinde Prof. Jale İnan'ın ekibi tarafından detaylı olarak incelenmiştir) tiyatroyu, ikinci Dor stilindeki agorayı, sütunlu yolu, hemen nymphaeum yanındaki İon stilinde yapılmış olan bir tapınağı (şimdiye kadar hiç incelenmemiştir), özenle işlenmiş su depolama yeri ve sistemini, Geç Roma Çağında yapılmış olan istihkam duvarlarını, mezarlıkları ve evlerin bulunduğu geniş araziye kapsamaktadır.

Bu seneki çalışma, nymphaeumun arkasındaki büyük su sarnıçlarının ve su sisteminin diğer yönlerinin, sütunlu yolun ve merkez agoranın batısındaki, evlerin bulunduğu arazinin incelenmesi üzerine yoğunlaştırılmıştır.

1 : 100 ölçeğe planlanmış olan, sütunlu yol 235 metre uzunluğundadır ve Cremna'nın sivil merkezini, yerleşimin batı kısmına bağlar. Bu yol doğu, kuzeydoğu/batı, güneybatı istikametinde uzanmaktadır. Yolun iki tarafında, sütunların arkasında sıra halinde dükkanlar vardır. Bu dükkanlar 7.09 metre genişliğinde (24 Roma feeti) ve 6.50 metre derinliğindedirler. Yol ise 9.75 metre genişliğindedir ve kalın kireçtaşı parçaları ile döşenmiştir. Yolun iki kenarındaki üçer basamak ile dikdörtgen kaideler üzerinde duran sütunlara erişilir. Sütunların gövdeleri 3.57 metre yüksekliğindedir ve granit taşında yapılmıştır. Korinth stilinde yapılmış olan kireçtaşı sütunbaşları ise ince işlemeli arşitravdan, frizden ve kornişten oluşur. Bunların üzerinde görünüşte daha küçük sütunlardan ve Korinth sütun başlarından oluşan ikinci bir kat vardır. Bulunmuş ve kayıtlara geçirilmiş olan birçok sütun parçası ile belli bir doğrulukta ana düzenin yeniden inşaa edilmesi mümkündür, fakat bu tasnife uymayan birçok parça ve yapımda kullanılmış olan taşların göstermiş olduğu değişiklikler, tüm eserin çok ince yapılmış olduğunu ve özellikle değişik malzeme kul-

lanılmış olduğunu gösterir. Fakat yol üstündeki dört anıtsal arkın varlığı bilhassa bellidir. Bu arkların ikisi yolun iki başındadır, diğer ikisi ise yol boyunca. Yol boyunca olan iki ark, yön değişmesini veya bağlantıları belli etmez. Üzerlerinde yapıldıkları tarihleri belirtecek yazıtlara rastlanmamıştır fakat ilk bakışta pervazların işçiliğinden ve sütun başlarından M. S. 3. yüzyılın ilk yarısı olarak tarihlendirilebilirler. Bu sütunlar üzerindeki Pamfilya şehirlerinin, özellikle Perge'nin büyük mimari etkisi vardır.

Kuzeyden gelen 4 veya 5 yan yol, bu ana yolla birleşmekte ve bizi yine üzerinde çalışmış olduğumuz, 1 : 200 ölçekte planlanmış ve ikametgahların çok olduğu bir alana götürmektedirler. Dikdörtgen yol şebekesi, birçok yerleşim kompleksleri ve *insulae* arasındadır ve genellikle beş veya altı mesken birimine ayrılmaktadır. Bu birimler belli bir plana göre ve aynı büyüklükte değildir. Bu evlerden bazılarının peristil avluları ve ayrı ayrı odaları vardır, fakat diğerleri daha ufaktır. İlk yapılan binaların duvarlarında, kaliteli dört köşe taşların kullanıldığı ve üzerlerine pervazlı kapı çerçevelerinin konulduğu gözlenmektedir. Bunların M. S. 2. yüzyıla ait olması mümkündür. Kapılar ve sağlam dış duvarlar hiç değişmeden asırlar boyunca ayakta kalabilmişlerdir, fakat üzerlerinde düşük kaliteli harç ve moloz ile sürekli tamir gördüklerine dair belirtiler vardır. Bu evler 6. ve 7. yüzyıla kadar tamirat ve tadilat görmüşlerdir. Geç Roma Çağında yarım daire şeklinde apsileri olan üç bölümlü birçok küçük bazilika şehir planına kimi zaman eski evlerin de yerini alarak dahil edilmiştir.

Nymphaeum'un kuzeyinde bulunan onaltı su sarnıcının, güneydeki istihkam duvarı içinde bulunan çift taraflı geçitin ve küçük extra-mural kaynak evinin, tiyatronun doğusundaki yerleşimin güney bayırında bulunan, üç bölmeli büyük bazilikanın planları çizilmiştir. Aynı zamanda istihkam duvarlarının daha önce yayınlanmış olan planlarında bazı değişiklikler yapmak gerekmektedir. Bu değişiklikler, özellikle, şehrin güneyindeki kuşatma birliklerinin kamp kurma ihtimallerinin çok büyük olduğu küçük ovanın hedef alınarak toprakların yerleştirilmiş olduğu güney tarafında ve 12 kare planlı kule ile korunan batı tarafında yapılması gerekmektedir. 11 tanesi daha önce hiç yayınlanmamış olan toplam 35 yazıt kayıtlara geçirilmiştir. Bu yazıtlar, bu Roma kolonisi tarafından kullanılan ilginç Yunan ve Latin karışımı lisani yansıtır.

Cremna'da ki çalışmamız bittikten sonra, Pisidia'nın başşehri Sagalassus'ta da üç gün çalıştık. Lanckoronski'nin burada yapmış olduğu çalışma, Cremna'da yapmış olduğu çalışmadan daha dikkatli ve bütün bir çalışmadır. Çok küçük ölçekte yayınlanmış olmasına rağmen, plan bölgedeki tüm binaları ve bu binaların birbirleri ile olan ilişkilerini doğru bir şekilde göstermektedir. Fakat tek tek binalara ait çalışmalar, tüm

bölge planı kadar mükemmel ve detaylı değildir, bu nedenle bu binaların açıklanması ve tarihlendirilmesi üzerinde çalışmalar yapmak gerekmektedir. Lanckoronski tarafından bahsedilmemiş olan yapılar arasında bulunan propylon (?) ve Dorik Helenistik stilde yapılmış ve tiyatronun yanında bulunan kaynak evi üzerinde detaylı olarak çalıştık. Propylon aşağı agoranın güney ucunda yer almaktadır ve gırlanlı firizinden Erken Julio-Claudian dönemine tarihlendirilmiştir. Bazilika yakınlarında bulunan ve daha önceki dönemlere ait bir tapınağın kalıntılarından yapılan bir yapıda incelenmeye değerdir. Bu nedenle Sagalassus'ta daha uzun süreli bir araştırma yapmak ve Cremna'da ki binaların kayıtlara geçirilmesine devam etmek üzere 1986 yılında tekrar bölgede çalışma yapmak arzusundayız. Böylece bu çalışma ile Anadolu'nun önemli şehir merkezlerinden olan bu yerleşimlere hak etmiş oldukları ilgiyi çekmeyi başarmış olacağız.

BALBOURA 1985

J. J. COULTON *

The small Greco-Roman city of Balboursa lies at an elevation of about 1500 m. in the mountains of southwest Turkey; it is at the extreme northeast corner of the present-day province of Mugla, only about 1 km. from its boundary with the province of Burdur. It was a border area in the ancient world, too, for in the late Hellenistic period it belonged, with the adjoining cities of Boubon and Oioanda, to a tetrapolis led by Kibyra, their larger neighbour to the north; but in 84 B.C. this grouping was broken up by the Roman general Murena, who assigned Kimyra to the province of Asia, but joined the three smaller cities to Lycia.

The sites of all of these cities have been known to the scholarly world since the 1840s, when they were visited by a number of western travellers including T. Spratt and E. Forbes who published the fullest account of Balboursa was published by Spratt and Forbes in 1847. Their plan, made during a stay of only one and a half days, underlies all published plans of the city. Since then there have been four further epigraphic investigations of the site, but the substantial architectural remains have been largely ignored, apart from Bernardi Ferrero's study of the upper theatre, and there is a clear need for a full topographic plan of the remains, which are more extensive than shown on the plan of Spratt and Forbes.

For this reason a programme of survey has been planned to provide a detailed record of the city site, its inscriptions, its public buildings, and the other evidence of ancient occupation. In addition, since a classical city can only be understood in relation to the territory which supported it, the Balboursa project is also intended to include an archaeological survey of the city's territory. This programme is expected to last about five years. In September 1985 there was a brief preliminary season. Its object was to establish the general feasibility of a survey, to assess the nature and extent of the remains visible at the site of Balboursa, and to prepare a preliminary plan of the whole site to serve as a basis for the more detailed work of later years. The season lasted less than two weeks

(*) Dr. John J. COULTON Ashmolean Museum Oxford OX1 2 PH ENGLAND

and work was restricted to the city itself. The participants were Dr. R. R. Smith and myself, both of Oxford University, with Mr. Mehmet Çakıcı of the Fethiye Museum representing the Turkish Government, and providing us with much practical help and encouragement. Financial support was provided by the University of Oxford, Merton College, Oxford, and the British Institute of Archaeology at Ankara, and we are most grateful to the General Directorate of Museums and Antiquities of the Turkish Ministry of Tourism and Culture for permission to carry out the work.

It was soon clear that the surviving remains were sufficiently extensive and well-preserved to make a full survey worthwhile, and our examination of the site produced a general picture of its development. A simple plan of the whole city was prepared on the basis of a pace and compass survey, and although it is obviously a provisional one, it provides a fuller picture of the city than that of Spratt and Forbes (Fig. 1). The most obvious difference is that it shows the city to be considerably more extensive. Spratt and Forbes included only the eastern side of the hill and the area of Roman buildings at its foot; in fact the whole southern slope of the hill was occupied, and where the narrow river valley opens out again to the southwest of the city, there is a display of sarcophagi similar to that further east; this had indeed been seen in 1882 by Petersen and von Luschan, who approached Balboura from this side, using a pass to the west of the one crossed by the present road.

Another important observation is that there was an extensive Hellenistic circuit of walls, executed in heavy polygonal masonry. Von Luschan maintained that all the fortifications were late, and this is certainly true of the most visible wall, which runs down the eastern edge of the hill. On this side only the southeast corner of the Hellenistic fortifications is preserved, still standing to a height of c. 8 m. (Fig. 2), but more extensive Hellenistic remains are visible down the western side of the hill and to the north of the acropolis. In addition there was a Hellenistic fortification round the acropolis peak and a small area immediately to the southeast, including a gateway. The date of these walls can not be precisely established, but we first get other evidence for the existence of Balboura around 200 B. C., and the masonry style would be consistent with such a date. The walls are likely to be pre-Roman, and must in any case precede the expansion of the city onto lower ground which, as we shall see, had begun no later than the time of Vespasian.

One reason why the Hellenistic fortifications have not previously been noted is that most travellers, like Spratt and Forbes, crossed the pass

used by the modern road leading south from Dirmil (Altinyayla), and so were naturally occupied with the remains most visible from that side, particularly since these included the area where most inscriptions were to be found. Most people have, therefore, also overlooked the remains of a substantial aqueduct which crosses the narrow valley south of the city near its western end (Fig. 3). It was seen by Heberdey and Kalinka, but wrongly interpreted by them as a fortification wall linking the city with the hill to the south. Only E. Falkener, who visited Balboura in 1844, identified it correctly, and he also recorded part of the inscription commemorating the construction of the water supply system under Vespasian. The aqueduct consisted of three arches, one of them blocked up for strength during some later repair. In spite of its Flavian date, it is built in heavy drafted polygonal masonry, like the Hellenistic city walls. The part of the inscription seen by Falkener is still visible in the east side of the south abutment, the lower left hand block of a large panel measuring c. 1.95 x 1.55 m.; the long top block lies face downwards nearby. The fact that a large inscription was set up in the east face of the aqueduct suggests that it was the side first seen by an approaching visitor. No major gate was identified in the Hellenistic circuit, but the main entrance to the city at this time was probably on the west side of the hill, for the slope is less steep there than to the east and south, and there was certainly a well-defended gate in the Late Antique walls on the west side. Thus in addition to the stream bed, which is dry through much of the year, an important approach road to the city would have passed through the central arch of the aqueduct.

The water supply carried by the aqueduct came from copious springs to the south, which are today used to irrigate the small valley south of the city. Since it crossed the aqueduct in an open stone channel, not a pressure pipeline, the water could not have supplied the Hellenistic city on the hill above, and so this aqueduct provides a clear indication that the construction of public buildings at the foot of the hill, outside the Hellenistic circuit, was already planned, if not actually begun, before Vespasian's death in A.D. 79.

No detailed work was done on the Roman public buildings of the lower city, and there are more remains in this area than are indicated on our plan. However, it is clear that the indications of Spratt and Forbes are a generalised sketch, and cannot be related to specific walls. The regular grid plan they indicate is also an oversimplification, for the paved agora with its three-arched gateway of the Severan period is on a different alignment from that of the streets and buildings to the south.

As already mentioned, the Late Roman walls had been noticed by earlier travellers, and part of their line is shown on the plan of Spratt and Forbes. This year, however, we were able to trace their course more fully, and it can now be seen that there are two distincts, though connected, circuits. The acropolis hill was refortified, but with a shorter circuit than the Hellenistic one, so as to include only the upper half of the south slope of the hill. Then, connected to the southeast corner of this upper city, a wall descended just to the east of the upper theatre, passed round the foot of Roman public buildings, and then turned up to meet the eastern cliff line just to the north of a gully which allows direct communication from the lower to the upper city. The fact that the agora was included within these fortifications, whereas both of the theatres were left outside, illustrates the value placed on different kinds of public building in Late Antiquity. There is no evidence for the date of these walls, but they can easily be distinguished from the Hellenistic circuit by their construction of smaller unworked stones.

The most visible feature on the summit of the acropolis today is a rectangular cistern lined with ashlar masonry; the church noted by Spratt and Forbes cannot easily be made out, although its existence is confirmed by a polygonal stone slab decorated with a cross, perhaps the floor, of the ambo. In addition to the church shown by Spratt and Forbes below the lower theatre, a third church of simple basilical type is visible to the northeast of the Roman public buildings. Although Balboursa was the seat of a bishop, both these churches, like the two theatres, are outside the late wall circuit; it remains to be seen whether there was also a church within the walls of the lower city.

In addition to the churches and fortifications, there is extensive evidence of Late Roman housing both within and just outside the lower city. This could not be shown on the provisional plan, and its recording, like that of the housing in other periods, remains for the full topographic plan which is scheduled for this year and next.

The written sources, literary and epigraphical, present a picture which corresponds in general to that presented by the architectural remains. Balboursa appears first in the late third or early second century B. C., and, like other cities in the area, it flourished especially from the late first to the early third century A. D. A bishop of Balboursa first appears in A. D. 451, and is last recorded in the ninth century, although the bishopric continued to be officially listed until the twelfth. The city seems to have been totally abandoned, and there was only a single building there when Spratt and Forbes visited the site in 1842.

This history raises a number of rather broader questions which may have implications for other cities in the area. Where did Balboursa's inhabitants come from? Were they new settlers in a previously uninhabited area? Or did people who had for centuries lived scattered in villages simply come together to create the new city, following the dominant cultural model of the Hellenistic city? Or did a combination of the two occur, as seems to have been the case in nearby Kibyra?

Strabo describes Kibyra as speaking four languages, Pisidian, Solymanian, Greek and Lydian, and Balboursa also seems to have had a mixed population. Although in the second century A. D. its wealthier inhabitants were active participants in the Lycian league, its historical background was not Lycian, and there are no Lycian tombs at Balboursa, or inscriptions in Lycian. Pisidians were probably an important element, and the Balbouran mercenary Dioskourides who died at Sidon, was a Pisidian. One characteristic aspect of the local culture in the Roman period has already been noted by various scholars; the dominant form of tomb is a relatively simple sarcophagus with a recumbent lion on the lid, and at Balboursa itself, only one sarcophagus, that of the large tomb to the east of the city, is certainly not of this type; it has instead a reclining couple on the lid. We hope that further study of the city and its territory will bring out other aspects the local culture.

Some of the citizens of Roman Balboursa were rich enough to intermarry with the leading families of Oinoanda and Kibyra, and to hold important offices in the Lycian league. The construction of fortifications and monumental civic buildings also indicates reasonable prosperity, but the source of this wealth is unknown. The territory of Balboursa, which ran as far east as Söğüt Göl, is the highest of any city in the area, with the valley lands at an altitude of about 1400 m., and the surrounding pastures rising much higher. The nineteenth century travellers record that this area was to a large extent occupied only during summer, with herds driven up to the highlands in the spring and back to the coastal areas in autumn. This is indeed still the case, but arable farming and fruit growing seem to play a larger role and more villages are permanently occupied. Which of these patterns - if either - corresponds to the ancient situation? Did the wealth of Balboursa depend on the export of some commodity, perhaps corn or timber, to the outside world? or did a flourishing local economy generate surplus resources to support the apparatus of a city state?

At the other end of the story, we should like to know more about the city's decline. Did this whole upland area become depopulated in Late Antiquity, or did its inhabitants just revert to village life? It is probably overoptimistic to expect a surface survey to provide definite answers to all these questions, but it is with them in mind that we are intending to look at Balboursa and its territory in the coming years.

BALBOURA
Preliminary plan 1985

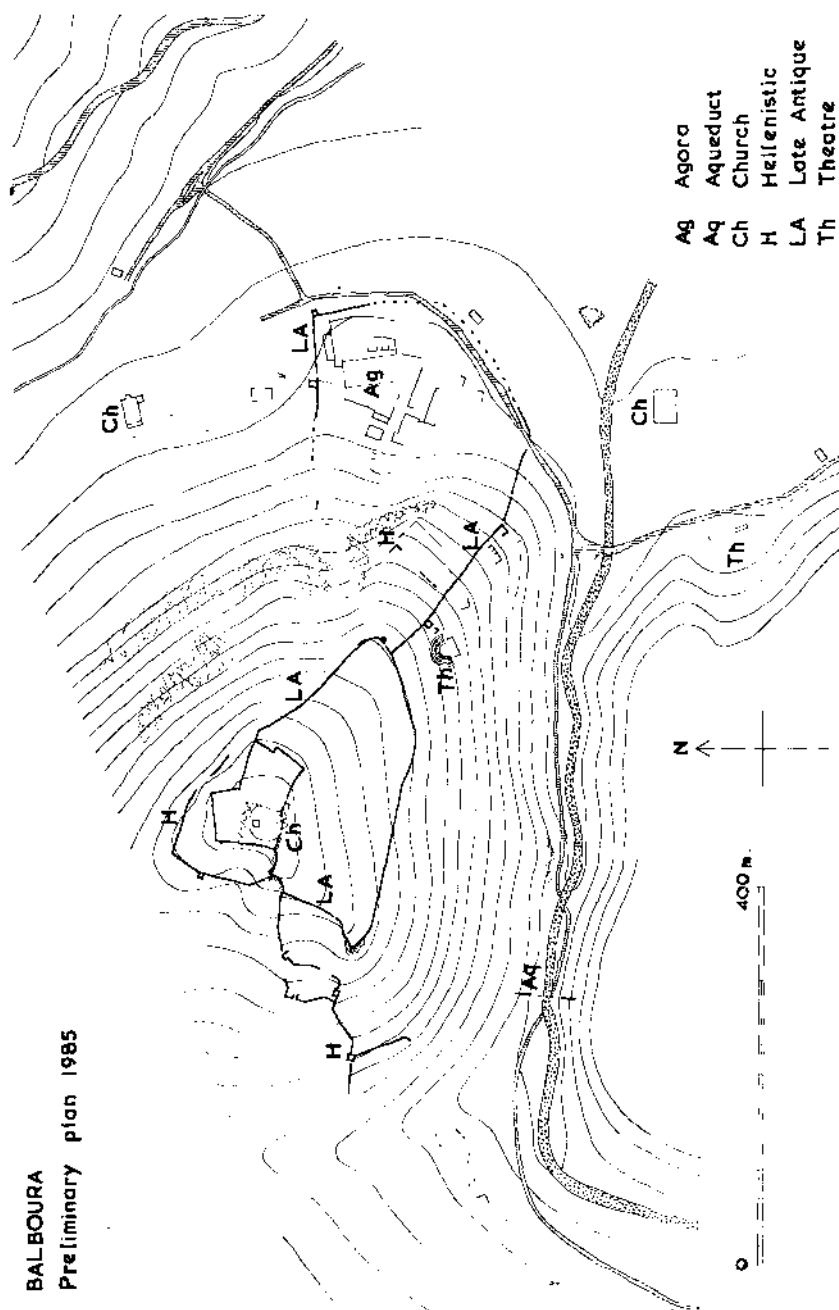

Fig. : 1

Fig. : 2 — Corner of Hell. wall

Fig. : 3 — Aqueduct, W. Side, N. Half (Blocked Arch)

1985 YILINDA KYME'DE SÜRDÜRÜLEN ARKEOLOJİ ve TOPOĞRAFYA İNCELEMELERİ

Sebastiana LAGONA *

Catania Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü ekibi 1985 yılı yaz aylarında, İzmir Müzesi Müdür Yardımcısı Sayın Güray Yasa'nın nezaretinde Kyme'deki çalışmalarına devam etmiştir.

1984 yılına ait örnekleme kazıları ileriye doğru götürülerek, körfezin orta kısmındaki alanda da araştırmalar sürdürülmüştür.

Alan II nin (daha önceden beri «at nalı» ismi verilen sahanın) iç tarafında ortaçağ duvarının (ve de bunun altında bulunan hellenistik duvarın) gidiş yönünü izleyerek, evvelce bulunanlara benzeyen tabanı kabaca döşenmiş diğer iki oda daha ele geçirilmiştir.

Birinci oda (II) mermer basamakların batısında kalan kısım ile aynı seviyeye rastlamaktadır. Yaklaşık dikdörtgen olan biçimi güneyde biraz daralmaktadır. (3.50/3.80 x 4.30); dövülmüş toprak ve arasında taşlardan oluşan zemin mermer kaidenin en üst kısmı ile (stilobattan +0.30 cm. yükseklikte) aynı seviyede olup, kuzeyde ortaçağ duvarıyla kapatılmaktadır. Giriş deniz tarafından, batıdandır. İkinci tabakada (aynı odaya ait) doğu-batı yönünde, mermer basamaklara paralel uzanan bir duvara rastlanmakta ve oda I'in P duvarı ile aynı hizada devam etmektedir. Bu duvar ile aynı seviyede, küçük kaldırım taşları ile döşeli, çok zarar görmüş, Oda I'in P duvarını örtene benzer bir zemin bulunmaktadır. Bunun her iki odanın da altında yer alan tek, büyük bir platformu oluşturduğu düşünülmektedir.

1985 yılı kazısında bulunan **diğer oda (III)** ise çok küçük olup, onun da girişi deniz tarafındandır. Güneydeki duvarında, iç kısımda, yarı daire biçiminde bir küçük niş yer almaktadır. Bu odanın ikinci seviyesinde, hellenistik devri duvarının başlangıç köşesine rastlanmıştır. Bu kısımda açılan diğer bir örnekleme çukuru, duvarın basık tonoz biçimi yontulmuş taşlarının köşeden sonraki kısımda devam etmeyip yerine basit, kumlu taş blokların kullanıldığını göstermektedir. Anılan noktada ayrıca, ortaçağ duvarı (şimdiye değin bulunan kısımlarda hellenistik devrine ait du-

(*) Ord. Prof. Sebastiana LAGONA Via Tagliamento 42 CATANIA

varın temel olarak kullanıldığı görülmektedir) alttaki duvardan önce kuzeye doğru kıvrılmakta ve bir çeşit kule veya burç meydana getirmektedir. Kuzeydeki ağır toprak yığınının çökmesi nedeniyle bu noktadaki durum açıklığa kavuşturulamamıştır. Kazının öngörülen zaman içinde bitirilebilmesini engelleyici bir ortam yaratmamak için şimdilik öylece bırakılmıştır.

Kazıya diğer yandan doğuya doğru, bu yönde ilerleyen helenistik duvarı izleyerek, yine ortaçağ duvarının altında bir başka oda (IV?) aramak üzere devam edilmiştir.

Açılan 5 metreden fazla genişlikteki hendek, helenistik devrine ait duvarın hâlâ devam ettiğini ve başkaca bir odanın (eğer diğerlerinden çok daha geniş değilse) bulunmadığını ortaya koymuştur. Öbür odaların ilkinde tekabül eden bu yerde kazılan birinci tabakada, içinde pişmiş toprak parçalarına rastlanan ayak altında ezilmekle sertleşmiş toprak zemin ile bunu örten bir yanık tabakası bulunmuştur.

Alan II'nin dış kısmında, 1984 yılında ele geçirilenlere benzer şekilde, kuzey - güney doğrultusunda yerleştirildiği görülen başka iskeletler de ele geçirilmiştir. Kuzey kesimdeki bu alanın birinci tabakasında rastladığımız sözkonusu iskeletlerin pişmiş tuğladan oluşan gayrimuntazam bir zemin üzerinde ve başları ortaçağ duvarına yakın bir pozisyonda oldukları görülmektedir.

Anılan bu zeminin altındaki tabakayı örten doldurma toprak bir kısma rastlanmıştır. Üzeri doldurulmuş sözkonusu tabakanın, stilobat seviyesinden yaklaşık 0.60 m. yükseklikte bazı kısımlarının blok halinde ve kaldırım taşlarından zemin ile kapatıldığı görülmüştür.

Bu cepheden bakıldığında üçüncü tabakayı oluşturan kısmın, duvarın öbür tarafındaki mermer basamakların ilki ile aynı hizada (birkaç santim daha yukarıda) muntazam, dikdörtgen blokların meydana getirdiği bir yapının mevcudiyetini ortaya koyduğu görülmüştür. Tabanı oluşturan alt kısmın iki tarafında iki duvar (c ve m) ortaya çıkarılmıştır. Kuzeye doğru uzanmaya devam eden önceki ve sözünü ettiğimiz bu son iki duvar tabanın iki katı büyüklükte kare bir alanı çevrelemektedir. Alanın kuzeydeki yarısında, şimdiye değin kazıldığı kadarıyla sadece toprak bulunmuştur. Kare alanın etrafını çevreleyen bu duvarın içinde muhtemelen akıntı için yapılmış bir oluk dikkati çekmektedir. Plana bakıldığında, yapının dikdörtgen biçime haiz olduğu görülmektedir. Dolayısıyla da küçük bir tapınak (bir thesauros?) veya nimfeum sözkonusu olabilir.

Açılan hendekteki kazıya ileride devamla, mermer basamaklarla mutlaka bağlantısı olan bu yapının biçiminin daha belirgin şekilde ortaya çı-

karılması sağlanacaktır. Kazının doğuya doğru yayılarak sürdürülmesi ayrıca, basık tonozlu taşlarla örülen duvarın işlevinin değerlendirmesini yapmamıza olanak verecektir. Doğudan başlayarak (bu noktada 1982 yılında aynı hat üzerinde, deniz kenarında bulunan dikdörtgen yapı ile bağlantılı olabilir) yaklaşık 5 metre (veya daha fazla?) devam eden duvarın basık tonozlu ön cephesi eğer sadece güneye bakıyorsa «at nalı» ismi verilen alanın **dışında** kalması gereken bir diğer önemli alanı adeta sınırlandırdığı izlenimini vermektedir.

Tiyatronun anılan duvarın kuzeyindeki yöreye doğru açılmakta olduğu gözönünde tutulduğunda, bu husus özel bir önem kazanmaktadır.

Ayrıca **alan II'nin** ortalarına doğru genişletilen kazı alanında, büyük ve yassı biçimli taşlardan oluşan bir diğer zemin parçasına rastlanmıştır. Tabanın iki dönemde inşa edildiği (ikinci dönem Milattan Sonra VI. yüzyıla aittir) ve kapalı (?) odalar sağhyabilmek üzere ikinci dönemde alçak duvarların yapıldığı görülmüştür.

Birkaç metre kareden oluşan bu odanın aynı alanda sürdürülen örneklem kazılarında ele geçirilen diğer iki oda ile bağlantısı tüm yapının tarihini tesbit etmemizi sağlamaktan başka bu yapıların liman mendirekleri ve platformları ile ilişkilerini açıklığa kavuşturmamıza meydan verecektir.

1986 yılında alan II'nin («at nalı»nın içindeki kısmın) tamamen ortaya çıkarılması ve A duvarının (ortaçağ/helenistik) kuzeydeki kazısının tamamlanması öngörülmektedir.

SAMOSATA AŞAĞI ŞEHİR SUR DUVARLARI

A. Ahmet TIRPAN*

Samosata antik kenti, Adıyaman iline 37 km. mesafedeki Samsat ilçesi sınırları içinde ve Fırat nehrinin batı kıyısında yer almaktadır¹. Şehir batıdan doğuya doğru alçalan konglemerat bir arazi üzerine kurulmuştur. Bu arazi Fırat nehri yatağından yaklaşık 10 m. yükseklikte olduğu için nehir taşkınlarından zarar görmez. Keban barajı yapılmadan önce Fırat nehri sur dibine kadar gelmekte idi, bu, kazılar esnasında ortaya çıkarılan kalın mil tabakasından ve eski yayınlardan anlaşılmaktadır². Kentin doğu surları konglemerat arazinin oluşturduğu bu yüksek ve sağlam zemini takip eder³. Samosata'nın höyüğü de bu hat üzerinde ve hemen hemen doğu surlarının orta kısmında yer almaktadır⁴. Kuzeybatı güneydoğu doğrultusunda akan ve Fırat nehrine dökülen Samsat deresi yaz aylarında tamamen kurumaktadır. Bu derenin yatağı yer yer beş metreyi aşan bir derinliğe sahiptir. Samosata'nın güney suru, adı geçen dere yatağının doğu kıyısını takiben kuzeybatıya doğru devam eder ve kentin batısında yer alan tepelerin eteğinde sona erer. Samosata'nın batı suru da aynı tepe eteklerini takiben uzanır ve kuzeyde Samsat deresi, güneyde Sütbulak dereleri tarafından sınırlandırılır. Samosata'nın kuzey surları ise, yaz kış devamlı akan Sütbulak deresinin oluşturduğu derin dere yatağının güney kıyısını takip eder.

(*) A. Ahmet TIRPAN Selçuk Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü KONYA

(1) Samosata antik kentinde 1979 yılından beri Prof. Dr. Nimet Özgüç başkanlığında kazılar yürütülmektedir. «Samosata Şehir Surları» konusunda bana çalışma fırsatı tanıdığı ve her türlü olanağı sağladığı için sayın hocam Prof. Dr. Nimet Özgüç'e teşekkürü bir borç bilirim.

(2) H. K. Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien ausgeführt im Auftrage der Kgl. Berlin*, 1900 s. 182, Resim : 28.

(3) Bu şehir planı T. Goell, «Samosata Archeological Excavations Turkey 1967» National Geographic Society Reports 1967, Washington D. C. 1974, Fig. 2. ve Plânlama İmar Müdürlüğü'nün 1967 yılında hazırlanmış olduğu şehir planından yararlanarak ve de 12 ayrı yerde yaptığımız kazılarda elde edilen verilerin ilavesi ile oluşturulmuştur.

(4) Ibid; Puchstein, loc. cit.; Ü. Serdaroğlu, *Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar*, Ankara, 1977, lev. 7, Resim : 18.

Özet olarak Samosata şehri surları kuzeyde Sütbulak deresi yatağı, güneyde Samsat deresi yatağı, doğuda Fırat nehri taşkınlarının erişebildiği noktalarda yer alan yüksek konglemera tabakasının oluşturduğu hattı ve batıda ise tepe etekleri boyunca uzanmaktadır (Resim : 1).

DOĞU SURU ÇALIŞMALARI

Urfa kapısı ve önü D 1, apsisli yapı önü D 2, mal müdürlüğü yapısı önünde D 3 sondaj ve kazı çalışmaları yapılmıştır.

Urfa Kapısı ve Önü D 1

Urfa kapısı şehrin doğu kapısı olup Fırat nehri yönünden gelenleri kontrol eden en önemli giriştir. Kapının plânı alındığında kendine birleşen sur duvarlarına göre diagonal olarak inşa edildiği görülmüştür (Resim : 2). Kapı 435 x 325 ölçülerinde ve dikdörtgen formdadır, sur dışına bakan köşeleri dik açılı, iç yüz köşeleri ise oval olarak yapılmış olup, dış köşeler üst üste üç blok halinde kırmızımsıtrak sert taş blokları ile sağlamlaştırılmıştır. Kapının iri taşlı dış köşeler dışındaki kısımları reticulatlar ile kaplıdır⁵.

Urfa kapısının güneyinde yer alan kapıya bitişik kulenin iç kısmındaki dolgu temizlenmiş, yapının dörtgen formda olduğu, dış yüzünün reticulatlarla iç yüzünün ise altıgen tabanlı taşlarla kaplandığı ortaya çıkarılmıştır. Altıgen pirizma şeklindeki taşların konik uçları harç içine gömülmekte ve taban kısımları duvar yüzünü kaplamaktadır (qasi reticulatum)⁶. Kulenin bugün ayakta kalan yüksekliği 6.65 metredir, bu da kulenin çok katlılığını gösterir (Resim : 10).

Urfa kapısının kuzeyinde yer alan kapıya bitişik kule halen oturulamakta olan bir yapının içinde kaldığı için tam anlamı ile incelemeye tabi tutulamamıştır. Bu kulenin halen ayakta olan yüksekliği 6.80 m. olup dış yüzlerdeki reticulatum işçiliğini en üst seviyeye kadar izlemek mümkündür⁷.

Bu kısımdaki sur duvarlarının dış yüzünde açtığımız sondaj çukurunda alttan üste doğru a) Fırat nehri taşkınlarının biriktirdiği kalın bir kil tabakası b) 0.25 m. dolgu toprak c) irili ufaklı çay taşlarının

(5) Die Herausgeber, Rom und Seine Grossezeit, Frinze, 1972, s. 17 «opus reticulatum» harçla karıştırılmış moloz taştan oluşturulan (opus catmenticum) duvar gövdesinin yüzeylerini kare pirizma şeklinde hazırlanmış taşlar ile baklava dizisi şeklinde kaplanmasıdır.

(6) İbit; Richard Seider, Römische Malerei, München, 1968, s. 4 Opus catmenticum ile yapılmış duvar gövdesi yüzlerinin çokgen pirizma taşlarla kaplanması tekniğine «qasi reticulatum» denmektedir.

(7) Givlio Jacopi, Dalla Paflagonia Alla Commagene, Rome 1936, lev. XXVI, fig. 98.

harçla birleştirilmesi ile nisbeten bir derz sırası oluşturacak şekilde örölmüş 0.85 m. yüksekliğinde bir temel kısmı ortaya çıkmıştır (Resim : 11). Bu kısımda bulunan yarım yuvarlak kesitli ve sur duvarı ile yekpare olarak örölmüş duvar ayaklarında da aynı profil mevcuttur.

Urfa kapısının kuzeyindeki kuleden itibaren hemen doğuya dönen sur duvarı, bugün de açıkça izlenebilen bir eğimle alçalmaktadır. Kuzey - güney doğrultusunda sur duvarı boyunca yaptığımız sondajlarla, Urfa kapısı önünde kapıya doğru % 9 luk bir meyil olduğu tesbit edilmiştir (Resim : 2). Kapıya birleşen doğu - batı doğrultusundaki sur duvarı uzunluğu, güney uçtaki kule de dahil edilirse 34.70 m. dir. Sur duvarı dış yüzünde aralarındaki mesafe 7.20 m. olan, 1.30 x 0.95 m. ebadlarında dik-dörtgen kesitli üç adet duvar ayağı vardır. Duvar ayakları harçla birleştirilmiş moloz taş gövdenin «opus catmenticum» dış yüzünün 0.28 x 0.11 x 0.05 m. ebatlarındaki kireç taşı «mahalli olarak Hevar taşı denmektedir» bloklarla kaplanması ile meydana getirilmiştir⁸. Örgü sistemi isodomittir. Duvar ayakları teknik olarak sur duvarları ile bir bütün olarak örölmüşlerdir.

Doğu uçtaki kule dıştan dışa 7.50x7.30 m. ölçülerindedir. Urfa kapısına bitişik kule ile aynı teknikte olup kulenin dış yüzü reticulat iç yüzü ise qasi reticulat ile kaplanmıştır. Duvar kalınlığı 1.40 m. dir. Sur içine 1.30 m. genişliğinde bir kapı ile bağlanmaktadır. Bu kapı ile aynı hizada ve sur duvarı kalıntısının üzerine inşa edilmiş, ayrı teknik ve malzemede iki duvar kalıntısının dış yüzleri görölmektedir. Birinci duvar almaşık örgü «opus mixtum» diye isimlendirilen, kireçtaşı rektogonal bloklar arasında iki veya üç sıra halinde izlenebilen seramik plâkalar ile örölmüştür. Diğer ise kaba yonu dörtgen taşların harç ile birleştirilmesi ile pseudo isodomik örgü sisteminde örölmüştür (Resim : 12).

Apsisli Yapı Önü D 2

Kuleden kuzeye yönelen sur duvarları bu kısımda 7.30 m. aralıklar ile dörtgen kesitli duvar ayakları tarafından desteklenmektedir. Sur yaklaşık 25 m. bu şekilde devam eder. Bu kısımdan sonra sur duvarlarının önüne 1.60 m. kalınlığında ikinci bir sur duvarı ilave edildiği yapılan sondajda açığa çıkarılmıştır. Bu duvarın arka yüzü reticulatumlu surun dış yüzüne hemyüzey olarak yapılmıştır (Resim : 3). Duvarın temelleri kaba yonu taşıdır. Gövde kısmı harç karışımı moloz taş dolgudur. Bu dolgunun dış yüzü dörtgen kireçtaşı bloklar ile (15 x 25, 15 x 23, 13 x 12) isodomik olarak örölmüştür. Her 5 sıra kireçtaşı örgüden sonra (5 x 28 x 30,

(8) Herausgeber, loc. cit. Opus testaceum diye isimlendirilen teknik, opus catmenticumdan oluşan duvar gövdesinin yüzlerinin rektogonal taş blokları ile isodomik olarak kaplanması tekniğidir.

5x28x28) ebatlarında iki sıra halinde, hatıl işlevinde örülen seramik plakalar mevcuttur. Duvarın dış yüzü 55 cm. yarıçapında silindirik duvar ayakları ile desteklenmektedir. Duvar ayakları duvar ile birlikte, aynı teknikte örülmüştür ve hepsinin plinthosları vardır (Resim : 13). Bu duvarın 25 m. lik kısmı kazılarak açığa çıkarılmıştır. Bu noktadan 20 m. doğu istikametinde 15 m. uzunluğunda bir sondaj çukuru daha açılmıştır. Opus mixtum tekniğindeki bu destek duvarının önüne diğer bir destek duvarının yapılmış olduğu ortaya çıkarıldı. Bu yeni duvar rektogonal kireç taşlarının harç ile isodomik olarak örülmesi şeklinde oluşturulmuştur. Her iki teknikteki destek duvarı da bu açma içinde beraberce sona ermektedirler.

Mal Müdürlüğü Önü D 3

Mal müdürlüğü önünde eğimli ve boş alanda açtığımız 5 x 10 m. ebadındaki bir açmada örgü tekniği ve malzeme açısından farklı yapıda iki sur duvarı birbirine hemyüzey olarak ortaya çıkmıştır (Resim : 4).

Surun iç yüzünü oluşturan sur duvarı 2.20 m. kalınlığında olup opus catmeniticum tekniği ile inşa edilmiştir. Bu duvarın görünen dış yüzü, alt kısımda rektogonal, üst kısımda ise çay taşları ile isodomik olarak kaplanmıştır. Çay taşı örgü sıraları rektogonal taşların bitiminden itibaren her sırada 5 cm. olmak üzere içe doğru girinti yaparak meyilli bir yüzey oluşturmaktadırlar. Rektogonal taş yüzeylerini tamamen örten, çay taşlarının sadece uç kısımlarını açıkta bırakan kalın bir sıva tabakası tüm duvar yüzeyini kaplamaktadır.

Surun dış yüzüne bakan duvar 150 m. kalınlığında olup rektogonal taşlarla ve seramik plaka hatıllı olarak örülmüştü «opus mixtum». Duvar üstünden temele doğru inildikçe dışa doğru 10 ar cm. lik iki çıkıntı yapmaktadır. Üstten ilk çıkıntının üstünde genişliği 37 cm. yüksekliği 47 cm. olan bir mazgal deliği bulunmuştur. Bu mazgal deliğinin derinliğini oluşturan mermer blok üzerinde 9 satırlık Latince bir kitabe vardır. Mazgal deliğinin 70 cm. altında ikinci çıkıntı yer alır. Üstten ikinci çıkıntıya kadar duvar yüzeyi kalın bir sıva tabakası ile sıvanmıştır.

GÜNEY SURU ÇALIŞMALARI

Bilgiç Evi önü ve Bekir Atalay tarlabaşı mevkieinde kazı ve sondaj çalışmaları yapılmıştır.

Bilgiç Evi Önü G 1

Dere yatağı kıyısındaki bu surun iç ve dış kısmında sondajlar yapıldı. Surun iç kısmı isodomik olarak örülmüş rektogonal kireç taşı blok-

lar altı yedi sırada bir hatıl işlevinde dört sıra seramik plâkalar ile takviye edilmektedir.

Duvar kalınlığı 1.20 m. dir, tabanda bir sıra iri blok taş ile sona ermektedir. Blok taşlar, kalınlığı 2.20 m. olan iri, kaba yonu, kireçtaşı ör- gülü ve temel işlevinde bir duvar üzerine oturmaktadır (Resim : 5).

Dış kısımdaki sur duvarı iç kısımdaki sur duvarı ile hemyüzey ola- rak örülmüştür. Dış sur duvarı ocaktan çıktığı gibi kullanılmış, sert, oval ve poligonal taşlarla örülmüş ince kumlu bir harçla birleştirilmiştir. Du- var kalınlığı 1 m. dir.

Surun dış yüzü önünde 1 m. genişlikte iri çakıl taşlı, kumlu bir ta- baka bulunmaktadır. Çakıl kum karışımı tabakadan sonra 0.90 m. geniş- liğinde üst üste yığılmış reticulatumlu bir kısım ortaya çıkartılmıştır.

Bekir Atalay Tarlası G 2

Diateknizma duvarının şehrin güney surlarına birleştiği noktada yapılan bir çalışmadır. Burada kule, sur duvarı ve sur duvarı üzerine in- şa edilmiş bir su yolu açığa çıkarılmıştır (Resim : 6).

Sur duvarı harçlı moloz taş duvar dolgulu ve yüzleri reticulatumlara kaplıdır. Surun iç kenarından başlayarak sur üzerine inşa edilmiş bir su yolu bulunmaktadır. Su yolu iri çay taşlarından, kumlu kireçli bir harç ile örülmüştür, içi ve dış kısmı kırmızımtırak kumlu bir sıva ile üç kat halinde sıvanmıştır (kırmızı, beyaz, kırmızı). Bu su yolu sur boyunca doğuya ve batı devam etmektedir.

Sur önünde açığa çıkarılan kule 6.50 x 2.90 ebadında olup sur duva- rına sonradan yapılan bir ilavedir. Kule duvarlarının sura birleşme nok- talarında bu durum açık olarak görülmektedir. Kule duvarı arkasında su- run reticulatları izlenebilmektedir. Duvar örgüsü olarak da ayrı teknik ve malzemeye inşa edilmişlerdir. Kule duvarlarının dış yüzleri kaba yonu, iç yüzleri ince yonu ile işlenmiş olup nisbeten iri blok taş kullanılmıştır.

Batı Suru Çalışmaları

İki ayrı ekiple yürütülmüştür. Şehrin kuzeybatısındaki tepe etekleri boyunca uzanır. Adıyaman - Samsat asfaltının 70 m. batısında ve aynı as- faltın 30 ve 50 m. doğusunda olmak üzere üç ayrı yerde sondajlar yapılmıştır.

Asfaltın Güneyi B 1

Surun iç ve dış kısmında açılan sondajlarda malzeme ve örgü sistemleri farklı üç duvar tesbit edildi. Sur içinden dışa doğru ilk duvar alt kısmında rektogonal, sert yapıda iri blok taşlarla, üst kısmında ise tuğla ebadında rektogonal kireçtaşı malzemeden isodomik örgü sisteminde ve harçlı olarak verilmiştir. Duvar kalınlığı 2.80 m. olup duvar bedeni bütün olarak aynı sistemde inşa edilmiştir.

İkinci duvar dış yüzü reticulatum kaplı moloz taş dolgu duvarıdır. Malzeme yine kireçtaşıdır. Birinci duvarın büyük bir kısmı reticulatumlu duvar üzerine oturmuş olup, reticulatumlu duvarın sadece 0.50 m. lik bir kısmı açıkta kalmıştır. Üçüncü duvar surun dış yüzünü oluşturmakta olup reticulatumlu duvarın dış yüzüne hemyüzey olarak inşa edilmiştir. Dış yüzleri düzeltilmemiş, rektogonal kireçtaşı malzemeden harç kullanılarak yapılmıştır. Duvar kalınlığı 0.60 m. olup sur duvarı dış yüzüne örülmüş bir istinad duvarı görünümündedir.

Burada en eski sur duvarı reticulatumlu olanıdır. Surun tepe eteklerinde inşa edilmiş olması, yağmur suları ve toprak erozyonu ile surun dış yüzünün dolması ve tahrip olması sonucunu doğurmuştur. Bu sebepten dış yüzdeki 0.60 m. lik duvar reticulatumlu surun bir koruyucu duvarı olarak ikinci aşamada inşa edilmiştir. Zaman içinde bu tahribat ve dolgu belirli bir seviyeye kadar dış yüzü doldurmuştur. Üçüncü aşamada toprak dolgu seviyesinde sur tıraşlanarak bir kısmı surun içinden, bir kısmı ise reticulatumlu sur duvarı temel olmak üzere yeni bir sur duvarı örülmüştür.

Asfaltın Kuzeyi B 2

Asfalta 30 m. mesafede açılan sondajda, surun dış yüzünde yüzeyden 1.80 m. derinliğe inilmiştir. Yumruk iriliğinde oval ve yassı sert çay taşları sur duvarında dış cephe örgü taşı olarak kullanılmıştır. Açığa çıkarılan yüzeyde üstten iki sıra yassı taş diyagonal dizilidir. Diğer sıralarda bir sıra yassı taş yatay olarak ve bir sıra oval taş olmak üzere düzgün bir derz sırası oluşturan duvar örgüsü görülmektedir. Taşlar harç ile örülmüş olup yüzleri az bir kısmı açıkta kalacak şekilde sıvalıdır. Duvar çekülünde değildir. Tabandan itibaren üst kısma doğru taş örgüsü içe çekilerek meyilli bir yüzey oluşturulmuştur. Bu içe çekiliş açığımız kısmında tabandan itibaren 0.30 m. dir. Sur duvarı, duvar ile birlikte aynı teknik ve malzemede örülmüş 0.80 m. yarıçapında duvar ayağı ile desteklenmektedir. Sur önünde bol olarak moloz reticulatum parçası bulunmuştur. Bu kısmında yıkılan/tahribe uğramış reticulatumlu sura kısmi bir tamirat yapılmış olmalıdır.

Adıyaman asfaltına 50 m. uzaklıkta açılan ikinci sondajda iki ayrı teknik ve malzemede sur duvarının hemyüzey olarak inşa edildiği açığa çıkarılmıştır. Surun dış kısmında kalan sur duvarı 1.90 m. kalınlığında harçlı, moloz taş dolgulu olup yüzeyleri reticulatumlarla kaplıdır. Surun iç kısmında kalan duvar 1.90 m. kalınlığında ve rektogonal kireçtaşı malzemeden isodomik örgü sisteminde örülmüştür. Bu sur duvarı üzerine yuvarlak dere taşından örülmüş iç ve dış sıvanmış su kanalı yapılmıştır. Aynı sıra su kanalı altındaki sur duvarı iç yüzünde de mevcuttur. Sur içindeki zeminde, sura yakın olarak dizilmiş altı sıra su küngü açığa çıkartılmıştır (Resim : 7).

KUZEY SURU ÇALIŞMALARI

Samsat - Sütbulak köyü yolunun Sütbulak çayını aştığı köprüünün doğusunda iki sezon boyunca yapılan kazılar sonunda dört ayrı teknik ve malzeme ile inşa edilmiş sur duvar parçaları açığa çıkarıldı (Resim : 8).

a) **Opus Reticulatum tekniğindeki sur duvarı :** Ana gövde moloz kireçtaşı harç karışımı olup iç ve dış yüzü genc kireç taşından yapılmış 9x9 tabanlı kare prizmalar ile baklava dizisi veya ağ örgüsü biçimi şeklinde diye tarif edebileceğimiz bir şekilde kaplanmıştır. Sur duvarı 2.10 m. kalınlığında olup, yaklaşık 0.50 m. yüksekliğindeki temel kısmı ocaktan çıktığı şekilde düzeltilmeden kullanılmış kireç taşlarından örülmüştür. Duvarların dış yüzünde yaklaşık 6 m. de bir 160 cm. çapında yarım daire şeklinde duvar ayakları ile desteklenmektedir. Duvar ayakları sur duvarı ile birlikte örülmüş olup iç ve dış yüzeyler opus reticulatum ile kaplanmıştır.

b) **Opus Testaceum tekniğindeki sur duvarı :** Opus reticulatum tekniğindeki sur duvarı 9.60 metredir, daha sonra kuzeydoğu istikame-tine doğru kavis yapar ve 16.60 metre devam ettikten sonra, yıkıntı ile biter. Bu kavisin başladığı noktadan itibaren sur duvarının dış yüzü opus incertum tekniğinde inşa edilmiştir. Harçla birleştirilmiş moloz taşlı sur beden duvarı kireç taşından yapılmış tuğla biçimi (12 x 25; 12 x 30 cm) kesmetaş bloklarla kaplanmıştır. Yatay derz sıraları isodomik olup düşey derzler şaşırtmalıdır. Yaklaşık 6 metrede bir, 180 cm. çapında üç duvar ayağı kazılar sonucu açığa çıkarılmıştır. Reticulatum kaplı sur duvarı ile incertum kaplı sur duvarının birleştiği noktada yer alan duvar ayağında opus reticulatum üzerinin opus incertum ile kaplandığı görülmektedir.

c) **Çay taşı örgülü destek duvarı :** Yüzeyleri opus incertum ve opus reticulatuma kaplı sur duvarlarının, sur içinde kalan yüzeyleri boyunca 0.40 m. kalınlığında bir duvar hemyüzey olarak örülmüştür. Bu

duvar oval çay taşlarından harçla örülmüş olup üst kısımdan tabana doğru kalınlaşarak eğimli bir duvar yüzeyi oluşturmaktadır. Yüzey aynı zamanda kalın bir sıva tabakası ile sıvanmıştır.

d) **Kaba ocak taşı örgülü sur duvarı** : İncertumlu sur duvarının, diğer bir betimleme ile sur duvarındaki kavisin başladığı noktadan itibaren reticulatumlu sur ile aynı doğrultuda devam edecek şekilde ve incertumlu sur duvarının arkasında ikinci bir sur duvarı şeklinde yer alan ayrı teknikte diğer bir sur duvarı inşa edilmiştir. Bu sur duvarının temeli beden duvarına göre içte ve dışta 0.25'er metrelik bir çıkıntı yapmaktadır. Duvar yüzleri nisbeten düzeltilmiş iri taşlarla harçlı olarak örülmüş ve sıvanmış olup duvar içi harçla karıştırılmış moloz kireç taşları ve çay taşları ile doldurulmuştur. Sur duvarının dış yüzünde yaklaşık 5 metrelik aralıklar ile 1.10 m. çapında duvar ayakları yer almaktadır. Doğuya doğru Sütbulak deresi yamacı boyunca devam eden bu sur duvarının 30 metrelik bir kısmı kazılmış aynı teknikte devam ettiği görülmüştür.

İÇ SUR ÇALIŞMALARI

a) **Eski köy mezarlığı kuzeyi İ 1** : Eski köy mezarlığı yanından geçen Samsat - Sütbulak yolunun yaklaşık 50 metre solunda çalışılmıştır. Burada açılan 20 x 10 m. ebatlarındaki açmada, bir kapı ve iki yanında yer alan kuleler açığa çıkarılmıştır. Kuleler ve sur duvarlarının temelleri dışa doğru 1.10 m. daha geniş olan bir blokaj yatağı üzerine inşa edilmişlerdir. Bu yatak orta irilikte toplama taşlardan, üst üste iki sıra halinde araları iri çakıl taşları ile doldurulmak ve sıkıştırılmak sureti ile oluşturulmuştur (Resim : 9).

Blokaj yatak üzerindeki kule ve ona birleşen sur duvarı, çeşitli ebatla ve düzeltilmeden kullanılmış kireç taşı ile sert çay taşlarından nisbeten düzenli sıralar halinde harç kullanılarak tabakalar halinde örülmüştür. Harç ile birlikte görülen iri çakıl taşları düzeltilmeden kullanılan bu taşların oluşturduğu örgü arasında kalan boşlukları doldurmaktadır. Kule ve sur duvarlarının dış yüzlerinde kalın bir sıva tabakası yer yer izlenebilmektedir.

b) **Eski köy mezarlığı güneyi İ 2** : Eski köy mezarlığı yakınından geçen Samsat - Sütbulak yolunun yaklaşık 50 m. sağında çalışılmıştır. Bu kısımda da 20 x 10 m. ebatlarında bir açma açıldı.

Yapılan kazı çalışmaları ile beş metre derinliğe ulaşıldı ise de ortaya çıkarılan mimarinin temel kısmına kadar inilemedi.

Buradaki sur duvarları 1.80 m. kalınlığında olup 2.80 x 2.80 metre ebatlarındaki bir kule ile birlikte örülmüşlerdir. Sur duvarları ve kule

orta irilikte kireç taşı ve çay taşının araziden toplandığı şekliyle kullanılması ile ve tabakalar halinde harçla birleştirilmek sureti ile örülmüştür. Duvarların iç ve dış yüzleri kalın bir harç tabakası ile sıvanmıştır. Kulenin zemininin 30 x 30 x 4 cm. ebatlarında 5 x 4 adet pişmiş toprak plâkalar ile kaplanmış olduğu ortaya çıkarılmıştır.

c) Höyüğün kuzey eteği İ 3 : Höyüğün kuzey eteğinin kavsine uygun olarak eski mezarlık istikametinde şehir içine doğru uzanan sel yarığı şeklinde uzun ve derin bir çukur kısım bulunmaktadır. Gerek dış şehir surunun gerekse iç şehir surunun höyük ile olan birleşme noktası bu yarık kısım nedeni ile tesbit edilememiştir. Arazi üzerinde yaptığımız yüzey çalışmaları sırasında bu yarığın kuzey yamaçlarında bazı kalın duvar temelleri tesbit ettik ve bu kısımda 20 x 50 m. ebatlarında bir açma açtık.

Kazı çalışmaları sonunda çukur kısmın kuzey yamacı boyunca uzanan bir sur duvarı ile buna yaklaşık altı metrede bir dik olarak bağlanan üç adet duvar ortaya çıkarıldı. Sur duvarlarına 1.50 m. mesafede ve ona paralel olarak dizilmiş, aynı zamanda sur duvarına dik bağlanan duvarları temel olacak şekilde kullanan odalar bulundu. Bu odaların tabanı siyah ve beyaz renkte taşlardan oluşturulmuş geometrik desenli mozaiklerle kaplıdır. Mozaik taşları kalın bir harç tabakası üzerine yerleştirildiği için oldukça sağlam kalmıştır.

Buradaki sur duvarları ve ona dik bağlanan diğer duvarlar işlenmemiş kireç taşı ve az miktarda çaytaşı malzeme ile harçlı olarak örülmüşlerdir. Bütün duvar kalınlıkları eşit olup 1,25 m. dir. Oda duvarları 0.75 m. kalınlığındadır, 25 x 15 x 10 cm. ebadında dikdörtgen, tuğla biçimi yontulmuş kireç taşları ve 30 x 34 x 4, 42 x 29 x 4 cm. ebatlarındaki pişmiş toprak levhaların 3, 4 cm. kalınlığındaki harç tabakası ile birleştirilmesi suretiyle örülmüştür. Oda tabanından itibaren iki sıra kireç taşı üzerinde üç sıra pişmiş toprak levha bulunabilmiştir.

SONUÇ

Yaptığımız kazı ve araştırmalar neticesinde, yaklaşık 5 km. uzunluğundaki Samsat aşağı şehir sur duvarlarının tamamının orijinde opus reticulatum tekniğinde inşa edildiği anlaşılmıştır.

Opus reticulatum Roma kaynaklı bir tekniktir, opus catmenticum ortaya çıkması ile qasi reticulatum denilen teknikle birlikte ilk defa Geç Cumhuriyet devrinde Latium ve Campania bölgelerinde görülür⁹. M. Ö.

(9) F Wilhelm Deichmann, Westliche Bautechnik im Römischen und Rhomanschen Osten, Mitteilungen, Band 88, 1979, s. 474.

30 yılında Pompeii'nin bir Roma kolonisi olmasından sonraki zamandan başlamak üzere M. S. 14 yılına kadar Pompeii'de opus reticulatum tekniğinin yaygın olarak kullanıldığı izlenmektedir¹⁰. Augustus zamanında ilk defa doğudaki vasal kiralıklar bu tekniği kullanmaya başlar. Kudüs'ten Jeriko'ya giden yol kenarındaki Büyük Horedes'in (M. Ö. 37 - M. S. 14) kışlık sarayı opus reticulatum tekniğinde yapılmıştır¹¹. Yapım tekniği olarak Augustus mauseleumuna ve Ostia'daki Augustus dönemi yapılarına büyük benzerlik gösterir¹². M. S. 1. y.y. ortalarında yapılan Daphne'den Antiocheia'ya su getiren kanal ve akuadukların büyük bir kısmı opus reticulatum tekniği ile yapılmıştır¹³. Kilikya bölgesindeki Eleusia'da bir hamam kalıntısında opus reticulatum seramik plâkalar ile birlikte kullanılmıştır¹⁴. Bunlara ilaveten yaptığımız araştırmalarda Amasra'da bir duvar kalıntısında ve Truva bölgesindeki, Alexsandria Truvas antik kenti yakınında bulunan Kestanbol kaplıcaları yanındaki antik hamam yapılarında seramik plakalar ile veya tek başına opus reticulatum tekniğinin kullanılmış olduğunu tesbit ettik.

Bütün bunlar göstermektedir ki, opus reticulatum tekniği doğudaki Roma eyaletlerinde M. Ö. 1. y.y. dan itibaren bilinmekte ve çeşitli merkezlerde kullanılmaktadır.

Şehrin tarihi gelişimine bakacak olursak, Samosata Vespasianus devrinde, Suriye valisi C. Paetus tarafından Commagene kralı IV. Antiochos'tan alındı¹⁵. Şehir Roma'nın eline geçtikten sonra VII Legion şehri karargah yapmıştır¹⁶. Gene Vespasianus zamanında XVI Legio Flavia buraya yerleştirilmiş ve şehir adeta yeniden inşa edilmiştir. M. S. 257 de Pers kralı Sapo tarafından Pers topraklarına katılır ve 271 yılında tekrar Romalılarca geri alınır. İmparator Diocletion devrinde M. S. 285-305 XVI Legio Flavia Samosata'dan Susa'ya taşınmış ve şehir bu tarihten itibaren önemini yitirmiştir¹⁷.

Gerek opus reticulatum tekniğinin gelişimini ve gerekse şehrin geçirdiği tarihi çevleri gözönünde bulundurarak Samosata aşağı şehir sur duvarlarının Samosata'nın bir Roma kasturumu olarak düzenlendiği tarihte yani M. S. 1. asrın son çeyreğinde yapıldığını söyleyebiliriz. Hö-

(10) Seider, loc. cit.

(11) Deichmann, loc. cit.

(12) John B. Ward - Perkins, Roman Architecture, New York, 1977, s. 142 - 143, Resim ; 158 - 159.

(13) Deichmann, op. cit., s. 475.

(14) Ibid

(15) Oktay Akşit, Roma İmparatorluk Tarihi, İstanbul 1960, s. 146.

(17) E. Honigmann, Samosata, Real Encyclopedia, suppl. IV. 1924. Ü. Serdaroglu, Aşağı Fırat Havzası Araştırmaları, Ankara, 1977, s. 18 - 22.

yükte yapılan hafriyatlar sırasında muhtemelen IV. Antiokhos zamanına kadar kullanılmış olan Hellenistik saray kalıntılarının hemen üzerinde opus reticulatum tekniğinin uygulandığı bir yapı kalıntısı ortaya çıkarılmıştır¹⁸. Bu tabakalanma Samosata'daki opus reticulatum tekniğinin tarihlenmesi için Terminus post quemdir.

R. Naumann kentin tarihi gelişimi ile ilgili olarak ve de muhtemelen Septimus Severius devrinde Suriye'deki yapı faaliyetlerini ve XVI. Legion tarafından inşa edilen meşhur Kahta köprüsü ile bağlantı kurarak Samosata surlarının M. S. 200 tarihlerinde yapılmış olabileceğini ileri sürmektedir¹⁹. Bu görüş, opus reticulatum duvar örgü tekniğinin yukarıda sıraladığımız gelişimi açısından olduğu gibi, şehrin tarihi gelişimi açısından da uygun düşmemektedir. Roma'nın Partlara karşı devamlı mücadele verdiği önemli bir geçit yolu ve sınır şehri olan Samsat'da 72-200 yılları arasında savunma duvarı içine alınmamış bir garnizon bulundurması düşünülemez.

Samosata aşağı şehir surlarında tesbit ettiğimiz diğer duvar yapım tekniklerini ele alalım. Kazı, sondaj ve tetkikler sonunda elde ettiğimiz yatay statigrafiyi şu şekilde sıralayabiliriz. Opus reticulatum, qasi reticulatum, opus testaceum, opus mixtum, kaba yonu rektogonal ve çay taşı örgü.

Qasi reticulatum; İtalya'da bilhassa Pompeii'de opus catmenticum ortaya çıkması ile opus reticulatum ile aynı zamanda ve hatta biraz daha önce görülen bir tekniktir²⁰. Quasi reticulatum opus reticulatundan daha düşük bir işçilik gösterir, bu neden ile Samsat'da kule içi duvarlarda uygulanmıştır, aynı kulelerin dış yüzlerinin reticulatlarla kaplı olması da bu iki tekniğin aynı zamanda kullanılmış olduğunu bir delildir. Bu kısımlarda yaptığımız çalışmalarda ele geçen terra sigillataların verdiği tarihte bu görüşümüze uygun düşmektedir «M. S. 1 ve 2. y.y.»²¹.

Opus testaceum; opus reticulatuma aynı devirde lakin bunceleri sadece kapı ve pencere söveleri ve duvar köşelerinde kullanılmış, lakin zamanla bütün duvar yüzeyini kaplayarak opus reticulatumun yerini almıştır²². D 1 çalışmamızda Urfa kapısına kuzey - güney doğrultusunda bir-

(18) N. Özgüç, Samsat 1984 Çalışmaları, VII. Kazı Sonuçları Toplantısı Ankara 1985, s. 221 - 229.

(19) F. K. Dörner - R. Naumann, Forschungen in Kommagene, Istanbul Forschungen 10, 1939, s. 60.

(20) Seider, op. cit., s. 4

(21) Levent Zoroğlu, Samsat'da Bulunan Doğu Sigillatolar, S. Ü. Fen - Ede. Fak. Der. 3, 1986, s. 74.

(22) Seider, loc. cit.; Herausgeber, loc. cit.

leşen sur duvarının dış yüzündeki dörtgen kesitli duvar ayakları opus testaceum tekniğindedir. Bu duvar ayakları reticulatlarla kaplı yarım yuvarlak duvar ayakları gibi sur duvarı ile bir bütün olarak örülmemişlerdir, bir gereksinme sonucu sur duvarlarına sonradan ilavedirler. Kismen yıkık bu duvar ayaklarının reticulatlarla kaplı sur duvarı yüzeyine dayandığı açıkça görülmektedir. K 1 çalışmasında ise opus testacumlu tamirat duvarının opus reticulatumlu sur duvarına ilavesi sırasında birleşme noktasında bulunan yarım daire duvar ayağının orijinde reticulatlı olduğu, testaceum tekniğinin onu hiç bozmadan üzerini kaplayarak yine bir duvar ayağı işlevinde kullandığı ortaya çıkarılmıştır. Böylece görelî arkeoloji metodu ile de Samsat'ta opus testaceumlu sur duvarlarının opus reticulatumlu sur duvarlarından daha sonraki bir tarihte yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu da doğu eyaletlerinde seramik plakaların ordu birliklerince seramik plaka imalinin başladığı tarihten önceki zaman dilimi içinde yani M. S. 2. yy ilk yarısında olmalıdır.

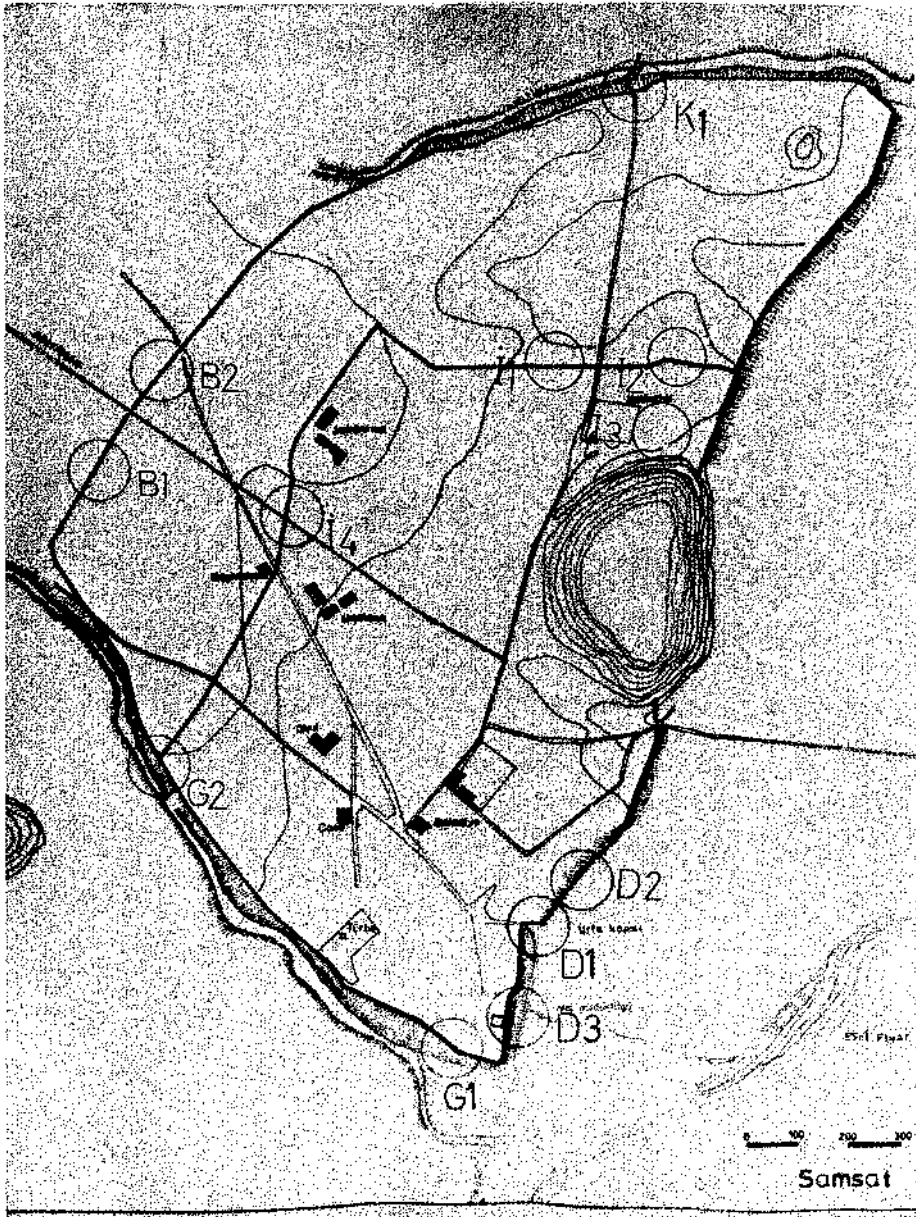
Opus Mixtum; D 2, D 3, G 1 çalışmalarında dörtgen kireç taşı ile seramik plakaların bir arada kullanıldığı açığa çıkarılmıştır. Bu seramik levhaların bazıları üzerinde Legio XVI'nın damgası görülmektedir. Bu bölgede en erken seramik plaka Antakya su kemerlerinin ayaklarında görülmesine rağmen yaygın değildir. Mimar genç Plinius'un Trian'a yazdığı mektupta Bitiya'daki Nikomedia Gymnasiumunun tamiri için bu tekniği övmesi de bunun göstergesidir²³. M. S. II. yy ikinci yarısından itibaren Kuzey Suriye'de ordu birliklerinin seramik plaka yapmaya başlaması ve bu tarihten itibaren bölgede seramik plaka kullanılmasının yaygınlaşması Samosata içinde bir terminus post quemdir²⁴. Ele geçen seramik plakaların kalınlıkları 4,5 cm. olup hemen hemen birleştirici harc ile aynı kalınlıktadır, bu da erken tarihi işaret etmektedir²⁵. XVI Legio'nun Samsat'ı terk edip Susa'ya taşındığı tarih olan 4. yy. da Legio XVI mühürlü levhaların kullanıldığı tarihler açısından terminus ante quemdir.

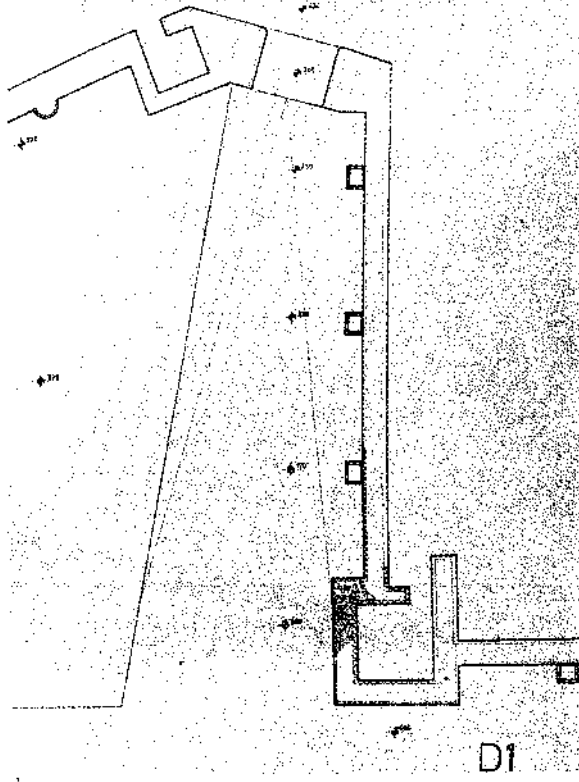
Kaba yonu rektogonal örgü : Diateknizma duvarının tamamında İ 1, İ 2, / İ 3 ve K İ çalışmalarında açığa çıkan bir tekniktir. Şehirdeki Roma duvar örgü sistemlerinden farklı özellikler taşır. Çay taşı örgülü duvarlar surun her kesiminde karşımıza çıkmaktadır «D 2, G 1, B 2, K 1». Bu iki duvar tekniği ilerki çalışmalarımıza konu olacaktır.

(23) Deichmann, op. cit., s. 471, 481, 482.

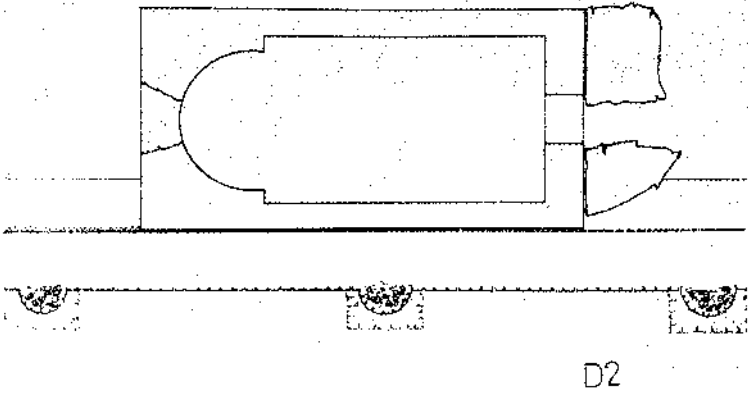
(24) Deichmann, loc. cit.

(25) Deichmann, op. cit., s. 474.

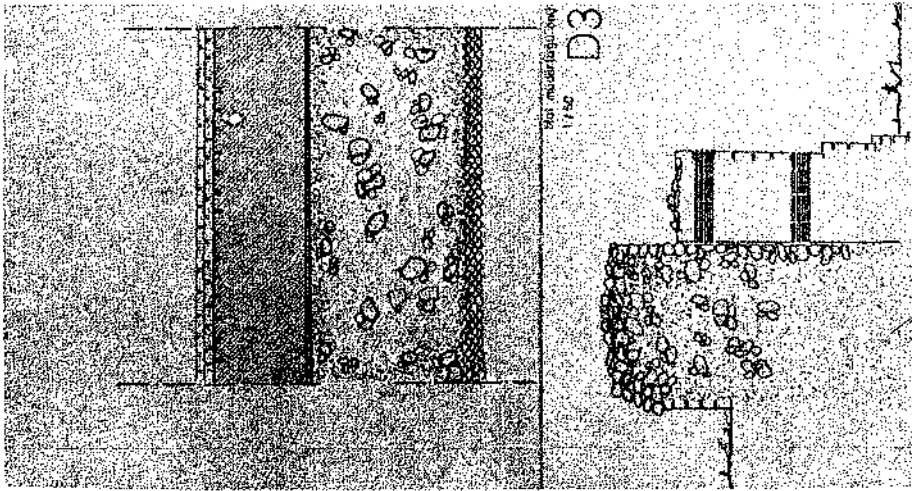

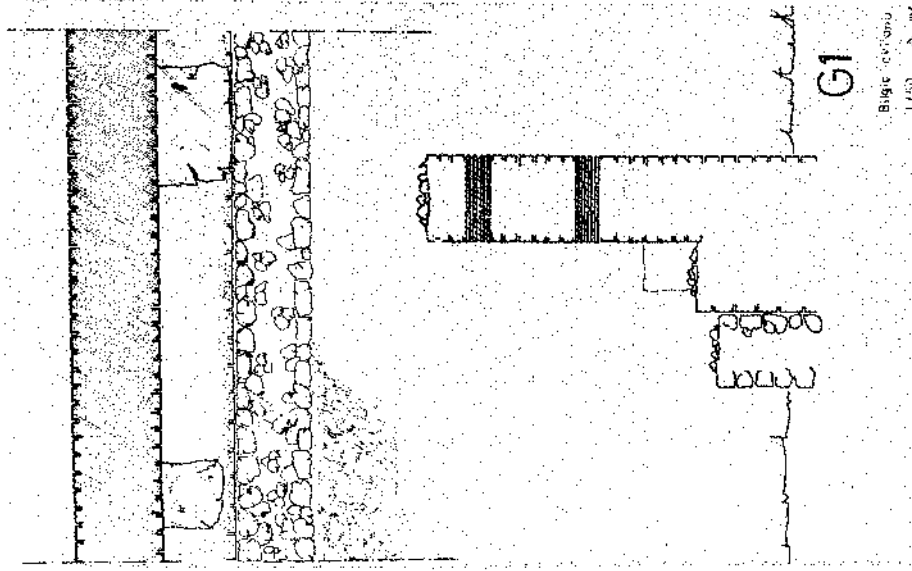
Resim : 2 — Urfa Kapısı

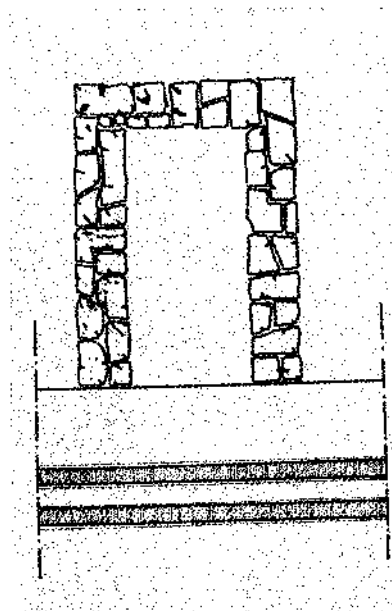
Resim : 3 — D₂ açması planı

Resim : 4 — D₃ açması plân ve kesit

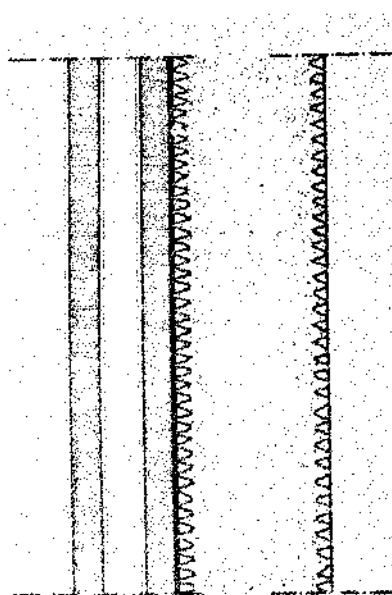
Resim : 5 — G₁ açması plân ve kesit

Bekir Atalay İncisi

1/100

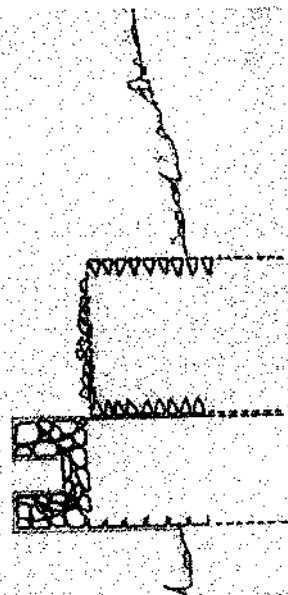
G2

Resim : 8 — G₂ açması plân ve kesit

Aduyaman yokuşu Kuzey

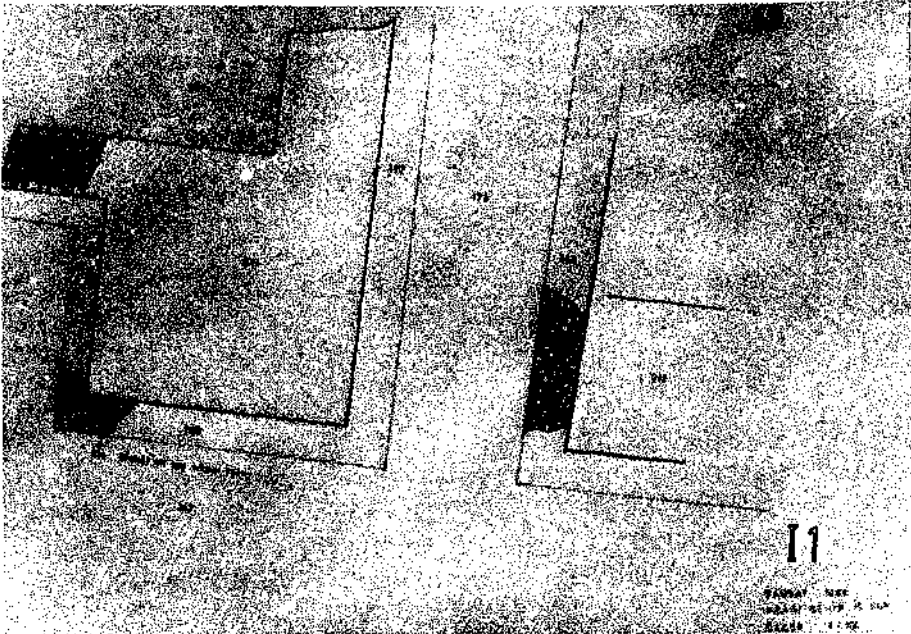
1/750

B2

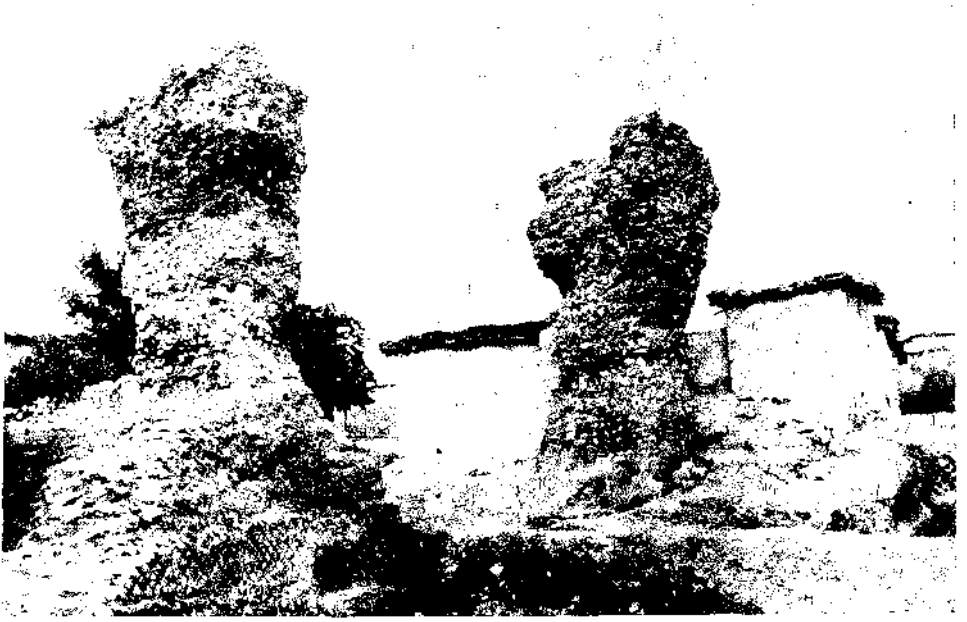
Resim : 7 — B₂ açması plân ve kesit

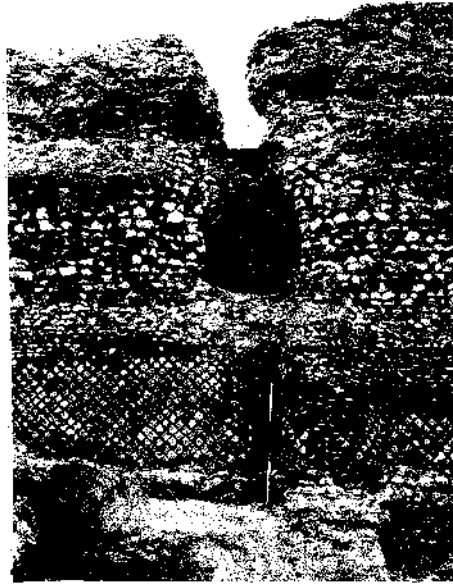
Resim : 8 — K_1 açması plânı

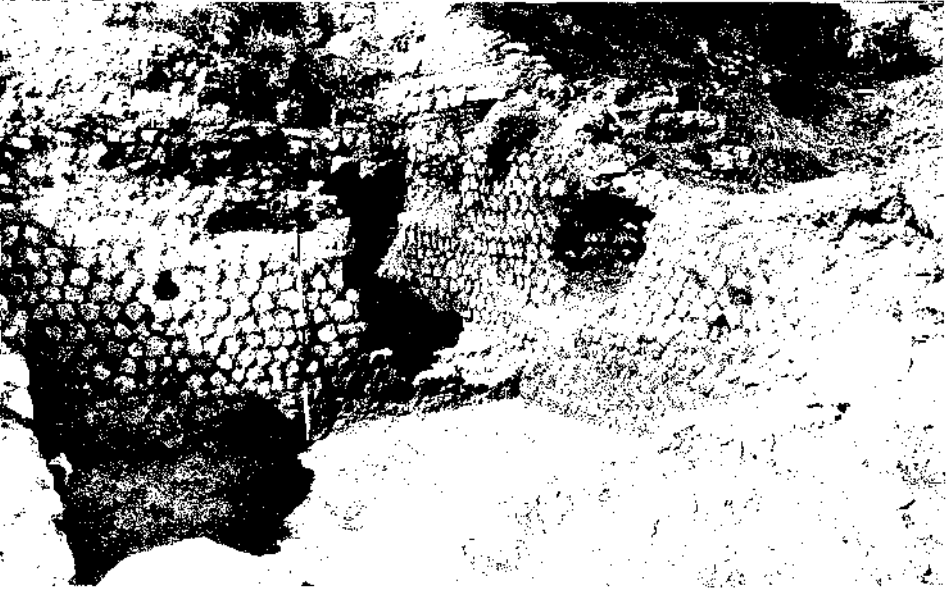
Resim : 9 — I_1 açması plânı

Resim : 10 — Urfa Kapısı

Resim : 11 — Samsat dogu surları

Resim : 12 — Urfa Kapısındaki kule içi

Resim : 13 — D₂ çalışmasındaki sur duvarları

GORDION WORK 1985

Keith DeVRIES*

The 1985 Gordion work in Turkey consisted of the study of excavated structures and objects and the conservation of finds, while in the United States efforts were concentrated on the preparation of manuscripts for publication.

Manuscripts completed during the year include Ann Gunter's monograph on Bronze Age pottery and Lynn Roller's on vase markings. Near completion are G. Kenneth Sam's manuscript on Phrygian pottery, Irene Romano's on terracotta figurines, and Ellen Kohler's on fourteen tumulus burials. Dr. Gunter's and Dr. Roller's books are scheduled to be published in 1986.

Conservation in 1985 focused on the wooden furniture found in Tumulus P (the Child's Tumulus) and now kept at the Museum of Anatolian Civilizations in Ankara. Elizabeth Simpson was in general charge of the project, while Robert Payton carried out the actual conservation work. Assisting the project was Nazif Uygur. In the previous year, Mr. Payton had already saturated three pieces from the tumulus - an inlaid, studded stool; a tripod tray table; and a serving stand - with a solution of polyvinyl butyral as a preservative. In 1985 he did the final cleaning of the stool and the stand and nearly completed that of the table. He and Dr. Simpson made new joins among the fragments of the stand (Figs: 1 and 2), while Dr. Simpson was able to determine that previously isolated carved stretchers belong to the stool and solve problems of how that piece was assembled. She also found that a complex, decorative furniture fragment, which in Gordion I was described as belonging to the serving stand, fits the tripod tray table and is the top of one of its legs. The table thus was more ornate than previously realized. Dr. Simpson found as well fragments of the corresponding tops of the other two legs. In addition, she worked on new restoration drawings of the stand.

In work conducted at Gordion itself, G. Kenneth Sams studied early (pre-Midas) Phrygian architecture as represented by blocks and other

(*) Ass. Prof. Keith DeVRIES University Museum University of Pennsylvania 33 rd and Spruce Streets Philadelphia, Pa. 19104 U.S.A.

architectural members that occur in secondary contexts in the Midas level and even later. They are linked by being of a common material, a yellowish limestone, and having distinctive toolmarks. A circular drum probably was the base for a wooden post, curious crescent-shaped pieces (Figs: 3 and 4) may have fit around the lower parts of posts, and one fragment may have been part of a cornice. Prof. Sams in previous seasons had already assigned akroteria and carved orthostates to the pre-Midas period on the basis of that material and those toolmarks. The architecture of the time is emerging as surprisingly monumental. It is not yet clear if the members come from just one structure or instead from several.

Lynn Roller studied the Greek inscriptions, most of which are informal ones scratched onto vases, although there is a remarkable dedication to the Muses written onto a statuette of Kybele. The inscriptions suggest that the predominant language at Gordion shifted from Phrygian to Greek in the generation or so after Alexander.

In work split between Gordion and Brooklyn College, Frederick Winter collected and then analyzed 42 fourth-century B. C. and Hellenistic sherds, whose export for study was arranged through the Museum of Anatolian Civilizations and the General Directorate of Antiquities and Museums. The method he employed was the proton-induced x-ray emission analysis (PIXE). His findings suggest that some of the fine black-glaze pottery reaching the site was Attic but that some came from other (presumably Greek) centers. Among the non-Attic black-glaze sherds were some with West Slope decoration. A considerable variation emerged among the sorts of pottery that had provisionally been thought to be local Hellenistic, something that may indicate the manufacture of that pottery at several places in central Anatolia in addition to (perhaps) Gordion.

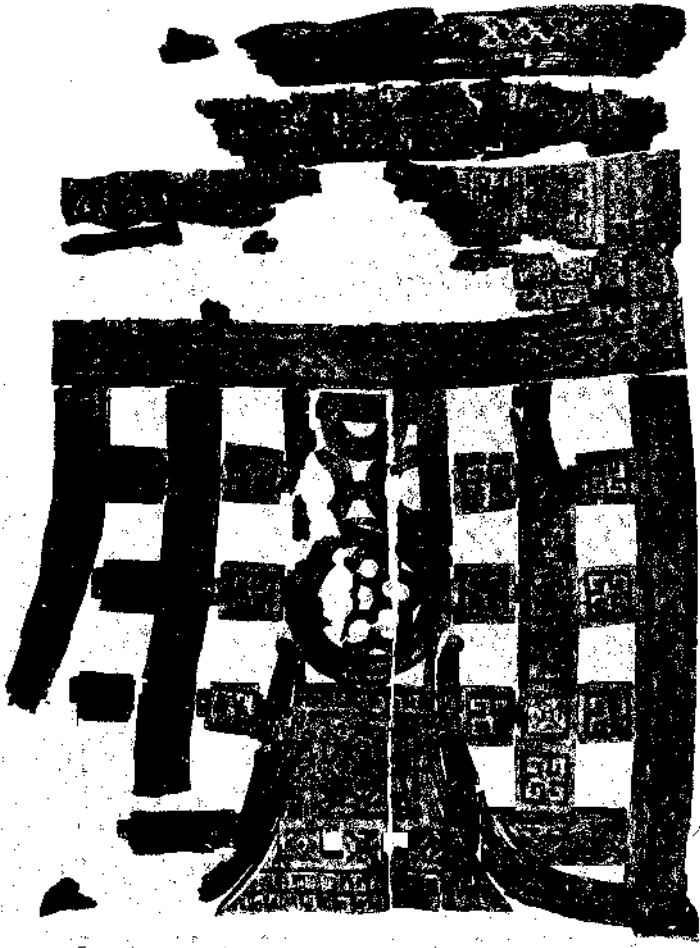

Fig. 1 — Front of serving stand from Tumulus P, Gordion, after cleaning

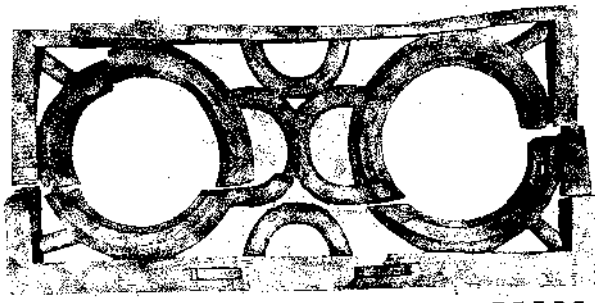

Fig. 2 — Top piece of serving stand from Tumulus P, Gordion, after cleaning

Fig.: 3 — Early Phrygian architectural member, Gordion

Fig.: 4 — Early Phrygian architectural member, Gordion

ORTA ANADOLU HÖYÜKLERİ

Semih GÜNERİ*

Orta Anadolu'unun güneyinde, yoğun yerleşim tablosuyla, 19. yüzyıl gezginlerinden, günümüz araştırmacılarına dek, her dönemde çok kişinin dikkatini çekmiş Konya Ovası Höyükleri üzerinde, öncelikle J. Mellaart tarafından yapılan prehistorik ağırlıklı araştırmaların¹ dışında, höyük ve çevrelerinin genel anlamda II. binyıl yerleşimlerine değgin köklü ve sistemli araştırmaların eksikliği olgusundan kaynaklanan böyle bir yüzey araştırması girişimim, bu önemli eksikliği bir ölçüde de olsa doldurmağa yöneliktir. Konya Ovası II. binyıl yerleşim izlerinin, önce kendi alanı içerisinde oluşturduğu tipolojiyi saptamak, böylece elde edilen bulguları, kazıları yapılmış ve araştırılmış orta ve kuzey Anadolu merkezleri çanak-çömlek geleneği ile karşılaştırarak, öncelikle Kızılırmak yayı dışında kalan Hitit çağdaşı ova merkezlerini olabildiğince belirlemek, diğer yandan, Eski Assur Ticaret Kolonileri Çağı yerleşimlerinin Kültepe, Konya - Karahöyük, Acemhöyük gibi büyük kentlerle olan yakınlıklarına değinmek, araştırmalarımın başlıca amaçlarını oluşturmaktadır.

Yüzey araştırmalarımın başlangıcında, amaçlara uygun ölçülerde yöntemler şu şekilde ortaya konmuştur. Öncelikle araştırmağa koyulduğum höyüklerin ilk kez tarafımdan keşfedilmemiş olduğu ve buna bağlı olarak genel stratigrafilerinin saptanması sorunu konumuzu ilgilendirmeyeceği göz önüne alınırsa, tam anlamıyla yöntemli toplama sisteminin burada, belirlenen amaçlara uygun düşmeyeceği anlaşılabacaktır. Ayrıca daha çok, küçük boyutlu alçak höyüklerde sağlıklı sonuçlar verdiği de-

(*) A. Semih GÜNERİ Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü ERZURUM.

(1) J. Mellaart, «Preliminary report on a survey of preclassical remains in southern Turkey», - (A) natiolan (S) tudies IV, 1954, s. 175 vd.; J. Mellaart, «Early cultures of the south Anatolian Plateau I» AS XI, 1961, s. 159 vd.; J. Mellaart, Bir önceki yazının ikinci bölümü, AS XIII, 1963, s. 208;

D. H. French, «Notes on site distribution in the Çumra Area» AS XX, 1970, s. 139 vd.

neylerle kanıtlanmış olan yöntemli toplama sisteminin², çoğunca dik yamaçlara sahip, genelde, yüksek yapılı Konya Ovası höyüklerinde denenmesi olumlu sonuçlar vermeyeceği gibi, sayısı yüzü aşan höyüklerin taranmasında kısıtlı olan zamanın kaybına da neden olacaktır. Ancak bununla birlikte, malzemenin salt gelişigüzel toplanması yöntemi de bazı ayrıntıların saptanmasında yetersiz kalacağından, yukarda sözü edilen iki uygulama arasında sistemli bir yol izlendi. İlk dönem araştırmalarına konu olan höyüğün küçük ölçekli çizimleri yapıldı (Resim : 1)³. Höyük yüzeyindeki II. binyıl yerleşimlerine ilişkin malzemenin yoğunlaştığı alanlar, yön ve yükseltilerin durumuna göre elde edilen çizimler üzerine işlendi (Resim : 2). Seramik toplama işlemi iki aşamada, iki büyük alanda gerçekleştirildi. İlk toplama tepe ve aşağı yerleşim alanında gelişigüzel yöntemle yapıldı. Tepede ele geçen parçaların, aşağı yerleşimdekilerle olan ayrıcalığı belirlendikten sonra, ikinci toplama tepede yoğunlaştırıldı. Yüzey toplaması sırasında tüm höyük malzemesinin yaklaşık olarak % 70'i, II. bine ait olanların hemen tümüne yakın bir bölümü araştırma alanında incelendi. II. binyıl malzemesi içerisinde değişik tip kapları simgeleyen parçalardan birkaçı seçilerek alındı ve etiketlendi.

HÖYÜĞÜN KONUMU VE YAPISI

J. Mellaart'ın «Early Cultures of the South Anatolian Plateau II» başlıklı yazısında⁴, Early Bronze 1-2 haritasında⁵ gösterdiği, adının dışında yazının niteliği gereği hakkında bilgi verilmeyen, ancak yoğun II. bin malzemesi taşıdığı halde, aynı yazarın konumuzu ilgilendiren başka bir yazısında⁶ adı geçmeyen Çomaklı (Yanagelmez) Höyük ilk dönem

(2) A. Dinçol-S. Kantman, «Arkeolojide yeni kavramlar ve metodolojik araştırma planlaması» Analtik Arkeoloji, s. 15 vd.; R. Whallon Jr., The systematic collection and analysis of surface materials from a prehistoric site in southeastern Anatolia» Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları, I, 1980, s. 207 vd.

(3) Höyüğün küçük ölçekli çizimleri, A. Ü. Kütüphane ve Dökümantasyon Daire Başkanlığından elde edilen 1 : 25.000 ölçekli paftalardan yararlanılarak yapılmıştır.

(4) AS XIII 1963

(5) a. g. e. s. 208, 209

(6) J. Mellaart, «Second millenium pottery from the Konya Plain and neighbourhood» Belleten XXII, 1958, s. 311 vd

araştırmalarım başlangıç durağı olmuştur⁷. Çomaklı, kuzeyde Konya - Karahöyük'ten başlayarak güneye doğru ortalama 5 km. den fazla olmayan aralıklarla sıralanan höyükleri birbirine bağlayan bir yol üzerinde yer alır. Yaklaşık 250x150 m. ölçülerinde köy nitelikli bir yerleşimdir. Kuzeyde Alakova Hamı, batıda Hacıbiş Hamı güneyde Sivrice Höyük'le çevrilidir. Sivrice'den sonra aynı çizgi üzerinde sıralanan höyükler dizisi (Çarıklar Höyük, Bayat Höyük, Direyük, Saksagan Höyük, Yavşan Höyük) ovanın ikinci derece kent nitelikli merkez höyüklerinden biri olan Alibey Höyük'te noktalanır. Höyüklerin asıl yoğunlaştığı bölge, bu çizginin kuzeydoğusuna düşen geniş düzlük alandır. Burada daha kısa yollarla birbirine bağlanan höyükler, Samih Höyük, Emirler Höyük, Kershane Höyük, Seydihan Höyük, Domuzboğazlayan Höyük gibi, birinci ve ikinci derece kent nitelikli merkez höyüklerle bağlı küçük yerleşimler görünümündedirler.

Çomaklı, Höyük, Konya-Çumra karayolunun 10 km. sinden güneybatıya ayrılan 1.5 km. lik toprak yolun bitiminde yer alan Çomaklı Köyü'nün 1.2 km. batısındadır. Ana caddeden köye uzanan, köyü höyüğe bağlayan toprak yol kenarında, artık işlevlerini çağdaş yöntemlere bırakmış, bugün kullanılmayan bir kaç «Serenli Kuyu» göze çarpar. Köyün batısındaki yerleşim alanına sınır niteliğindeki çağdaş su kanalının güneybatısında yer alan tarıma elverişli geniş alanda sobze yetiştirilmektedir, arpa ekimi yapılmaktadır. Dört bir yanı ekili araziyle çevrili olan höyüğü iki konumda inceleyebiliriz :

1/Tepe

2/Aşağı yerleşim

TEPE

Çomaklı Höyük, kuzey komşusu Karahöyük gibi büyük Anadolu höyükleri arasında yer tutmasa da, aşağı yerleşimin sınırları çerçevesinde 350x450 m. olan ölçülere sahiptir. Konik yapılı tepenin üst düzlem yüzeyi 80x60 m. boyutlarındadır. Höyüğün en üst noktası denizden 1041 m.

- (7) Çok kısıtlı olanaklar çerçevesinde, yalnızca Çomaklı Höyükte sürdürdüğüm ilk dönem araştırmalarımın, aslında tüm Orta Anadolu Höyüklerini kapsayan, ancak öncelikle Konya Ovası höyüklerini hedef alan, kapsamlı araştırma tasarsının bir başlangıcı olduğunu söylemeliyim.

Araştırmalarım başlayabilmem için gerekli olan izinlerin sağlanmasında kolaylık gösteren Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü Sayın Dr. Nurettin Yardımcı'ya ve her konuda ilgi ve yardımlarını gördüğüm Kazılar Şubesi çalışanlarına içtenlikle teşekkür ederim. 1985 dönemi araştırmalarım Bakanlık Temsilcisi olarak Lütfi Önen katılmıştır. Çizimler, Nurdan Güneri, Sibel Kayalp, ve Hilmi Özkurucuklu'nun yardımlarıyla gerçekleştirilmiştir. Kendilerine teşekkür ederim.

tarla seviyesinden 21 m. yüksekliktedir. Tepe, kuzey ve güneybatı yönlerinde dik yamaçlarla aşağı yerleşim konumuna iner. Yapılan incelemelerde, gerek höyüğün en geç yerleşimlerinde⁸ kullanılmış olduğu anlaşılan, gerekse köylülerce açılan çukurlardan çıkartılmış; bol miktarda irili ufaklı, düzenli ve düzensiz taş kümeleri gözlenmiştir. Düzenli taşlar, tepenin güneybatısında eteklerden üst kesimlere dek basamak (?) biçiminde sıralanmış durumdadır. Ayrıca yüzeyde, yapı temellerinden sökülmüş taş kümeleri görülmektedir. Tepenin kuzey sırtında, köylülerce açılmış yeni bir çukurda, yaklaşık 80x60, 70x50 cm. (genişlik, derinlik) ölçülere sahip iri bloklardan oluşan düzgün taş temelin varlığı söz konusudur. Görülebildiği kadarıyla doğu batı doğrultusunda uzanan sağlam temelin üzerine döşenmiş, yer yer tahrip edilmiş düzgün kerpiç bloklar, büyük bir yapının varlığını göstermektedir. 30x15x20 cm. ölçülerindeki kerpiç elemanlar, güçlü bir yangına sahne olarak kızarmışlardır. Çomaklı Höyük yapılarında yoğun biçimde kullanıldığı anlaşılan taş bloklarının kaynağı, bu gün köy halkının da yararlandığı güneybatıdaki taş ocakları olmalıdır. Höyüğün güney sırtlarında yine güçlü bir yangın katına ait olan, en az 100 cm kalınlığında kerpiç duvar uzantısının varlığı görülebilmektedir. Tepenin farklı yönlerinde ancak aynı yükseltilerinde⁹, doğallıkla aynı tabakaları karşılayabilecek kesimlerde açılmış çukurlarda izlenen kerpiç bloklar oldukça biçimli kahlıplamışlar, oluşturulan duvar son derece düzgün örülmüştür. Tepenin üst düzlemi de türlü amaçlarla kazılmış, artıklar çukurların çevresine saçılmıştır.

AŞAĞI YERLEŞİM

Tarla düzeyinden başlayarak, dik değil ancak yumuşak eğimle yükselen aşağı yerleşimin tarladan en yüksek noktası yaklaşık 5 m. dir. Tepeyi çepeçevre kuşatan bu alan eteklerden itibaren güneyde 150 m., batıda 100 m. kuzey ve doğuda 50 m.'lik uzantılar oluşturmaktadır.

ÇANAK - ÇÖMLEK

Höyüğün içereceği II. Binyıl malzemesinin hangi alanlarda yoğunlaştığı sorununa genel bir yaklaşımla eğilebilmek için, kesintisiz olarak tam gün süren bir çalışmayla, tepe ve aşağı yerleşim alanları tümüyle tarandı. Parçaların çoğu incelendi. Aşağı yerleşim alanında konumuzu ilgilendiren türden seramik yoğunluğu yok denecek kadar azdı. İlk toplama sırasında edinilen bilgiler ışığında, aşağı yerleşim alanının II. bin

(8) Höyüğün üst düzlem yüzeyinde Roma ve Bizans seramik parçalarına rastlanmıştır. Ayrıca, aşağı yerleşim alanının güney uzantısında da aynı türden parçalar ele geçmiştir.

(9) 10 - 15 m. eğrileri aram.

yılda kesinlikle iskan edilmemiş olduğu saptanmıştır. Böylece araştırmalar tepeye yöneltmiştir. Höyükte II. bin yıl seramiği, yaklaşık olarak, 15 m. eğrisinden en üst noktaya kadar olan kesimlerde birinci derecede yoğunlaşmaktadır (Resim : 2). 15 m. eğrisinin alt yükseltilerinde ve eteklerde, konumuzu ilgilendiren çanak-çömlek türü, seyrek de olsa varlık göstermektedir. Aşağı alanlarda izlenen Eski Tunç Çağı geleneğindeki doğal seramik, yoğunluğu, dik yamaçlardan aşağı sürüklenen ya da daha önce açılmış çukurların düzensiz biçimde dağıtılmış çanak-çömlek parçaları tarafından bozulmuş olabilir. Tepenin güney sırtları II. bin seramiğinin en yoğun olduğu kesimlerdir. Bu yönde açılmış çukurların bazılarında gözlenen düzgün taş temel, kerpiç duvar olguları, seramiğin bollastığı yükseltileri karşılayan katlara aittir. Salt, höyük yüzeyinde saptanan çanak-çömlek yoğunluğu, ışığında, yalnızca tepede izlenen II. bin yıl yerleşimlerine ait sınır olarak, kabaca 10-15 m. eğrileri arasında kalan yükseltileri gösterebiliriz.

Tepede toplanan tümü çarkta yapılmış tek renkli kap parçaları, öncelikle biçimsel açıdan üs kümeler oluşturmaktadır. Kap türlerinin işlevleri doğrultusunda formlarını anlatan üs kümeler, sonra alt kümelere ayrılırlar. Burada esas alınan olgu kenar profilleridir. Çomaklı seramik buluntuları büyüklük sırasına göre şu şekilde sıralanabilirler :

- a/İri küpler,
- b/Vazolar, kulplu çömlekler,
- c/Derin çanaklar,
- d/İnce hamurlu çanaklar,
- e/At biçimli içki kabı.

Çomaklı Höyük'te, tüm kapların hamur rengine çoğunca pembe ve açık kahverengi tonlar egemendir. Hamurları hiçbir zaman iyi elenmemiştir. İçlerinde, kum tanecikleri ve mika zerrecikleri dışında, katkı amaçlı başkaca madde bulunmamaktadır. Kapların çoğu iyi pişirilmiştir. Bazıları aşırı ateş etkeninden yer yer kararmış durumdadır. Ele geçen parçalara uygulanan astar rengi, çoklukla kırmızı ve tonları az oranda deve tüyü çok az kızıl kahverengi tonlardır. Astar ve parlatma işlemi uygulanmamış kaplar çok azdır. Bunlar hamurunun renginde bırakılmış, pişirilmeden düzeltilmiştir. Boya banyolu kaplar azınlıktadır. İçli dışlı parlatılmış kaplar, genellikle tam parça halinde ele geçmesi olanaksız, çok ince hamurlu geniş ağız çaplı sığ çanaklar, Çomaklı seramiği içerisinde özenli kapları oluştururlar. Parlak kapların bazılarında, omuz üstü ya da altında, dairesel kesitli bir baskı aracıyla değil, elle, ucu sivri bir araç kullanılarak elde edilmiş yarım daire motifleri görülmektedir. Her kapta değil, ancak yapım tekniklerindeki üstünlükleriyle göze çarpan

çanaklar üzerinde yer alan bu çizgisel motifin Konya Ovasına özgü bölgesel bir özellik olup olmadığı, belki ilerki araştırmalarımın sonuçları ışığında belirlenebilecektir.

Konya Ovası Höyüklerinin tümünde, tavşan ve tilkilerin yuva yapmak amacı ile oluşturdukları iri delikler görülür. Tepenin doğu sırtlarında, böyle bir yuvanın çevresine saçılmış eşintiler içinde, en az üç dört avuç seramik yapımında kullanılmak üzere hazırlanmış kil parçaları ele geçti. Boz renkteki parçalar, çubuk haline getirilmiş, bükülmüş, ezilip yuvarlanmış durumda bulundular (Resim : 9-b). Böyle bir buluntu kümesi yuvanın bulunduğu 15 m. eğrisinin hemen altında bir seramik atölyesinin varlığını göstermektedir.

Çomaklı seramiği genel görünüşü ile ikinci sınıf işçilik yansıtmaktadır. Astar ve parlatma işlemlerindeki teknik ve çeşitlilikte üstün bir yan yoktur. En kaliteli denilebilecek kaplar bile, büyük kentlerde izlediğimiz benzeri kaplarla kalite yönünden karşılaştırılabilecek durumda değildirler. Bunun yanı sıra, az oranda da olsa iyi parlatılmış kaplar, ince işçilik gerektiren tabaklar ve kütle ilişkisi mutlak olan at biçimli içki kabı gibi el ürünleri Çomaklı'nın küçük ama önemsiz bir merkez olmadığını gösteriyor. Salt çanak-çömlek buluntuları doğrultusunda Çomaklı Höyüğü II. bin yılda modern bir köy statüsünde bulunduğunu söylemek belki yanlış olmayacaktır.

K A T A L O G

1. Çanak, Ağız kenar üstü yere koşut düzleştirilmiş, içte kalınlaştırılmış. Yuvarlak omuzlu, içi dışı soluk kırmızı astarlı, perdahlı.
2. Çanak, Ağız kenar üstü yere koşut düzleştirilmiş, dışta kalınlaştırılmış, keskin omuzlu, deve tüyü hamurunun renginde, düzeltilmiş.
3. Çanak, Ağız kenar üstü yere koşut düzleştirilmiş, dışta kalınlaştırılmış. Keskin omuzlu. Deve tüyü hamurunun renginde.
4. Çanak, Ağız kenar üstü yere koşut düzleştirilmiş, içte ve dışta kalınlaştırılmış. Yuvarlak omuzlu, açık kırmızı astarlı. Astar dış omuza dek içe uygulanmış. Perdahlı.
5. Çanak, Ağız kenar üstü yere koşut düzleştirilmiş, içte ve dışta kalınlaştırılmış. Yuvarlak omuzlu. Kiremit kırmızısı astar iç kesimden dış omuza dek uygulanmış. Perdahlı.
6. Çanak, Dışta şerit gibi kalınlaştırılmış. Keskin omuzlu, kırmızı astarlı, perdahlı.
7. Çanak, Ağız kenarı dışta şerit gibi kalınlaştırılmış. Keskin (?) omuzlu. İçi dışı kırmızı boya banyolu.
8. Çanak, Ağız kenarı dışta şerit gibi kalınlaştırılmış. Yuvarlak omuzlu, Koyu kırmızı astarı ağız kenarının içine dek uygulanmış. Perdahlı.
9. Çanak, Ağız kenarı dışta kalınlaştırılmış. Keskin omuzlu. Koyu pembe hamurunun renginde. Düzeltilmiş.

10. Çanak, Ağız kenarı şerit gibi dışta kalınlaştırılmış. Keskin (?) karınlı, içli dışı kırmızı boya banyolu. Omuzu yarım daire motifli.
11. Çanak, Dışa yığgın üstü iki oluklu ağız kenarlı. Yuvarlak omuzlu. Kırmızı astarlı, parlak perdahlı.
12. Çanak, Yere koştut, dışa uzanmış, üstü iki oluklu ağız kenarlı. Keskin omuzlu. Ağız kenarına yapışık küçük tutamaklı. Kırmızı astarlı, perdahlı.
13. Çanak, (İnce hamurlu), Dışta kalınlaştırılmış, basit ağız kenarlı, keskin omuzlu. kırmızı astarlı, parlak perdahlı, yarım daire motifli.
14. Çanak, (İnce hamurlu), Dışta kalınlaştırılmış basit ağız kenarlı, keskin omuzlu, kırmızı astarlı parlak perdahlı.
15. Çanak, (İnce hamurlu), Dışta kalınlaştırılmış basit ağız kenarlı, keskin omuzlu, kırmızı astarlı, parlak perdahlı.
- 16a. Sığ Çanak, İçte kalınlaştırılmış basit ağız kenarlı. Yuvarlak omuzlu. Deve tüyü astarlı, perdahlı. Yarım daire baskı motifli.
- 16b. Sığ Çanak, Ağız kenarı içte ve dışta kalınlaştırılmış, yuvarlak omuzlu, kırmızı astarlı, perdahlı.
17. Sığ Çanak, İçte keskin profille kalınlaştırılmış ağız kenarlı. Deve tüyü astarlı, perdahlı.
18. Sığ Çanak, İçe yatık, basit profilili ağız kenarlı. Keskin omuzlu ince hamurlu, içi dışı deve tüyü astarlı perdahlı.
19. Sığ Çanak, İçe dönük basit ağız kenarlı, yuvarlak omuzlu, ince hamurlu, içi dışı kırmızı astarlı, parlak perdahlı.
20. Sığ Çanak, İçe yatık basit ağız kenarlı, keskin omuzlu, ince hamurlu içi dışı açık kırmızı astarlı perdahlı.
21. Çanak, (-S- profilili) Ağız kenarı dışa kıvrık. Keskin omuzlu. Açık kırmızı astarlı, perdahlı.
22. Çanak, (-S- profilili) Ağız kenarı dışa kıvrık, keskin omuzlu. Alt kesim deve tüyü hamurunun rengine, omuz üstü kırmızı astarlı, perdahlı.
23. Çanak (-S- profilili), Ağız kenarı dışa kıvrık, yuvarlak omuzlu, içli dışı açık kırmızı astarlı parlak perdahlı.
24. Çanak (-S- profilili), Ağız kenarı dışa kıvrık. Keskin (?) omuzlu. Açık kırmızı boya banyolu.
25. Çanak (-S- profilili), Ağız kenarı dışa kıvrık. Yuvarlak omuzlu. İçi kırmızı astarlı, perdahlı.
26. Çanak (-S- profilili), Ağız kenarı dışa dönük. Yuvarlak omuzlu. Omuza yapışık üçgen kulphu. İçli dışı donuk kırmızı astarlı perdahlı.
27. Çanak, Dışta kalınlaştırılmış basit ağız kenarlı. Çok iyi pişirilmiş. İçi dışı deve tüyü boya banyolu.
28. Çanak, Dışta kalınlaştırılmış ağız kenarlı. Yuvarlak omuzlu. Deve tüyü astarlı perdahlı.
29. Küçük çömlek, Ağız kenarı dışa kıvrık. Yuvarlak gövdeli, yuvarlak boyunlu ince hamurlu. Deve tüyü astarlı perdahlı.
30. Küçük çömlek, Dışa yatık basit ağız kenarlı. Yuvarlak gövdeli, keskin boyunlu, kırmızı astarlı, perdahlı.
31. Küçük çömlek, Dışa yatık basit ağız kenarlı. Yuvarlak gövdeli, keskin boyunlu. Kırmızı astarlı, perdahlı.

32. Çanak, Dışta kalınlaştırılmış basit ağız kenarlı, keskin omuzlu. Kırmızı astarlı perdahlı.
33. Çanak, Dışta kalınlaştırılmış basit ağız kenarlı. Keskin omuzlu kırmızı astarlı perdahlı.
34. Meyvelik (?), Kırmızı astarlı, perdahlı.
35. Çanak, Dışta kalınlaştırılmış basit ağız kenarlı, keskin omuzlu. Açık kırmızı astarlı, perdahlı.
36. Çanak, Dışa yığılmış ağız kenarlı. Yuvarlak gövdeli. Koyu kırmızı astarlı, parlak perdahlı.
37. İri vazo, Dışa yatık basit ağız kenarlı, keskin boyunlu. Koyu kırmızı astarlı, perdahlı. Astar iç boyuna dek uygulanmış.
38. İri vazo, Dışa yatık basit ağız kenarlı, keskin boyunlu. Açık kırmızı boya banyolu.
39. İri vazo, Dışa yatık basit ağız kenarlı, keskin boyunlu. Koyu kırmızı astarlı, perdahlı. Astar iç boyuna dek uygulanmış.
40. İri vazo, Dışa yatık basit ağız kenarlı, keskin boyunlu. Açık kırmızı astarlı, perdahlı.
41. İri vazo, Yayılarak dışa kıvrık ağız kenarlı, keskin boyunlu. Koyu kırmızı astarlı, perdahlı.
42. İri vazo, Yayılarak dışa kıvrık ağız kenarlı, keskin boyunlu, koyu kırmızı astarlı, perdahlı.
43. İri vazo, Yayılarak dışa kıvrık ağız kenarlı. Açık kırmızı boya banyolu.
44. Çömlek, Ağız kenarı dışa kıvrık. Yuvarlak boyunlu, kırmızı boya banyolu.
45. Çömlek, Ağız kenarı dışa kıvrık, yuvarlak boyunlu. Deve tüyü hamurunun rengine, düzeltilmiş.
46. Çömlek, Ağız kenarı yukarı kıvrık. Keskin boyunlu, deve tüyü hamurunun rengine, düzeltilmiş.
47. Çömlek, Ağız kenarı dışa kıvrık, yuvarlak boyunlu, açık kırmızı astarlı, perdahlı.
48. Çömlek, Ağız kenarı dışa kıvrık, yuvarlak boyunlu, açık kırmızı astarlı, perdahlı.
49. Çömlek, Dışa kıvrık keskin ağız kenarlı, yuvarlak boyunlu, açık kırmızı boya banyolu.
50. Çömlek, Dışa kıvrık keskin ağız kenarlı, yuvarlak boyunlu, açık kırmızı boya banyolu.
51. Küp, Dışta kalınlaştırılmış ağız kenarlı, omuzu yiv-kabartmalı, deve tüyü astarlı perdahlı.
52. Küp, Dışa dönük keskin ağız kenarlı, kızıl kahve astarlı.

Çomaklı Höyüğünü ilk kez 1981 yılında gezmiş ve yüzeysel incelemelerde bulunmuştuk¹⁰. Dört yıl aradan sonra bilimsel araştırmalar yapmak üzere gittiğim Höyüğün her yanında yeni çukurların açılmış olduğunu izledim. Tepenin güney yamacında böylesine açılmış bir çukurun¹¹

(10) Çomaklı Höyüğü'nü ilk kez, Ova'da yapılan bu gezi sırasında, hocam Prof. Dr. Ahmet Ünal'ın sayesinde görmüş, tanımıştım.

(11) At ritonu parçası, 15-20 m. eğrileri arasında, üst düzlem çizgisine yakın kesimlerde ele geçti. Olasılıkla, Höyüğün en geç II. Bin yerleşim katına ait olmalıdır.

artıkları arasında raslantı sonucu ele geçen, pembe hamurlu kiremit kırmızısı astarlı perdahlı hayvan biçimli içki kabına ait parça dikkat çekici niteliklere sahiptir (Resim : 7, 8, 9 - a). Hayvanın baş-boyun ve boyun altına yapışık, çarkta yapılmış, gövdeye ait bir parçası korunmuştur (Resim : 7 - c). Baş-boyun yapısı, baştan başa dairesel kesitli deliktir (Resim : 8 - e). Kabartma koşum takımları silindirik yapılı ağız çevresini kuşatmış, ağız yanlarından ense köküne kadar giderek, kafa arkasında, tıraş edilmiş görünümüne yele kabartmasının iki yanında birbirini karşılar durumdadır (Resim : 7 - b). Kabartma gözler alnın ortasında birbirine yakın biçimde gösterilmiştir (Resim : 8 - e). Başın iki yanındaki üçgen kulaklar, koşum takımlarının içinde kalacak durumda betimlenmiştir. Hayvanın sırtında bulunan, yaklaşık 1 cm. çaplı sıvı deliğinin bir bölümü korunmuştur (Resim : 7 - a). Sıvı deliği kenarı ile hayvanın ağız açıklığı arasındaki 10 cm.'lik uzaklık, kabın olabileceği yatay boyutuna ilişkin bir ölçü olabilecektir. Koşum takımlarının bir bölümünü oluşturan yular bezemesi, cinsine uygun yapıda işlenmiş dik kulaklar, tıraş edilmiş yele yapısı gibi izlenimlerin yanı sıra, hayvanın baş-boyun yapısının baştan başa delik oluşu, çark izleri taşıyan gövde parçası üstünde, yele belirtisinin sırt tarafındaki bitim yerinde bulunan sıvı deliği gibi öğeler, elimizdeki parçanın, sırttan doldurmalı, ağızdan akıtacaklı, hayvanın tüm vücudunu konu alan at biçimli içki kabına ait olduğu yolundaki savımı büyük ölçüde destekleyecek niteliktedir. Hitit yazılı belgelerinde sık sözü edilen, heykel tasviri metinlerinden¹² tanrıça Pirva'nın kutsal hayvanı olarak bildiğimiz at'ı¹³ (ANŞU. KUR. RA) Hitit dönemi Anadolu'sunun el sanatlarında, metinlerde anıldığı oranda sık görebilmek olanaksızdır¹⁴. Ayrıca kült amaçlı II. bin hayvan biçimli içki kaplarına modellik eden kutsal hayvanlar arasında bu güne dek at cinsine raslanmamıştır. Hitit askeri yaşamında önemli bir yeri olan at'ın koşumlu bincek ya da arabaya koşulmuş betimlerinin sanat yapıtlarına yansımamış olması da ilginç bir durumdur¹⁵. Bu doğrultuda önem kazanan at ritonu parçası biçimsel yönden, II. bin erken Anadolu ritonlarıyla karşılaştırılabilecek durumda değildir. Özellikle Kültepe ritonlarında göze çarpan kaliteli işçilik, özensiz ve kaba yapı sunan Çomaklı ritonunda görülememektedir.

Konya, Çumra ve Yarma'nın oluşturduğu üçgen içinde kalan düzlük alanda yoğunlaşan ova höyüklerinin yaklaşık her üçünden biri II. bin malzemesi taşımaktadır. Genellikle büyük yapılı, birinci ve ikinci derece

(12) C. C. Von Brandenstein, MVAeG 46, 2, s. 22

(13) H. Otten, JKF II, I s. 62 vd

(14) Mühürler dışında, at, II. Binyıl Anadolu'sunda, figürin, kap üstünde protom şeklinde el sanatlarına yansımıştır.

(15) Krş. H. Ertem, «Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası», 1965, s. 39

kent nitelikli bu höyüklerin yanısıra Çomaklı gibi küçük höyüklerinde sayısı az değildir. Çomaklı Höyük'te en eski yerleşim Kalkolitik dönemde başlar,¹⁶. Ancak Eski Tunç Çağı dönemlerinde yoğun bir yerleşime sahne olmuştur.¹⁷. Aşağı yerleşim alanı bu çağda iskan edilmiştir. Tepedeki Eski Tunç yerleşimi olasılıkla 5 ve 10 m. eğrileri arasında yaşanmış olmalıdır. Çomaklı Höyük dışında, gezemediğim, ancak önümüzdeki dönemlerde araştırma programına aldığım höyüklerdeki II. bin yıl malzemesi, ilk bakışta Konya - Karahöyük, Acemhöyük Koloni Çağı katlarındaki seramik buluntularıyla, karşılaştırılabilecek durumdadır. Höyüğümüzdeki en erken II. bin yıl yerleşimi -salt yüzey buluntuları doğrultusunda¹⁸ Acemhöyük III. ve IV. katlarla çağdaş yerleşim tabakaları olmalıdır. Diğer yandan çoklukla tepenin güney, batı ve kuzey sırtlarında, 15 m. eğrisi ve üst yükseltilerinde ele geçen çanak-çömlek parçaları II. binin ilk yarısında orta ve kuzey Anadolu'da yaygın seramik geleneğine de yaklaşmaktadır. Maşat Höyüğü'nün (III. kat) sarayında iki arşiv odasında, Alacahöyük Hitit katlarında ve çağdaşı Anadolu merkezlerinde bol örneklerle karşımıza çıkan, yuvarlak ya da keskin omuzlu, ağız kenarı dışta kalınlaştırılmış «V» kulplu çanakların¹⁹, Assur Ticaret Kolonileri Çağının geç evrelerinden itibaren kullanılan, kırmızı, kahverengi astarlı, perdahlı vazoların²⁰, basit profilili, ince hamurlu tabakaların²¹ yakın benzerlerini görebilmekteyiz. Bu tür kapların arasında, II. bin yılın başından sonuna dek değişmeksizin geleneğini sürdüren formlar vardır. Sözü edilen türden kapların Çomaklı'daki örneklerini, bu oldukça geniş zaman aralığı içindeki gerçek yerlerine oturtabilmek oldukça güçtür. Bunun yanısıra, dinsel olduğu kadar biçimsel özellikleriyle de 19. yüzyıl Anadolu ritonlarından ayrılması gereken Çomaklı At ritonu'nun, Hitit

(16) Çomaklı Höyüğü'nün Kalkolitikliği araştırılmamıştır. Buluntular arasında Konya Ovası Kalkolitikliği için karakteristik parçalar bulunmaktadır.

(17) Araştırma alanında incelenen genel höyük malzemesinin yaklaşık % 50'sini Eski Tunç Çağı parçaları oluşturmaktadır.

(18) Çomaklı Höyük'te Kültepe, Acemhöyük, Alışar'da görülen renkli seramik ele geçmemiştir.

(19) T. Özgüç, Maşat Höyük II, s. 24, Şek. B - (4 - 20); Maşat Höyük I, s. 22 Şek. 10 - 13, s. 23 Şek. 29 - 30; T. Özgüç, Anatolia VIII, s. 12 vd Şek. 10, 12 - 13; T. Özgüç, Samsun Hafriyatı 1941 - 42, III. TTK. s. 405 Lev. VIII, 7, 11, 4, Kültepe 1949, Lev. XLIX, 442 - 446; F. Fischer, WVDÖG 75, s. 144, Taf. 112, 980; OIP XXIX Şek. 217, 27 - 31

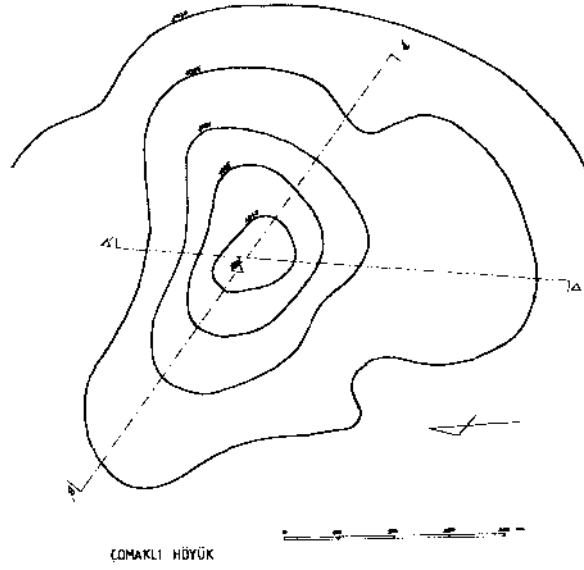
(20) T. Özgüç, Maşat Höyük I, s. 26, Şek. 51; Maşat Höyük II, s. 27 Şek. D - (18 - 23)

(21) T. Özgüç, Maşat Höyük II, Şek. Fig. 36 - 44

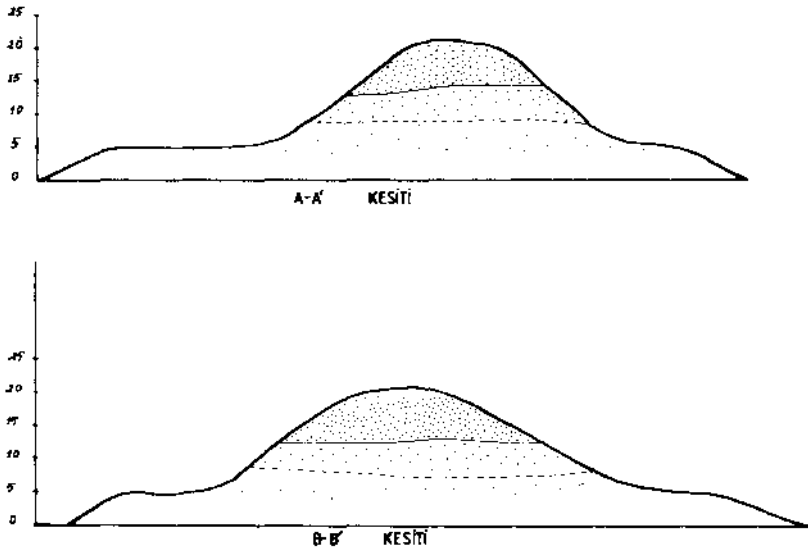
çağında üretilen hayvan biçimli kapların ve hayvan heykelciklerinin kaba, özensiz yapılarıyla karşılaştırılabileceği olgusunu da gözden kaçırmamak gerekmektedir²².

Yukarıda yaptığım açıklamalar ve karşılaştırmalar sonucunda Çomaklı Höyük II. bin yıl yerleşiminin, yalnız tepede, Koloni Çağının erken evrelerinde kurulmuş, olasılıkla II. bin yılın ilk yarısı içerisinde sürmüş olabileceğini söylemek sanıyorum yanlış olmayacaktır. Ayrıca bu küçük höyüğün, 19. yüz yılda başlayan yoğun ticari aktivite içinde etkin rol alan Kültepe, Acemhöyük, Konya-Karahöyük gibi büyük kentlerle dolaylı ya da dolaysız ilişkisini sürdürmüş, diğer taraftan orta ve kuzey Anadolu merkezleriyle aynı şekilde kültürel alış verişte bulunmuş olması olanaklıdır.

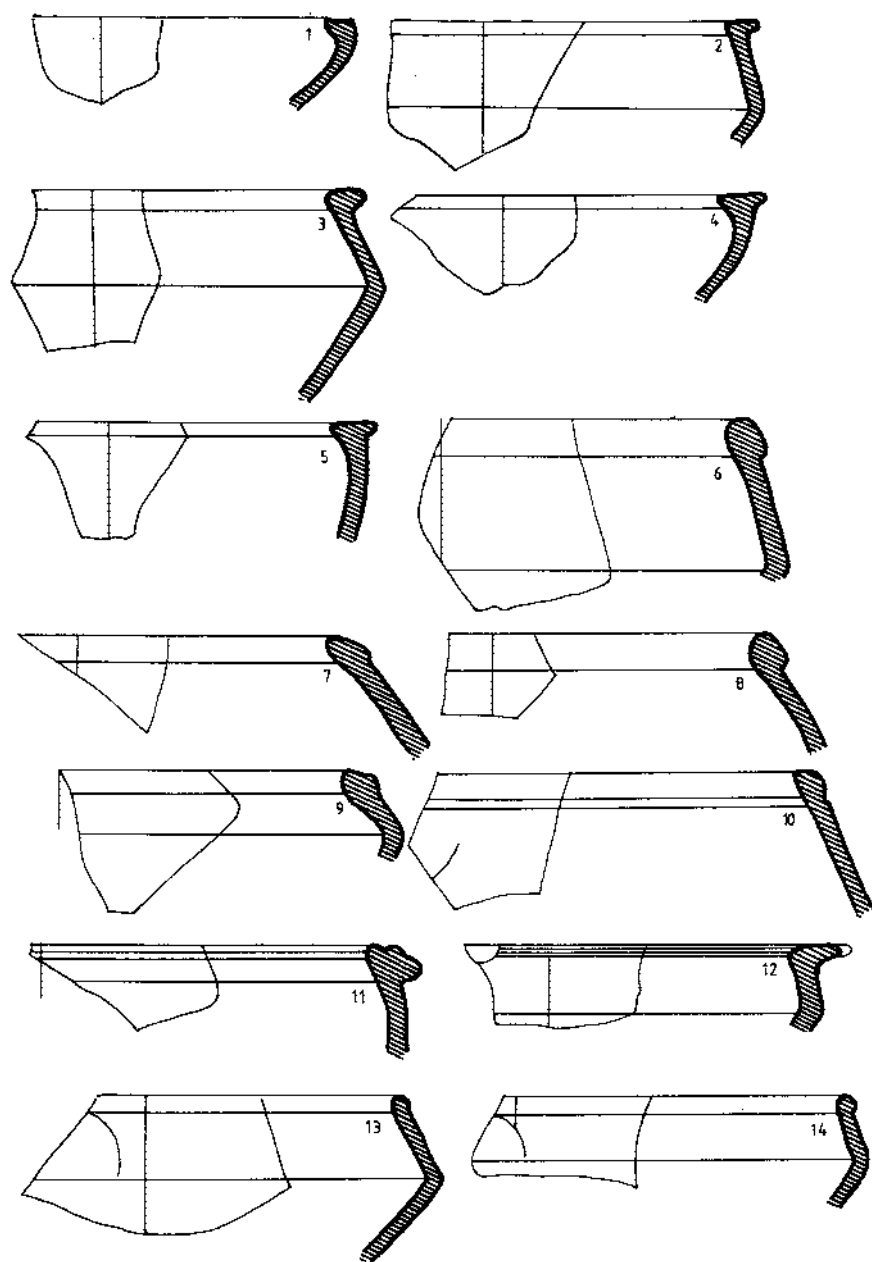
(22) H. Z. Koşay, Alacahöyük 1964 Kazı Raporu, TAD XIV s. 161 Kat. No : 47 P. T. Resim : 27 d Orta Hitit katına ait bir at başı figürünü. Yapıştırma gözler, yular bezemesi, silindirik ağız yapısıyla, Çomaklı ritonuyla biçimsel bir benzerlik içerisindedir.

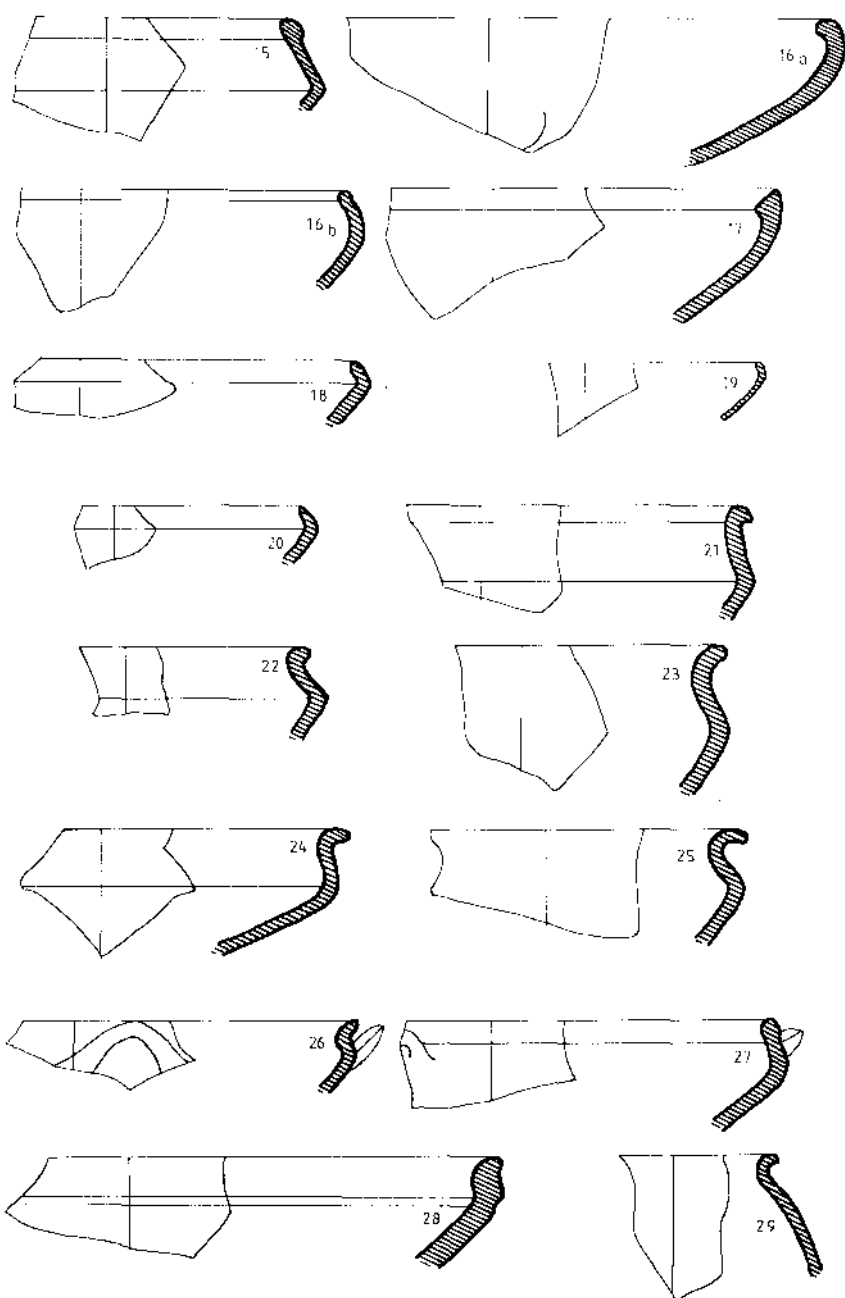
Resim : 1

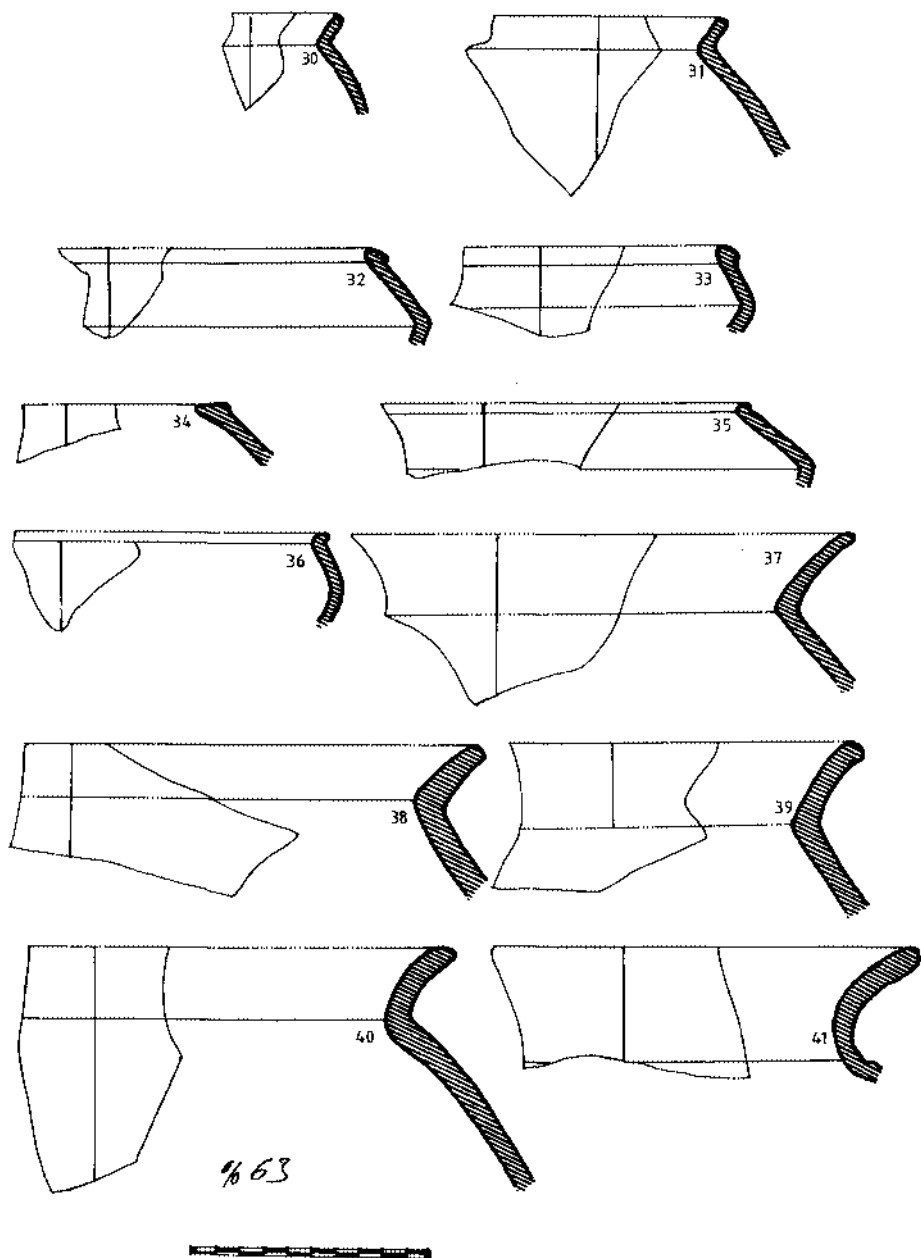
Resim : 2

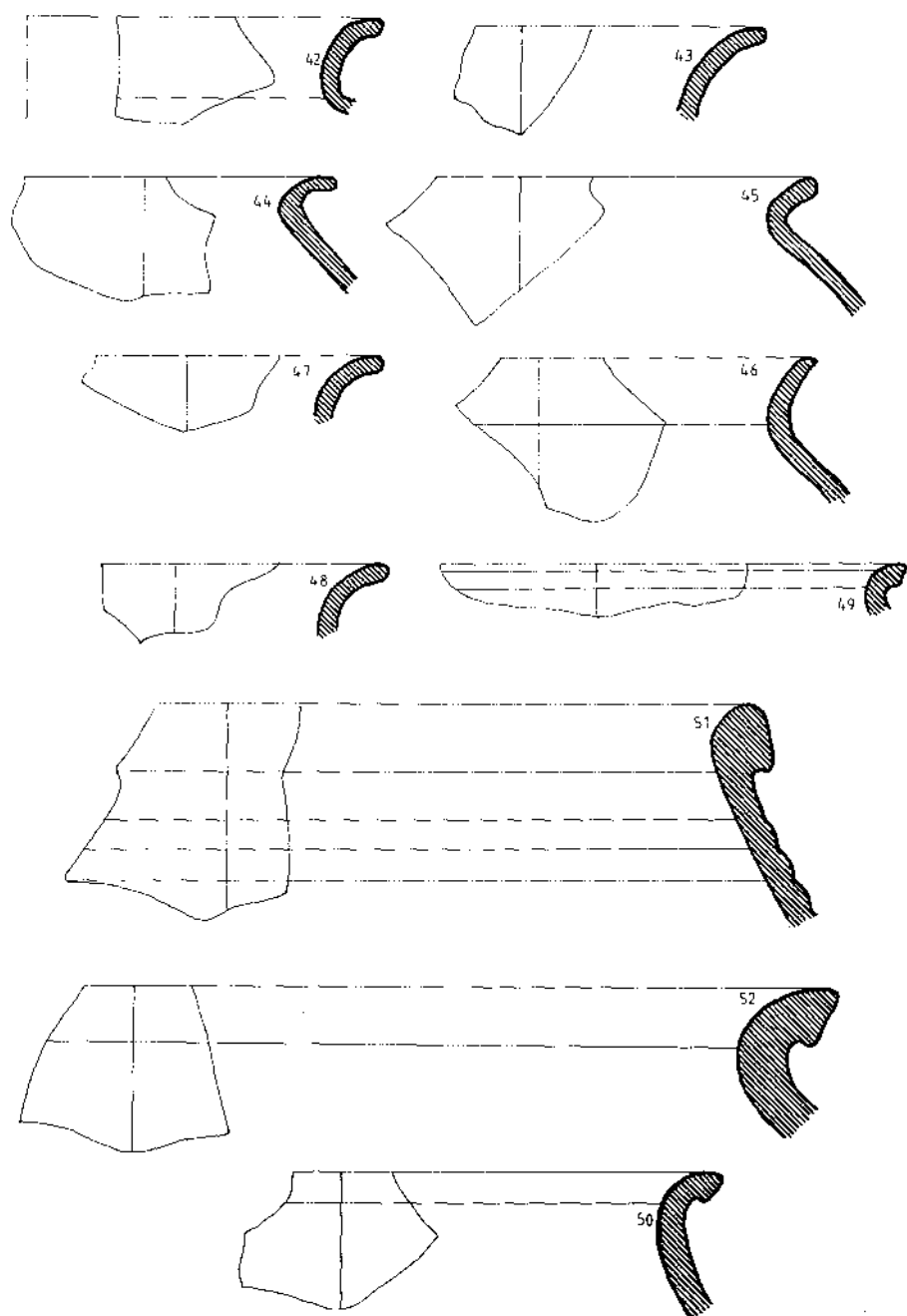
Resim : 3

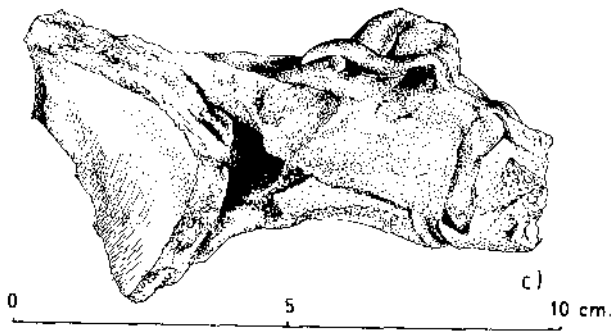
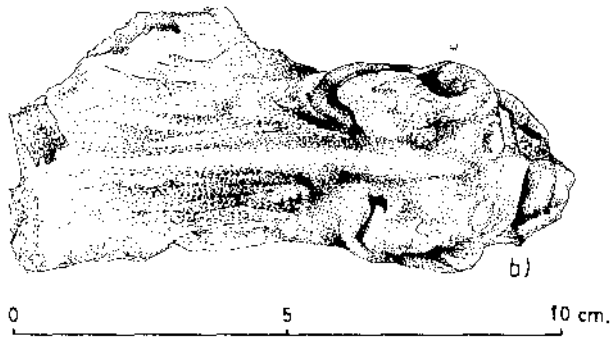
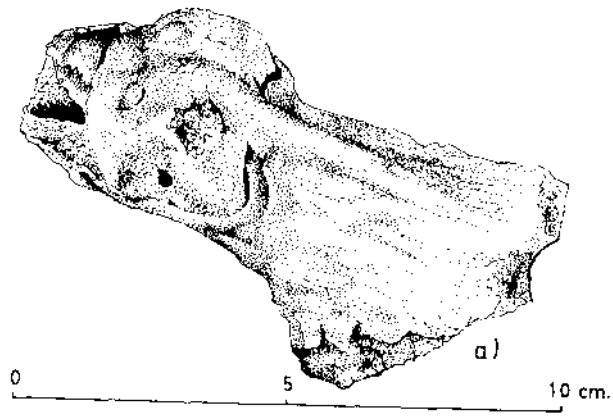
Resim : 4

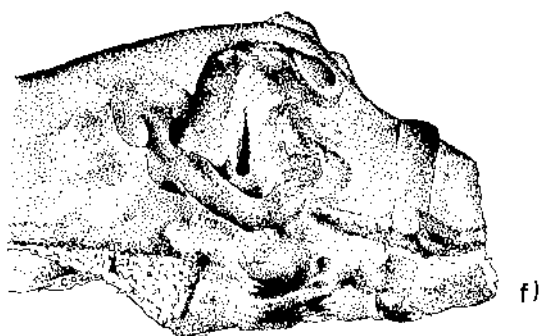
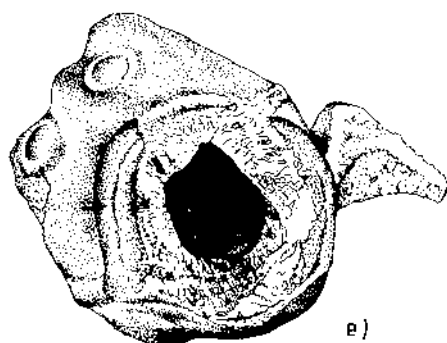
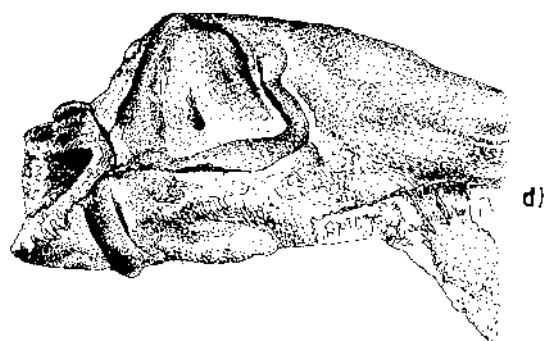
Resim : 5

Resim : 6

Resim : 7

Resim : 8

Resim: 9 — (a)

Resim: 9 — (b)

1985 KAMAN - KALEHÖYÜK YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Tsugio MİKAMİ *
Sachihiro OMURA

1985 yılı Kaman-Kalehöyük araştırmaları, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izini ile, 26 Temmuz ile 27 Eylül 1985 tarihleri arasında Japonya Ortadoğu Kültür Merkezi adına yürütüldü. Araştırma heyeti Şeref Başkanı olarak Prens Takahito Mikasa, Başkan Prof. Dr. Tsugio Mikami, üyeler olarak Japonya Ortadoğu Kültür Merkezinden Arkeolog Sachihiro Omura, Mutsuo Kawatoko, Tadahiko Otsu, Osaka Üniversitesinden Arkeolog Masako Omura, Münih Üniversitesi'nden Filolog Daisuke Yoshida, Tsukuba Üniversitesi'nden Arkeolog Mamoru Yamashita, Kimiyoshi Matsumura, Yutaka Miyake, Hosei Üniversitesi'nden Arkeolog Ryoichi Kontani katıldı. Antalya Müzesi asistanlarından sayın Cihan Tibet araştırmada Kültür ve Turizm Bakanlığı temsilcisi olarak görev aldı. 1985 yılı Kaman-Kalehöyük araştırmalarının başarıyla tamamlanmasını sağlayan heyet üyelerine, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, özellikle, Kaman-Kalehöyük'ün bir araştırma ve kazı yeri olarak seçilmesinde ve derlediğimiz seramiğin tanınımında bilimsel destek ve ilgisini eksiltmeyen hocamız sayın Prof. Dr. Tahsin Özgüç'e teşekkürlerimizi sunarız.

Kalehöyük, Kırşehir ili, Kaman ilçesinin 3 km. doğusunda, Kaman-Kırşehir karayolunun hemen yanında, adından da anlaşılacağı üzere, devamlı bir yerleşim yeri-höyüktür (Resim : 1, 2).

Kalehöyük, tarıma uygun, bereketli bir arazinin ortasına kurulmuştur. Kale sözcüğü höyükün bir şehir suru ile tahkim edildiğini kanıtlamaktadır. Höyük, kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda aşağı yukarı 280 m. çapında ve yaklaşık 20 m. yükseklikte olup, orta boy bir Anadolu höyüğü görünümündedir (Resim : 3). Resim : 3 de görüldüğü gibi hemen hemen yuvarlak bir höyüktür. Kalehöyük'ün batı ve doğu eteğinde iki çay vardır. Höyüğün güneyinde köylülerin «göç yolu» dedikleri bir yol vardır; bu yol şimdiki asfalt yoldan önce Kırşehir-Kaman ulaşımını sağla-

(*) Prof. Dr. Tsugio MİKAMİ 3-10-31, Ohsawa, Mitaka-Shi, Tokyo/JAPONYA
Sachihiro OMURA 3-10-31, Ohsawa, Mitaka-Shi, Tokyo/JAPONYA

maktaymış. Höyüğün güneydoğusunda, köylüler tarafından inşaatlarına malzeme sağlamak amacıyla daha önce kazdıkları iki küçük çukur görülmektedir. Höyüğün en yüksek yeri, merkezin biraz kuzeyindedir. En yüksek yerinden güneydoğuya doğru tatlı bir eğim vardır ve bu alçak kesimde sürekli bir yeşillik göze çarpmaktadır.

Kalehöyük Kızılırmak kavisi içindedir (Resim : 1). Her yöne kolaylıkla bağlanabilen, ana yollara yakın bir konumu vardır. Buradan Kültepe'ye, Boğazköy'e, Alacahöyük'e, Gordion'a, Acemhöyük'e erişmek problem değildir. Ayrıca çevredeki sistemli araştırmaların, kazıların sayısı azdır. Bu bölgede şimdiye kadar Kalehöyük'e yakın üç höyükte kazılar yapılmıştır. Bunlar; Hashöyük, Hacıbektaş ve Topaklı'dadır.

Heyetimizin bu ilk mevsim çalışmalarında Kalehöyük'ün 1 : 200 ölçekli topografik haritasını (Resim : 3), Höyük'ün ve çevresinin fotoğraf çekimini, yüzey buluntuların toplanmasını ve onların incelemesini, 1986 yılında kazıya başlamak için gerekli bütün hazırlıkları tamamladı.

Hazırlanan topografik haritanın plan karelerine göre, Höyük'ten ve çevresinden mümkün olduğu kadar yüzey buluntularını toplamaya çalıştık (Resim : 4). Kurulan 5 m²'lik 3600 karedeki yüzeyden yaklaşık 230 bin buluntu toplandı. 1985 yılı içinde bunlardan yalnız 360 kareden toplananları incelendi. 3240 grid'ten topladığımız buluntuları da önümüzdeki dönemde inceleyeceğiz. Bu yıl yalnız % 10'luk kısmını incelememizin sebebi, % 10'luk incelemenin, tüm buluntular için yeterli bir sonuç çıkarmaya kafi olup olmayacağını öğrenmekti.

Topladığımız yüzey buluntuları, Orta Çağa ait sırlı seramik, Demir Çağı'na ait tek renkli (Resim : 5; 1-4, 6, 7, 10-13. Resim : 6; 1-3, 5-12) ve boya ile nakışlı çanak-çömlek (Resim : 7; 1-11, Resim : 8; 1-11), II. bin yıllarına ait tek renkli çanak-çömlek parçalarından (Resim : 5; 8, 9, Resim : 6; 4) ve boğa heykel bacağından (Resim : 9; 3), Eski Tunç Çağı'na ait tek renkli seramik parçalarından oluşmaktadır. Bunlardan başka, taş ve pişmiş toprak objeler (Resim : 9; 4-10), ağırlıklar, sikkeler ve çok miktarda maden curufları da derlendi.

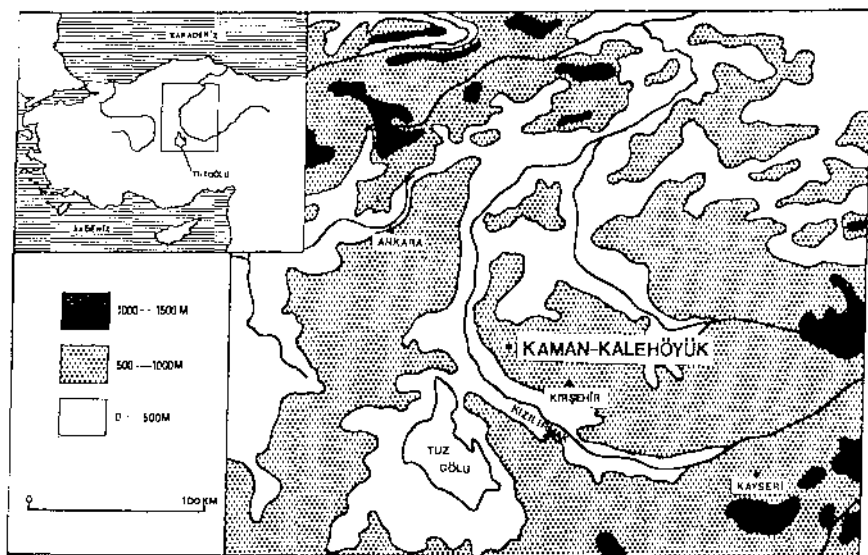
Resim : 10'da 360 kareden toplanan bütün çanak-çömlek parçalarının dağılışı gösterilmektedir. Burada hangi karelerden ne kadar çanak-çömlek parçası toplandığını 7 grüp halinde gösteriyoruz; çanak-çömleğin hiç bulunmadığı kareleri, 1-50, 51-100, 101-150, 151-200, 201-250 arasında bulunanları ve 251'den fazla karelerdeki de gösterdik.

(Resim : 10) da gördüğünüz gibi, Kalehöyük'ün batı, güney ve güneydoğu yamaçlarında çanak-çömleğe çok rastlanmıştır. Bundan başka Frig Çağı'na ait boyalı çanak-çömlek parçalarının dağılışı ve II. Bin yıl-

larına ait tek renkli çanak-çömlek parçalarının dağılışını da inceledik. Bunlara göre, Frig Çağı'na ait boyalı çanak-çömlek parçalarının ve II. bin yıllarına ait çanak-çömleğin dağılışını (Resim : 10)'da gösterdik. Bunlar batı yamacında çok miktarda bulunmaktadır. Bu dağılışları bundan sonraki kazılarda bize bir ipucu verebilir.

1985 yüzey araştırmalarımıza göre, Kaman-Kalehöyük Orta Çağ, Roma ve Hellenistik dönemde de bir yerleşim alanı olmuştur. Geç Hitit-Frig Çağı'nda önemini arttırdığı anlaşıyor. M. Ö. 8-6. yüz yıllarda kullanılmış olan seramiğin miktarı çoktur. Bunlar Frigya'dan çok, Orta Anadolu geleneğine bağlı kalmıştır. Höyük M. Ö. II. binde de iskan edilmiştir. Eski Hitit ve İmparatorluk çağlarının tipik çanak-çömleğine de rastlanmıştır. Bazı veriler Kalehöyük'ün Eski Tunç Çağı'nın geç safhasında da bir yerleşim yeri olduğunu kanıtlamaktadır.

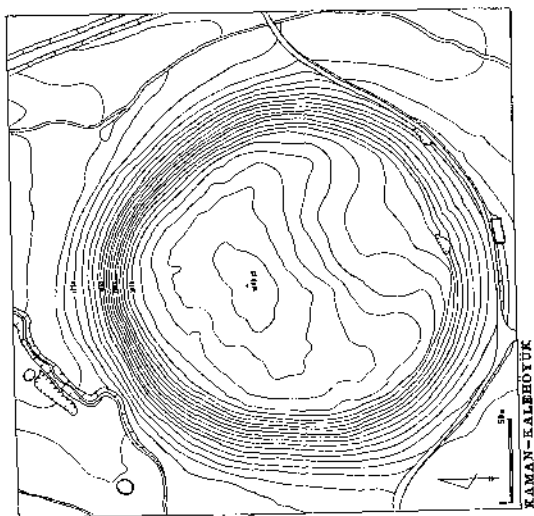
Sonuç olarak, 1985 yılı Kaman-Kalehöyük araştırmalarında, höyükte Orta Çağ'dan Eski Tunç Çağı'na kadar bütün çağların temsil edildiği ve Kalehöyük'te Orta Anadolu'ya özgü uygarlıkların yaşandığı saptanmıştır.

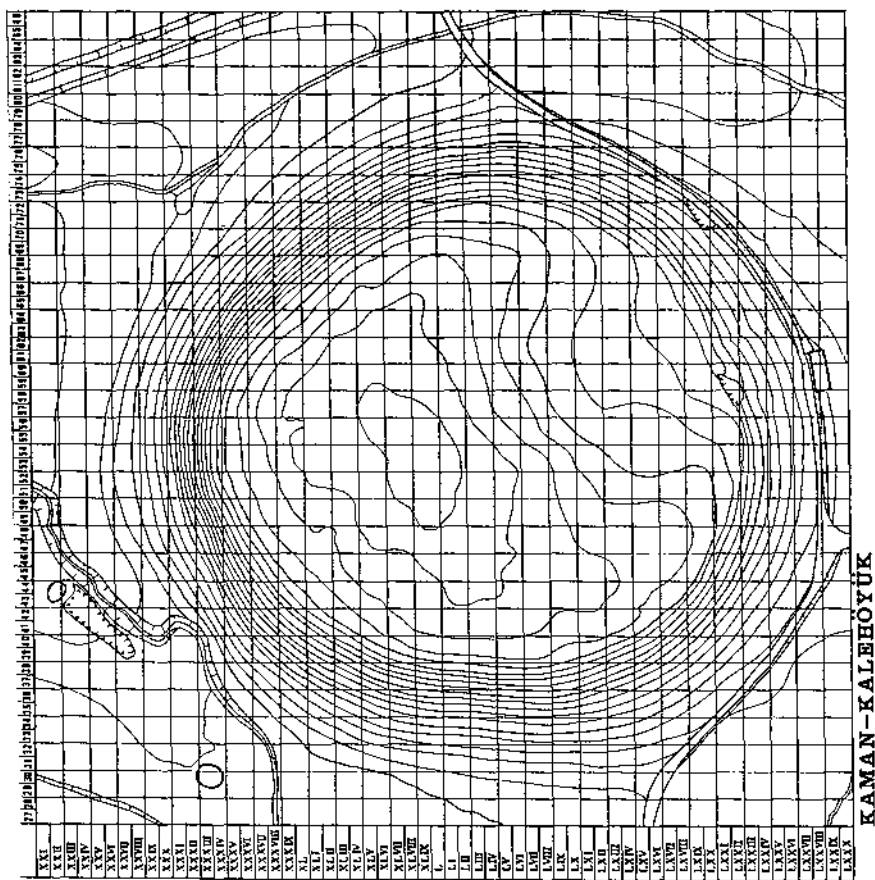
Resim : 1

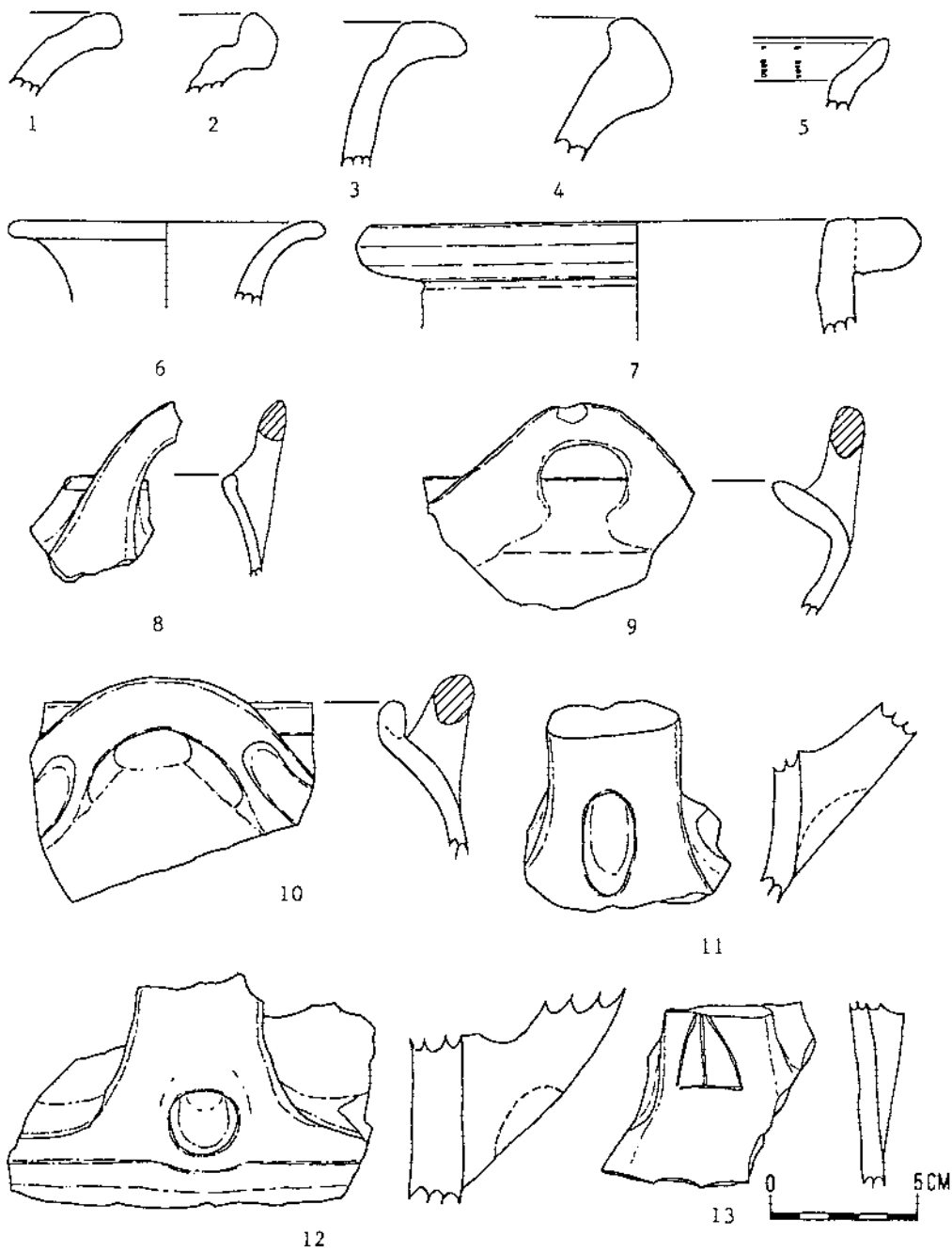
Resim : 2 — (Kaman - Kalehöyük'ün güneydoğudan görünüşü)

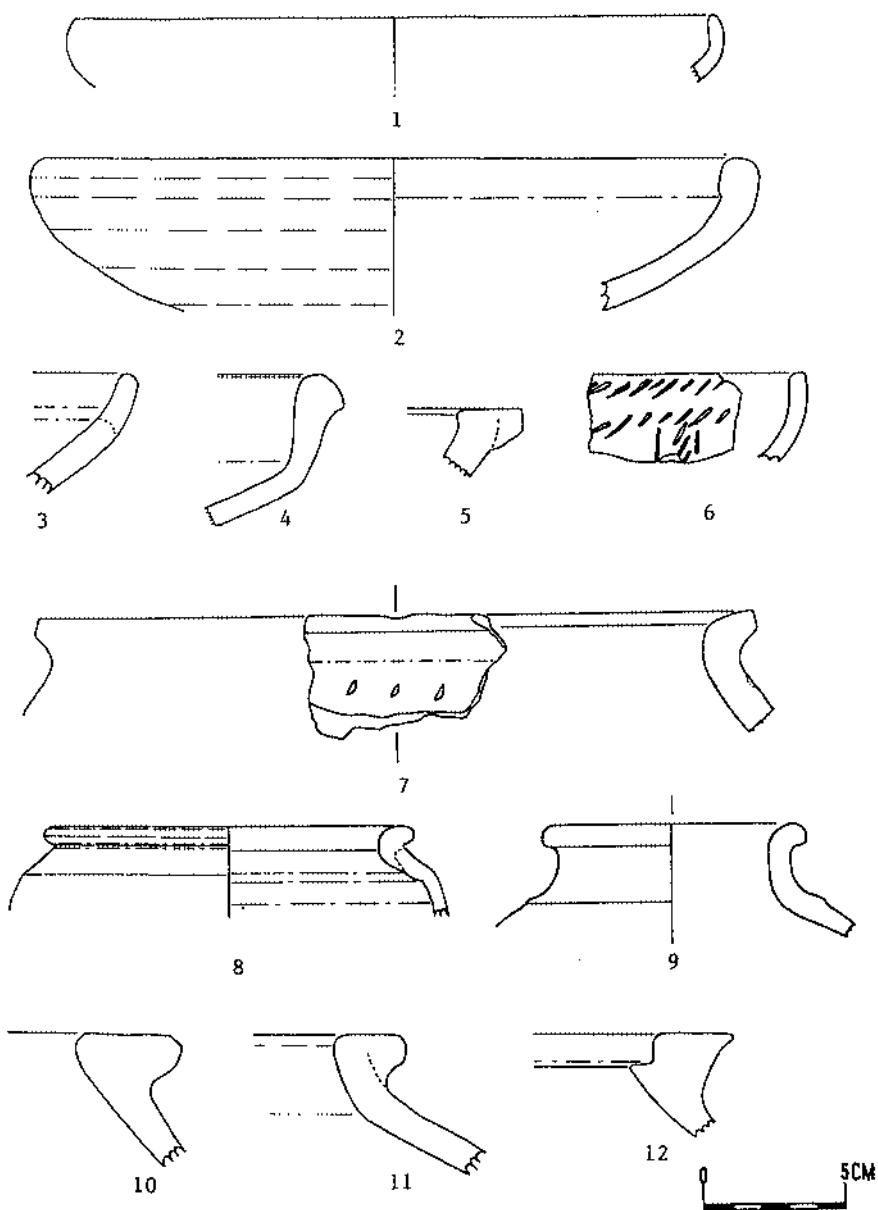
Resim : 3

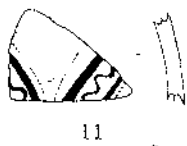
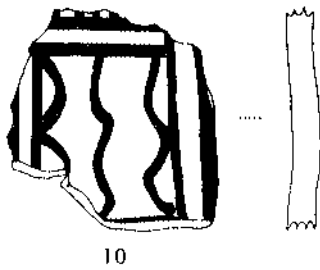
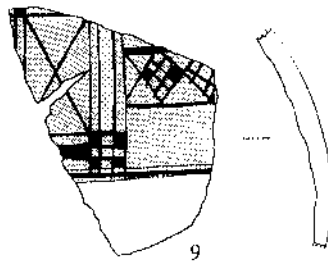
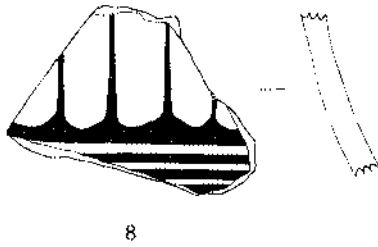
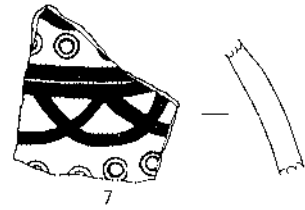
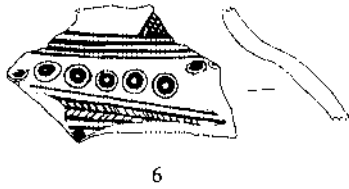
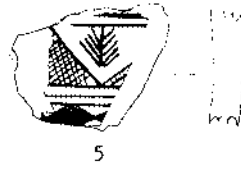
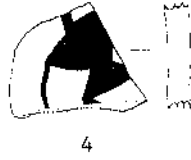
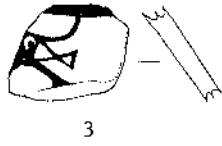
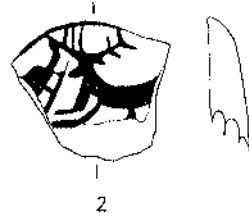
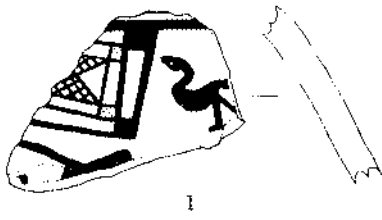
Resim : 4

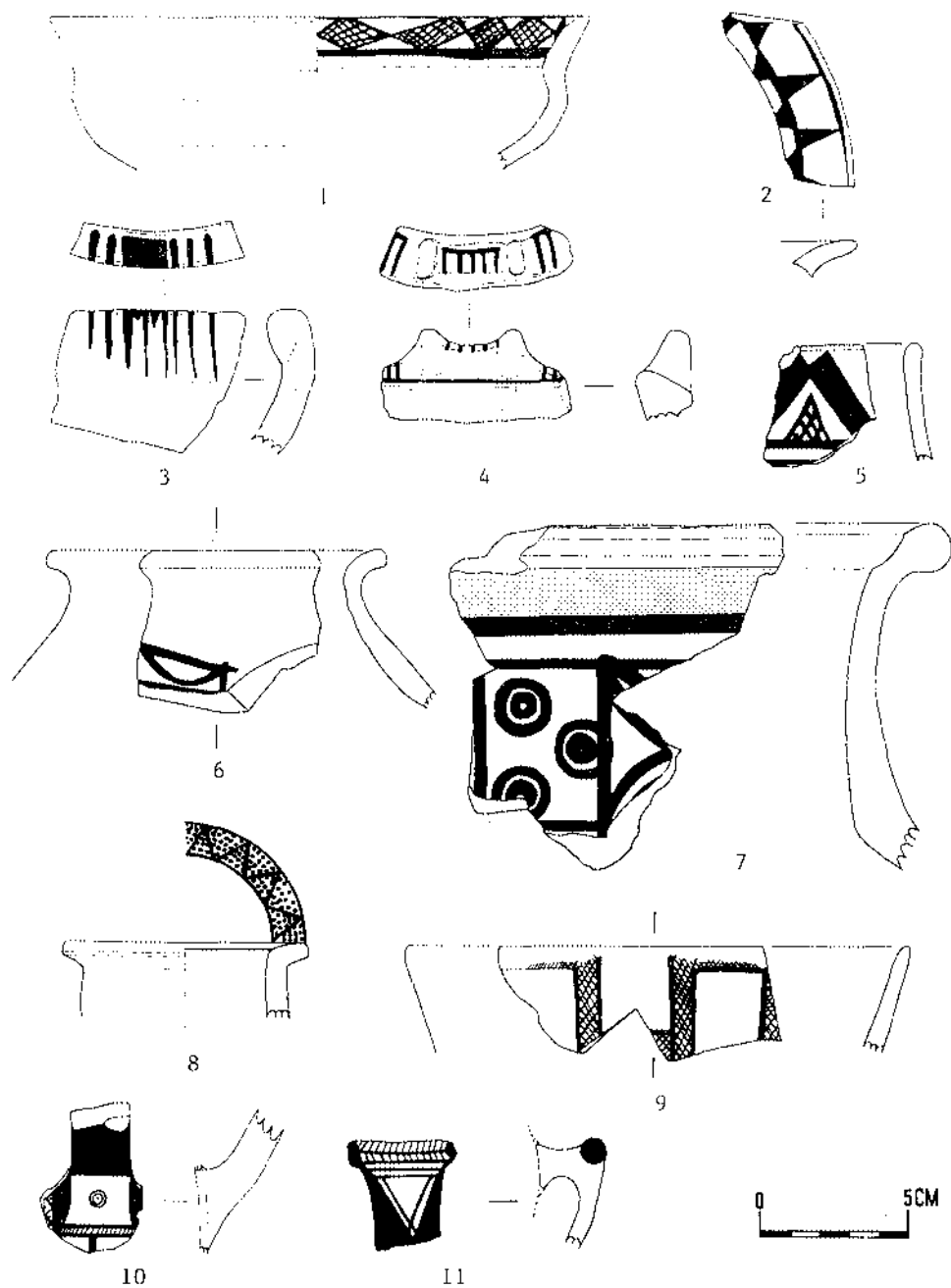
Resim : 5

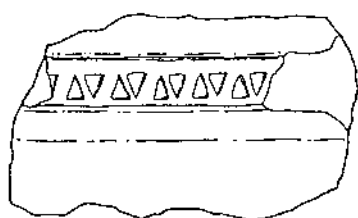
Resim : 6

Resim : 7

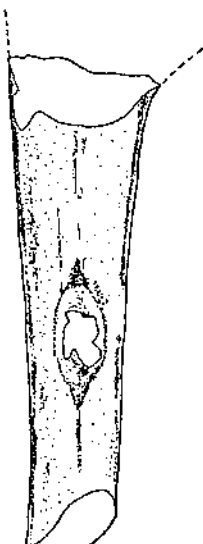
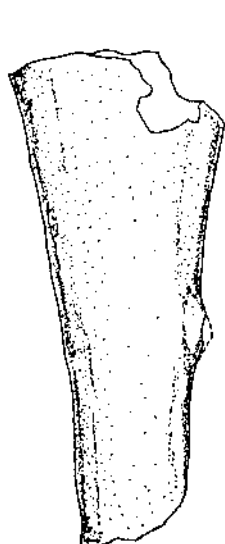
Resim : 8

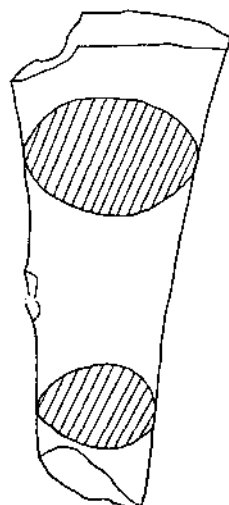
1

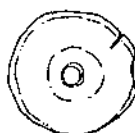
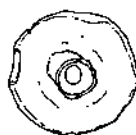
2

3

4

5

6

7

8

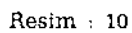
9

10

Resim : 9

GAZİANTEP - KİLİS BÖLGESİ HÖYÜK YÜZEY ARAŞTIRMALARI : OYLUM HÖYÜK

Engin ÖZGEN*

Anadolu'nun güneydoğusunda yer alan vadilerdeki yerleşme yerlerinin önemi, bunların Anadolu'yu özellikle Suriye ve diğer güneydoğu bölgeleriyle bağlayan ticaret yollarının üzerinde bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Önemli ticaret yolları, arazinin doğal oluşumu nedeniyle geçit veren noktalarda yer alan stratejik konumlu kalelerle korunabilmekteydi. Bu ticaret yollarından belki de en önemlisi, Suriye'de Halep/Halpa'dan kuzeye çıkan ve Kilis üzerinden Gaziantep'e ulaşan yoldur. Nitekim, büyük bir olasılıkla çok eski dönemlerden beri kullanılmış olan bu ticaret yolu üzerinde sürekli yerleşim gösteren irili ufaklı höyüklerin varlığı şaşırtıcı değildir (Resim : 1). Bunun yanı sıra bölgenin verimliliği ve Kuzey Suriye ile yakın ilişkileri yoğun yerleşime bir başka nedendir.

Konumuz olan bölgede, yani Güneydoğu Anadolu'nun batı kesiminde arkeolojik araştırmaların sayısı şaşılacak derecede azdır ve hemen hepsi arkeoloji biliminin emekleme dönemi olan 19. yy. sonu- 20. yy. başlarında gerçekleştirilmişlerdir. Bunlar, 1882-1894 yılları arasında Almanların kazdığı Zincirli¹ ile İngilizlerin 1907-1912 yılları arasında çalıştığı Sakçagözü² ve 1911'de bir sezon araştırdığı Kargamış'tır³. Ancak, Anadolu arkeolojisindeki bu eksikliği gidermek ve bölgenin kültür tarihine ışık tutmak amacıyla rahmetli hocam Prof. Dr. U. Bahadır Alkım Gaziantep İ-

(*) Yard. Doç. Dr. Engin ÖZGEN Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü - Beytepe/ANKARA

(1) F. von Luschan - C. Humann - R. Koldewey - G. Jacoby, *Ausgrabungen in Sendschirli* I - V (Mitteilungen aus den Orientalischen Sammlungen der Berliner Museen), Berlin 1893 - 1943.

(2) J. Garstang, *University of Liverpool, Annals of Archaeology and Anthropology* I (1908), s. 97 vdd.; *idem.* V (1912), s. 68 vdd.; *idem.* XXIV (1937), s. 120 vdd.; J. du Plat Taylor - M. V. Seton Williams - J. Waechter, *Iraq* XII (1950), s. 53 vdd.

(3) D. G. Hogarth - C. L. Woolley - R. D. Barnett, *Carchemish. Report on the Excavations at Jerablus on Behalf of the British Museum*, I - III, London 1969 - 1978².

lâhiye bölgesinde 1958 yılında Ycesmek⁴, 1959'da Tilmenhöyük⁵ ve 1964'de de Sakçagözü'nün kuzeybatısındaki Gedikli-Karahöyük'te⁶ kazı ve araştırmaları başlatmıştır. Onun bu çalışmalarını 1960'lı yılların sonlarında, Gaziantep ve yakın çevresinde İtalyan arkeolog ve dil uzmanlarından oluşan bir ekibin tarihî coğrafya araştırmaları izlemiştir⁷.

Sakçagözü, Gedikli-Karahöyük ve olasılıkla da Tilmenhöyük'te (Kat IV) gün ışığına çıkartılmış olan arkeolojik buluntular bölgede Kalkolitik dönem ve belki de daha öncesinden itibaren yerleşim olduğuna işaret etmektedirler. M. Ö. II. binyılda ise Assur ve Hitit yazılı kaynakları bölgenin politik durumu hakkında ayrıntılı bilgi vermektedirler. Özellikle, M. Ö. 1525 yılına tarihlenen Telepinu metni, Hitit kralı I. Hattuşil'in Toros geçitleri ve Kilikya üzerinden gclerck Alalakh/Tell Açana'yı yakıp yıktığını ve Kargamış'a kadar olan bölgeyi Hitit hakimiyeti altına soktuğunu, kral Mursili'nin de Halpa/Halep'i aldığını belirtmektedir⁸. Yine Halep ve yakın çevresi Büyük Hitit İmparatorluğu döneminde II. Tudhaliya (M. Ö. 1490), II. Hattuşil (M. Ö. 1420) ve I. Şuppiluliuma (M. Ö. 1370) tarafından Hitit-Mitanni çekişmeleri sırasında Hitit İmparatorluğu topraklarına katılmıştır. Bölgemiz, Assur kralı I. Tiglatpileser'in M. Ö. 1100 yılında Kargamış'ı almasıyla Assur krallığının egemenliği altına girmiştir. Bu kral dönemine tarihlenen ve Kuyuncuk/Ninive'de ele geçmiş olan Assur çivi yazılı bir mektupta «Ki-li-zi kenti.....dan (Assur) krala» hitaben bir mesaj yer almaktadır⁹. «Ki-li-zi» kentinin bugünkü Kilis olması imkân dahilindedir. Kuzey Suriye M. Ö. I. binyılda Kargamış başta olmak üzere Assur krallığının eline geçmiştir. Yine aynı dönemde Güneydoğu Anadolu-Kuzey Suriye şehir devletlerinin etkisi Gaziantep ve yakın çevresindeki köy ve höyüklerde ele geçmiş olan ve bugün Gaziantep Müzesi'nde sergilenen bazalt kabartmalarda izlenebilmektedir. Daha sonraki dönemlerde ise bölgemizin Hellenistik, Roma, Bizans, Emevi, Abbasi, Ey-yubi ve Osmanlı devirlerinde de yoğun yerleşime sahne olduğu görülmektedir.

(4) U. B. Alkim, *Ycesmek Taşocağı ve Heykel Atelyesinde Yapılan Kazı ve Araştırmalar* (TTKY. Seri V : 32), Ankara 1974.

(5) U. B. Alkim, *Belleten* XXVI (1962), s. 447 vdd.

(6) U. B. Alkim - H. Alkim, *Belleten* XXX (1966), s. 1 vdd.

(7) A. Archi - P. E. Pecorella - M. Salvini, *Gaziantep e la su regione. Uno studio storica e topografico degli insediamenti preclassici*. Roma 1971. Oylum Höyük için bkz. s. 87 vd., no. 153, fig. 179.

(8) H. Otten, *Fischer Weltgeschichte 3 : Die altorientalischen Reiche II. Das Ende des 2. Jahrtausends*, Frankfurt a.M. 1966, s. 112 vd.

(9) C. Bezold, *Catalogue of the Cuneiform Tablets in the Kouyunjik Collection in the British Museum III*, London 1893, Env. no. K. 13073.

1985 yılı Ağustos ayında T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri ve Gaziantep Müzesi Müdürü Sayın Mustafa Demircubuk'un değerli katkılarıyla bu bölge höyüklerinden Oylum Höyük'te yüzey araştırması yaptık (Resim : 2). Oylum Höyüğü bir tür «pilot höyük» olarak seçmemiz iki amaca yönelikti :

1) Höyükte başlangıcı en az 50 yıl öncesine inen ve halâ devam eden muazzam tahribatı gözler önüne sermek,

2) Höyüğün stratejik konumu ve görkemliliği nedeniyle, çok az araştırılmış bölge arkeolojisinin aydınlatılmasına olabilecek katkılarını saptamak.

Oylum Höyük, Gaziantep'i Kilis'e bağlayan 60 km.lik asfalt karayolunun 53. km. sinde, yolun hemen solunda aynı adı taşıyan köyün yanında yer almaktadır. Kuzey-güney yönünde uzanan höyük, 22 m. (kuzey) ve 37 m.lik (güney) iki yükselti ile bunları bağlayan bir boyundan oluşmaktadır. Yaklaşık 460 m. uzunluğunda ve 370 m. genişliğindeki höyüğün kuzey ve batı yamaçları daha dik olup, güney yamaç ve eteği ile güneydoğu yamacının bir kısmı bugün köy yerleşim sahası altındadır (Resim : 3). Asfalt karayolundan ayrılan iki yol ile höyüğün doğu ve batısından köye ulaşılmaktadır. Kuzeyden gelip höyüğün batısından akan Akpınar deresi bugün kurumuş durumdadır; ancak yağmur mevsiminde çok düşük bir su seviyesine sahiptir. Höyüğün güney yükseltisi üzerinde Hz. Muhammed'in kâtibi olduğu söylenen Yusuf İzzeddin'in özellikle nisan-mayıs aylarında kurban kesilerek ziyaret edilen bir yatır bulunmaktadır.

Höyüğün doğu yamaç ve eteklerinde, yıllardır kamyonların ve köylülerin toprak çekmeleri sonucu, stratigrafinin mükemmel bir şekilde izlenebildiği, yer yer 50-60 m. uzunluğunda, 10-15 m. derinlik ve yüksekliğinde yarmalar oluşmuştur (Resim : 4). Aynı tür tahribat batı yamaç ve eteklerinde de gözlenmektedir. Ancak, bu kesimde tahribatın doğu yamacına kıyasla daha az olmasının nedeni, batı yamaç boyunca uzanan yolun büyük inşaat kamyonlarının girişine elverişli olmamasında aranmalıdır. Höyüğün batısında yamaç önünde ve höyük üzerinde muhtemel duvar temel kalıntıları görülmektedir. Özellikle batı yamaç eteği önünde kiklopik taşlardan yapılmış sur (?) duvar kalıntıları bugün ayakta durmaktadır. Köylülerin vermiş oldukları bilgilere göre, höyük eteklerinden ve üzerinden toplanan temel taşları çevre tarlaların sınırlandırılmasında kullanılmışlardır. Aynı tür kiklopik taşlardan yapılmış sur temelleri höyüğün güneyinde de izlenebilmektedir (Resim : 5). Yine köylülerden alınan bilgiye göre, güney yamacındaki evlerden birinin odunluğunun arkasında, höyüğün içine doğru uzanan kesme taşlardan yapılmış bir dehliz ev sahibi tarafından ağız kısmı örülerek kapatılmıştır.

Höyük üzerinde yapılan çanak-çömlek parçaları toplama işlemi sırasında, özellikle güney yükseltisi ve çevresinde malzemenin yokluğu dikkati çekmiştir. Yoğun çanak-çömlek kırıklarına yalnızca kuzey-batı yamaç üstünde rastlanmıştır. Toplanan parçalar arasında, olasılıkla M. Ö. III. ve II. binyıla ait az derin tabak ve kâse kırıklarının yanı sıra (Resim : 6) Hellenistik, Roma ve daha geç dönemlere ait parçalar da dikkati çekmektedir (Resim : 7). Ancak, ele geçen çanak-çömlek buluntular arasında, doğu yamaç yarmalarından birinde gün ışığına çıkartılmış olan tüm kaplar Oylum Höyük'ün M. Ö. III.-II. binyıl yerleşimini vurgulamaktadırlar. Bu buluntular, «Suriye şişesi» olarak tanımlanan alabastron tipi bir şişe, küre gövdeli bir şişe, yonca ağızlı bir sürahi ve ağız kısmı kırık minyatür bir kapçıktan oluşmaktadır (Resim : 8). Hepsi devetüyü rengi hamurdan çarkıyapımı olan bu kaplardan «Suriye şişesi» yuvarlak dipli ve 11.5 cm. yüksekliğinde olup form açısından yakın benzerlerine Tilmenhöyük (Kat IIId) ¹⁰, Gedikli-Karahöyük ¹¹, Tell Tainat (Amuq I-J) ¹², Tarsus Gözlükkule ¹³, Kargamış yakınındaki Amarna mezarlığı ¹⁴, Tell Chuera ¹⁵ Zincirli ¹⁶ ve Tell Germayir'deki M. Ö. III. binyıl sonu katlarında rastlanmaktadır ¹⁷. Yine aynı malzeme ve teknikte yapılmış çifte halka dipli olan 15 cm. yüksekliğindeki küre gövdeli şişe Amuk'da, yonca ağızlı 12.1 cm. yüksekliğindeki sürahinin paralelleri ise Gedikli-Karahöyük M-2 mezarında ¹⁸ ve Alalakh/Tell Açıana XI. katta görülmektedir ¹⁹. Diğer taraftan, 1947 yılında Oylum Höyük'te bulunarak Gaziantep Müzesi'ne getirilmiş olan 390 envanter no. lu kırmızı perdahlı, keskince karınlı, gaga ağızlı sürahi de höyüğün M. Ö. II. binyıl yerleşimine ışık tutmaktadır (Resim : 9). Diğer buluntular arasında pişmiş topraktan kalıba dökme tekniğiyle yapılmış, arkaları dışbükey adak figürinleri (Resim : 10) ile taş-

(10) U. B. Alkim, *Archaeology* 22 : 4 (1969), s. 288 sol üstteki resim.

(11) U. B. Alkim - H. Alkim (supra n. 6), s. 15, Resim : 32 sağ.

(12) R. J. Braidwood - L. Braidwood, *Excavations in the Plain of Antioch. I. The Earlier Assemblages, Phases A - J*, (Oriental Institute Publications LXI), Chicago 1960, s. 450, Resim : 348 (J safhası).

(13) H. Goldman, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus II. From the Neolithic through the Bronze Age*, Princeton 1956, s. 154 (metin), Resim : 268 : 614 - 617 (levhalar)

(14) C. L. Woolley, *University of Liverpool, Annals of Archaeology and Anthropology* VI (1913 - 14), lev. XXIII : 12. 13.

(15) A. Moortgat, *Tell Chuera in Nordost - Syrien. Vorläufiger Bericht über die Grabung 1958*, Köln/Opladen 1960, s. 39, Resim : 40.

(16) F. von Luschan - C. Humann - R. Koldewey - G. Jacoby (supra n. 1), V, s. 45, lev. 26 f, g, h.

(17) M. E. L. Mallowan, *Iraq* IV (1937), s. 116, lev. XIX : 5.

(18) U. B. Alkim - H. Alkim (supra n. 6), s. 21.

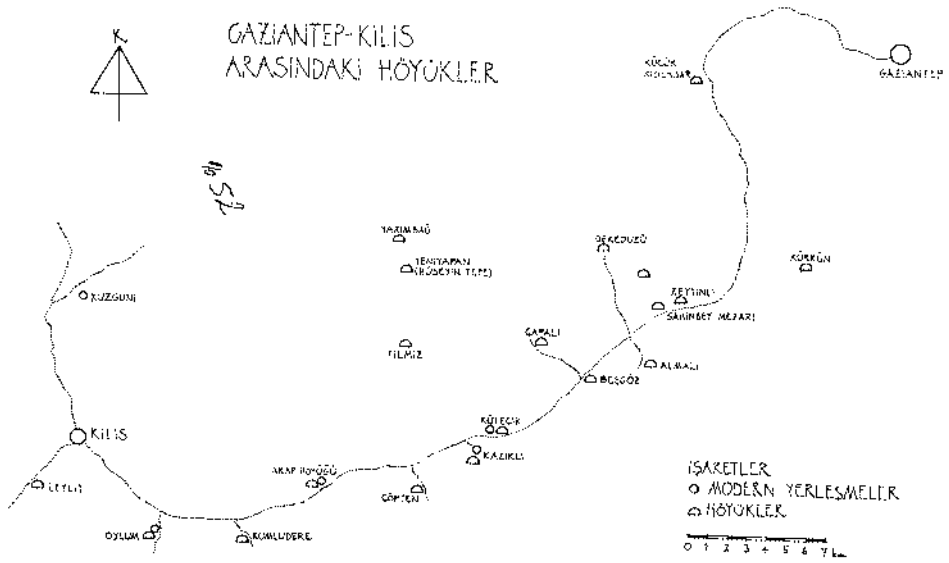
(19) C. L. Woolley, *Alalakh. An Account of Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937 - 1949*, Oxford 1955, lev. LXXX a sol.

tan yapılmış ağırşaklar ve bazalttan bir koçbaşı yer almaktadır (Resim : 11).

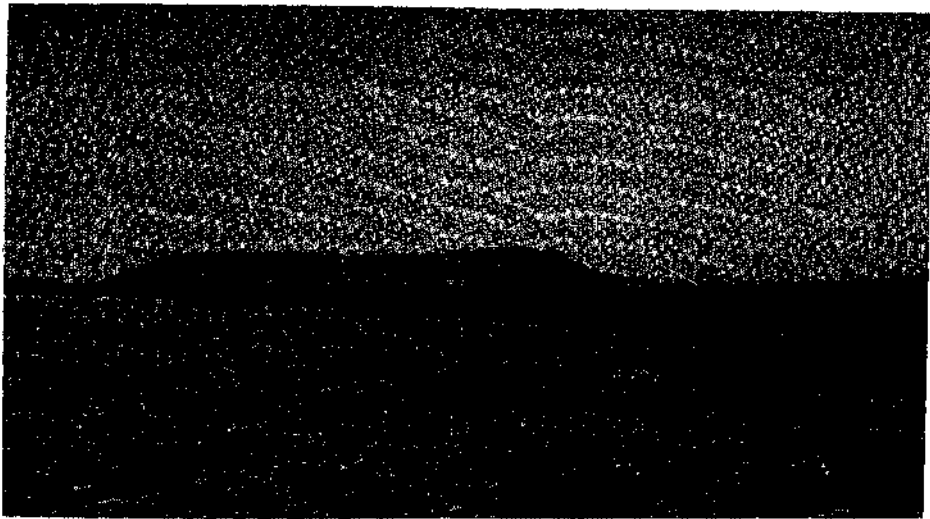
Bir diğer önemli buluntu grubunu ise yazılı belge olarak nitelendirebileceğimiz ve Oylum Höyük'ün M. Ö. 2. yy. dan M. S. 17. yy. a kadar yerleşimini aydınlatan tunç ve bakır sikkeler oluşturmaktadır. Ele geçen toplam 73 adet sikkenin ancak 32 tanesi temizlenip okunabilmiştir²⁰. İçlerinde en eskisi Selefkos kralı IV. Antiochos'a (M. Ö. 175-164) ait olan bu sikke grubunda ayrıca Sasani, Doğu Roma, Bizans, Emevi, Abbasi, Mısır ve Halep Eyyubileri ve Osmanlı dönemine ait sikkeler bulunmaktadır.

Görüldüğü üzere, Güneydoğu Anadolu kültür tarihinin hemen hemen her döneminin aydınlatılmasına ılık tutacağına inandığımız Oylum Höyük'ün inşaat kamyonları ve köylüler tarafından daha fazla yok edilmesinin önüne geçmek için burada acilen bir kurtarma kazısının başlatılmasında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün gereken duyarlılığı göstereceğinden şüphemiz yoktur.

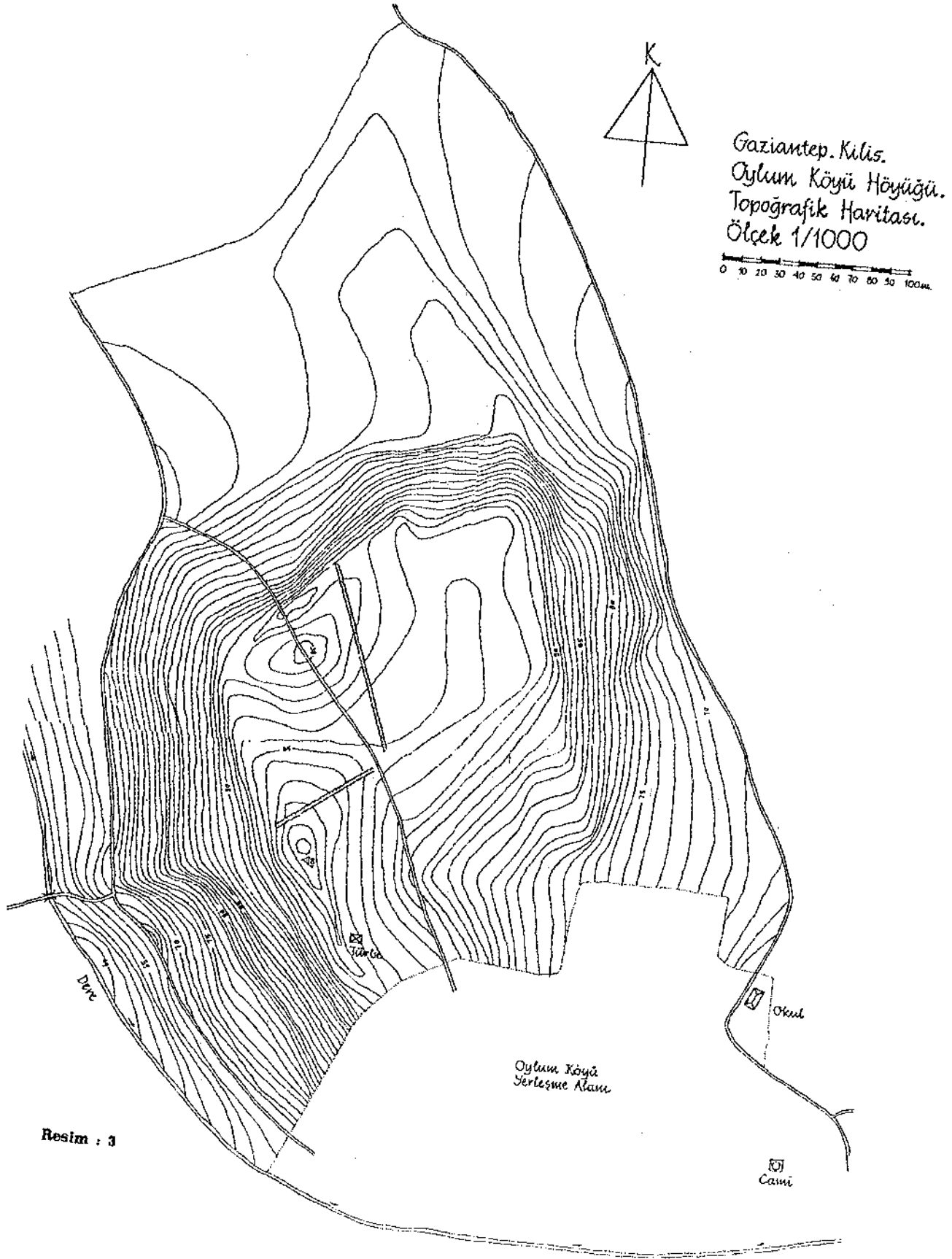
(20) Ele geçirilen sikkelerin temizlenmesi ve okunmasına yardımcı olan başta sayın Tahsin Saatçi olmak üzere Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi elemanlarına teşekkür ederim.

Resim: 1 — Gaziantep - Kilis arasındaki höyükler

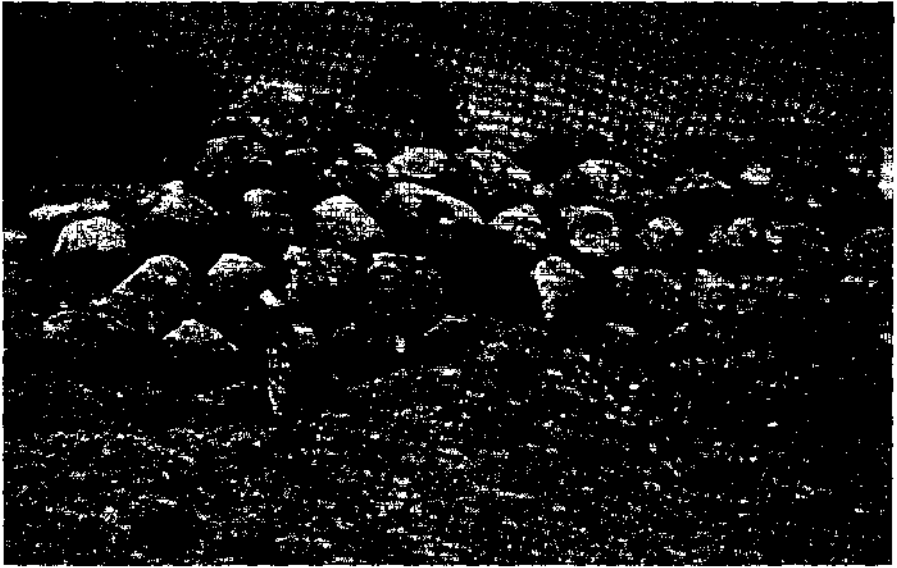
Resim: 2 — Oylum Höyük. Batıdan görünüm

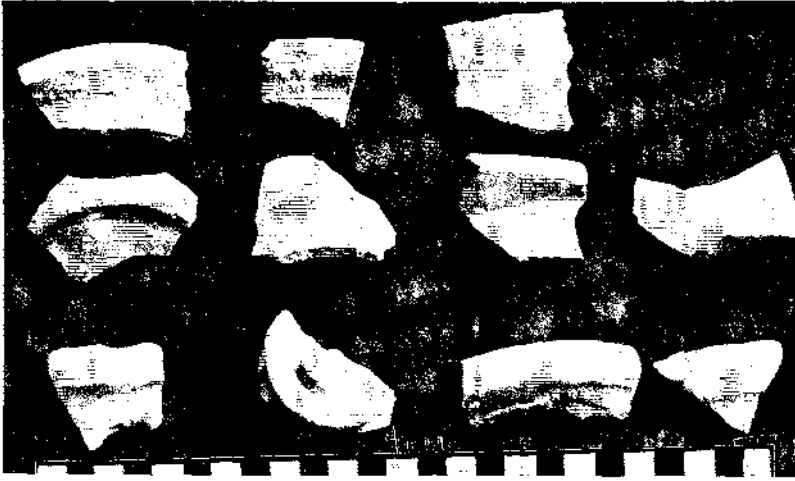
Resim : 3

Resim : 4 — Oylum Höyük. Doğu yamacındaki yarmalar

Resim : 5 — Oylum Höyük. Güneydoğu eteğindeki kiklopik taş duvar kalıntıları

Resim : 6 — M. Ö. III.-II. binyıl çanak çömlek parçaları

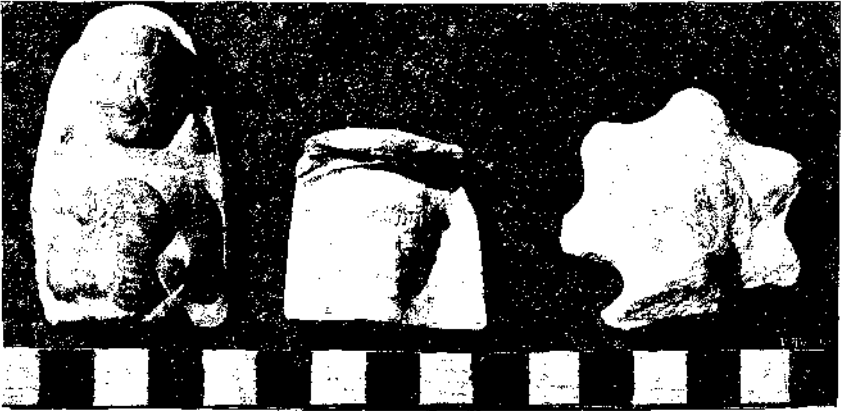
Resim : 7 — Oylum Höyük Hellenistik Roma dönemi çanak çömlek parçaları

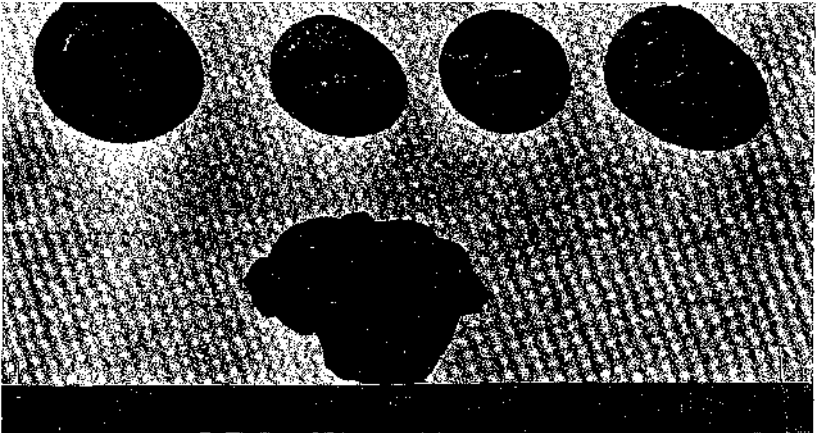
Resim : 8 — Oylum Höyük M. Ö. III - II. binyıl çanak çömlek topluluğu

Resim : 9 — Kırmızı perdahlı, gaga ağızlı testi
Gaziantep Müzesi Env. No. 390

Resim : 10 — Pişmiş toprak , adak (?) figürinleri

Resim : 11 — Ağırşaklar ve bazalt koç başı amulet.

KEMALPAŞA YÖRESİNDEKİ MAĞARALAR

Erol ATALAY*

1985 yılı mağara araştırmalarımızın büyük bir bölümünü Kemalpaşa yöresinde gerçekleştirdik. Fakat daha önce, Ankara'dan M. T. A. dan gelen mağara uzmanları ve Efes Müzesi Müdürü Selahattin Erdemgil'in de katıldığı yedi kişilik bir ekiple Kuşadası yolu üzerinde, Kuştur Tatil Köyü'nü geçtikten sonra yolun sol tarafındaki yamaçlarda bir tarla içerisindeki mağara'ya girdik¹. 60 metre derinliği olan bu mağaranın içerisinde pek çok sarkıt ve dikitler oluşmuştur. Burada arkeolojik buluntulara rastlayamadık, bu nedenle burada araştırmalara devam etmedik².

Kemalpaşa yöresinde bulunan mağaralardaki araştırmalarımıza Ekim ayı içerisinde başladık ve aralıklı olarak Nisan ayına kadar çalışmalar yaptık³.

1983 yılında Kale Dağını ve çevresindeki bazı mağaraları incelediğimiz için, bu defa daha batıya giderek diğer mağaralara girdik⁴. Kale Dağı'nın bir kilometre kadar batısında, girişi batıya bakan bir mağara bulundu. Kurudere sakinleri buraya «İzmirlinin İni» adını vermişlerdir. Zirveye yakın bir yerde bulunan mağaranın girişi kolaydır. Girişte büyük kaya parçaları ile suni bir duvar yapılmıştır. Mağara girişinin yüksekliği yaklaşık olarak 5 m. kadardır. Mağaranın uzunluğu 60 m. genişliği 10 m. dir. Bir çok yerlerde daralmalar olduğundan içerisi karanlıktır. Hatta bir

(*) Doç. Dr. Erol ATALAY Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Bornova/İZMİR

(1) M.T.A. dan Selçuk'a gelerek üç ay yöredeki mağaraları inceleyen Dr. N. Guldalı, L. Nazik, C. Soylu, B. Aksoy'dan oluşan bir ekip başarılı çalışmalar yapmıştır. Böylece Selçuk yöresindeki mağaraların tescilli yapılmış ve kroki-leri çizilmiştir.

(2) Bu mağaraların girişi oldukça dar olup, yerini bulmak zordur. Mağaranın bulunuşu ilk olarak tarla sahibinin Efes Müzesi Müdürü S. Erdemgil'e haber vermesi sonunda gerçekleşmiştir.

(3) Bakanlık temsilcisi olarak ekibimize İzmir Arkeoloji Müzesi uzmanlarından A. Bayık katılmıştır. Sumer Spor Dağcılık Kulübünden A. Sarıkâhya, G. Akkuş ve öğrencim F. Soykal katılmıştır. Tüm ekip üyelerine teşekkür ederim.

(4) Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü II. Araştırma Sonuçları Toplantısı 16-20 Nisan İzmir (1984) «Sütini ve Kemalpaşa Mağaraları» 63-69 Resim : 6-7.

çok yerde tavan yüksekliği çok düştüğü için eğilerek ilerlemek gerekmektedir. İzmirlinin İni'nin çevresinde, dış tarafta Bizans devrine ait duvar kalıntıları görülmektedir. Bilindiği gibi 1983 yılında bu yöreden çok uzakta olmayan (yaklaşık 1000 m.) Magasa Mağarasında renkli Bizans Freskleri kalıntıları bulunmuştur. Ayrıca bu çevrede yine Bizans çağından duvar kalıntılarına rastlanmıştır⁵. İzmirlinin İni'nde yüzeyde Geç Geometrik döneme ait boyalı seramikler bulduk. Bunların dışında bol sayıda Roma ve Bizans seramikleri de bulunmuştur. Böylece bugüne dek bu yörede, bulduğumuz en eski malzeme İzmirlinin İni'nde elde edilmiş oluyor. Mağara uzun yıllar çeşitli amaçlarla kullanılmış olmalıdır. Kemalpaşa yöresinde Nif dağları üzerinde bir çok yeni mağaralar keşfettik, fakat yeteri kadar mağaracılık malzemesine sahip olamadığımız için buradaki çalışmalarımızı gelecek yıla ertelemek zorunda kaldık.

Kemalpaşa, Yukarı Kızılca köyü sakinlerinin çevrede Akdağ denilen yerde mağaraların bulunduğunu bildirmeleri üzerine ekibimiz sözü edilen dağa tırmanmıştır⁶. Bunların mağara olmayıp doğal kayalara oyulmuş mezarlar olduğunu gördük⁷. Oldukça çetin çıkışı olan Akdağ'ın en yüksek seviyesi denizden 670 m. yükseklikte bulunmaktadır. Bu tepeye Hora adı verilmiştir. Buraya çıkmak için birçok yerde doğal kayalara merdivenler oyulmuştur (Resim : 1-2).

Hora Tepesi'nde yer alan üç büyük su sarnıcından birisi düzgün taşlarla yapılmış ve diğer ikisi de doğal kayalara oyulmak suretiyle oluşturulmuştur (Resim : 3-5). Tüm bu kalıntılar Hellenistik çağa aittirler. Hora Tepesi'nin bir çok yerinde görülen oturma mekanları da doğal kayalara oyulmak suretiyle oluşturulmuş olup, tepenin en yüksek yerinde yer alanı iki katlıdır. I. kat'daki oda 3,10x3,50 m. ebadında ve yüksekliği ise 2 m. dir. II. oda ise 4,50 genişliktedir. Bazı mekanların içlerinde veya merdiven basamakların kenarlarında doğal kaya duvarları üzerine kabartılmış mezar stelleri biçiminde şekiller vardır. Bunların bazıları oyularak yapılmışlardır. Bunlar Hellenistik çağda buradaki askerlerin zaferlerini gösteren işaretler olmalıdır (Resim : 6-10).

Köylülerin Manisa'nın Akhisar ilçesi, yakınında bulunan Gölmarara (Kaleo Gygaia) yöresindeki Kayaaltı köyü yanında yazıtlı bir mağara bulunduğunu bildirmeleri üzerine bir ekip oluşturarak önce bir va-

(5) Bkz. a.e. Resim : 4 - 5.

(6) J. Keil, A. vPremenstein, Bericht Über eine dritte reise in Lydien und den Angrenden gebieten Ioniens (1914), 5 v. d. Bu lit. için Doç. Dr. Recep Meriç'e teşekkür ederim.

(7) Mezarlar üzerinde Bizans haçı ve bazı azizelerin figürleri kabartılmıştır. Keil, a. e. Resim : 2.

sıta ile Kayaaltı köyüne daha sonra da yaya olarak 19.10.1985 tarihinde sözü edilen yere gittik⁸. (Resim : 11).

Yazıtlı Mağara, Kayaaltı köyünün 2 km. doğusunda Lale Dağı'nın doğu yamaçlarında köye bakan tarafında Çifte İler mevkiinde bulunur (Resim : 11-13).

Yazıtlı Mağara'nın ağız genişliği : 12 m. Derinliği : 17 m. dir. Mağaranın bulunduğu yer deniz seviyesinden 400 m. yüksekliktedir. Girişin geniş olması ve uzunluğun fazla olmaması nedeniyle içerisi karanlık değildir. Mağara içerisinde doğal kayalar üzerine değişik yerlerde ve çeşitli büyüklükteki harflerle Grekçe yazılmış yazıtlara rastlanılmış ve çizilmek suretiyle oluşturulan bazı figürler bulunmuştur (Resim : 14-15).

Harf yükseklikleri çok değişik olup, bazı yerlerde 10 cm. bulmaktadır. Bir çok yerlerde de aşınma nedeniyle harflerin bozulduğu görülmektedir.

Büyük yazıtın birinci satırında «Apollodoros» kelimesi, ikinci satırında ise «Sunak» bildiren bir kelimenin oluşu, burasının kutsal bir yer olduğunu göstermektedir⁹ (Resim : 16). Dördüncü satırda Pyrichos'un oğlu Rufus'un adından söz edilmektedir. Sonuç olarak Pyrichos'un oğlu Rufus'un kazandığı bir zaferden dolayı Tanrıya olan şükran borcunu bu yazıtla bildirmektedir.

Başka bir yazıtta ise «Philippos» adı okunmaktadır. Adlardan da anlaşılabileceği gibi, bir çok kişinin buraya gelerek, Tanrıya dua ettiklerini ve bu dualarını duvarlara yazdıklarını anlıyoruz. Hangi tanrı veya tanrıçaya dua edilmiş olabileceğini henüz bulmuş değiliz. Yazıtların bir bölümünün bozulmuş olmaları nedeniyle okuyamadık. Ancak ilerideki çalışmalarımızın sonucunda, bu kutsal yer hakkında daha geniş bilgiler elde edeceğimizi ümit ediyoruz.

Yazıtlı Mağara, yazıtlarının bir bölümü oyulmak suretiyle, bir bölümü de kazılmak suretiyle meydana getirilmiştir. Yazıtlara dayanarak yap-

(8) Yazılı Mağaraya gittiğimizde aşağıdaki kişiler birlikte gelmişlerdir : Manisa Müzesi Müdürü H. Dedeoğlu, Manisa'dan Ş. Korkmaz, Kayaaltı köyünden M. Çetinkurt, Arkeoloji Bölümü mastır öğrencilerinden F. Soykal. Kendilerine teşekkür ederim.

(9) Bu mağaranın yazıtları bize Selçuk çevresinde keşfettiğimiz Sütini Mağarasını hatırlatmaktadır : E. Atalay, «Eine christliche Kulthöhle in der Nähe von Ephesos» ÖJh 54, (1982) 129 v. d., aynı yazar, «Ephesos yöresindeki Antik Mağaralar» Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Araştırma Sonuçları Toplantısı, İstanbul (1983) 105 v. d. Plan; 2 Resim : 10 - 13.

miş olduğumuz tarihleme M. S. II. veya III yüzyılda buranın kullanılmış olduğunu ortaya koymaktadır.

Yazıtlı Mağara'yı incelerken, köylüler, Kayaaltı köyüne 10 km. uzaklıkta ve yine Akhisar'a bağlı olan Karayağcı köyünde bir mezar stelinin bulunduğundan söz ettiler¹⁰. Hemen aynı gün Karayağcı köyüne giderek Mezar stelinı gördük ve kısa bir zaman içerisinde Manisa Müzesi'ne getirttik (Resim : 17-18).

Müze girişinde teşhirde bulunan bu mezar steli oldukça büyüktür. Yük. 1,79 m. Üst bölümün gen. 0, 71, Alt bölümün gen. 0,76 m. kalınlığı : 0,19 m. Figür yüksekliği : 0,42 m. dir. Stelin alınlık kısmı tamamen kırık ve eksiktir, bu kırılan üst bölümle birlikte ortada bulunan defne yapılarından oluşan çelengin de, bir bölümü yok olmuştur. Çelengin yaklaşık olarak dörtte biri kabartma üzerinde görülmektedir. Yine stelin kırılan kısmına bağlı olarak, burada yer alan yazıtın ikinci satırının son harfi de kaybolmuştur. Ayrıca stelin altından büyük bir parça kırılmış ve stel üzerinde, figür yüzünde aşınmalar meydana gelmiştir. Mezar stelinin üst tarafında kırık olan bölgede harç kalıntılarının bulunması, bunun ikinci defa kullanıldığını göstermektedir. Stel alışılmışın dışında, yukarıdan aşağıya doğru daralmaktadır. Orta kısma yakın bir yerde oyulmuş bulunan bir kare (45x45 cm.) taht üzerinde chiton ve manto giyimli kadın figürü oturmaktadır. Üçte bir oranında seyirciye dönük olarak oturan kadın mantosunu başına çekmiştir. Vücudun bir bölümünü açıkta bırakan manto, sol kol üzerinden aşan ve kucağı dolduran kumaş demetleri oluşturmaktadır. Sol omuz üzerinden aşağı sarkan kumaş tomarları kucaktaki kumaş demetlerinin altında kaybolmaktadır. Dizleri tamamen kapatan manto eteği, sağ ayak bileğine kadar inmekte ve solda ise yukarıda kalarak bu ayağın belirlenmesini sağlamıştır. Dizler üzerinde diagonal bir biçimde görülen manto kumaşının masif kıvrımları dikkati çekmektedir. Göğüs ve karın üzerinde de yine diagonal chiton kıvrımları yer almaktadır. Ölen kişi ayaklarını bir tabure (ayak koyacağı) üzerinde tutmaktadır. İki ayak arasında yelpaze gibi açılan şematik olarak yapılmış chiton kıvrımları görülmektedir. Ayaklarına sandalet değil, kapalı ayak-kabılar giymiştir. Figürümüz sol kolunu koltuğun kolu üzerine koymuş, elini açık tutmaktadır. Kolunda bilezikleri de belirtilmiştir. Sağ kolu dirsekten kıvrılmak suretiyle, aynı yönde yukarıya kaldırmış ve elinde yel-

(10) Mezar Steli Karayağcı köyünden Eyük Akdeniz'in tarlasında çift sürerken sabana takılması sonucunda bulunmuştur. Mezar steli yine aynı köyden Rafet Akdeniz tarafından bir kamyonla Manisa Müzesi'ne getirilmiştir. Yazıt Doç. Dr. H. Malay tarafından okunmuştur. Kendisine teşekkür ederim.

paze gibi büyük bir sarmaşık yaprağı tutmaktadır¹¹. Ayakların tabure üzerindeki duruşu ile perspektif sağlanmıştır. Taht (koltuk)ın oymalı ayakları massif bir mobilya olduğunu ortaya koymaktadır¹². Koltuğun hemen arkasında altı üstü profilli dikdörtgen biçiminde bir sunak yer almaktadır. Burada da taburede olduğu gibi sunağın bir kenarı, taban kenarı ile birleştirilmek suretiyle ve sunağın üstü gösterilerek perspektif sağlanmış ve üç boyut oluşturulmuştur. Sunağın gerisinde uzun yaprakları olan bir ağaç yükselmektedir. Ağacın yaprakları koltuk ile kabartma kenarındaki boş sahayı doldurmaktadır. Yapraklardan bir tanesi koltuğun kenarına temas etmektedir. Diğer taraftan da iki yaprak kabartma kenarına taşmaktadır. Mezar stelinin altında büyük bir saha boş bırakılmıştır. Bu bölge perdahlanmamış olup kabaca işlenmiştir. Mezar stelimizin üst bölümünde, çelenk ile figür arasında altı satırlık şöyle bir yazıt vardır (Resim : 19) :

"Αλκιμος
 Συντύχη τῇ ἐαυτοῦ γυναι [κὶ]
 συνβιώσασα αὐτῇι
 ἔτη ιβ' ἀμέμπτως
 καὶ Μητροδωρος καὶ Σαλλουία,
 Πρεῖμα τῇ γνησιωτάτῃ νυῶι.

Çev. : «Alkimos, 12 yıl birlikte mutlu bir şekilde yaşadığı karısı Syntykhe için, Metrodoros, Salvia ve Preima pek sevgili yengeleri için (bu mezar taşını diktiler)». Bu mezar stelimiz, Sardes'den bulunmuş olup, Manisa Müzesi'nde sergilenen bir başka mezar steli ile yakın bir benzerlik göstermektedir¹³. L. Robert ve Hanfmann tarafından yazıtlarına dayanarak M. Ö. 250 yıllarına tarihlenmektedir. Stelimizdeki işçilik biraz şema-

- (11) Mezar stelleri üzerinde sık olarak gördüğümüz bu yaprak özellikle hizmetçilerin elindedir. Burada hizmetçi figürü bulunmadığı için, ölen kişinin elindedir. Karşılaştırınız : E. Pfuhl - H. Möbius, Die Ostgriechischen Grabreliefs I (1977) nr. 932, 1052, 429, 436, 440, 898, 904, 897 yalnız bir stelde yanında iki hizmetçi olduğu halde ölen kişi kendisi yelpaze yaprağı tutmaktadır : a. e. nr. 370 Bir mezar stelinde de hizmetçinin elindeki yaprak mezar stelinin çerçevesi üzerine taşmış ve oldukça büyük işlenmiştir, Bkz. a. e, Nr. 364.
- (12) Doğu Grek mezar stelleri içerisinde koltuğun tam bir benzeri yoktur.
- (13) Manisa Müzesi Env. Nr. 390, G.M.A. Hanfmann - K. Z. Polatkan - L. Robert, AJA 64, 1960, 49 v. d. Lev. 9. v. d., C. W. Clairmont, Gravestone and Epigram (1970) Nr. 87, G.M.A. Hanfmann, Letters from Sardis (1972) 48 v. d. Resim : 29, Pfuhl - Möbius, a. e. Nr. 969.

tik olduğu için Sart stelinden biraz daha geçtir. Figürümüz kolların duruşu ve stil yönünden, Doğu Berlin'de Pergamon Müzesi'nde bulunan ve Küçük Asya'dan gitmiş olan bir mezar steliyle benzerlik göstermektedir. Möbius bu steli M. Ö. II. yüzyılın başlarına tarihlemektedir¹⁴. Bu Stel aynı yöreden gitmiş olmalıdır. Syntykhe'nin stelini biz M. Ö. II. yüzyılın birinci yarısına tarihlemekle yetineceğiz.

(14) Pergamon Müzesi Inv. Nr. Sk. 800, Königliche Museen zu Berlin. Beschreibung der antiken Skulpturen mit Ausschluß der Pergamenischen Fundstücke (1891) Nr. 800. Pfuhl - Möbius, a. e. Nr. 917.

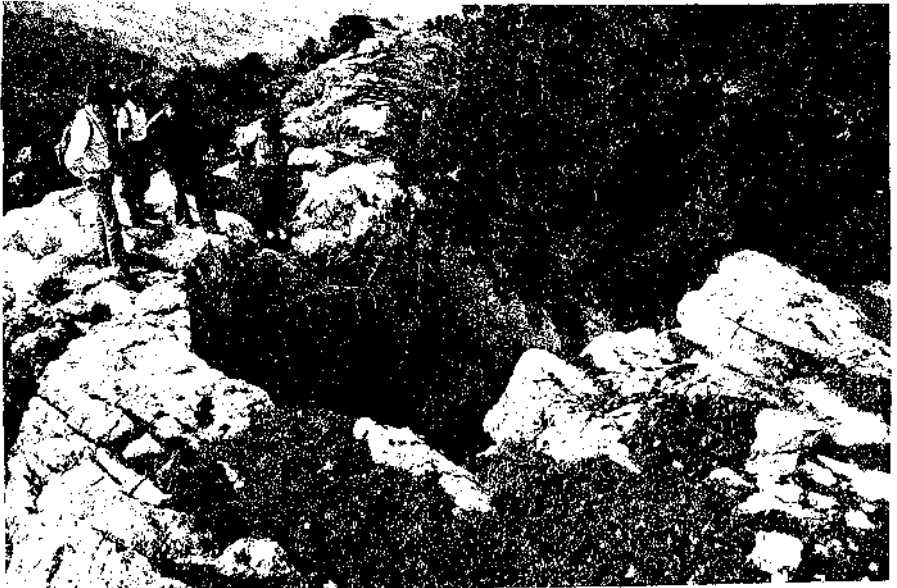
Resim : 1 — Hora Tepesi'ne çıkış merdiven basamakları

Resim : 2 — Akdağ'dan Kızılca Köy'ün görünüşü

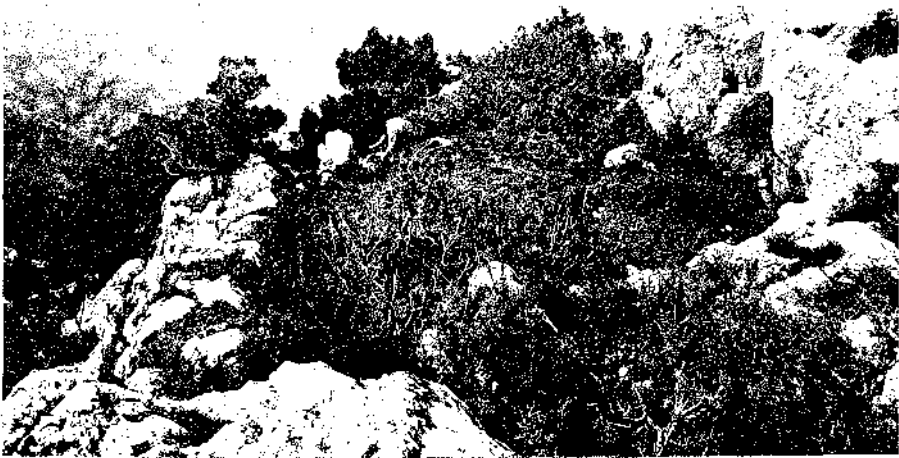
Resim : 3 — Akdağ'da Hora Tepe'de doğal kayalara oyulmuş su sarnıcı

Resim : 4 — Hora Tepe'de doğal kayalara oyulmuş su sarnıçlarından bir tanesi

Resim: 5 — Kesme taşlarla yapılmış Hellenistik devir su sarnıcı

Resim: 6 — Hora Tepesi'nde Hellenistik çağda doğal kayalara yapılmış büyük bir oda

Resim : 7 — Hora Tepesi'nde doğal kayalara oyulmuş bir mekan

Resim : 8 — Doğal kayalara oyulmuş mekanlardan bir diğeri

Resim : 9 — Hora Tepe'de iki katlı I. ve II. mekanın görünümü

Resim : 10 — Askerlerin zafer işaretlerini belirten nişlerden biri

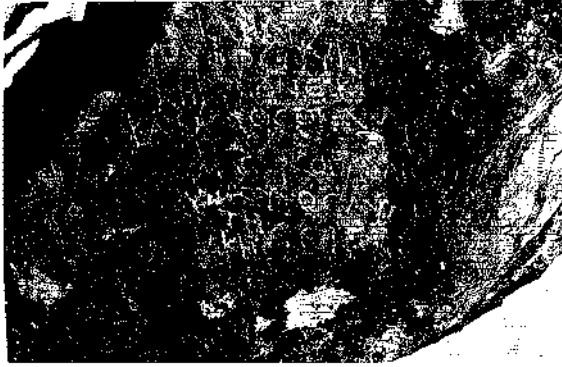
Resim : 11 — Kayaaltı Köyünden Yazıtlı mağaranın ve Çifteintler'in görünüşü

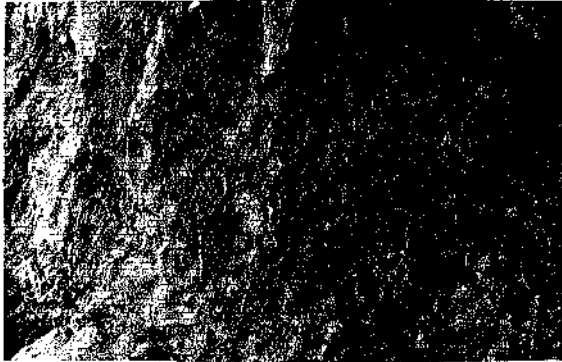
Resim : 12 — Yazıtlı mağaranın girişi

Resim : 13 — Yazıtlı
mağaradan
ovanın ve
Kayaaltı
Köyü'nün
görünüşü

Resim : 14 — Mağaranın
yazıtları

Resim : 15 — Yazıtlı
mağarada yer
alan kabartma
harfler ve işaretler

ΦΙΛΠΙ .. I
ΥΑΥΤ
ΟΥ

ΝΕΗ
Σ

ΝΟΙ
Α

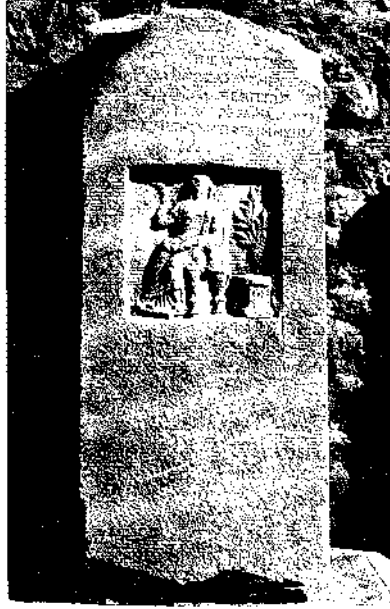
ΗΑΣΙΑΠΧ ..

.. ΜΙΔΩΡ
ΕΥ ΧΗΝ
Π ΚΑΝ ΑΣ
ΡΟΥΦΟ<ΠΥΡΙ ΧΟ
ΚΗΡΥΚΔΝΕΙΚΗΣΙ
ΚΧΙΔΑΣ..ΟΣΟΠΑΛΑΙ
ΣΤΡΕΠΙΟ
ΚΑΙΓΟΡΜΑΣ
ΡΟΥΦΟΣ ΑΥΛΗ
ΑΔΛΓΗΕ
ΤΗΣΕΙΡΟΧ/Ι
ΚΡΙΣΠ ΧΙΚ ΚΗΣ
ΥΑΠ

ΕΙΦ..

Resim : 16

Resim : 17 — Alkimos'un karısı
Syntykhe'nin mezar steli

Resim : 18 — Resim 17'den detay

Resim : 19 — Syntykhe'ye ait mezar stelinin yazıtı

PHRYGIA EPIKTETOS

Sencer ŞAHİN*

Bildirme konu olarak seçmiş olduğum «PHRYGIA EPIKTETOS», Anadolu'nun Hellenistik Çağ tarihinde önemli bir yer almakla beraber, bu tanımın bugüne kadar ne coğrafik ne de administratif mahiyeti yeterince anlaşılabilmıştır.

Bu Yunanca tanımın Türkçedeki karşılığı «ilaveten kazanılmış, ilaveten fethedilmiş Phrygia» olup, Kuzeybatı Anadolu ile İç Anadolu arasında geniş bir sahayı kapsamaktadır. Nedir bu «ilaveten fethedilen Phrygia»? Tanımın ortaya çıkışı, İ. Ö. 3. ve 2. yüzyıllarda Pergamon ve Bithynia kırıallıklarının arasında çıkan savaşların sonuçlarından kaynaklanmaktadır.

İlkin Bithynia kralı Prusias I, Phrygia'nın büyük bir bölümünü zaptederek güneyde Aizanoi ve Kadoi'a kadar uzanan toprakları ülkesine katmıştı. İ. Ö. 184/3 yıllarında Pergamon kralı Eumenes II ile Bithynia kralı Prusias I arasında çıkan savaş ilkinin zaferiyle sonuçlanınca, Phrygia'nın söz konusu parçası da Pergamon Kırallığına katılmıştır. Yeni kazanılan bu bölgeyi Pergamon'lular «Phrygia Epiktetos» yani «ilaveten kazanılan Phrygia» olarak tanımlamışlardır (Strabon XII 4,1 p. 563).

Strabon, Geographia adlı yapıtında Phrygia Epiktetos'tan çeşitli vesilelerle birçok kez bahsetmekle beraber, bu bölgenin kuzeyde nereye kadar uzandığı şimdiye kadar anlaşılmamıştır. Ancak, Strabon'un Phrygia Epiktetos hakkında vermiş olduğu bilgiler, Bithynia'da sürdürdüğümüz epigrafi ve tarihi coğrafya araştırmaları açısından değerlendirildiğinde, söz konusu bölgenin yalnız sınırları saptanmakla kalınmamakta, bölgenin Strabon devrindeki administratif düzeni de açıklık kazanmaktadır.

Strabon'un bize bu hususta vermiş olduğu bilgilerin en önemli bölümünü Türkçeye çevirerek aşağıya aktarıyorum: XII 3,7 p. 543:

«Sakarya Irmağının en büyük bölümü Phrygia Epiktetos'tan geçer; kısmen de Bithynia'dan; öyle ki, Nikomedeia'dan (yani İzmit'ten) 300 Stadion (yak. 55 km) uzakta, Gallos Irmağıyla birleşir. Bu ırmağın (Gallos'un) kaynakları ise Phrygia Hellespontos'taki Moder <en>ai' yakın-

(*) PRIV Doz. Dr. Sencer ŞAHİN Hermannstr 35 D4400 Münster/BATI ALMANYA

1 Strabon'daki Μόδρων → Μόδρα L yazılışı yerine; bu hususta bk. S. Şahin, Strabon XII 3,7 P. 543 Epigr. Anat. 7 (1986) S. 128

larındadır. Bu Phrygia, Epiktetos Phrygia'sı ile özdeş olup, eskiden Bithynia'lıların elindeydi».

Çok sayıda antik literatüre ve topografik gözlemlerimize dayanarak, Strabon'da geçen Gallos Irmağını bugünkü Mudurnu Suyu ile, Modrenai kentini de bugünkü Mudurnu İlçesiyle özdeşleştirmemiz kaçınılmaz görülmektedir. Bu iki coğrafik unsurun yerlerinin bilinmesi, aşağıda görüleceği üzere, Phrygia Epiktetos'un sınırlarının saptanmasında büyük önem taşımaktadır.

Phrygia Epiktetos'a Strabon, Bithynia'nın sınırlarını çizerken de değinmektedir : XII 3,7 p.563'te şöyle anlatmaktadır :

«Bithynia'ya Doğuda Paflagonyahılar ve Mariandynler ve Epiktetlerin bir bölümü komşudurlar; Kuzeyde, Sakarya'nın denize döküldüğü noktadan başlayarak, Byzantion ve Kalchedon'a kadar Pontos deniziyle çevrilidir. Batıda Propontis, Güneyde ise Mysia ve Phrygia Epiktetos yer alır».

Şu halde söz konusu Phrygia Epiktetos, Bithynia'yı hem doğuda hem de güneyde sınırlamaktaydı. Bu tasvire, yine Strabon'un Mysia'yı anlatırken verdiği bilgiler de eklenince, Phrygia Epiktetos hakkındaki bilgileri-miz aşağı yukarı tamamlanmaktadır. XII 4,5 p.564'te Strabon Mysia'yı Olympos'a (yani bugünkü Uludağ'a) kadar anlattıktan sonra şöyle devam etmektedir :

«İç kısımda ise çepeçevre ve denizle asla irtibatı olmaksızın Epiktetos denilen bölge yer alır ki, bu, Askania Gölünün (yani İznik Gölünün) doğu kısımlarına kadar uzanır».

Şimdiye kadar söylediklerimizi özetlerssek, Phrygia Epiktetos, yani Pergamon Kırallığının İ. Ö. 184 yılında Bithynia'lılardan savaş yoluyla aldığı bölge, kuzeyde Mudurnu (Modrene) ve Mudurnu Suyunun (Gallos) bir bölümüne kadar, kuzeydoğuda Bithynia'nın doğu sınırına, yani antik Krateia (bugünkü Gerede) kentine kadar uzanmakta, batıda ise İznik Gölünün güneyine kadar sokularak denize ulaşmaksızın ve bir Bithynia kenti olan Prusa ad Olympum'u (yani bugünkü Bursa'yı) batısında bırakarak güney yönünde devam etmekteydi. [Bu durum göz önünde tutulduğunda doğuda Koroğlu ve Abant Silsilesi, batıya doğru Mudurnu vadisini takip eden dağ sıralarıyla Sakarya Irmağının bir bölümü, daha sonra İznik Gölünü güneyde çevreleyen dağlar ve Uludağ masifi Phrygia Epiktetos'un kuzey sınırlarını oluşturduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.]

Phrygia Epiktetos'un ortaya çıkışı, Pergamon Kırallığının söz konusu bölgeyi fethine dayandığına göre, saptadığımız bu sınırlar aynı za-

manda Pergamon Kırallığını Bithynia Kırallığından İ. Ö. 2. yüzyılda ayıran sınırlar niteliğini de taşımaktadır.

Vardığımız bu sonuç tamamen antik literatüre dayanmaktadır. Günümüzde süregelen epigrafik ve tarihi topografik araştırmalar da acaba bunu teyid eder nitelikte midir?

Sunu hemen belirtelim ki, Phrygia Epiktetos dediğimiz bu bölgede ele geçen epigrafik malzeme tamamen kendine özgü olup, kısmen Phrygia kısmen de Bithynia özelliklerini taşımaktadır. Şöyle ki : ilkin Orta Sakarya havzasını ele alalım. Bu bölgede Sakarya Irmağı kuşkusuz en eski zamanlardan başlayarak, yalnız coğrafi ve administratif değil, aynı zamanda kültürel bir sınır da oluşturmuştur.

Irmağın batısı hiçbir kuşkuyla yer vermeyecek şekilde Bithynia'dır. Doğusu ilkin Phrygia, İ. Ö. 3. yüzyılda kısa bir süre Bithynia, İ. Ö. 2. yüzyılda yine bir süre Pergamon Kırallığına bağlı olarak Phrygia Epiktetos, Roma İmparatorluk Çağında ise bir süre Asia, daha sonra da Bithynia eyaletleri içinde kalmıştır. Irmağın doğusuna düşen bölgedeki bu karmaşık durum ele geçen epigrafik buluntularda çarpıcı biçimde görülmektedir. Örneğin **Zeus Sarnendenos** (I. K. 10,1 nr. 1128), **Zeus Okkonenos** (I. K. 10,1 nr. 1118/9) tanrı kültleri Trako-Bithynia kökenliyen, bölgede yoğun bir tapınım gören **Zeus Bronton** (Gürleyen Zeus), Phrygia'nın ünlü Fırtına Tanrısıdır (bk. I. K. 10, 1 nr. 1080vdd.). Bunun yanı sıra, Bithynia ve Trakya kökenli Diliporis, Bisoporis gibi kişi isimlerine ırmağın her iki yanında rastlanmaktadır.

İki kıyının kültürel farklılığını mezar anıtlarında izlemek daha kolaydır. Irmağın doğu kesimlerinde örneğin Frig tipi kaya mezarları görülürken (bk. I. K. 10,2 nr. 1230 ve 1349/50), batı kıyısındaki mezar anıtları monumental altlıklar (I. K. 10,2 nr. 1231/3) ya da boyu 15 metreye ulaşan obeliskler şeklindedir (bk. I. K. 9, nr. 85). Sakarya'nın doğusunda, yani Epiktetos bölgesinde ele geçen mezar stellerinin belirgin özelliği bunların Frigya kapı biçimi steller grubuna girmeleridir. Bu tür stellere batı yakasında rastlanmamaktadır. Phrygia Epiktetos'un çarpıcı özelliklerinden biri de Zeus Bronton ve Zeus Bennios gibi eski Phrygia tanrı kültlerinin yayılma sahası içinde kalmasıdır. Bugüne kadar Orta Sakarya havzasında bu tanrılara ithaf edilmiş 50'yi aşkın yazıtlı sunak bilinmekle beraber (bk. I. K. 10,1 nr. 1061vdd. ayrıca 10,4 ekler), bunların hiçbiri Phrygia Epiktetos'un yukarda çizdiğimiz kuzey sınırlarının dışına taşmamaktadır.

Phrygia Epiktetos'un sınırlarını ve başlıca özelliklerini böylece belirttikten sonra, bölgenin Strabon devrindeki administratif durumuna da kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Yukarda ilk ele aldığımız metninde Strabon (XII 3,7 p.543), Sakarya Irmağının büyük bir bölümünün Phrygia Epiktetos'tan geçtiğini, Modrene (yani bugünkü Mudurnu) kentinin de bu bölgede bulunduğunu ve söz konusu bu Phrygia Epiktetos'un eskiden Bithynia'lıların hakimiyetinde olduğunu belirtmektedir. Eskiden Bithynia'lıların elinde olan bölge, şu halde bugünkü Orta Sakarya kıvrımı içinde kalan arazidir. Strabon'un bize aktardığı bu bilginin tarihi açıdan anlamı şu olmaktadır: İ. Ö. 3. yüzyılda Bithynia Kırallığının elindeyken, İ. Ö. 2 yüzyılda Pergamon Kırallığının eline geçen Orta Sakarya havzası, Strabon devrinde Roma Asia Eyaletinin yönetimindeydi. Çünkü, İ. Ö. 129 yılında Pergamon Kırallığı Roma İmparatorluğuna devrolunca, Kırallığın tüm topraklarını içermek üzere Asia Eyaleti kurulmuştu. İlk bakışta, bu Eyaletin kuzey sınırlarının, Phrygia Epiktetos'un yukarda çizdiğimiz sınırlarıyla özdeş olduğu izlenimi uyanmaktadır. Böyle bir varsayım kısmen doğru kısmen de yanlış gözükmemektedir. Orta Sakarya havzasının Asia Eyaletinde kaldığı kuşku götürmezken, Phrygia Epiktetos'un batı kısımlarının, yani İznik Gölü ile Uludağ silsilesi arasında kalan bölgenin Strabon devrinde Bithynia Eyaleti yönetimine verildiği kanısı uyanmaktadır. Çünkü Strabon, kökende bir Phrygia yerleşmesi iken, Pergamon Kırallığı devrinde Phrygia Epiktetos sınırları içinde kalması gereken Otroia kentini Askania Gölünün güneyinde, Bithynia'nın doğu sınırında göstermektedir. XII 4,7 p.566'da şu ifadeyi buluyoruz :

μικρὸν δ' ὑπὲρ τῆς Ἀσκανίης λίμνης Ὀτροία
πολίχνη, πρὸς τοῖς ὄροις ἤδη τῆς Βιθυνίας
τοῖς πρὸς ἑω.

Çevirisi : «Askania Gölünün az alt tarafında küçük Otroia kenti bulunur ki, şimdilerde Bithynia'nın doğu sınırında kalmıştır».

Gerek bu bilgi, gerekse yeni epigrafiik ve topografik araştırmalar Otroia'yı bugünkü Yenişehir'in yakınlarında (Hayriye Köyü civarında) lokalize etmemizi sağlamaktadır.

Bu kentin Bithynia'nın doğu sınırında kalabilmesi için, eski Phrygia Epiktetos'un İznik Gölü ile Uludağ - Domaniç silsilesi arasında kalan bölümünün Strabon devrinde Bithynia Eyaletinde olması gerekir.

Görünüşe göre, İ. Ö. 1. yüzyıl ortalarında Pompeius tarafından Bithynia Eyaleti organize edilince, söz konusu bu arazi Asia Eyaletinden alınarak Bithynia Eyaleti yönetimine verilmiştir. Phrygia Epiktetos'un Orta Sakarya havzasındaki bölümü ise, anlaşılan Asia Eyaletinde daha bir süre kalmış, ancak, çok sayıda epigrafiik malzemenin, özellikle mil taşlarından anlaşıldığı kadarıyla, en geç İ. S. 2. yüzyıl başlarında burası da Bithynia Eyaletine geçmiştir.

DIE BLÜTEZEIT DER STADT SIDE IN DER 2. HÄLFTE DES 3. JHDTS N. CHR.

Johannes NOLLÉ*

In der Regierungszeit der Kaiser Valerianus und Gallienus wurde Kleinasien von Unglücksfällen und Katastrophen heimgesucht. Der Abstieg vom Goldenen Zeitalter der Antonine über das Eisenerne der Severerzeit in Niedergang und Chaos wurde um die Mitte des 3. Jhdts n. Chr. weithin offenbar.

Die Perser überschritten die Ostgrenze des Römischen Reiches, nahmen nach wiederholten Einfällen Kaiser Valerian gefangen und drangen in einem Raub- und Plünderungszug weit nach Westen vor.

Die Goten unternahmen Heerfahrten durch Kleinasien. Sie belagerten mehrere Städte, nahmen einige von ihnen ein und verheerten ungeschützte Heiligtümer und das offene Land. Der altehrwürdige Tempel der Artemis von Ephesos, die Bank Asiens, wurde ausgeraubt.

Das Räuberunwesen nahm in den gebirgigen und unwegsamen Regionen Kleasiens wieder zu; die römische Zentralgewalt konnte die Sicherheit zu Wasser und zu Lande nicht mehr gewährleisten.

Die Isaurer - nur wenig von Hellenisierung und Romanisierung erfaßt - verlegten sich ebenfalls auf Raub und Plünderung; sie wurden zu einer ständigen Bedrohung für die Stadtgemeinden in ihrer Nachbarschaft. Sie schädigten Handel und Territorien der Städte.

Die reichsweite Inflation des Geldes stellte die Wirtschaft der Städte und ihre Münzpolitik vor große Probleme.

Das mit Kaiser Decius beginnende reichsweite Vorgehen der römischen Administration gegen die Christen hatte negative Auswirkungen auf den inneren Zusammenhalt der städtischen Gemeinden.

Nach 268 wurden die äußeren Bedrohungen geringer. Trotzdem besserte sich die Lage der meisten Städte nicht. Eine nachhaltige Erholung ist nicht feststellbar. Ehreninschriften für Götter, Kaiser, Statthal-

(*) Dr. Johannes NOLLÉ Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts 8 München 40. BATI ALMANYA

ter und verdiente Bürger wurden selten, desgleichen Bauinschriften. Das städtische Leben scheint in vielen Bereichen seinen alten Schwung verloren zu haben. Natürlich sind einzelne Regionen und Städte in unterschiedlichem Grade von diesen Entwicklungen und Ereignissen betroffen worden. Die von Goten und Persern eingenommenen und geplünderten Städte hatten herbe Verluste erlitten; denjenigen, die erfolgreich einer Belagerung hatten standhalten können, ging es besser. Der Trend zu Abstieg und Niedergang war aber allgemein.

Eine erstaunliche Ausnahme ist die Entwicklung in Pamphylien. Die führenden Städte der Region, Perge und Side, erleben in der Zeit des Valerianus und Gallienus einen umfassenden Aufschwung, der sich noch nach 268 fortsetzt. Perge und Side waren in der Glanzzeit des Reiches nur zweitrangig gewesen. Mit Zentren Kleinasiens wie Pergamon, Smyrna, Ephesos, Sardes und Tarsos konnten sie sich nicht messen.

Das ändert sich um die Mitte des 3. Jhdts n. Chr.. Waren die pamp-hylischen Städte bis dahin nur vereinzelt oder überhaupt nicht mit den heiß begehrten und umkämpften Ehrentiteln einer Neokoros, Metropolis und Asvlos ausgestattet worden, so holen sie in der Zeit des Valerianus und Gallienus auf und übertreffen in der Folgezeit alle Konkurrenten. Side erreicht in valerianisch-gallienischer Zeit drei Neokorien, bis Kaiser Tacitus sechs. Soviele Neokorien hat keine andere Stadt gewinnen können. Perge - mit vier Neokorien ausgestattet - kommt unter Kaiser Tacitus zur Metropoliswürde. Side zieht - wohl wenig später - nach. Unter Valerianus und Gallienus darf Side sich «Mystis» (etwa «Mystische Stadt») und «Nauarchis» (etwa «Flottenstützpunkt») nennen. Unter Aurelian konnte Side für seine Stadtgöttin Athena die Asylie gewinnen. Kaiser Gordian, Valerian und Gallienus und schließlich Tacitus privilegieren die Agone von Perge und Side.

In der 2. Hälfte des 3. Jhdts haben in Side die Bautätigkeit und die Aufstellung von Statuen nicht aufgehört. Es gibt eine Reihe von Inschriften, die in einer sehr sorgfältigen Zierschrift ausgemeißelt sind, die für die Zeit der 2. Hälfte des 3. Jhdts eigentümlich ist.

Die Einrichtung neuer Neokorien und die Feier von großen Agonen hat einen finanziellen Aspekt. In der Regel sind dafür von der Stadt erhebliche Mittel aufzubringen. Es mußte eine Kultstätte eingerichtet werden und es fielen beträchtliche Aufwendungen für die Opfer und Kultverrichtungen an. Für die Ausrichtung großer Agone war die Initiative reicher Bürger gefordert. Auf eine veränderte wirtschaftliche Situation in Pamphylien läßt der stark vermehrte Ausstoß an städtischem Kupfergeld in der Zeit des Valerianus und Gallienus schließen. Die sidetischen

Münzmissionen verlieren den Charakter von Fest- und Gedenkprägungen: in der Zeit zwischen 192 und 253 n. Chr. wurden in Side Münzen im wesentlichen zum Gedenken an die Feier von Spielen, an Götterfeste und an reichswichtige Ereignisse geschlagen. Unter Valerianus und Gallienus wird das anders. Die Prägungen haben einen erstaunlichen Umfang. Dergleiche Münztypus wird mit vielen verschiedenen Stempeln geprägt, ein Zeichen für sehr hohe Auflagen.

Aus den umfangreichen Prägungen ist auf einen gesteigerten Bedarf an Geld und damit auf eine gesteigerte wirtschaftliche Aktivität in der Stadt zu schließen.

Diese neue Wirtschaftskraft ist mit den römischen Heeren, die an den Perserkriegen beteiligt sind, in Verbindung zu bringen. Side war die bedeutendste Hafenstadt in Pamphylien. Bei den Auseinandersetzungen der Römer mit den Persern spielte die Stadt als zurückgelegene und damit für den Feind nahezu unangreifbare Nachschubbasis eine wichtige Rolle. Von Side aus gingen wichtige Nachschubgüter, die teilweise in Pamphylien produziert wurden oder auf dem Landwege nach Pamphylien gebracht wurden, an die Ostfront. Getreide, Öl, Holz, Teer und Pech wurden in Side verschifft. Wahrscheinlich wurde auch Kriegsgesetz von side-tischen Handwerkern gefertigt.

Schon aus der 1. Hälfte des 3. Jhdts gibt es Inschriften, die davon berichten, daß von Side aus «*annonna militaris*» nach Syrien gebracht worden ist. An die wichtige Rolle des Hafens von Side erinnern Münzen mit der Darstellung von Kriegs- und Transportschiffen und des Hafens von Side. Solche Münzen wurden seit der Zeit des Perserkrieges des Lucius Verus geprägt. Unter Valerian und Gallienus nehmen die Schiffsdarstellungen auf den side-tischen Münzen zu. Sie werden zu einem beherrschenden Thema der Prägungen Sides. Auf den Münzen erscheint jetzt auch der Titel «*Nauarchis*». Nauarchis - der Inhalt des Begriffes ist umstritten - besagt wenigstens, daß Side als eine wichtige Flottenstation angesehen wurde und durch eine Privilegierung Roms diesen Titel führen durfte.

Die gesteigerte Bedeutung des Hafens von Side hat mit dem persischen Einbruch unter Sapor zu tun. Im Jahre 260 brach Sapor nach Kilikien und Kappadokien ein. In Kilikien wurden die Hafenstädte im Westen bis nach Selinus geplündert und verbrannt. In Kappadokien wurden weite Landstriche verwüstet. Der persische Vorstoß hatte vor allem zwei Folgen: Die Häfen Kilikiens waren über längere Zeit nicht voll benutzbar; die Heeresstraße von Ankara nach Osten war in ihrer Benutzbarkeit eingeschränkt, die Infrastruktur, die zur Versorgung der ziehen-

den Heere nötig war, war zerstört oder zumindest stark in Mitleidenschaft gezogen.

So ist ein Teil der römischen Truppen über weiter westlich führende Straßen nach Pamphylien gezogen, möglicherweise sogar über See hierhergekommen. Von dieser Basis aus konnten die Soldaten bedarfsweise nach Osten gebracht werden. Es ist nicht erstaunlich, daß in der Zeit des Gallienus in Perge Signamünzen, Münzen mit Legionsfeldzeichen, geschlagen werden.

Die Auswirkungen für Side waren im wesentlichen günstig. Der Konsum wurde gesteigert, die Wirtschaft angekurbelt. Der Geldumlauf stieg und damit auch die Münzmission der Stadt. Die für die römische Kriegsführung zu erbringenden Leistungen, vor allem die Lieferung von kriegswichtigen Gütern, ließ sich die Stadt mit Ehrungen bezahlen, die zu Anfang aufgelistet worden sind. Die intensivierten Beziehungen zu Rom führten zu einer Belebung der alten Bundesgenossenschaft: Side nennt sich «amicus» und «socius» der Römer. Die strategische Bedeutung Sides und Pamphyliens bestand auch in der Zeit nach Gallienus fort. Kaiser Tacitus benutzte Pamphylien als Aufmarschgebiet für seinen Feldzug gegen die Goten, die auf Kilikien vorrückten. Unter Kaiser Probus war Pamphylien wahrscheinlich das Aufmarschgebiet für Unternehmungen gegen die Isaurer.

Mit Genehmigung der Türkischen Antikenverwaltung und des Direktors des Side Museums, Orhan Atvur,

Mit finanzieller Unterstützung der Deutschen Forschungsgemeinschaft und mit der Hilfe meines Freundes, Sencer, Şahin,

habe ich in den letzten Jahren eine umfassende Sammlung von Inschriften und Münzen der Stadt Side in Pamphylien durchführen können.

Ihnen allen sei an dieser Stelle herzlich gedankt.

Aus den vielen Problemen, die sich der Erforschung und Interpretation stellen, möchte ich heute einiges zur «Herbstblüte» der Stadt Side in der 2. Hälfte des 3. Jhdts n. Chr. vortragen.

EPIGRAPHISCHE FORSCHUNGEN IN ZENTRALPAPHLAGONIEN

Christian MAREK*

Ich möchte vorab eine kleine Korrektur an dem in Ihrem Programm gedruckten Titel meines Vortrags anbringen und das so vermessenen große Arbeitsgebiet «Zentralanatolien» auf «Zentralpaphlagonien» reduzieren.

Damit ist ein Gebiet gemeint, welches heute - grob gesprochen - vom Vilayet Kastamonu eingenommen wird. Das walddreiche Bergland hat im Vergleich zu anderen Landschaften Kleinasiens nur geringe historische Spuren hinterlassen, allerdings ist auch die Zahl derer, die es mit wissenschaftlichen Interesse am Altertum durchforscht haben, vergleichsweise klein. Außer von denen, die sich darauf beschränkt haben, die epigraphischen Früchte ihrer Landdurchquerungen mitzuteilen, besitzen wir Beschreibungen systematischer Art von diesem oder jenem Teilgebiet in den Reiseberichten Alexandre Borés, Wilhelm von Diests, Gustav Hirschfelds, Richard Leonhards und in dem 1980 erschienenen Buch von Louis Robert: *A Travers L'Asie Mineure*. Eine wertvolle Ergänzung dazu bieten die Arbeiten der türkischen Forscher Talaât Mümtaz Yaman und Ahmet Gökoğlu, ehemals Museumsdirektor in Kastamonu, wo von zahlreichen Altertümern die Rede ist, die von keinem der zuerst genannten auf ihren Reisen gesehen wurden.

Im Mittelpunkt meines Interesses steht die städtische Entwicklung dieses Landes in der römischen Kaiserzeit, für welche die Inschriften eine vorrangige Quelle darstellen. Als Pompeius im Jahre 64 v. Chr. das Land zum erstenmal in den römischen Herrschaftsbereich eingliederte, konnte er sich städtische Einrichtungen, vor allem an der Küste, zunutze machen. Neben der alten milesischen Gründung Sinope, die unter den Mithradatiden Residenz gewesen war, kamen dafür Abonuteichos und Amastris in Frage, beide ebenfalls vermutlich milesischen Ursprungs, Amastris jedoch eine frühhellenistische Neugründung mit einem weit nach Osten ausgreifenden Territorium. Im Landesinnern gründete Pompeius eine neue Stadt, der er seinen Namen gab: Pompeiopolis. Sie entstand an

(*) Dr. Christian MAREK, Seminar für Alte Geschichte Philipps - Universität Marburg Wilhelm - Röpke Str. 8 c 3550 MARBURG/LAHN BATI ALMANYA

jener Stelle im Tal des Flusses Amnias, wo einst eine römische Voraus-
abteilung unter dem Kommando des Bithynierkönigs Nikomedes zum
erstenmal auf mithradatische Truppen getroffen und von diesen in die
Flucht geschlagen worden war.

Ohne uns der territorialen Neuordnung des Pompeius und ihrem
weiteren Schicksal im einzelnen zuzuwenden, können wir davon ausgehen,
daß Zentralpaphlagonien nördlich des Olgassys-Gebirges (İlgaz Dağları)
zwischen dem Billaïos (Filyos) im Westen und dem Halys (Kızıl Irmak)
im Osten in der römischen Kaiserzeit unter den Städten Sinope, Pompoi-
opolis, Abonuteichos und Amastris aufgeteilt war.

Eine noch gänzlich ungelöste Aufgabe ist die Definition der städ-
tischen Territorien, und jede Feststellung einer Grenze zwischen zweien
brächte die historische Geographie Paphlagoniens ein Stück voran. Meine
epigraphische Forschungsreise 1985 zielte unter anderem darauf, etwas
über die Ostgrenze des amastrianischen Territoriums im Landesinnern
herauszufinden. Über die West- und Ostgrenze dieser Stadt am Küsten-
raum des Schwarzen Meeres besitzen wir Anhaltspunkte in der Literatur.
Stephanos v. Byzanz gibt den Flußlauf des Parthenios als έν
μεσση τῆς Ἀμαστριανῶν πόλεως ῥέων an: «in der Mitte des Territoriums der
Stephanos v. Byzanz gibt den Flußlauf des Parthenios als
Tieion westlich des Parthenios, aber doch wohl diesseits des Billaïos
(Filyos) verlaufen ist. Das hellenistische Amastris schloß im Osten noch
Kytoros (Gideruz) ein, und es ist kaum anzunehmen, daß dieses Gebiet,
etwa zugunsten von Abonuteichos, in der römischen Zeit beschnitten
worden wäre. Es reichte also mindesten bis an die Mündung eines der
längsten Flüsse Zentralpaphlagoniens, dessen antiker Name uns unbe-
kannt ist, des heutigen Devrokâni-Çay. Im Innern des Landes ist gerade
sein Unterlauf schwer zugänglich. Gustav Hirschfeld, der vergeblich ver-
sucht hat, ihm hier zu folgen, schrieb dazu:

«Auf großen und kleinen Flüssen Kleinasiens ruht wie ein Fluch der
Bodenplastik, daß sie dort am bequemsten gebettet sind, wo sie dem
Menschen noch am wenigsten nützen können, nämlich in ihrem Oberlauf,
wo sie dagegen als Verbindungswege und Civilisationspforten dienen soll-
ten, in der Nähe des Meeres, da müssen sie ihre ganze Kraft auf die
Durchbrechung der natürlichen Schranken verwenden und bleiben
dadurch nur Risse im Boden...»

Oberhalb der schluchtartigen Täler, durch die der Fluß zum Schwar-
zen Meer hinabfließt, öffnet sich an seinem linken Ufer ein breites Tal, in
dessen Mitte der heutige Markort Pınarbaşı liegt. In der Umgebung
dieses Ortes fanden wir Inschriften und andere Reste aus römischer Zeit

in solcher Konzentration, daß wir dichtere antike Besiedelung mit einem oder mehreren Kōmai (Dörfern) annehmen können.

Ich zeige im folgenden vier neugefundene Grabsteine, die Ausgangspunkt meiner Überlegungen sein sollen, zu welcher Stadt dieses Gebiet gehörte. Bei der Lokalisierung der Funde gilt es natürlich zu berücksichtigen, daß der Fundort nicht mit dem ursprünglichen Aufstellungsort identisch sein muß und eine Verschleppung einzukalkulieren ist. Indessen wird man bei den ländlichen und z. T. extrem schwierigen Verkehrsverhältnissen im westlichen Vilayet Kastamonu kaum mit Verschleppung über größere Distanzen rechnen dürfen, so daß eine grobe Lokalisierung in jedem Fall verlässlich ist.

Den Herkunftsort von zwei basisartigen Altären in den Dörfern Uzuncam und Salif konnte ich ermitteln. Die beiden Stücke stammen von einer antiken Stätte beim nahegelegenen Çalkaya, wo wir zahlreiche Architekturfragmente und andere antike Reste verstreut vorfanden. Im Dorf Çengel, nordwestlich von Pınarbaşı, wird dieser in der Form auffallend ähnliche Stein mit der Inschrift für einen verstorbenen Legionär aufbewahrt. Ein ganz anderer Grabsteintypus dagegen ist die hohe und schlanke Stele eines gewissen Antiphilos, vermauert in der Außenwand der Moschee des Dorfes Sarnıç. Wir erkennen über dem gerahmten Schriftfeld das Relief eines Kranzes mit herabhängendem Band und Trauben.

Man kann nun versuchen, dieses Material zunächst mit dem, was in den Museen aus Amasra und Taşköprü gesammelt ist, zu vergleichen. Ich habe auf meiner Tafel die verschiedenen Grabsteintypen mit ihrer Fundortangabe gegenübergestellt. Im Museum von Kastamonu befinden sich auch Steine aus der Umgebung von Pınarbaşı. Es sind eine Giebelstele mit Rankenornament, Herkunftsbezeichnung Pınarbaşı, und wieder ein basisartiger, profilierter Altar aus Tasmana, auf den ich noch zu sprechen komme. Schließlich ist dieser Altar mit gerahmtem Schriftfeld zu erwähnen, den man in dem Dorf Erkemle gefunden hat.

Das Material aus unserer Landschaft um Pınarbaşı ordnet sich also typologisch teils zu dem, was aus Amastris, teils zu dem, was aus Pompeiopolis (Taşköprü) selbst bzw. der unmittelbaren Umgebung dieser Orte bekannt ist. Es unterscheidet sich deutlich voneinander: In Amasra kommen Grabaltäre und Stelen vor, in Taşköprü bislang nur Stelen. Die Stelengruppen weisen Unterschiede in Tektonik und Ornamentik auf: So haben die amastrianischen Totenmahlszenen, die in Pompeiopolis ganz fehlen. Ihre Ornamentik ist schlicht, Schild, Rosette und Gorgoneion. Dagegen zeigen die pompeiopolitanischen eine reiche, z. T. überladene Ornamentik und ganz verschiedene Tektonik: Bogenfeld- und

Palmattenstelen ebenso wie Giebelstelen. Auch für die schmale, reliefierte Stelenform aus Sarnic gibt es vergleichbares aus Taşköprü selbst, wie zwei Beispiele zeigen.

Wenn nun der Gesamtbefund deutlich zeigt, daß die Grabsteine von Amastris und von Pompeiopolis verschiedenen Werkstätten zuzuordnen sind, so gilt andererseits festzuhalten, daß die Funde aus Pınarbaşı nicht einheitlich sind. Dies allein könnte auf eine Grenznähe hindeuten. Es ist aber vorerst nicht möglich zu entscheiden, zu welcher der beiden Städte das Gebiet gehörte.

Wir besitzen sonst gar keine Indizien, die wir heranziehen könnten, um die Ausdehnung von Pompeiopolis nach Westen abzuschätzen. Hingegen für die östliche Chora von Amastris gibt es zwei epigraphische Zeugnisse, die uns recht nahe an die Region von Pınarbaşı heranzuführen. Da ist zunächst die seit langem bekannte Kultstätte in unmittelbarer Nähe des Dorfes Meğre nordöstlich von Eflani. Sie ist von Boré, Doublet und einem bei Leonhard erwähnten Herrn Preußer sowie von Hirschfeld im vorigen Jahrhundert besucht und sehr knapp beschrieben worden. Schon bei Leonhard findet sich eine Photographie dieses Reliefs eines Reitergottes mit Strahlenkrone, weitere Stücke, die von der Tempelruine verschleppt wurden, photographierte ich bei unserem vorjährigen Besuch im Ort Meğre. Man wüßte kaum etwas über die Stätte ohne die von Hirschfeld zuerst veröffentlichte und in späteren Editionen noch besser gelesene Inschrift, die einen Marcus Aurelius Alexandros, Bithyniarch und Pontarch, als Erbauer des Tempels nennt und die Weihung an Zeus Bonitenos in das Jahr 279 der dort gültigen Ära datiert. Da der Mann außerdem von sich sagt, er habe «das höchste Amt der glänzenden Stadt der Amastrianer» bekleidet:

ἀρχας τὴν μεγίστην ἀρχὴν τῆς

λαμπροτάτης Ἀμαστριανῶν πόλεως kann kaum ein Zweifel daran bestehen bleiben, daß nach der in Amastris gültigen, d. h. der Lucullischen Ära datiert wurde, und daß die Stätte noch zu Amastris gehörte.

Weniger exakt lokalisierbar ist der schon erwähnte profilierte Grabaltar aus Tasmana, der, wo immer er ursprünglich aufgestellt war, auf amastrianischem Territorium stand. Die Inschrift für den verstorbenen Anwalt (nomikos) namens Demetrios gibt neben dem Jahres - auch das Monatsdatum: «am 1. Gorpiaios» - eine sehr wertvolle Angabe: Denn in ganz Paphlagonien kommt für den Gebrauch dieses makedonischen Monatsnamens nur Amastris in Frage.

In den heute bekannten Inschriften von Amastris sind acht Monate des makedonisch - seleukidischen Kalenders belegt: Dystros, Xandikos, Artemisios, Daisios, Loos, Gorpiaios, Dios, Apellaios. Der Kalender wurde

in der Stadt offensichtlich bei ihrer Neugründung durch die hellenistische Dynastie Amastris um 300 v. Chr. eingeführt und ersetzt damit einen älteren, vermutlich den milesischen. So sind etwa für Sinope die milesischen Monate Taureon, Panemos und Posideon direkt nachzuweisen, weitere milesische Monatsnamen wurden aus Eigennamen auf Amphorentempeln erschlossen. Bildet also Amastris gegenüber den einstigen milesischen Kolonien an der Küste eine Ausnahme, so besteht diese auch gegenüber den innerpaphlagonischen Städten der römischen Kaiserzeit. Denn Pompeiopolis und Caesarea Hadrianopolis haben als römische Neugründungen sicher den römischen Kalender benutzt, für die alte paphlagonische Stadt Gangra ist ein römisches Datum aus dem Kaisereid von Neoclaudiopolis inschriftlich bezeugt. Gangra und Pompeiopolis beginnen ja zudem auch ihre Ären im Jahre 6/5 v. Chr., dokumentieren also darin einen kaiserzeitlichen Neubeginn.

Mit Hilfe eines solchen Kalenderdatums gelang nun auch die Zurechnung der Landschaft um Pınarbaşı, besonders, da eine Verschleppung der Inschrift ausgeschlossen ist. Wenig abseits der im Tal verlaufenden Straße Pınarbaşı - Eflani, unweit des zum Dorf Çamkılla gehörenden Benle - Mahalle, befindet sich ein etwa 40 m hoher, senkrechter Felsen, von dessen Spitze dieses Photo aufgenommen wurde. In den Fels ist in ca. 9 m Höhe eine Grabkammer eingeschlagen. Sowohl Talât Mümtaz Yaman als auch Ahmet Gökoğlu erwähnen die Örtlichkeit in ihren Katalogen der Altertümer des Vilayet Kastamonu. Allerdings blieb offenbar unbemerkt, daß der Fels unterhalb der Kammer geglättet und beschriftet ist. Genauerer Hinsehen gibt drei untereinander platzierte Tabulae Ansatae mit stark verwitterten und moosüberwachsenen Inschriften gerade noch zu erkennen.

Sie können sich die gesteigerte Neugierde des Epigraphikers angesichts der nur 9 m entfernten und doch zunächst unerreichbaren Inschrift sicher vorstellen. Entzifferungsversuche mit dem Fernglas gab ich bald entnervt auf. Es mußte also eine Leiter her, noch dazu eine unmöglich lange! Die Bauern halfen das Problem durch Aneinanderbinden von drei Leitern zu überwinden, so daß ich nach mehrstündiger Vorbereitung auf dieser Konstruktion an die Inschrift heranklettern konnte. Es wurde mein bisher schwierigster Abklatsch, für den ich noch einmal 5 Stunden ununterbrochen arbeiten mußte, - bis die Dunkelheit hereinbrach. Ein letzter Aufstieg am nächsten Morgen zur Bergung des trockenen Paliers gab mir ein auf den ersten Blick überaus mageres Ergebnis in die Hand; ich entzifferte: «Publius Aelius Hippikos, mit 17 Jahren verstorben,

grüßt!» Vor der Grußformel stand nun allerdings deutlich lesbar ein Ärendatum mit Monatsangabe: «Im Jahre zweihundertund..., am 8. des Monats Hyperberetaios»

Mit dem neuen Monatsnamen ist die Stätte des Felsengrabes als amastrianisch erwiesen. Der epigraphische Befund von Pınarbaşı und Umgebung muß nun so gedeutet werden, daß das breite Tal bis zu den im Osten und Südosten angrenzenden Bergen insgesamt noch der Chora von Amastris zuzurechnen ist. Wenn andererseits das Vorkommen von Stelen des «pompeiopolitanischen Typs» in diesem Bereich tatsächlich auf Grenz-nähe hindeutet, so ergibt sich die natürliche Grenzscheide zwischen den beiden Städten mit ziemlicher Treffsicherheit, nämlich der zwischen Devrekânı - Çay und Araç Çay von Nordosten nach Südwesten verlaufende Höhenzug zwischen dem Bakacakdağı (1698 m) und dem Ballıdağı (1719 m).

Mit diesen Überlegungen will ich schließen und nur noch hinzufügen, daß wir über den Verlauf antiker Straßen in dieser Gegend bisher so gut wie gar nichts wissen. Ein bedeutender Inschriftenfund, den ich im Dorf Bağla in den Bergen südöstlich von Pınarbaşı aufnahm, könnte hier weiterführen. Es handelt sich um einen byzantinischen Kaiserbrief - mit großer Wahrscheinlichkeit in das 5. Jh. n. Chr. zu datieren - mit dem über ein in der Gegend befindliches χώριον κατὰ τὴν Λεοφόρον verfügt wird, also über einen Ort oder eine Festung an einer größeren Straße.

Mein Dank gilt der Antikenverwaltung und ihrem Direktor, Nurettin Yardımcı, ferner den Museumsdirektoren von Amasra und Kastamonu, Faruk Arabacı und Nurettin Çakır, dem Regierungskommissar Zühtü Yaman und «last not least» meinem Freund Sencer Şahin für Unterstützung bei meinen Forschungsvorhaben. Bei Ihnen bedanke ich mich fürs Zuhören.

MALATYA - ELAZIĞ - BİNGÖL İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI, 1985

Veli SEVİN*

Keban ve Aşağı Fırat projeleri çerçevesi içinde yapılan kazı ve yüzey araştırmaları bir yana bırakılacak olursa, Anadolu'nun, özellikle Fırat Irmağı'nın doğusunda, Elazığ, Bingöl, Tunceli illeri sınırları içinde kalan bölümü, esaslı bir biçimde incelenmiş değildir. Yöredeki kimi çalışmalar 19. yüzyılın ortalarına değin geri gitmekle birlikte, daha çok büyük Urartu kaleleri ve yazıtları üzerinde yoğunlaşmış bu araştırmalar sistemli olmaktan çok uzaktırlar¹.

Uzun bir boşluğu izleyerek, 1968 yılında başlayan Keban baraj gölü alanı çalışmalarından önce, 1945 ve 1956 yıllarında yörede yalnızca K. Kökten² ve C. A. Burney'in³ kısa süreli araştırmalarda bulunduklarını bilmekteyiz. Ancak bu araştırmalar da yörenin daha çok batı kesiminde, özellikle Malatya ve Elazığ çevresinde yürütülmüş, Bingöl ve Tunceli illerinde ise hiçbir çalışma gerçekleştirilmemiştir. Bununla birlikte, Keban kurtarma kazılarının başladığı yıllarda K. Kökten⁴ Tunceli ilinin güney sınırlarında, ufak çaplı da olsa, araştırmalara girişmiştir.

Altınova'daki yeni araştırmalar özellikle höyükler üzerinde yoğunlaştırılmış, Korucutepe'nin Erken Demir Çağ ve Norşuntepe'nin Orta Demir Çağ tabakaları ile ilgili olarak girilen kimi çalışmalar dışında, İ.Ö. 1. binyıl sorunlarına yeterli derecede eğilinmemiştir⁵.

(*) Doç. Dr. Veli SEVİN İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Fen PTT/İSTANBUL

(1) Yöredeki eski araştırmalar ve genel bir tarihi değerlendirme için bkz. Hauptmann^a 21 vdd.; Salvini 100 vdd.

(2) «1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları», *Belleken* 43, 1947, 431 vdd.

(3) «Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age», *Anatolian Studies* 8, 1958, 157-209; «Urartian Fortresses and Towns in the Van Region», *Anatolian Studies* 7, 1957, 52 vd.

(4) *Keban Projesi 1969 Çalışmaları* (Ankara 1971), 13 vdd.; *Keban Projesi 1971 Çalışmaları* (Ankara) 1974, 1 vdd., Lev. 1

(5) Keban kazılarıyla ilişkili olarak başlayan Urartu çalışmaları arasında Salvini 100 vdd.; van Loon 187 vdd.; Schäfer^a 33 vdd.; Schäfer^b 249 vdd. dikkat çekici ve çok yararlıdır.

Karakaya baraj gölü alanında Habibuşagı (1982-1983) ve Kaleköy (1979-1981) gibi iki Urartu kalesinin kazılması yanında Malatya ili sınırları içindeki Köşkerbaba⁶ ve hatta Değirmentepe'de⁷ Geç Urartu dönemiyle çağdaş tabakaların varlığının kazılarla anlaşılmış oluşu, bu yörede 1. binyılı öne çıkarmış ve böylelikle Urartu Devleti'nin batı yayılımı konusu bir kez daha gündeme gelmiştir.

Tüm bu araştırma ve kazılara ek olarak, esas çalışmalarını İmikuşagı Höyüğü üzerinde sürdüren bilim kurulumuz, 1984 yılında özellikle Urartu'nun batı yayılımı konusuna yönelik olarak yüzey araştırmalarına başlamağa karar vermiş ve ilk araştırma 1985 yılında uygulanmıştır⁸.

İlk dönem araştırmaları başlıca iki bölge üzerinde yoğunlaştırılmıştır: Bunlardan ilki, Karakaya baraj gölü alanıdır. 1975 ve 1977 yıllarında taranmış olan bu yöreyi⁹, yeni kazılardan elde edilen malzeme ve bilgilerin ışığında, son bir kez daha gözden geçirmenin yararlı sonuçlar doğurabileceği görüşünden yola çıkarak giriştiğimiz yüzey araştırması gerçekten de yararlı olmuştur.

Fırat Irmağı'nın iki yanında, kuzeyden, güney ve güneydoğuya doğru geliştirdiğimiz taramada İ.Ö. 1. binyıla ilişkin dikkat çekici iki alanın varlığı anlaşılmıştır. Bunlardan ilki, Karakaya baraj gölü sahasının en kuzey ucunda ve Fırat'ın doğu kıyısı üzerindeki Maltepe Harabesi'dir (0 50/13) (Resim : 1); önceden «küçük höyük» ve olası bir «Demir Çağı müstahkem mevki» olarak nitelenen¹⁰ bu yerleşme yeri, Fırat'ın çok

(6) Ö Bilgi, II. Kazı Sonuçları Toplantısı (Ankara 1980), 113 vdd.; III. Kazı Sonuçları Toplantısı (Ankara 1981), 84 vd. IV. Kazı Sonuçları Toplantısı (Ankara 1982) 89. vd.

(7) U. Esin, III. Kazı Sonuçları Toplantısı (Ankara 1981), 39. Esin - Arsebük 74 vd.

(8) Araştırmamız Kültür ve Turizm Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi'nin maddi ve manevi katkılarıyla gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle, başta sayın Dr. Nurettin Yardımcı olmak üzere, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne; İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dekanı sayın Prof. Dr. Sencer Tonguç ile yardımcıları sayın Prof. Dr. Erdoğan Merçil ve sayın Doç. Dr. M. Taner Tarhan'a teşekkürü zevkli bir görev sayarım. Araştırmaya Mimar Sinan Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi Ar. Gör. mimar Ümit Sirel ile Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Ar. Gör. Zafer Derin'in yanında, İstanbul ve Ege Üniversiteleri Edebiyat Fakültelerinden, iki lisansiyeye ve altı öğrenci katılmıştır.

(9) Bkz. Ü. Serdaroglu, *Aşağı Fırat Havzasındaki Araştırmalar 1975* (Ankara 1977); Özdoğan.

(10) Özdoğan 57, Lev. 54, 70. 1900 yılında E. Huntington, kekle Keban'dan Habibuşagı'na doğru yaptığı bir inceleme gezisi sırasında burayı ziyaret etmiş olmakla birlikte, harabe hakkında hiçbir bilgi vermemiştir: *Zeitschrift für Ethnologie* 33, 1901, 189 vdd., fig. 14'deki fotoğraf Maltepe Harabesi'nden alınmış olabilir.

dar, kayalık bir boğaz içinde aktığı kısmın güney ucunda kurulmuştur ve yeri açısından Habibuşağı - İzoli kalesini anımsatmaktadır. Batı ve kuzeyi son derecede yalçın bir kayalığın doruğunda, Orta Tunç I ile Orta Demir Çağı'na ilişkin, ilki ağır bir yangınla son bulmuş, kerpiç duvarlı birer yerleşmenin izleri, kaçak kazılarla açılmış, genişçe bir çukurdan açıkça belli olmaktadır (Resim : 2).

Kayalık doruğun, daha az meyilli olan güney ve doğu yamaçlarında, Urartu kaleleri için çok tipik ve hatta belirleyici olan, basamaklar halindeki sur temel yuvaları görülebilmektedir (Resim : 3-4). Bu yuvaların teknik özellikleri Van Bölgesi Urartu kalelerindekiilerin tam bir koşutudur. Bunun yanında, kalıntıları 50x50 m. kadar genişliğinde bir alana yayılmış olan bu kale, topografik konumu ve hatta, ağız kenarlarının altı ile karın keskinliğinin arasında yatay oluklara yer verilmiş, kalın kızıl-kahverengi astarlı ve açkılı keramikleriyle¹¹ Habibuşağı Urartu kalesini andıran özellikler taşır. Bu nedenle Maltepe'yi Urartu Devleti'nin güney-batı sınır karakollarından biri olarak nitelemek pek yanlış olmasa gerektir.

Fırat'ın her iki yakasında, kuzeyden, güney ve güneydoğuya doğru devam eden araştırmalarımızda, Orta Demir Çağı açısından dikkatimizi çeken ikinci yerleşme yeri, önceden «Küçük Höyük» olarak tanımlanmış olan Kale III (P 51/5) höyüğüdür¹² (Resim : 1). İlk yüzey taraması sırasında önemine yeterince eğilinmemiş olan bu yerleşme yeri, aslında gerek boyutlar ve gerekse sağladığı malzeme açısından oldukça ilginçtir. Fırat'ın doğu kıyısı üzerinde yükselen tepc, doğu - batı doğrultusunda 70 m. kuzey-güney doğrultusunda ise 30 m. kadar genişliğinde bir alana yayılmaktadır (Resim : 5). Doğru ve batıdan birer dere yatağı ile sınırlanmış olan bu höyüğün batıdaki doruğu, tabanı 15 m. kadar çapında bir koni biçimindedir. Kuzey, güney ve batısı oldukça dik olan tepenin, özellikle güney etekleri üzerinde bir tahkimata işaret eden taş duvar kalıntıları görülebilmektedir.

Yüzeyinden bol sayıda Demir Çağı keramiği toplanan bu höyükte, bölgenin tipik özelliği olan, ağız kenarı ile karın keskinliğinin arası çok sıralı yatay oluklarla bezenmiş keramiklerin¹³ yanında, Orta Anadolu Demir Çağı türünde malların varlığı ilgi çekicidir. Dışa abartılı derecede çökik ağız kenarının içi, bir kapak yerleştirilebilecek biçimde yapılmış olan kratere ait ağız ve boyun parçası (Resim : 6/a) Orta Anadolu Demir Ça-

(11) Bkz. Özdoğan 205, lev. 70/2 (0 50/13); krs. lev. 75/4-5 (P 52/3).

(12) Özdoğan 70, lev. 73.

(13) Özdoğan, lev. 73/4 (P 51/5); Sevin, Resim : 7; Sevin - Koroğlu, Resim : 6/c-d

ğının en sevilen kap türlerinden birine aittir¹⁴. Ağız kenarı yine fazlaca dışarı çekilmiş ve ağız kenarının altı, dış yüzde koyu kahverenginde boya ile yapılmış dil motifleriyle nakışlandırılmış çanak (Resim : 6/b) da Orta Anadolu'da bol örnekle temsil edilen bir türe girmektedir¹⁵.

Karakaya baraj gölü alanında, kuzeyde Maltepe Harabesi'nden güneydoğuda Habibuşağı'na değin yürüttüğümüz yüzey araştırmasında, belli başlı merkezlerden, halen kazısı sürdürülenler dışında 22'si bir kez daha ziyaret edilmiş¹⁶; Şihhasan ve İmikuşağı köyleri arasındaki alçak bir kayalık tepede, Orta Çağ'a ilişkin yeni bir müstahkem mevkii'nin varlığı saptanmıştır (Resim : 1).

1985 yılı yüzey araştırmamızın ikinci bölümünü Elazığ'ın Harput ve Palu kalcileri çevresi ile Bingöl ili sınırları içindeki çalışmalarımız oluşturmuştur.

Urartular'ın bu bölgeye çok büyük bir önem verdikleri, gerek yazılı belgeler ve gerekse arkeolojik kalıntılardan anlaşılmaktadır. Örneğin Urartular'ın bu bölgeyi İ. Ö. 8. yüzyılın başlarında, Kral Menua (İ. Ö. 810-785/80) zamanında ele geçirdikleri ve kendi eyalet düzeni içine aldıkları bilinmektedir¹⁷. Bölgedeki Urartu egemenliğinin, Menua'yı izleyen I. Argişti¹⁸ (İ. Ö. 785/80-760) ve II. Sarduri¹⁹ (İ. Ö. 760-730) dönemlerinde giderek güçlendiği, hatta bu sırada Malatya krallığının kesin bir denetim altına alındığı anlaşılmaktadır. Malatya-Elazığ bölgelerindeki Urartu üstünlüğü, İ. Ö. 8. yüzyılın ortalarında, Assur Kralı III. Tiglathpileser'in (İ. Ö. 745-727) II. Sarduri'yi Kummuğu'da (Qumaha, klasik Kom-magene) büyük bir yenilgiye uğratışını izleyen yıllarda bir ara kesintiye

(14) OIP XIX, Pl. XLIII 656, XLVI 1220; Özgüç 22 vdd., Resim : 78, 129. Fırat'ın batı kıyısındaki Değirmen-tepe ile doğu kıyısındaki İmikuşağı'ndan birer örnek için bkz. Esin-Arsebük, Resim : 5/5; Sevin-Koroğlu, Resim : 6/a.

(15) OIP XIX, Pl. XXXI b 743 XXXII b 1180; ayrıca bkz. Özgüç, Resim : 17, 20.

(16) Fırat'ın doğu kıyısında ziyaret edilen merkezler : Maltepe (0 50/13), Höyük-köy (0 50/2), Üyücek (0 50/5), Kartın (0 50/8), Nalihasan (0 50/7), Kaleköy (0 50/9), Kamikli (0 50/1), Hasikli (0 50/4), Kırasa Tepesi (P 51/1), Girit-tepe (P 51/2), Kale I (P 51/4), Kale II (P 51/3), Kale III (P 51/5), Habibuşağı (P 52/2). Fırat'ın batı kıyısında ziyaret edilen merkezler : Kilisetepe (0 50/19), Karababa (0 50/20), Kadıotur-an (0 50/18), Yarımtepe (P 50/8), Köşehöyük (0 50/14), Meydancık-kale (P 51/18), Sultan Mahmud Hanı (P 51/26), Hasırcı höyüğü. Bu sonuncu merkez, Yarımtepe'nin 2-3 km. kadar doğusundadır ve 1856 yılı yüzey araştırmaları sırasında C. A. Burney tarafından saptanmıştır : bkz. Russel 123, no. 168.

(17) UKN No. 28, 39, 42 A; Schäfer^a 35 vd.; Balkan 150 vd.

(18) UKN No. 127

(19) UKN No. 156-158; van Loon 188 vdd.

uğramışsa da²⁰, bu kesinti uzun ömürlü olmamış, İ.Ö. 8. yüzyılın son çeyreği içinde, Assur kralı II. Sargon (İ.Ö. 721 - 705) döneminde bölge yeniden, Malatya dışında, Urartu Devleti'nin denetimi altına alınmıştır²¹. Yöredeki Urartu etkinliğinin, İ.Ö. 7. yüzyılın ilk çeyreği içinde, II. Rusa döneminde de devam ettiği kesindir²².

Urartu ve Assur yazılı belgelerinden anlaşıldığına göre, Urartu Devleti'nin Fırat yöresindeki egemenliği, kısa süreli bir kesinti dışında, en azından 100-125 yıl kadar sürmüş görünmektedir. Nitekim bu yöredeki güçlü Urartu etkisini kanıtlayan pek çok arkeolojik kalıntı da bulunmaktadır. Başta, birer eyalet merkezi olarak hizmet vermiş oldukları hemen hemen kuşkusuz olan, Palu ve Harput²³ kaleleri olmak üzere, Bağın, Mazgirt, Kaleköy, Perisu Kalesi, Norşuntepe, Genefik, Habibuşağı, Haroğlu, Baskil/Kalcköy ve son olarak, yukarıda bir sınır karakolu olarak nitelendiğimiz Maltepe Kalesi, Urartular'ın bölgeye verdikleri öneme tanıklık etmektedirler (Resim : 19).

Urartu Devleti'nin güçlü bir biçimde elinde tutmak istediği bu batı bölgesine Van Gölü yöresinden, en kısa bir biçimde, Muş Ovası ve Bingöl Dağları üzerinden ulaşabilmek olasıdır. Bilindiği üzere, yüksekliği zaman zaman 2500-3000 m.'yi bulan Bingöl Dağları, son derece kayalık yapısıyla, özellikle tekerlekli araç ulaşımına hiç de elverişli değildir. Gerçekten de bu engebeli yolun Roma, Bizans Osmanlı ve hatta erken Cumhuriyet dönemlerinde düzenli bir biçimde kullanılmadığı konusunda yeterli kanıtlar bulunmaktadır²⁴. Oysa, aynı dağlık kesimde, 1985 yılı çalışmalarımız sırasında, oldukça sağlam durumda, antik bir yolun varlığı saptanmıştır. Bingöl'ün Solhan ilçesi yakınlarından, Bingöl Dağları'nın batı eteklerince değin devam eden bu yol, ortalama 5.00 m. genişliğindedir (Resim : 7-9)²⁵. Her iki yanına iri taşlar dizilip, ortası düzeltilmiş olan yolun yüzeyine, döşeme olarak, çakıl-kırmataş serildiği ve olasılıkla yolun ortasına rastlayan, fazla iri olmayan kayaların kesilerek düzleştirildiği anlaşılmaktadır (Resim : 10). İlk bakışta Roma çağı yollarına benzemek-

(20) ARAB I, 769, 785, 797, 813; Wiseman 123, satır 23. Bu savaşın yeri hakkındaki en son öneri için bkz. Astour 89 vdd.

(21) Alzi ülkesinin Urartulu eyalet yöneticisi (*bel pihati*) Siplia'nın adı II. Sargon'a gönderilen casus raporlarında anılmaktadır : ABI, 444.

(22) UKN No. 278 - 279; Schäfer² 256 vd.

(23) Harput Kalesi'ndeki Urartu dönemine ilişkin mimari kalıntılar üzerinde ileriki yıllarda ayrıca durulacaktır.

(24) Van - Elazığ yolunun, en azından 12. yüzyıldan 20. yüzyılın ortalarına değin kullanılmadığı açıktır : bkz. Taeschner 180 vdd. ve harita. 19. yüzyılın son çeyreği içinde Palu ve Muş arasında yapılan bir karayolu seyahati için bkz. Tozer 251 vdd.

(25) Genişliği 5.00 m.'yi bulan bir Akhamenid yolu için bkz. Kleiss² 48, Abb. 5.

le birlikte²⁶, yol boyunca bu döneme ilişkin herhangi bir kalıntıya rastlanılmaması, bu olasılığın hiç de güçlü olmadığına tanıklık etmektedir.

Yol üzerinde ve bu yolla doğrudan doğruya bağlantılı tek kalıntı, Urartu dönemine ilişkin, kalemsi, küçük bir tesistir. Bingöl'ün 26 m. kadar doğusunda, Bingöl-Muş Devlet karayolunun hemen güneyinde, batı ve güneyden bir dere yatağıyla çevrilmiş, alçak bir tepe üzerindeki bu tesis, günümüzde Zulümtepe adını taşır. Zulümtepe harebelerinin üzerinde kurulduğu alan, batı ve güney yönlerden dikçe yamaçlı ve batıdan doğuya doğru giderek alçalan, alçak bir tepe görünümündedir (Resim : 11).

Doğu ve kuzeydoğu kesimleri günümüze oldukça iyi durumda kalmış olan Zulümtepe yapısı, dıştan 87x44 m. kadar boyutlarında, dikdörtgen bir tasar göstermektedir (Resim : 13)²⁷. Güney ve batı duvarları hemen hiç görülmemekle birlikte, esas olarak dört köşesi rizalitli bir yapı olması olasıdır. Kuzeydoğu çevre duvarları üzerinde, 7.50 m. ve 7.80 m. aralıklarla, 2.80x0.70 m.'lik destek çıkıntıları görülebilmektedir. Topografik yapıdan yola çıkılarak, bu çıkıntıların tüm kuzey ve güney duvarları boyunca devam ettiği kabul edilebilir. Günümüze sağlam durumda kalmış olan doğu yüz ise daha düzensiz olup, bu kesimin ortaya yakın bölümünde kulemsi bir çıkıntıya yer verilmiştir. Masif teknikte bina edilmiş olan çevre duvarları 3.20 m. kalınlığındadır. Dış yüzeyleri daha iyi işçilikteki, iri, dikdörtgen bloklarla örülmüş olan çevre duvarının iç dolgusunda, düzensiz, kaba taşlar kullanılmıştır (Resim : 12). Tesisin içindeki yapılara ait hiç bir duvar izi görülmemekle birlikte, doğudan batıya doğru yükselen üç terasın varlığı açıklıkla belli olmaktadır (Resim : 13).

Dikdörtgen tasarlı, köşeleri rizalitli ve çevre duvarları destek çıkıntılı bu türde tesislerin Urartu'da pek çok benzeri bulunmaktadır. Kuzey-batı İran'da Kale Gevher²⁸ ve Uzub Tepe²⁹ ile Van Bölgesi'nden, Çavuştepe yakınındaki Çermik³⁰ bu türün en yakın koşullarını oluştururlar. Hatta tasarı açısından, Flaziğ yakınlarındaki Norşuntepe'nin Güney Teras yapısını da³¹ aynı küme içinde incelemenin gerekli olduğuna inanıyoruz.

(26) Krş. French 23 vdd.

(27) Zulümtepe'deki yapının tasarını çizen ve ilk gezimize katılarak, çok yararlı gözlemleriyle bize destek olan sayın Doç. Dr. M. Taner Tarhan'a teşekkürü zevkli bir görev sayarım.

(28) Kleiss^a 148 vd., Abb. 21; Boenmer 512, Abb. 47.

(29) Kleiss^b 31, Abb. 9.

(30) Erzen 29, Resim : 13.

(31) Hauptmann^a 65 vdd., Abb. 20; Hauptmann^b 77 vd., lev. 61/1.

Tasarıları bu türde olan tesislerin, askeri karakol ya da yollarla ilişkili konaklama merkezleri olabilecekleri düşünülmektedir³². Zülümtepe'deki yapının, yukarıda sözünü ettiğimiz antik yol ile olan kopmaz bağı, her iki tesisin aynı dönemde yapılmış olabileceğine işaret etmektedir. Böyle olduğu takdirde, Zülümtepe'nin de, yol güvenliğini sağlayıcı, askeri bir karakol ve konaklama merkezi olduğu kabul edilebilir.

Çevre duvarının mimari özellikleri ve tasarı yönünden Urartu dönemine bağladığımız bu tesiste yüzeyden topladığımız keramikler de bizi İ.Ö. 8.-7. yüzyıllara götürmektedir. Zülümtepe keramikleri, pek büyük bir çoğunlukla, açık kiremit ve daha az olarak da koyu devetüyü renkte hamurlu, hamurları orta derecede kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, hafif açkılı ve orta derecede pişirilmişlerdir. Bir örneğin dış yüzü ise krem renginde astarlıdır (Resim : 14/2)³³. Bu bölgede varlığı bildirilen³⁴ ve tarafımızdan «Bianili Keramiği» olarak adlandırılan³⁵, parlak kırmızı astarlı mallara hiç rastlanılmamıştır. İki örnek (Resim : 14/7, 12) dışında çarkta biçimlendirilmişlerse de, kap yüzeylerinde çark izi görülmemektedir. Biçimler arasında en dikkat çekici olanlar, Keban Bölgesi Erken Demir Çağı merkezlerinden tanınan türde, ağız kenarının altı çok sıra oluk bezemeli, küçük çanaklardır (Resim : 14/1-4). Bunun yanında, hamur yaşken kazınarak ya da baskı yöntemiyle yapılmış kap bezemeleri (Resim : 14/21-25) Erken Demir Çağı geleneğinin sürekliliğini kanıtlamaktadır³⁶. Ancak, kapların hafif açkılı ve hatta kimi zaman açkısız oluşu ile keskinliği olmayan yuvarlak profiller, Korucutepe, Tepecik, Norşuntepe ve Keban/Değirmen-tepe'den iyi tanınan Erken Demir Çağı mallarıyla belirgin bir farklılaşmanın bulunduğu işaret etmektedir. Erken Demir Çağı yatay oluk bezemeli keramik geleneğinin Altınova'da Orta Demir Çağı'nda da süreklilik gösterdiğine değinilmiş olmakla birlikte³⁷, Norşuntepe'nin İ.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısı içine tarihlenen Büyük Teras güney alanındaki Orta Demir Çağı keramiklerinin benzerlerine, Zülümtepe'de, bir örnek dışında (Resim : 14/5)³⁸, rastlanılmamış olması son derecede ilginçtir. Buna karşılık keramiklerimiz, gerek bezeme ve gerekse kimi biçimler açısından, daha çok Tepecik'in lb-lc ta-

(32) Kleiss^b 31.

(33) Hauptmann^b 77'de Büyük Teras güney alanındaki Orta Demir Çağı keramikleri arasında, ender de olsa, beyaz ya da krem renk astarın varlığına değinmiştir. Bu özellik bir Orta Anadolu etkisi olarak bölgeye girmiş olabilir.

(34) Schäfer 254; Hauptmann^b 77 vd.

(35) Tarhan-Sevin 291 vd., not 68.

(36) Krş. Winn, Pl. 56; Hauptmann^a, Abb. 19/1, 11, 17/2, 7; Duru, lev. 62/5, 12, 20.

(37) Hauptmann^c 51; Hauptmann^b 76, not 27.

(38) Hauptmann^a, Abb. 22/4.

bakalarında bulunanlarla karşılaştırılabilir³⁹. Benzer özelliklere Malatya/Değirmentepe⁴⁰ ve Habibuşağı'nda rastlanmaktadır. Yayınladığımız öteki parçalarının benzerlerine ise, hafifçe boyunlu çömlekler (Resim : 14/16-20) dışında⁴¹, bu yöredeki başka merkezlerde rastlanabilmiş değildir (Resim : 14/14-15).

Zulümtepe'deki tesisin yüzeyinden toplanan bu malzeme kümesinin, güçlü yerel özellikleriyle birlikte, tek bir döneme ilişkin olduğu ve bu dönemin de, daha çok, İ. Ö. 8. yüzyıla yakın olduğunu düşünmekteyiz⁴².

Yukarıda sözünü ettiğimiz ve Zulümtepe'deki tesisin önünden geçen yol, batı yönüne doğru uzanmaktadır. 1985 yılı çalışmaları sırasında, Bingöl Ovası içindeki güzergahını saptayamadığımız bu yol, Bingöl Dağları'nın batı eteklerine yaklaşıırken yeniden görülmekte ve büyük çapta modern karayolu ile beraberce devam etmektedir. Dağların Altınova'ya doğru etekler vermeğe başladığı kesimde, antik yolun da, zaman zaman keskin virajlarla alçalmağa başladığı görülmektedir (Resim : 9). Bu kesimde modern karayolu doğrudan doğruya ovaya inmekte ve bu nedenle de daha yavaş bir alçalma gösteren antik yoldan ayrılmaktadır. Biz antik yolun, dağların eteklerini izleyerek, Palu'daki Urartu kalesine yol aldığını düşünmekteyiz. Ancak, bu alanı 1986 yılı araştırmalarımız sırasında inceleyerek, kimi sonuçlara ulaşmağa çalışacağız.

1985 yılı araştırmalarımız sırasında, önemli bir Urartu merkezi olan, Harput ve çevresini de incelemeğe başladık. Bu çalışmalar sonucunda, Harput'un 10 km. kadar kuzeydoğusundaki Hacıseli köyünde, yine antik bir yolun kalıntılarını ortaya koyduk (Resim : 15-16, 19). Bingöl yöresindeki benzer yapım özellikleri taşıyan ve güney-güneybatıya, Harput'a doğru yönelen bu yolun şimdilik çok küçük bir bölümünde incelemelerde bulunabildik. Ancak Hacıseli yöresindeki yolun, arazinin uygun olmadığı kesimlerde, bir yanına kuru taştan set örülerek gerçekleştirildiği saptanmıştır (Resim : 16). Araştırmalarımızın çok başında olduğumuz için, saptadığımız her iki antik yol arasındaki ilişkiyi açık bir biçimde

(39) Bkz. Esin, lev. 6-7.

(40) Esin-Arsebük, Resim : 5/1, 6/4, 7.

(41) Esin, lev. 6/1-3.

(42) Bu bölgedeki Orta Demir Çağı araştırmaları henüz başlangıç aşamasında olduğundan, ileride elde edilecek yeni verilerin bu konuya daha çok açıklık getireceğine inanmaktayım.

ortaya koyabilmiş değiliz⁴³. Buna karşın, Bingöl üzerinden gelen ve Urartu dönemine ilişkin olduğunu sandığımız büyük karayolunun, önce Palu'ya, sonra da Mastar Dağı'nın kuzey etekleri boyunca batıya uzanıp, Genefik Kalesi önlerinden geçerek, buradan kuzeye doğru, Norşuntepe üzerinden Altınova'yı aşır, Hacıseli yöresine vardığını düşünmekteyiz (Resim : 19). Nitekim Hacıseli köyünde, bu antik yolun hemen yanında yükselen, soyulmuş bir kaya mezarı, Urartu mezarlarını andıran özellikleriyle dikkati çekmektedir (Resim : 17 - 18)⁴⁴. Kuzeydoğuya bakan girişi 0.70 m. yükseklik ve 0.60 m. genişliğindeki mezara, girişin iç yüzüne oyulmuş bir basamakla inilmektedir. Mezar odasının boyutları 2.40x1.60 m., yüksekliği ise 1.60 m. kadardır. Odanın uzun olan batı yüzünde 1.50x0.70 m. boyutlarında ve 1.10 m. yüksekliğinde bir nişe yer verilmiştir. Çok daha küçük ve basit olmakla birlikte, Hacıseli mezarı, Mazgirt'teki Urartu mezar anıtıyla, özellikle büyük nişi açısından, ilişkiye sokulabilir⁴⁵. Boyutlar yönünden benzer küçük bir kaya mezarı ise Van Kalesi'nde, Neft-Kuyu ve İç-Kale mezar anıtlarına ait platformun alt kısmında yer almaktadır⁴⁶.

Anlaşılabacağı üzere, tüm bulgular bizi çok eski bir karayolu sistemi ile karşı karşıya olduğumuzu düşünmeye zorlayacak niteliktedir. Şimdilik çok küçük bir bölümünü inceleyebildiğimiz bu görkemli yolun Urartu Çağına ait olduğunu, ileride bulmayı umduğumuz yeni kanıtlarla, iyi bir biçimde ortaya koyabilirsek, Anadolu'nun günümüze kalmış en eski ulaşım sistemini gözler önüne serecek ve Urartular'ın bu bölgeye verdikleri büyük önemi çok daha iyi bir biçimde anlayabileceğiz.

(43) Taylor 342 ve haritasında, Mazgirt-Harput arasında, Pertek üzerinden gelen ve Murat Suyu'nu aşarak Harput'a ulaşan bir Roma yolunun varlığına değinmekteyse de, bu yolun Pertek-Harput arasındaki bölümünün Roma dönemine ait olduğu yolunda hiç bir kanıt yoktur. Bu yol konusunda bizi uyaran sayın Dr. David French'e teşekkür borçluyum.

(44) Mezarın ilk keşfi için bkz. N. Ardiçoğlu, *Harput Tarihi* (İstanbul 1964) 8, lev. 3.

(45) Ögün 641 vd., Textabb 2

(46) Piotrovskii, fig. 61.

Katalog*

- Resim : 6/1** Çark yapımı, koyu devetüyü renkte hamurlu, ince kum katkılı, dış yüz krem renkte astarlı, iyi pişirilmiş.
- Resim : 6/2** Çark yapımı, açık devetüyü renkte hamurlu, ince kum katkılı, iç ve dış yüz hamurunun renginde astarlı, koyu kahverengi boya bezemeli, gövdesi astar üzerine krem renkte boyalı, iyi pişirilmiş.
- Resim : 14/1** Çark yapımı, açık kiremit renkte hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, iç ve dış yüzü hafif ağırlı, orta pişirilmiş.
- Resim : 14/2** Çark yapımı, açık kiremit renkte hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dış yüz krem renkte boyalı, orta pişirilmiş.
- Resim : 14/3** Çark yapımı, açık kiremit renkte hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, orta pişirilmiş.
- Resim : 14/4** Çark yapımı, açık kiremit renkte hamurlu, orta kum katkılı, içi hamurunun renginde astarlı, iyi pişirilmiş.
- Resim : 14/5** Çark yapımı, açık kiremit renkte hamurlu, ince kum katkılı, iç hamurunun renginde astarlı, orta pişirilmiş.
- Resim : 14/6** Çark yapımı, koyu devetüyü renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, orta pişirilmiş.
- Resim : 14/7** El yapımı, açık kiremit renkte hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, iyi pişirilmiş.
- Resim : 14/8** Çark yapımı, açık kiremit renkte hamurlu, iri kum katkılı, içi hamurunun renginde astarlı, dışı astarsız, iyi pişirilmiş.
- Resim : 14/6** Çark yapımı, koyu devetüyü renkte hamurlu, ince kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, orta pişirilmiş.
- Resim : 14/10** Çark yapımı (?), açık kiremit renkte hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, orta pişirilmiş.
- Resim : 14/11** Çark yapımı, açık kiremit renkte hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, orta pişirilmiş.
- Resim : 14/12** El yapımı, koyu devetüyü renkte hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, orta pişirilmiş.
- Resim : 14/13** Çark yapımı (?), koyu devetüyü renkte hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, dışı ağırlı, orta pişirilmiş.
- Resim : 14/14** Çark yapımı, açık kiremit renkte hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, orta pişirilmiş.
- Resim : 14/15** Çark yapımı, açık kiremit renkte hamurlu, orta kum katkılı, hamurunun renginde astarlı, orta pişirilmiş.

(*) «İnce» kum katkı, kum içindeki tanelerin 1 mm. çapından daha küçük olduğu durumlarda; «orta» kum katkı, kum içindeki tanelerin 1-2 mm. olduğu durumlarda; «iri» kum katkı ise kum içindeki tanelerin çaplarının 2 mm.'den daha büyük olduğu durumlarda kullanılmıştır. Kap çeperinin iç ve dış yüzleri kiremidi, ortası siyahsa «orta pişirilmiş»; çeper tümüyle kiremidi renkteyse «iyi pişirilmiş» terimleri kullanılmıştır.

- Resim : 14/16** Çark yapımı, koyu devetüyü renkte hamurlu, ince kum katkı, hamurunun renginde astarlı, orta pişirilmiş.
- Resim : 14/17** Çark yapımı, açık kiremit renkte hamurlu, orta kum katkı, dışı hamurunun renginde astarlı, iyi pişirilmiş.
- Resim : 14/18** Çark yapımı, açık kiremit renkte hamurlu, kaba kum katkı, hamurunun renginde astarlı, dışı hafif açkılı, iyi pişirilmiş.
- Resim : 14/19** Çark yapımı, açık kiremit renkte hamurlu, orta kum ve ince kıyım saman katkı, hamurunun renginde astarlı, orta pişirilmiş.
- Resim : 14/20** Çark yapımı, kiremit renkte hamurlu, orta kum katkı, açık kiremit renkte astarlı, iyi pişirilmiş.
- Resim : 14/21** Çark yapımı, kiremit renkte hamurlu, orta kum katkı, hamurunun renginde astarlı, dışı ve ağız kenarının içi açkılı, orta pişirilmiş.
- Resim : 14/22** Çark yapımı, açık portakal renkte hamurlu, orta kum katkı, astarsız, orta pişirilmiş.
- Resim : 14/23** Açık kiremit renkte hamurlu, orta kum katkı, hamurunun renginde astarlı, dışı siyah alacalı, açkılı, orta pişirilmiş.
- Resim : 14/24** Kiremit renkte hamurlu, orta kum katkı, hamurunun renginde astarlı, açkılı, iyi pişirilmiş.
- Resim : 14/25** Kiremit renkte hamurlu, kaba kum katkı, dışı hamurunun renginde astarlı, orta pişirilmiş.

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

ABL

HARPER, R. F., *Assyrian and Babylonian Letters Belonging to the Kouyunjik Collection of British Museum* 1 - 9 (Chicago 1892 1914).

ARAB

LUCKENBILL, D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia I* (Chicago 1927).

Astour

ASTOUR, M. C., «The Arena of Tiglath-pileser III's Campaign Against Sarguri II (743 B. C.)», *Assur* 2, 1979, 89 - 91.

Balkan

BALKAN, K., «Patnos Yakınında Aznavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri», *Anatolia* V, 1960, 133 - 158

Boehmer

BOEHMER, R. M., - FENNER, H., «Forschungen in und um Mudjestir (Irakisch-Kurdistan)», *Archaeologischer Anzeiger* 1973 (4), 479-522.

Duru

DURU, R., *Keban Projesi Degirmentepe Kazısı* (Ankara 1979).

Erzen

ERZEN, A., *Çavuştepe I* (Ankara 1978).

Esin

ESİN, U., «Tepecik Kazısı 1968 Yılı Önraporu», *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları* (Ankara 1970), 147 - 158.

Esin-Arsebük

ESİN, U., - ARSEBÜK, G., «1982 Yılı Degirmentepce (Malatya) Kurtarma Kazısı», V. Kazı Sonuçları Toplantısı (İstanbul 1983), 71-79.

French

FRENCH, D., *Küçük Asya Roma Yolları ve Mil Taşları*. Fasikül I (Oxford 1980).

Hauptmann^a

HAUPTMANN, H., «Norsuntepe : Historische Geographie Ergebnisse der Grabungen 1968/69», *Istanbuler Mitteilungen* 19/20, 1969/70, 21-78.

Hauptmann^b

———, «Norsuntepe Kazısı, 1969», *Keban Projesi 1969 Çalışmaları* (Ankara 1971), 71-79.

Hauptmann^c

———, «Norsuntepe Kazıları, 1972», *Keban Projesi 1972 Çalışmaları* (Ankara 1976), 41-59.

Kleiss^a

KLEISS, W., «Bericht über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1971», *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* 5, 1972, 135-242.

Kleiss^b

———, «Urartäische Architektur», *Urartu : Ein Wiederentdecker rivale Assyriens* (München 1976), 28-44.

Kleiss^c

———, «Ein Abschnitt der achaemenidischen Königs-Strasse von Pasargadae und Persepolis nach Susa, bei Naqsh-e Rostam», *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* 14, 1981, 45-53.

Özdoğan

ÖZDOĞAN, M., *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları* (Ankara 1977).

Özgüç

ÖZGÜÇ, T., *Demir Devrinde Kültepe ve Çevresi* (Ankara 1971).

Piotrovskii

PIOTROVSKII, B. B., *Il Regno di Van Urartu* (Roma 1966).

Russel

RUSSEL, H. F., *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia* (Oxford 1980).

Salvini

SALVINI, M., «Le testimonianze storiche Urartee sulle regioni del Medio Eufrate MEATHNH, KOMMAΓHNH, ΣΟΦHNH, ΤΟΜΙΣΑ», *La Parola del Passato* CXLII-CXLIV, 1972, 100-111.

Schaefer^a

SCHAEFER, H. P., «Zur Stèle Menuas aus Bağın (Bahın)», *Istanbuler Mitteilungen* 23-24, 1973-74, 33-37.

Schaefer^b

———, «Die Inschrift Rusa II. Argıştehinis in Mazgirt-Kaleköy», *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* XVIII, 1977, 249-268.

Sevin

SEVİN, V., «İmikuşağı Kazıları, 1982», V. Kazı Sonuçları Toplantısı (İstanbul 1983), 137-142.

Sevin-Koroğlu

SEVİN, V., - KÖROĞLU, K., «İmikuşağı Kazıları, 1984», VII. Kazı Sonuçları Toplantısı (Ankara 1985), 163-179.

Tarhan-Sevin

TARHAN, M. T., - SEVİN, V., «Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I) : Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler», *Anadolu Araştırmaları* IV-V, 1976 - 77, 273 - 345.

Taeschner

TAESCHNER, F., «Die Entwicklung des Wegenetzes und des Verkehrs im türkizchen Anatolia», *Anadolu Araştırmaları* 1/2, 1959, 169 - 193.

Taylor

TAYLOR, «Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia with Notes of Researches in the Deyrsim Dagħ», *Journal of the Royal Geographical Society* 38, 1868, 281 - 361.

Tozer

TOZER, H. F., *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor* (London 1881).

UKN

MELIKISHVILI, G. A., *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi* (Moskova 1960).

van Loon

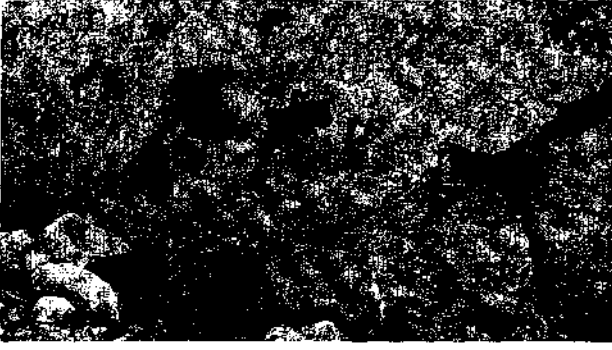
van LOON, M. N., «The Euphrates Mentioned by Sarduri II of Urartu», *Anatolian studies presented to H. G. Guterbock on the occasion of his 65th Birthday*, 1974, 187 - 194.

Winn

WINN, M. M., «The Early Iron Age Pottery», ed. M. N. van Loon, *Korucutepe 3* (Amsterdam 1980), 155 - 175.

Wiseman

WISEMAN, D. J., «A Fragmentary Inscription of Tiglath - Pileser III from Nimrud», *Iraq* XVIII, 1956, 117 - 129.

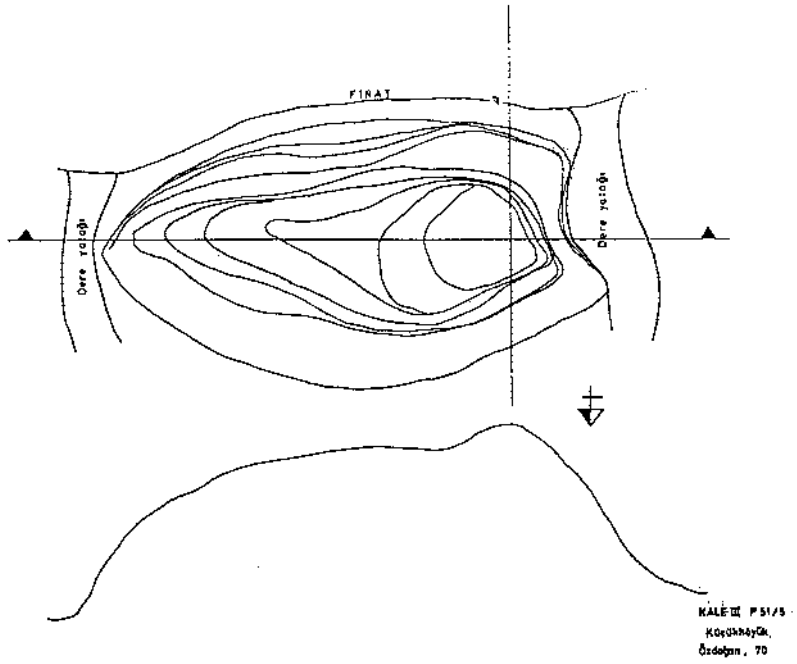
Resim : 2 — Maltepe Harabesi'nden kerpiç duvarlar

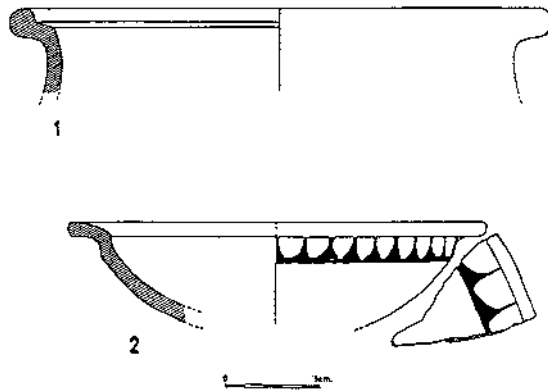
Resim : 3 — Maltepe Harabesi'nden surtemel yuvaları

Resim : 4 — Maltepe Harabesi'nden surtemel yuvaları

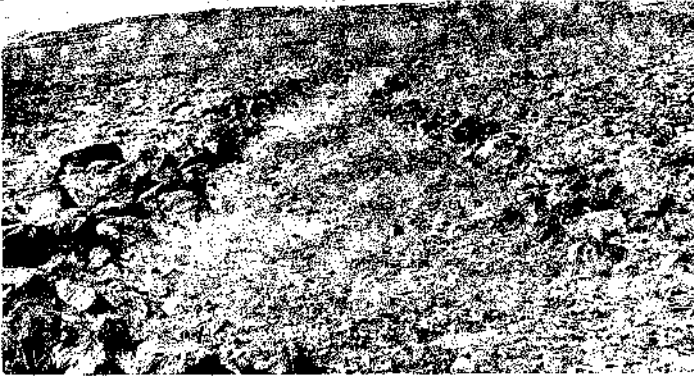
Resim: 5 — Kale III'ün topografik krokisi ve kesit

Resim: 6 — Kale III'ten Orta Anadolu Demir Çağı keramikleri

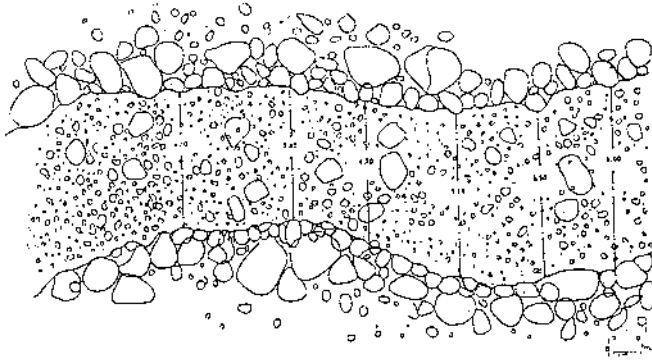
Resim : 7 --- Bingöl - Karakoçan arasında antik yoldan bir görünüm

Resim : 8 --- Bingöl - Karakoçan arası Korucu Köyü yakınlarında yoldan bir görünüm

Resim : 9 --- Bingöl Dağları'nın batı eteklerinde antik yolun bir viraajının görünümü

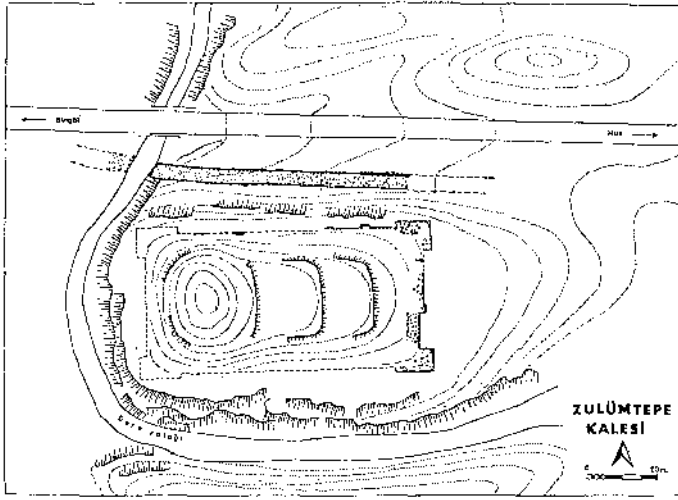
Resim : 10 — Antik yolun korucu mevklerinden alınmış bir plan

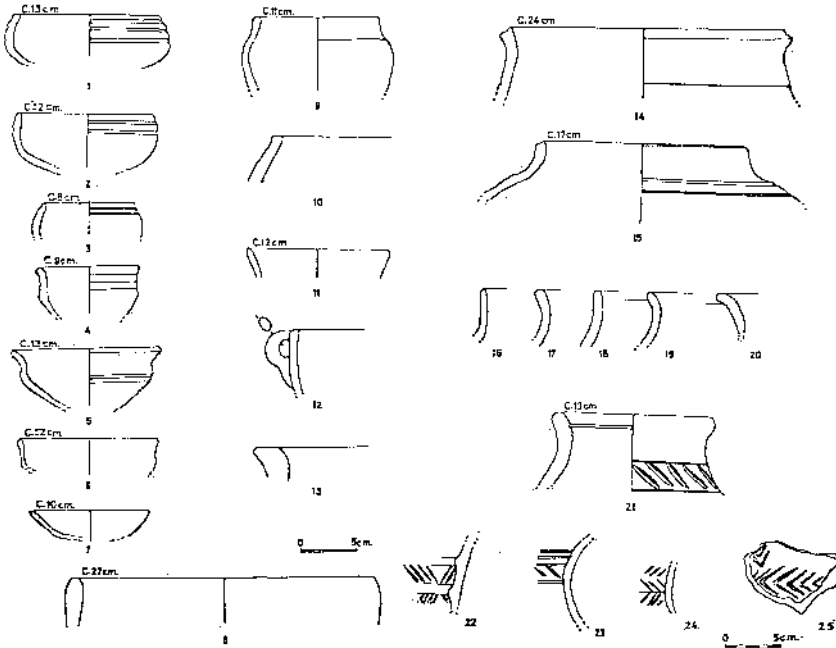
Resim : 11 — Zulumtepe Harabesi ve önünden geçen antik yolun görünümü, kuzeyden

Resim : 12 — Zulumtepe'den sur kalıntıları

Resim : 13 — Zülümtepe'deki Urartu tesisinin planı

Resim : 14 — Zülümtepe'den Orta Demir Çağı keramik parçaları

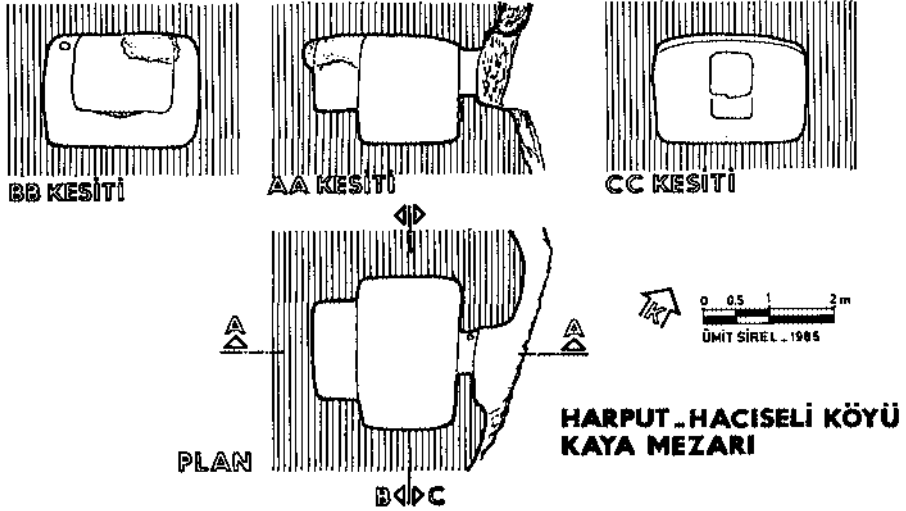
Resim : 15 — Harput - Hacıseli yöresinde bir antik yola ilişkin kalıntılar

Resim : 16 — Harput - Hacıseli yöresinde antik bir yola ait teras duvarları

Resim : 17 — Hacıseli kaya mezarının girişinden bir görünüm

Resim : 18 — Hacıseli kaya mezarının plan ve kesitleri

1985 YILI İZMİR VE MANİSA İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI ¹

Recep MERİÇ*

1985 yılı yüzey araştırmaları aşağıdaki yörelerde yürütülmüş, İonia'nın arkeoloji, topoğrafya ve yerleşim tarihi açısından incelenmesine ağırlık verilmiş, ayrıca Alaşehir ve Sardis çevresinin araştırılmasına devam edilmiştir.

İZMİR İLİ

İzmir: Karşıyaka'daki K. Yamanlar höyüğünde daha önceleri su deposu yapımı sırasında bazı prehistorik kaplar ele geçmiş ve M. Baran tarafından İzmir Arkeoloji Müzesi'ne kaldırılmıştı. Aslında kayalık bir tepe olan K. Yamanlar'ın üst kısımlarında bir yerleşimin var olduğunu yüzeyde toplanan seramik yardımıyla saptamak mümkündür. Özellikle Geç Kalkolitik (Kumtepe I b) ve Erken Bronz Çağı ait parçaların çoğunluğu oluşturduğu, ayrıca M. Ö. 2. bine ait «carinated bowls» tipinde kapların da bol olduğu seramik arasında az miktarda Arkaik ve Hellenistik Çağ seramiğine de rastlanmıştır. Bornova ilçesinde, şimdiki Anadolu Lisesi'nin bulunduğu yayvan tepenin bir höyük olduğu ve Erken Bronz Çağından Hellenistik Çağı kadar iskan gördüğü toplanan seramik parçalarından anlaşılmaktadır. İzmir Belediye sınırları içerisindeki bir başka höyük ise Pınarbaşı bucağındadır. Oldukça bereketli bir ovada yer alan Pınarbaşı höyüğü küçük olup Geç Kalkolitik Çağdan Geç Roma Çağı içlerine kadar yoğun iskan görmüştür.

Cumaovası: Küner köyünün güneyindeki Karatepe'nin üstünde ve güneye bakan yamaçlarında tesbit edilen antik yerleşme (krş. N. Tuna, III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1985, s. 215 v.d.) teras yerleşmesi tipinde olup, teraslar yer yer belli olmaktadır. Küçük bir dere ve kaynak

(*) Doç. Dr. Recep MERİÇ Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Bölümü Restorasyon Anabilim Dalı Bornova/İZMİR

(1) Araştırmalarımız sırasında gösterdiği değerli katkılardan dolayı Bakanlık Temsilcisi Bahadır Berkaya'ya burada teşekkür etmek isterim. Ayrıca ölçüm çalışmaları sırasında yardımlarını esirgemeyen Öğ. Gör. Har. Müh. M. Balkan'a ve öğrencilerimiz R. Korur, S. Aygen, B. Akyıldız, M. A. Kerman, E. Kayın, N. Çakarcan, S. Ortaş, Ş. Baç ve S. Baç'a teşekkür ederim. Planların temiz çizimleri Ar. gör. E. Akyüz tarafından yapılmıştır.

kenarındaki bu yerleşimin etrafı muhtemelen bir duvarla çevriliydi. Küçük bir antik kente ait olabilecek sur duvarları kısmen izlenebilmekte, yüzeyde toplanan seramik ise M. Ö. 5. yüzyıl ile M. S. 1. yüzyıl arasına tarihlenebilmektedir. Bu küçük İonia kentinin M. Ö. 2. yüzyıla ait bir Delos yazıtında adı geçen (bkz. L. Robert, BCH 1946 s. 512) ve Teos ile Kolophon arasında olması gereken şimdiye kadar yeri tesbit edilmemiş **Oroanna** kenti olabileceğini düşünmekteyiz.

Bulgurca ve Develi köyleri arasındaki çay yatağı kenarında yer alan bazı prehistorik höyüklerle rastlanmaktadır (krş. N. Tuna, III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1985 s. 215). Bunlardan Bulgurca ve Baklatepe höyükleri Geç Kalkolitik (Kumtepe I b) ve Erken Bronz Çağ (Troia I) da yerleşme görmüş, daha sonra ise terkedilmiştir. M. Ö. 2. binde hiç iskan görmeyen bu höyükler antik dönemde önemsiz köy yerleşmesi halinde idiler.

İzmir ilindeki antik ılıca kalıntılarını ilk defa 1985 yılında incelemeye başladık. Eski yazarların bahsettiği İonia ılıca ve hamamlarının çoğunluğu deniz kenarında kayaya oyulmuş havuzlardan ibaret iken, kimileri de oldukça görkemli donatılmışlardı. Özellikle Pausanias (VII. 5,10-13), Lebedos, Teos, Klazomenai ve Erythrai şehirlerinin şifalı ılıcalarından övgüyle söz etmektedir.

Şaşal köyünün güneybatısındaki Çubuklu dağının güney eteklerinde tamamen kayalara oyularak yapılmış büyük bir ılıca ünitesi, bu tür yapıların mimarisi ve kullanılışı hakkında faydalı bilgiler vermektedir : Şaşal ılıcası (Plan : 1) batı kısmında oldukça büyük, üzeri tonozlu havuz (Resim : 1), ortada kubbeli yıkanma mekânı (II) doğuda ise dar uzun tonozlu bir yıkanma mekânından (III) oluşmaktadır. Her üç mekan birbirine dar geçitlerle bağlıdır. Çubuklu dağının yukarılarından tünelli andıran bir kanal ile getirilen sıcak su, I ve II nolu mekânların havuzlarında birikmekte, daha sonra duvar kenarlarındaki küçük kanallar yardımıyla bütün mekânları dolaşarak IV ve V nolu mekânların önünden geçen büyük tahliye kanalına boşalmaktadır. Ünitenin en ilginç özelliklerinden birisi I nolu mekândaki büyük havuzun fiskeye sistemiyle doldurulmuş olmasıdır. Muhtemelen Roma Erken İmparatorluk çağında yapılmış ve günümüzde zaman zaman kullanılan Şaşal ılıcası korunması gereken ender örneklerden birisidir.

Torbalı : İlçe merkezindeki bir inşaat sırasında bazı prehistorik seramik parçalarının çıktığını C. İçten ile birlikte saptadık. Daha ziyade M. Ö. 2. bine ait kâse parçaları ve az miktarda M. Ö. 3. bin parçalarından oluşan seramik grubu, inşaat sahası çevresinde bir höyüğün varlığına işaret etmektedir.

Urla : Demircili köyünün güneyindeki sahilde Ada diye bilinen bir yarımada üzerinde antik Airai kentinin bulunduğu, yüzyılın başında G. Weber ve J. Keil tarafından belirlenmişti. Yarımada üzerinde yaptığımız araştırmalarda şehir duvarlarının ve ev temellerinin tesbitini yaparak planını çıkardık (Plan : 2). Antik yerleşim yarımadaının üstünde ve yayvan olan güney kesiminde bulunmaktadır (Resim : 2). Şehir duvarları ise daha ziyade kuzey kesimde korunmuş durumdadır. Mevcut ev temellerinden anladığımız kadarıyla, Airai kenti düzensiz bir şehir planına sahipti, ancak evlerin hemen hemen hepsi güneye bakıyor, büyüklükleri ise yaklaşık 17.00 m. x 17.00 m., duvar kalınlıkları da 0.50 m. idi. Özellikle B 6 evi plan ve büyüklük olarak Olynthos'daki pastas planlı evlere büyük bir benzerlik göstermektedir.

Yüzeyde toplanan seramik Geç Geometrik ile Erken M. Ö. 4. yüzyıl arasına tarihlenmektedir (Resim : 3,4). Daha geç malzeme bulunamaması, yarımada üzerindeki yerleşimin M. Ö. 4. yüzyıl içinde kesintiye uğradığını göstermektedir. Bu nedenle yüzeyde saptanan ev duvarlarını da en geç M. Ö. 4. yüzyıla tarihlemek gerekmektedir.

Maalesef bu antik yerleşimde de gizli kazılar yapılmaktadır. Yarımadaının zirvesinde yeni kazı çukurları ve ortaya çıkarılmış sütun tamburları görülmüştür. Ayrıca, Airai kentinin nekropolü olan, yarımadaının kuzey karşısındaki yamaçlarda çok sayıda tahrip edilmiş mezarlara rastlanmıştır. Mezarlık sahasında M. Ö. 6. yüzyıla ait Klazomenai tipi boyalı lahit parçaları da gözlenmiştir.

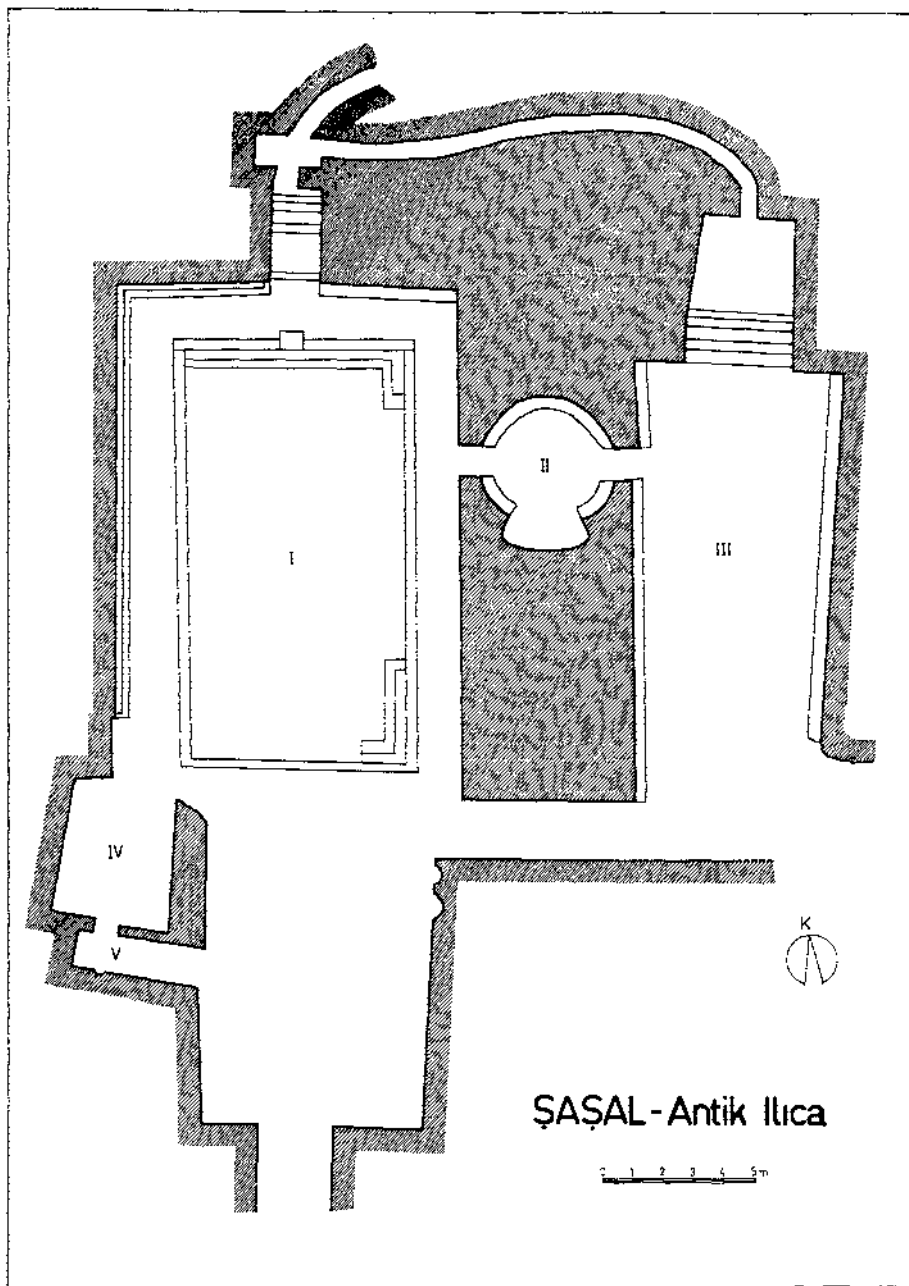
MANİSA İLİ

Sardis : Akçapınar köyünün doğusunda Bozdağ'ın eteklerinde teraslanmış bir alanda toplanan seramik parçaları M. Ö. 2. bin ve Lydia dönemine aittir.

Alaşehir : Yeşilyurt bucağına bağlı Aydoğdu köyünün 2 km. kadar kuzeybatısında hemen hemen tamamı soyulmuş bir nekropole rastlanmıştır. Mezarların çoğunluğu Geç Hellenistik Çağa ait olup uzun dromoslu ve dikdörtgen planlı odalara sahiptir (Plan : 3).

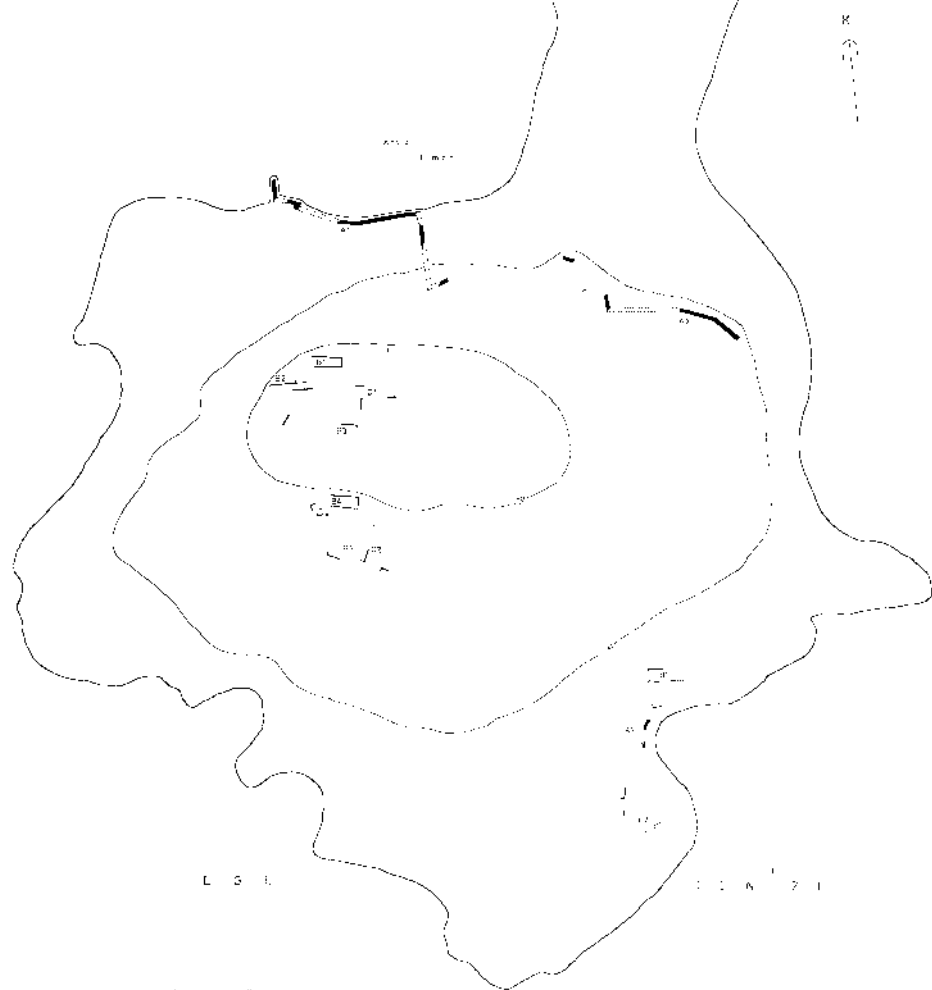
Killik bucağının 1 km. kadar kuzeydoğusundaki Maltepe'de büyük tahrip görmüş başka bir mezarlık alanı mevcuttur. Yüzeyde toplanan seramik parçaları perdeli olup prehistorik ve az miktarda daha geç dönemlere (Lydia-Hellenistik) aittir. Mezarların formları hakkında herhangi bir bilgi edinmek mümkün olmamıştır. Killik'in yukarılarındaki Serinyayla'da tesbit edilen ve Meter Phileis'e ait dağ tapınağında (bkz. H. Malay, Epigraphica Anatolica 6, 1985 s. 111-125), üzerinde kabartma iki göz bulunan yeni bir adak steli (Resim : 5) bulunmuştur.

Sarıgöl : İlçenin güneydoğu kısmında cadde kenarında görülen bir kesitte toplanan seramik parçaları burada prehistorik bir höyüğün varlığını ortaya koymaktadır. Az miktarda ele geçen seramik genellikle perdelikli olup Erken Bronz Çağına aittir. Ayrıca aynı çağına ait ortası delik ve kırık bir taş balta da bulunmuştur. Alaşehir ve Beycesultan arasında keşfedilecek diğer prehistorik yerleşim yerleri, Güneybatı Anadolu kültürü ile Kuzeybatı Anadolu kültürü arasındaki ilişkilerin açıklanmasında Sarıgöl örneğinde olduğu gibi önemli rol oynayacaktır.

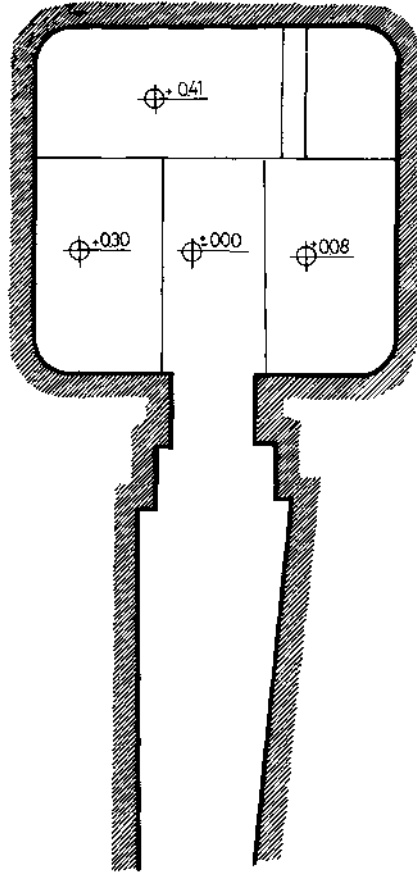

Plan.: 1 — Şaşal Ilıcası

ESKİ AIRAI

Plan : 2 — Airai Yarımadası

PLÂN

YEŞİLYURT - AYDOĞDU KAYA MEZARI

0 50 100 200 300 cm.

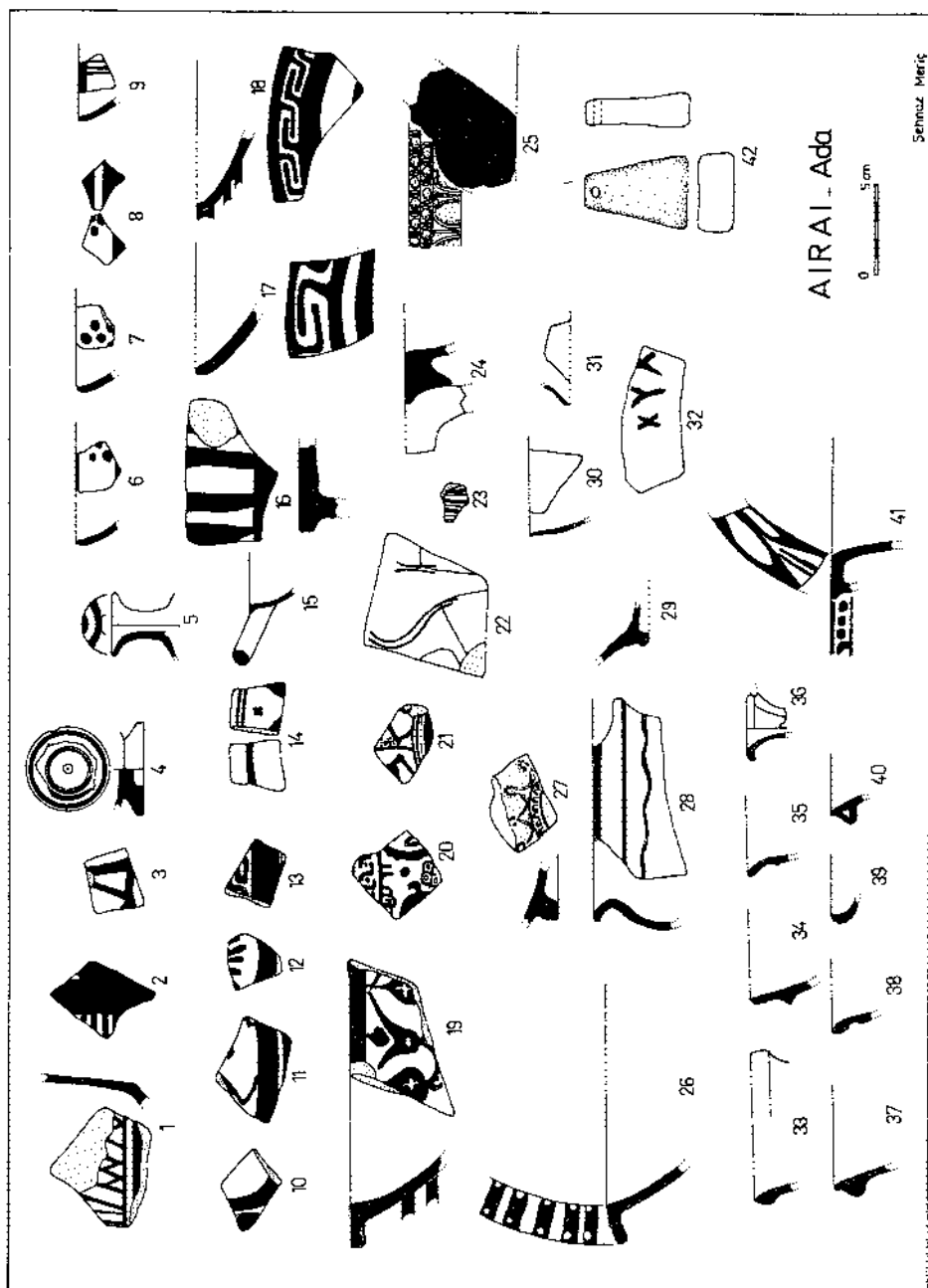
E. Akyüz

Resim : 1 — Şaşal Ilcası, Büyük Havuz, güneyden görünüş

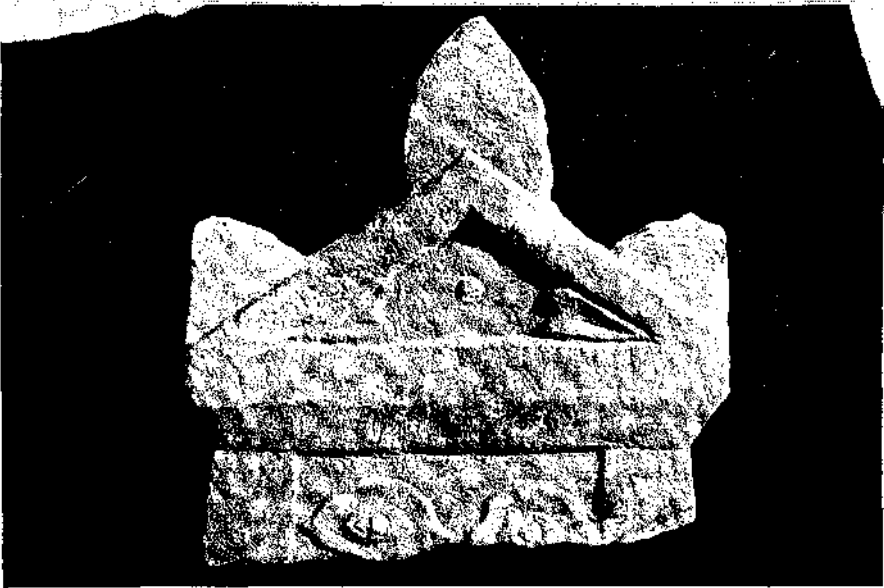
Resim : 2 — Airai Yarımadası, kuzeyden görünüş

Resim: 3 — Airai, seramik buluntuları

Resim : 4 — Airai, seramik, yüzey buluntuları

Resim : 5 — Alaschir - Killik. Meter Phileis tapınağından adak steli

VAN BÖLGESİ ve ORDU İLİ YÜZEY ARAŞTIRMASI, 1985

Altan ÇİLİNGİROĞLU*

Van Gölü Havzasında 1985 yılında yaptığımız yüzey araştırmaları 8 Ağustos - 20 Ağustos 1985 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu yılki araştırmalarımız Van'ın Edremit Bucagında ve Van Çimento Fabrikası'nın güneyinde kalan yörelerde yoğunlaştırıldı. Bu yöreyi araştırmamızdaki başlıca neden çimento fabrikası için çekilen toprak altında kültür varlıklarının var olup olmadığını saptamaktır. Bu amaçla Edremit Bucagının güney sırtlarını oluşturan Kadembastı mevkiinde sistematik araştırmalar yapıldı (Harita). Kadembastı mevkiinde yapılan araştırmalarda Menua kanalı boyunca uzanan arazide çok sayıda pithos-mezarın varlığı saptandı. Tarihi eser kaçakçıları ve köylüler tarafından yapılan kaçak kazılar sonucunda tahrip edilen mezarlardan geriye sadece kırık küp parçaları kalmıştır. Aynı yörede yapılan araştırmalar bazı kaya kovuklarının urnelerin konulması için kullanıldığını göstermiştir. Pithos mezarların dağılımını saptamak için yörede daha etraflı bir araştırma yapmak gereklidir.

Kadembastı mevkiinde yapılan yüzey araştırmasının en önemli sonucu burada bulunan bir kaya mezarıdır. Yayınlara geçmemiş olan kaya mezarı Edremit koyuna bakan kayalıkların cephesindedir. Mezarın girişi bu dik kaya fasadı üzerine açılmıştır. Bugün girişe varmak ancak ip yardımıyla sağlanabilmektedir. Kaya mezarının yer aldığı kayalığın üst kısmında girişe giden bir kaya-merdivenin varlığı saptanamamıştır. Biri daha büyük olmak üzere iki ana mekandan oluşan mezar yaklaşık 10x6 metre boyutlarındadır (Plan : 1). Mezarın girişi ise 3 metredir. Kaya mezarının doğu duvarında ölümler için ayrılan 5 adet kaya nişi vardır. Aynı kaya nişleri batı duvarında sadece iki adettir. Büyük mekanın ortasında aynı eksen üzerinde yaklaşık 1.5x0.60 metre ölçülerinde ana kayanın yontulmasıyla yapılmış iki adet sütun yer almaktadır (Resim : 1.2). Aynı türdeki bir başka sütun iki ana mekan arasında da vardır (Resim : 3). Girişin hemen yanında adak hayvanlarının kesilmesi sırasında kanların akıtılmasında kullanılan bir kanal bulunmaktadır (Resim : 4). 1.30 metre uzunluğundaki kanalın bir ağzı mezarın dışında kalmaktadır. Mezarda yapılan araştırma sonunda elimize geçen tek buluntu, üzerinde bezemesi de

(*) Doç. Dr. Altan ÇİLİNGİROĞLU, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Bornova/İZMİR

olan taş bir boncuktur. Üzerinde düzgün daireler ve yine daire motifinden stilize edilmiş, kanatları açık üç kuş motifi vardır.

Sözü edilen kaya mezarı Van Bölgesinde veya Urartu yayılım alanı içinde rastladığımız kaya mezarlarının planları ile pek büyük bir paralellik göstermemektedir. Kayaya oyulmuş sütunları ve ölülerin konulması için ayrılan yan mekanlar ile daha çok Med mezarlarını anımsatmakla birlikte kaya işçiliği yönünden Med mezarlarından da farklıdır. Tek buluntu olan boncuk üzerindeki bezemeler ise tarihleme hakkında fazla bilgi vermemektedir. İlk gözlemlerimiz kaya mezarının M. Ö. 7-6 yüzyıllara tarihlenebileceği doğrultusundadır.

1985 Van bölgesi yüzey araştırmasının yürütüldüğü ikinci bölge ise eski adıyla Zivistan olarak bilinen günümüzün Elmalı Köyü idi. Bu köyün sırtlarında yeralan ve Kral İşpuini'ye ait olduğunu sandığımız iki Urartu kalesinden güneyde olanında yaptığımız incelemeler önemli bazı sonuçlar sağlamıştır. Bu kalenin özellikle kuzey ve batı eteklerinde yürüttüğümüz araştırmalar kalenin civarında boyalı çanak çömlek buluntular vermiştir. Urartu kültüründe rastlamadığımız bu keramik türü daha çok M. Ö. 2 bin yıl boyalıları anımsatmaktadır. Eğer bu iki çanak çömlek grubu arasında bir ilişki söz konusu ise Van bölgesinin Erken Demir Çağı ile ilgili önemli sonuçlar elde edilebilecektir.

Elmalı köyünde az sayıda bulduğumuz boyalı çanak çömleklerin M. Ö. 2 bin yıl boyalıları ile olan olası ilişkisini bulabilmek amacıyla Van Müzesi'nde bir inceleme yapmamız gerekli oldu. Van Müzesi'nin depolarında saklanan 90 kadar boyalı kap üzerinde yaptığımız çalışmalar önemli sonuçlar vermiştir (Resim : 5, 6, 7 ve 8). Sözü edilen kaplar M. Ö. 1900-1450 yılları arasında üretilen ve tarafımızdan daha «Van-Urmiye» boyalıları olarak adlandırılan guruba girmektedir. Bu konuda yazdığımız bir makale basım için ilgili yayınevine gönderilmiştir. (A. Çilingiroğlu, The Second Millennium Painted Pottery Tradition of the Van Lake Basin», AS XXXIV, 1984, 129 v.d.)

Ordu Valiliğinin ve Ordu İli Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün isteği üzerine başkanlığım altında Uzman Arkeolog Zafer Derin, Yüksek Lisans öğrencisi Gülriz Akdenizli, Trabzon D. S. İ. Bölge Müdürlüğü'nde görevli Jeolog Zafer Baki'den kurulu bir ekip ile 27 Nisan - 8 Mayıs tarihleri arasında Ordu İlinde bir yüzey araştırması yapılmıştır.

Kısıtlı zaman ve yeşil doğa örtüsü çalışmalarımızda bazı zorluklar yaratmasına rağmen Ordu sahil kesimi ve Ordu İlının güneyinde kalan tüm kasabalar araştırmaımıza dahil edilmiştir. Ordu ili sahil kesiminde sürdürdüğümüz araştırmanın odak noktasının Strabon'un Kilikalıların adası olan Boona'ya (günümüzün Hoyna adası) 90 stadia uzakta olduğunu

söylediği antik Kotyora (Ordu) kenti oluşturdu. Bilindiği gibi Kotyora, Karadeniz'de Sinop'lular tarafından Tibarenlerin kavminin yaşadığı yörede kurulmuş antik bir kenttir.

İlk araştırmalarımız Vona Burnu'nun 16 km. güneydoğusundaki Bozukkale mevkiinde yürütüldü (Resim : 9). Bazı bilim adamları tarafından antik Kotyora ile aynı yer olduğu söylenen Bozukkale'de Horasan harçlı bazı duvar kalıntıları saptanmıştır. Liman olmaya elverişli bir yarımada üzerinde kurulan Bozukkale'den elde edilen ç. ç. ve çatı kiremitleri burada M. Ö. 6. yüzyıla kadar giden bir yerleşmenin varlığını kanıtlar.

Ünye ilçesindeki Ünye Kalesi yoğun bitki örtüsü içinde kaybolmuş olmasına rağmen Horasan harçlı duvarları hâlâ görülebilmektedir. Kalenin önemli özellikleri arasında kaya mezarları ilginçtir.

Gölköy ilçesindeki kaleden günümüze birkaç duvar parçası ve giriş kısmı dışında pek birşey kalmamıştır (Resim : 10).

İl merkezine bağlı Bayadı Köyündeki Kurul kayalıkları üzerinde yüzey araştırmasının en ilgi çekici kalıntılara rastlanmıştır (Resim : 11). Nehir kıyısında yer alan bu yüksek tepeye günümüzde de kullanılan taş döşeli antik bir yolla ulaşılmaktadır. Benzer özellikte bir başka taş döşeli yol da Efirli Köyü Kopça Değirmeni mevkiinden 5 km. uzaklıktaki Kızılhisar'a kadar uzanmaktadır. Kurul tepesinde ele geçirilen yanmış kerpiç parçaları araştırmamızın tek kerpiç mimari buluntularını oluştururlar. Tepenin zirvesinde define kazıları sırasında açığa çıkan 2 metre kalınlığındaki duvarlar burada yer alan kalenin kapı yapısına ait olmalıdır. Kapı yapısının batısında ana kayaya oyulmuş ağız genişliği 2 metre olan bir su sarnıcı bulunmuştur. Yüzeyde toplanan çanak-çömlek parçaları ve çatı kiremitleri kalede ilk iskânın M. Ö. V-IV. yüzyıllara kadar gittiğini göstermektedir.

Ordu yüzey araştırmasının ilginç sonuçlarından biri de yöreye yayılmış farklı özelliklerdeki kaya mezarlarının varlığıdır. Ünye ilçesi, Kale Köyündeki kaya mezarının ön cephesi Dor Mimarisi tarzında yapılmıştır. Alınlık ve triglifmetop dizisine sahip mezarın önemli bir özelliği akroter kısmında bir kartal, alınlığın iki yanında ise kanatlı Nike kabartmalarının bulunmasıdır. Mezarın girişinde rastlanan freskler Kaya mezarının Erken Roma Döneminden Bizans Çağına kadar kullanıldığını göstermektedir.

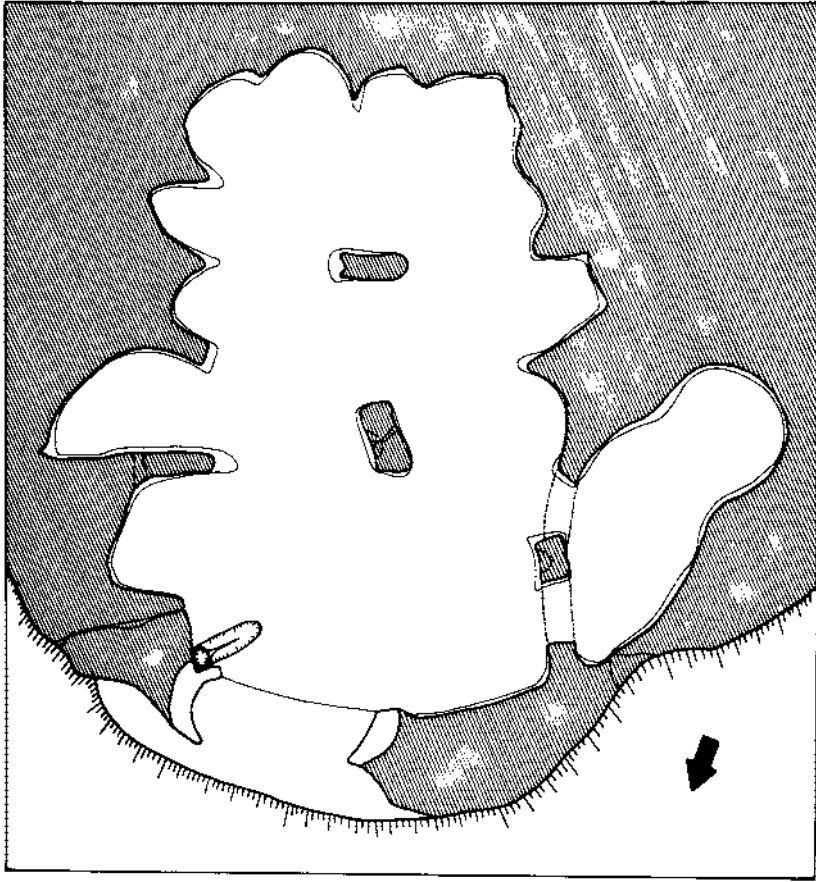
En yoğun mezar topluluğuna il merkezi, Uzunisa Bucağına bağlı Delikkaya'da rastlanılmıştır. Çoğunlukla tek odalı ve içlerinde birer kline olan kaya mezarlarından I ve III nolu olanlar sütünsüz, II nolu olan tek

sütunlu ve IV nolu olan ise alınlıklı ve çift sütunlu bir girişe sahiptir (Plan : 2, 3).

Ünye ilçesi Tozkoparan mevkiinde bulunan 2 kaya mezarından biri çift odalıdır. Mezar ana kayaya girişin iki yanındaki kompozit başlıklardan semerdam şeklindeki tavanına kadar özenle oyulmuştur (Plan : 4). İkinci kaya mezarı Ünye Çimento Fabrikasının hammadde ihtiyacını karşılamak amacıyla tahrip edilmiş ve günümüze mezardan pek birşey kalmamıştır.

İl merkezine bağlı Akkese Köyündeki Atmacayuvası adı verilen tepenin güneyinde iki odalı bir kaya mezarı saptanmıştır (Plan : 5). Teynelli Köyü Asarkaya mevkiinde ise tek odalı küçük bir kaya mezarı bulunmuştur (Plan : 6).

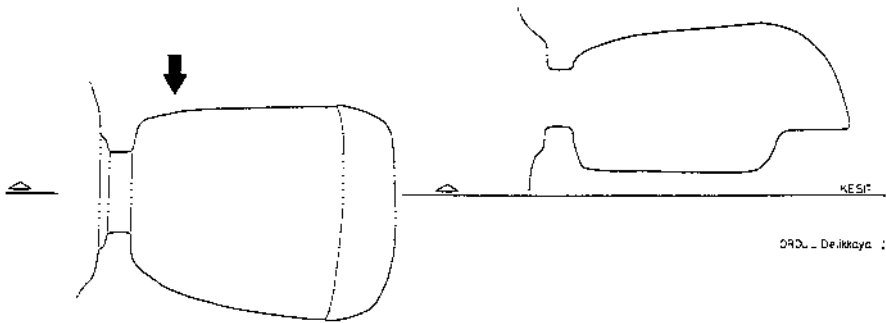
Yüzey araştırmasında saptanan diğer kültür varlıkları arasında Mesudiye ilçesi, Topçam bucağındaki Şaraphane Mevlana ve Muzadere Kiliseleri sayılabilir (Resim : 12-13).

YAN - KADEMBASTI

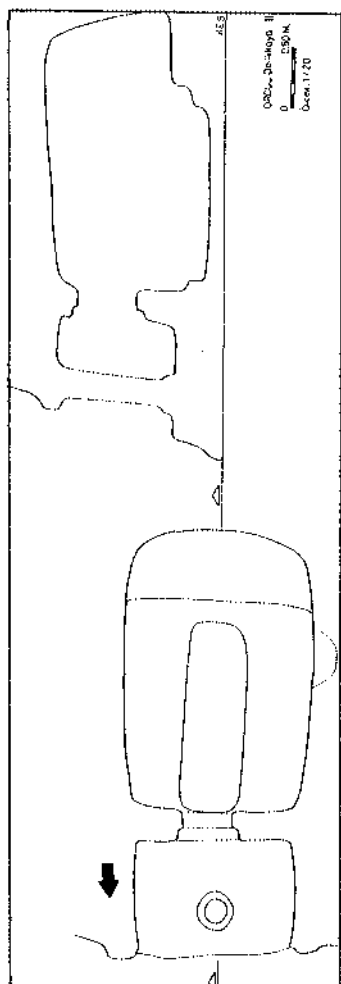
ÖLÇER: 1/50
0 1M

Plan : 1

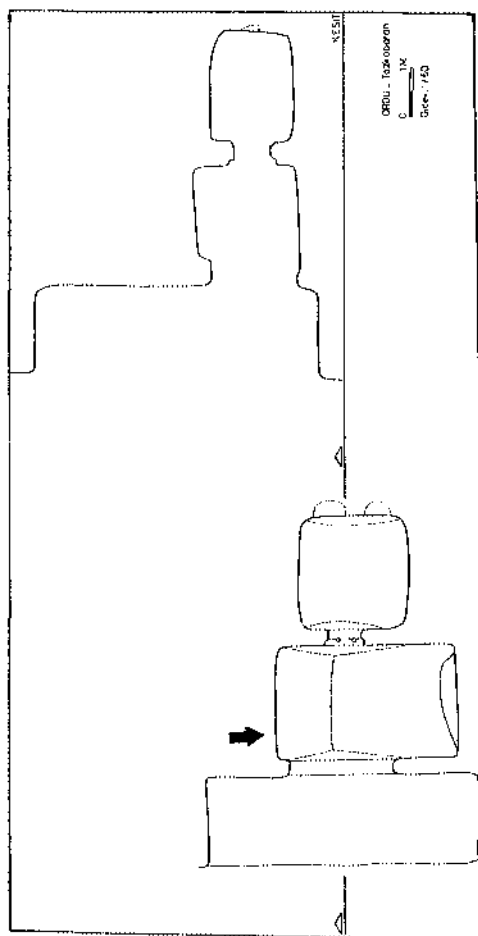

ÖRÖL - Deikkaya :

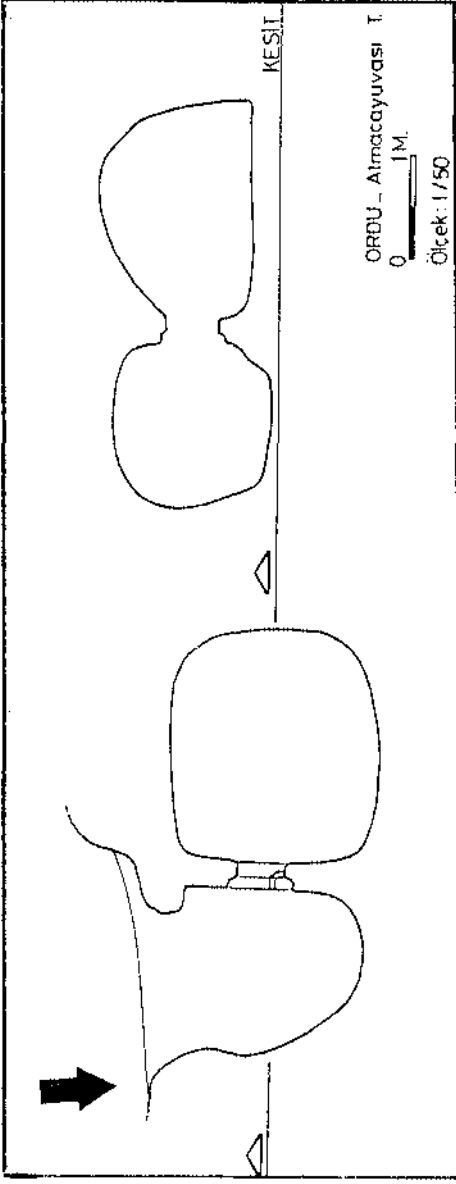
Plan : 2

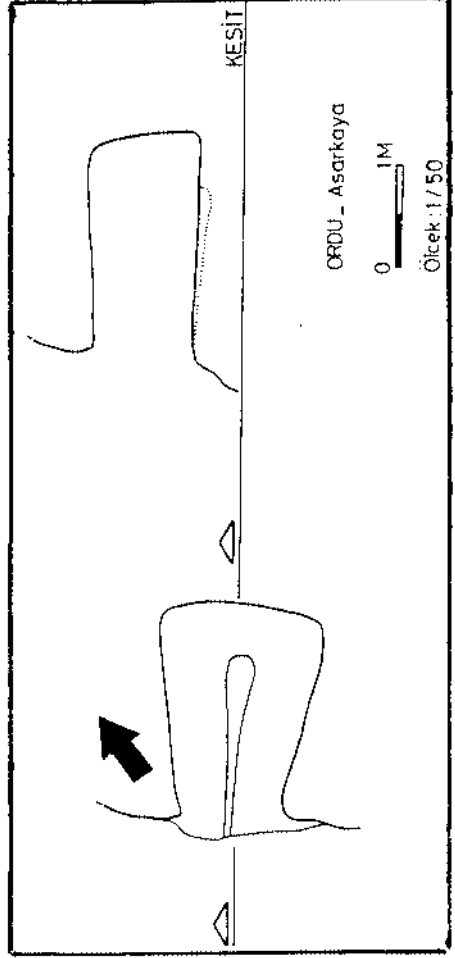
Plan : 3

Plan : 4

Plan : 5

Plan : 6

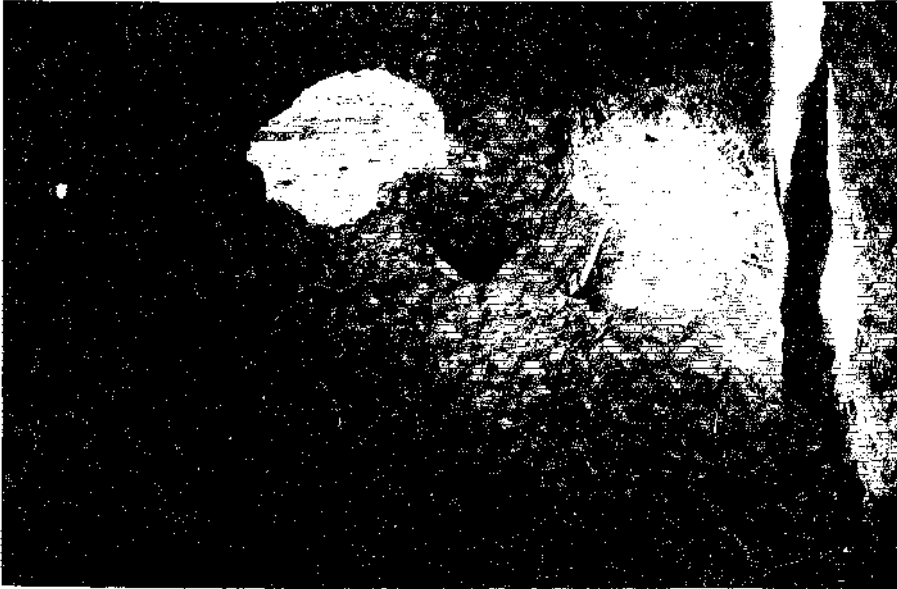
Resim : 1

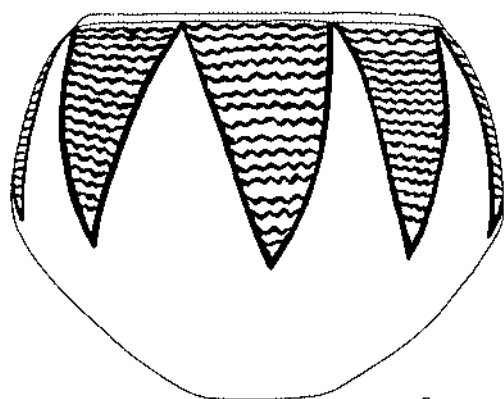
Resim : 2

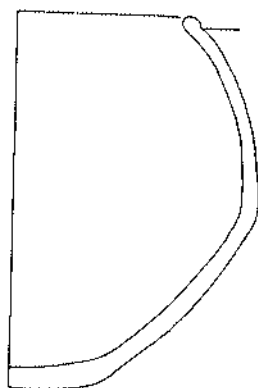
Resim : 3

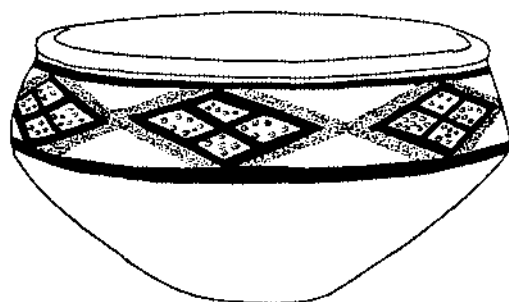
Resim : 4

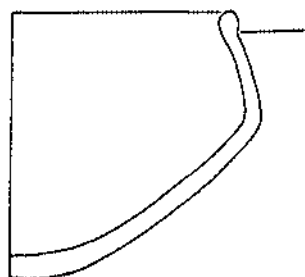
0 5 cm.

Resim : 5

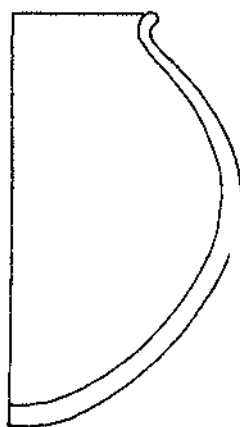
0 5 cm.

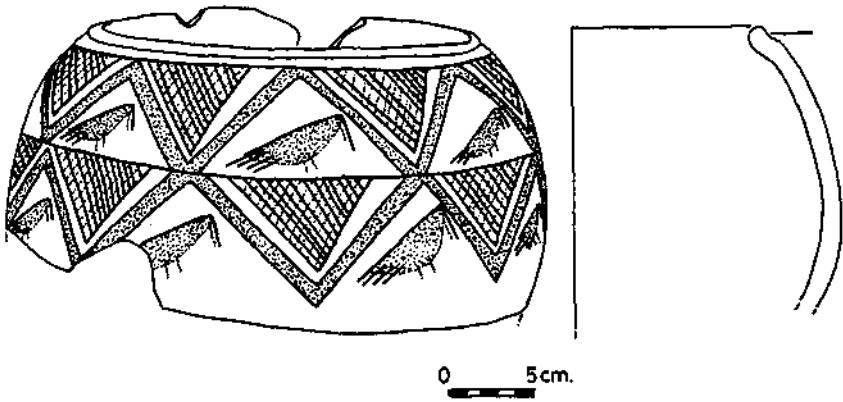
Resim : 6

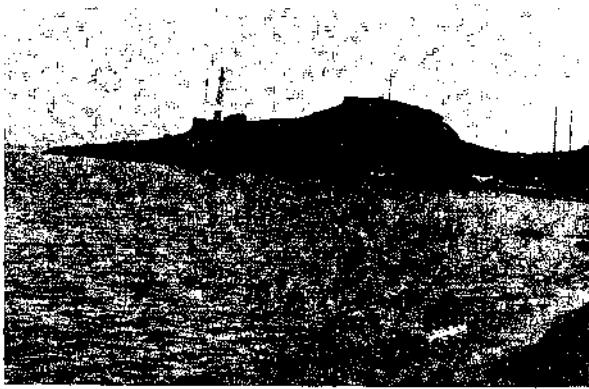
0 5 cm.

Resim : 7

Resim : 8

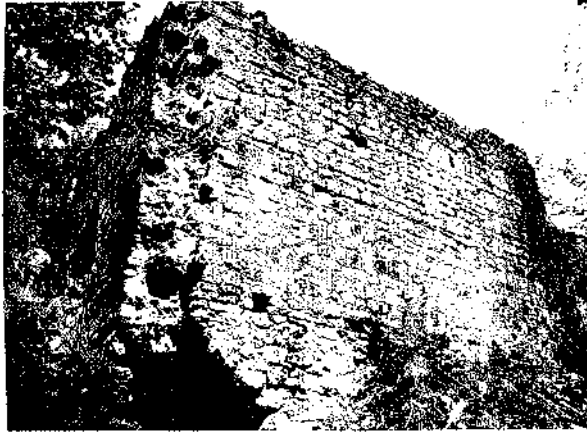
Resim : 9

Resim : 10

Resim : 11

Resim : 12

Resim : 13

1984 ve 1985 YILI ISPARTA ÇEVRESİ TARİHÖNCESİ ARAŞTIRMALARI

Mehmet ÖZSAİT*

Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi adına sürdürdüğümüz 1985 yılı Göller Bölgesi yüzey araştırmalarımıza maddî destek sağlayan Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yönetim Kuruluna, Türk - Amerikan İlmî Araştırmalar Derneği Yönetim Kuruluna ve Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Başkanlığına yürekten teşekkürlerimizi sunarız. Ayrıca, Antalya, Burdur ve Isparta illeri dahilinde gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarımız sırasında bizden değerli yardımlarını esirgemeyen Burdur Kültür ve Turizm Müdürü Sayın Mehmet Türkmen'e, Müze Müdürü Sayın S. Selçuk Başer'e, Isparta Müzesi Müdürü Sayın İlhan Ünlüsoy'a, Yalvaç Müzesi Müdürü Sayın Mehmet Taşlıalan'a, Antalya Müzesi Müdürü Sayın Kayhan Dörtlük'e, Antalya Köy Hizmetleri Müdür Yardımcısı Sayın S. Uğur Sorguç'a, Burdur Köy Hizmetleri Müdür Yardımcısı Sayın Erol Akaçin'e, Sücüllü Belediye Başkanı Sayın Kâmil Paç'a, Bakanlık Temsilcilerimiz Sayın Ali Harmankaya ve Sayın İlhami Öztürk'e ve isimlerini sayamadığımız pek çok dosta teşekkürü zevkli bir görev sayarız.

Göller Bölgesindeki ilk inceleme gezilerimizden beri eski merkezlerini tanıdığımız¹ Isparta ovası ve onunla coğrafi bir bütünlük gösteren Kuleönü ve Bozanönü ovalarını 1984 ve 1985 yıllarında sistematik olarak araştırdık. Bu kesimde, 1911 yılından günümüze kadar geçen süre içinde aralıklarla yapılan araştırmalar sonucunda çok az sayıda yerleşme yeri tespit edilebilmiştir. Bunlar bölgenin en eski yerleşmelerinden olan **Kapalı**² ve **Baradız**³ ile M. Ö. III. binyılına ait buluntular veren **Senirce**,

(*) Doç. Dr. Mehmet ÖZSAİT İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Fen - PTT. İSTANBUL

(1) M. Özsaıt, «Pisidya Bölgesinde Yeni Prehistorik İskân Yerleri I, Kuruçay, Çiğirankaya, Çallica, Yağhyurt Yerleşmeleri», *İ. Ü. Anadolu Araştırmaları*, IV-V (1976 - 1977), s. 71 - 74; *İlkçağ Tarihinde Pisidya*, İstanbul, 1980, s. 23 vd., 63 - 68, 83 - 89.

(2) Ş. A. Kansu, *Belleten*, IX/34 (1945), s. 282 - 286, Lev. XLV - XLVI, LI - LV; İ. K. Kökten, *DTCFD*, V/2 (1947), s. 224 vd.; *DTCFD*, X/3-4 (1952), s. 184; M. Özsaıt, *İlkçağ Tarihinde Pisidya*, s. 64 vd.

(3) H. Louis, *Eiszeitliche Seen in Anatolien*, Berlin, 1938, s. 267-274; M. Pfannenstiel, *Die altsteinzeitlichen Kulturen Anatoliens*, Berlin, 1941, s. 14 ve 42; K. Bittel,

Göndürle⁴ ve **Findos⁵** höyükleridir. **Senirce**'de 1911 yılında, H. A. Ormerod tarafından çok kısa süren bir kazı yapılmıştır⁶. Bundan sonraki yıllarda Isparta ovasının tarihöncesi kültürleri üzerindeki çalışmalar, bilinen merkezlerin az sayıda olmasından sınırlı kalmıştır. Bu nedenle **Senirce** keramikleri, Göndürle höyük ve Atabey⁷ civarından gelen az sayıdaki bu

Archäologischer Anzeiger, (1938), s. 95 vd.; Ş. A. Kansu, *DTCFD*, II/5 (1944), s. 673 vdd.; *Belleten*, IX/34 (1945), s. 278-281, Lev. XLVI-XLIX; İ. K. Kökten, *DTCFD*, V/2 (1947), s. 225; *DTCFD*, X/3-4 (1952), s. 183 vd.; Yorumu için bkz. M. Özsait, *İlkçağ Tarihinde Pisidya*, s. 65-68.

- (4) H. A. Ormerod, *BSA*, XVIII (1911/1912), s. 80 (Göndüler); K. Bittel, *Prähistorisch Forschung in Kleinasien*, İstanbul, 1934, s. 126'da Göndüler olarak verilmiş, ayrıca haritada da yeri yanlış işaretlenmiştir. Yerleşmenin adını T. Özgüç (*DTCFD*, II/3 (1944), s. 408 vd.) Göndürle olarak düzeltmiştir. Ayrıca bkz. J. Mellaart, *AS*, IV (1954), s. 192, hrt. 3. nr. 15 (İTÇ) [Göndürlü h.]; S. Lloyd-J. Mellaart, *Beycesultan I*, s. 70, hrt. I. (Geç Kalkolitik) [Göndürler h.], s. 196/197, hrt. VI, nr. 205, (İTÇ₂) [Göndürler]; *Beycesultan II*, s. 75/76, hrt. nr. 205, (OTÇ) [Göndürler] olarak geçmektedir. Ayr. bkz. M. Özsait, *Anadolu Araştırmaları*, IV-V (1976-1977), s. 72 vdd.; *İlkçağ Tarihinde Pisidya*, s. 87 vd, nt. 129. Bugün adı Harmanören olarak değiştirilen Göndürle köyü, Isparta'nın 22 km kuzeydoğusundadır. Göndürle höyüğü ise, köyün 500 m. kadar batısında bulunmaktadır. Hrt. için bkz, nr. 16. Ne yazık ki höyük, her geçen gün biraz daha fazla tahrip olmaktadır.
- (5) H. A. Ormerod, *BSA*, XVIII (1911-1912), s. 80; K. Bittel, *Prähistorische Forschung in Kleinasien*, s. 125, haritada (nr. 58) yanlış olarak, Eğridir gölünün kıyısında, bugünkü Eğridir'in yerine yerleştirilmiştir.; S. Lloyd-J. Mellaart, *Beycesultan I*, s. 196/197, hrt. VI, nr. 206 (İTÇ₂). 1984 yılında bu kesimde yaptığımız araştırmalarda, bugünkü Büyükgökçeli (Büyükgöndos) köyünün 2 km. batısında, Isparta-Eğridir asfaltının 100 m. güneydoğusunda bir höyük bulduk. Bu, T. Özgüç'teki tanıma uyan (*DTCFD*, II/3 (1944), s. 408) *Findos* höyük olmalıdır.
- (6) Senirce ile ilgili olarak bkz. H. A. Ormerod, *BSA*, XVI (1909-1910), s. 89 vdd.; -XVIII 1911-1912), s. 80 vd., Lev. 5-7.; H. Frankfort, *Studies in Early Pottery of near East*, II, Liverpool, 1927, s. 65.; A. Goetze, *Handbuch der Altertumswissenschaft* III/3, 1 (1933), s. 30-31.; K. Bittel, *Prähistorische Forschung in Kleinasien*, s. 35 vd., 103, 112, 119., W. Lamb, *Archaeologia*, 86 (1937), s. 1 vdd.; -87 (1938), s. 217 vdd.; *AS*, W. H. Buckler, Manchester, 1939, s. 130 vdd.; K. Bittel, *Kleinasiatische Studien*, İstanbul, 1942, s. 176 vdd., Lev. 38 vdd.; T. Özgüç, *DTCFD*, II/3 (1944), s. 408 vd., nt. 5; Ayr. bkz. M. Özsait, *Anadolu Araştırmaları*, IV-V (1976-1977), s. 72 vdd.; *İlkçağ Tarihinde Pisidya*, s. 84-89.
- (7) Toplu bilgi için bkz. T. Özgüç, *DTCFD*, II/3 (1944), s. 408 vd., 412 vdd.; Ayr. bkz. S. Lloyd-J. Mellaart, *Beycesultan I*, s. 196/197, hrt. VI, nr. 203, (İTÇ₂); M. Özsait, *İlkçağ Tarihinde Pisidya*, s. 87 vdd, nt. 128. Arazi araştırmalarımızda Atabey ilçesinde bir höyük bulamadık, adı geçen buluntuların elde edildiği höyükde bilinmemektedir. Bu, yeni tespit ettiğimiz höyüklerden *Pamuklu*, *Karayuş* ya da *Yuğ* olabilir. Bunlar Atabey'den fazla uzak değildir. Bununla birlikte, şimdilik bu konuda kesin bir şey söylemek imkânsız görü-

luntu ve Isparta Ovasının bilinmeyen bir merkezinden çıkarılarak Berlin Müzesi'ne taşınan kapların da⁸ yardımıyla Isparta yöresindeki tarih öncesi kültürlerin açıklanmasına çalışılmıştır. Böylece, bu buluntular **Truva - Yortan** ve **Kusura** kazılarında ele geçen benzer örneklerle karşılaştırılmışlardır⁹.

Göller Bölgesinin en eski yerleşim merkezlerinin tespit edildiği bu kesimdeki araştırmalarımız henüz bilinmeyen daha birçok merkezin olduğunu ortaya koydu. Ayrıca, elde ettiğimiz sonuçlar mevcut bazı sorunlara da ışık tutmaya yardım etti. 1984 ve 1985 yıllarında Arkeolog Nesrin Özsait, Bakanlık Temsilcilerimiz Burdur Müzesi'nden Arkeolog Ali Harmankaya ve Arkeolog İlhami Öztürk ile birlikte Eğridir gölünün batısından başlayarak Kuleönü, Atabey, Bozanönü, Gönen ve İçdecik'in kuzeyini bir sur gibi çeviren Barla ve Senirkent dağlarının eteklerinden, güneyde Isparta - Afyonkarahisar yolunun Keçiborlu'ya kadar olan geniş depresyon alanını sistematik olarak araştırdık ve sekiz yerleşme yeri tespit ettik. Bunlardan **Aliköy**, **Kanlı**, **Kızıl**, **Pamuklu**, **Yuğ** ve **Karayüğ höyükleri**, konumları, bol ve çeşitli yüzey buluntuları vermesi yönünden büyük önem taşımaktadır. Geriye kalanlardan **Göndürle II** ve **Keçiborlu II**'nin geçici yerleşmeler olduğu anlaşılmaktadır. Bunlara bir de, 1944 yılı araştırmalarında görülerek yalnızca adı verilen **Gönen höyüğü** ekleyebiliriz (Resim : 16).

ALIKÖY HÖYÜK

Isparta'nın 8 km. kuzeydoğusunda, Aliköy'ün hemen yakınında tespit ettiğimiz höyüğün boyutları 150 m. x 100 m., ovadan yüksekliği de 7 m. kadardır. Üzerinde tarım yapılmakta ve meyve ağaçları bulunmaktadır. Bu nedenle tahribat oldukça fazladır (Resim : 1).

Höyükte yoğun bir İlk Tunç Çağ yerleşmesinin yanı sıra, **Çamur**¹⁰ ve **Kuruçay**¹¹ gibi Burdur bölgesi höyüklerinin Geç Kalkolitik Çağında gördüğümüz iri tutamaklar burada da vardır. Ayrıca, **Aliköy**'de dikey ip delikli tutamakların daha kaba ve büyük şekilleriyle de karşılaştık. Kera-miklerin çoğunluğu kalın, kahverengi ve kırmızı boya astarlıdır. Az sayı-

nüyor. Ancak, bölgedeki araştırmalarımızı da henüz düşündüğümüz şekilde sonuçlandırmış değiliz.

(8) K. Bittel, *Kleinasiatiscche Studien*, s. 176.

(9) Toplu bilgi için bkz. T. Özgüç, *DTCFD*, II/3 (1944), s. 413 vdd.

(10) M. Özsait, *Anadolu Araştırmaları*, IV-V (1976 - 1977), s. 82; -IX (1983), s. 138, Lev. VI, 23; aynı tip tutamakları *Eğneş höyüğü* de bol olarak bulduk, bkz. *Anadolu Araştırmaları*, IX (1983), s. 136, Lev. II, 5 - 7, XIV, Resim : 10.

(11) M. Özsait, *Anadolu Araştırmaları*, IV-V (1976 - 1977), s. 82, Lev. VI, 37, XXX, Resim : 25. Ayr. bkz. *İlkçağ Tarihinde Pisidya*, s. 79, Lev. XX, Resim : 79.

da bulduğumuz kurşuni renkli keramikler, kırmızı renklilere oranla daha iyi bir teknik göstermektedir (Resim : 2).

KANLI HÖYÜK

Isparta'nın 7 km. kuzeydoğusunda, Isparta - Eğridir asfaltının da 25 m. doğusunda tespit ettiğimiz höyüğün boyutları 150 m. x 250 m., ova-
dan olan yüksekliği de 2 m. kadardır. Üzerinde tarım yapılan höyük çok tahrip olmuştur (Resim : 3).

Yüzey buluntuları burada, kuvvetli bir İlk Tunç Çağ yerleşmesinin yanı sıra, Erken ve Geç Kalkolitik Çağ yerleşmelerinin de varlığını göstermektedir. Birkaç koyu kurşuni ve siyah renkli parçanın dışında, keramiklerin tümü kalın kırmızı boya astarlıdır (Resim : 4).

KIZIL HÖYÜK

Isparta'nın kuzeydoğusundaki Kuleönü köyünün 1.5 km. kuzeydoğusunda, Bayat köyünün 1.8 km. güneydoğusunda tespit ettiğimiz höyüğün boyutları 100 m. x 150 m., ovadan yüksekliği de 1 m. kadardır. (Resim : 5).

Burada oldukça yoğun bir İlk Tunç Çağ yerleşmesine tanıklık eden keramiklerin yanında, Erken Kalkolitik Çağ özelliklerini de gösteren bazı parçalar bulduk. Bölge höyüklerinin yöresel özelliklerinden olan iri, dikey ip delikli tutamakları da bulunan çömlek parçalarına rastladık (Resim : 6). Genellikle ince taşıcıklı, saman katkılı, iyi perdahlanmış ve iyi pişirilmiş olan keramiklerin büyük bir bölümünü kırmızı boya astarlılar oluşturmaktadır. Ayrıca, höyük yüzeyindeki obsidyen ve çakmaktaşı dilgiler de bulunmaktadır¹².

PAMUKLU HÖYÜK

Isparta'nın 25 km. kuzeydoğusunda, Atabey'in 5 km. güneydoğusunda ve Pembeli köyünün de 300 m. kadar güneybatısında tespit ettiğimiz höyüğe, köyün eski isminden dolayı **Pamuklu** adını verdik.

Barla dağının güney eteklerinde oluşan ovanın hakim yerinde bulunan höyüğün boyutları 150 m. x 125 m., yüksekliği de 7 m. kadardır (Resim : 7).

Yüzey buluntuları, kuvvetli bir İlk Tunç Çağ yerleşmesine işaret etmektedir. Höyüğün gerek tarım, gerekse tarla açmak amacıyla tahrip

(12) Çalışmalarımız sırasında, çok iyi tanıdığı bu bölgenin incelenmesinde bize büyük yardımlarda bulunan Sayın Arkeolog Ali Harmankaya'ya ne kadar teşekkür etsem azdır.

olan kısımlarında Geç Kalkolitik Çağa tarihlenen iri tutamaklar ile Erken Kalkolitik Çağa ait monokrom keramikler bulduk. Genellikle ince taşcıklı, saman katkılı, iyi perdahlanmış ve iyi pişirilmiş olan bu keramiklerin tümü kırmızı boya astarlıdır (Resim : 8).

YUĞ HÖYÜK (BOZANÖNÜ)

Isparta'nın 12 km. kuzeyindeki Bozanönü köyünün hemen kuzeydoğusunda tespit ettiğimiz höyüğe yerel ismi olan **Yuğ** adını verdik. Bugün birkaç köy evinin de üzerinde bulunduğu yerleşmenin yaklaşık olarak boyutları 80 m. x 100 m., yüksekliği de 4 m. kadardır (Resim : 9).

Höyük yüzeyindeki keramikler burada bir İlk Tunç Çağ yerleşmesi yanında, Kalkolitik Çağ yerleşmesinin de varlığını kanıtlamaktadır. Özellikle Erken Kalkolitik Çağa ait monokrom keramikler iyi bir teknik gösterirler. Çok az gri-siyah keramiğin yanında, kırmızı boya astarlı parçaların fazla olduğu görülmektedir. Parçaların çok büyük bir bölümü küçük çaplı kase ve çömleklere aittir (Resim : 10). Az sayıda keramik üzerinde yiv ve çizgi bezek kullanılmıştır. Yine burada da büyük çömleklere ait iri, dikey ip delikli tutamaklara rastladık. Ayrıca, diğer höyüklerde olduğu gibi, obsidyen ve çakmaktaşı dilgiler de bulduk.

KARAYUĞ HÖYÜK

Kuleönü - Senirce ve Bozanönü üçgeninin hemen kuzeyindeki ovada çok geniş bir yayılım alanı olan doğal bir yükselti (929 m.) üzerinde tespit ettiğimiz höyüğe yöresel isminden dolayı **Karayuğ** adını verdik.

Bozanönü köyünün 4 km. kuzeyinde, Senirce'nin 4.2 km. kuzeydoğusunda ve Atabey'in de 8 km. kadar güneybatısında yer alan **Karayuğ**'un boyutları 200 m. x 300 m., ova yüzeyinden olan yüksekliği de 4 m. kadardır (Resim : 11).

Höyükte, kuvvetli bir İlk Tunç Çağ yerleşmesine tanıklık eden keramiklerin yanı sıra, az sayıda monokrom Erken Kalkolitik Çağ keramiği bulduk. Tümü kırmızı boya astarlı olan keramiklerin hamurları minik taşcıklı ve saman katkılı olup iyi perdahlanmış ve iyi pişirilmişlerdir (Resim : 12).

GÖNDÜRLE II

Bu günkü Harmanören (eski Göndürle) köyünün 1.5 km. güneydoğusundaki Tavşantepe (1014) doğal yükseltisinin kuzey eteklerinde (Resim : 13), oldukça geniş bir alanda, zayıf bir İlk Tunç Çağ yerleşmesine işaret eden keramikler bulduk. Geçici olarak yerleşildiğini düşündüğümüz bu yerde ayrıca birkaç geç devir parçası da bulduk. Keramiklerin kalitesi iyi ve hepsi kırmızı boya astarlıdır (Resim : 14).

KEÇİBORLU II

Keçiborlu ilçesinin 3 km. güneydoğusunda, Keçiborlu I¹³ höyüğünün 600 m. doğusundaki tarlalar içinde, fazla geniş olmayan bir alanda, az sayıda İlk Tunç Çağ keramiği bulduk. Bunların geçici olarak kullanılan bir yerleşmeye işaret ettiklerini sanıyoruz.

GÖNEN HÖYÜK

Gönen köyünün 2 km. güneyinde, deniz yüzeyinden 960 m., ova yüzeyinden 4 m. kadar yükseklikte olan bir doğal tepe üzerinde¹⁴, az sayıda bulduğumuz keramikler (Resim : 15), burada bir İlk Tunç Çağ yerleşmesinin varlığını ortaya koymuştur. Ayrıca, bunların yanında M. Ö. I. binyılına ait kırmızı astar üzerine siyah boya bezekli keramikler de bulunmaktadır.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz : Isparta'nın kuzeyindeki alanda bulup incelediğimiz merkezlerin buluntuları genel hatları ile birbirine benzerdir. Bu yerleşmelerde gördüğümüz keramiğin % 90'ı kalın kırmızı boya astarlı, kalanı kurşuni - siyah renklidir. Keramikler üzerinde yiv, oluk ve çizgi bezekler yanında, kabartmalar da görülmektedir. Tutamaklar oldukça çeşitlidir. Bunlar arasında, geniş kase ya da çömleklere ait parçalar üzerinde, ağız hizasında üçgen şeklindeki ip delikli tutamaklar en yaygındır. Bu tutamaklar genellikle dikey olarak kullanılmıştır. Ayrıca makara, şerit ve ilmik kulp taşıyan parçalar da bulunmaktadır. Bunların yanında Burdur yöresindeki höyüklerde çokça rastladığımız ve genellikle Geç Kalkolitik Çağa tarihlenen iri tutamaklar burada da yaygındır.

Geniş anlamda aldığımız Isparta ovası buluntuları, batıda Kusura, Dinar, doğuda Seydişehir ve güneybatıda Burdur yöresi höyüklerinde paraleller bulmaktadır.

Gördüğümüz bir diğer özellik de burada işaret ettiğimiz höyüklerin hepsinin İlk Tunç Çağ içinde terkedilmiş olmalarıdır. Bunlardan **Aliköy, Pamuklu, Yuğ** höyüklerine Roma Çağında yeniden yerleşilmiştir. Yüzey buluntularından bu yerleşmelerin kuvvetli olmadığı anlaşılmaktadır.

(13) S. Lloyd(J. Mellaart, *Beycesultan I*, s. 196/197 hrt. VI, nr. 198 (İTÇ₂).

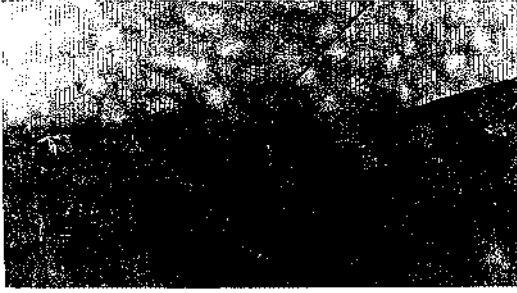
(14) Bölgede 1944 yılında *Kapalıin* kazısını yapan Şevket Aziz Kansu, Muzaffer Şenyürek ve İsmail Kılıç Kökten'den oluşan heyet, *(Belleten, IX/34 (1945), s. 282* Senirce - Bozanönü ovasında, su basmasından dolayı, araştırma yapamaz. Bu arada Gönen yöresinde gördükleri geniş yayılım alanı olan bir höyüğün literatürde adının geçmediğinden hayretle söz ederler ve ayrıca «bu yerleşmelerin mevkilerinin bir harita ile coğrafi durumuna uygun olarak tespiti hayırlı bir iş olacaktır» ifadesini kullanırlar. Biraz geç olmakla birlikte, biz, rahmetli hocalarımızın bu dileklerini, kısmen de olsa, yerine getirenin mutluluğunu duymaktayız.

Resim : 1 — Aliköy Höyük

Resim : 2 — Aliköy Höyük
keramiklerinden
örnekler

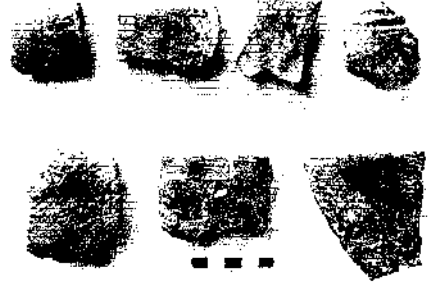
Resim : 3 — Kanlı Höyük

Resim : 4 — Kanlı Höyük
keramiklerinden
örnekler

Resim : 5 — Kızıl Höyük

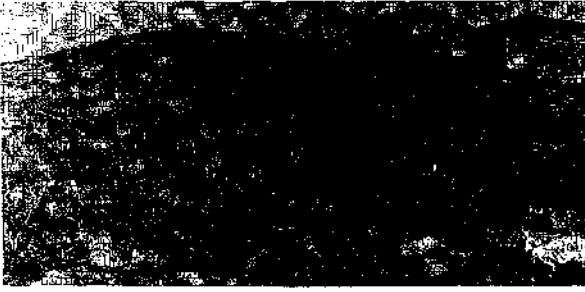
Resim : 6 — Kızıl Höyük
keramiklerinden
örnekler

Resim : 7 — Pamuklu Höyük

Resim : 8 — Pamuklu Höyük
keramiklerinden
örnekler

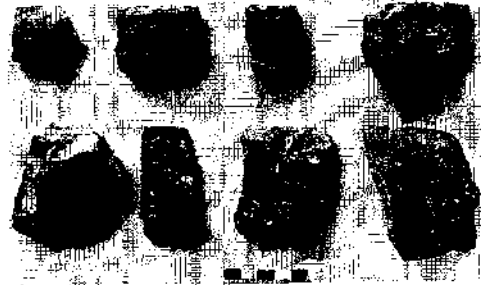
Resim : 9 — Yuğ Höyük

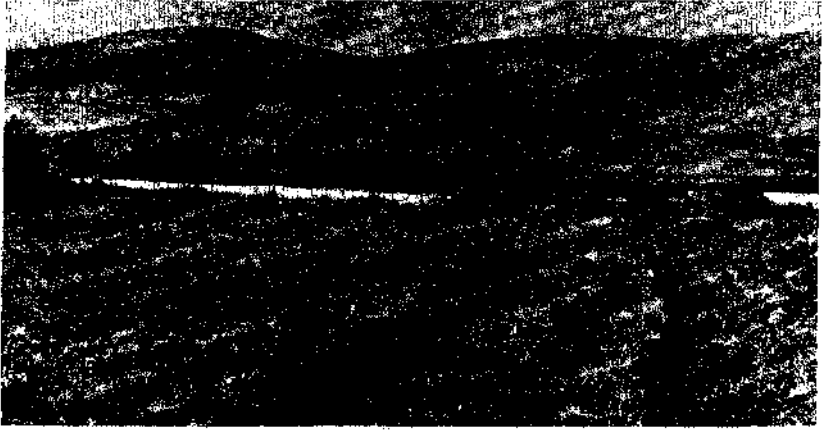
Resim : 10 — Yuğ Höyük
keramiklerinden
örnekler

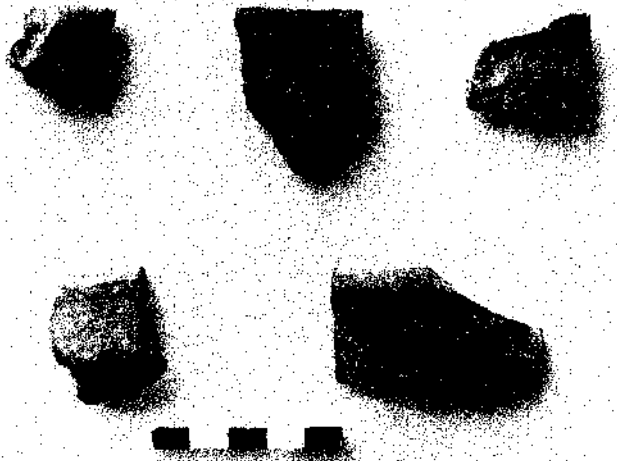
Resim : 11 — Karayuğ Höyük

Resim : 12 — Karayuğ Höyük
keramiklerinden
örnekler

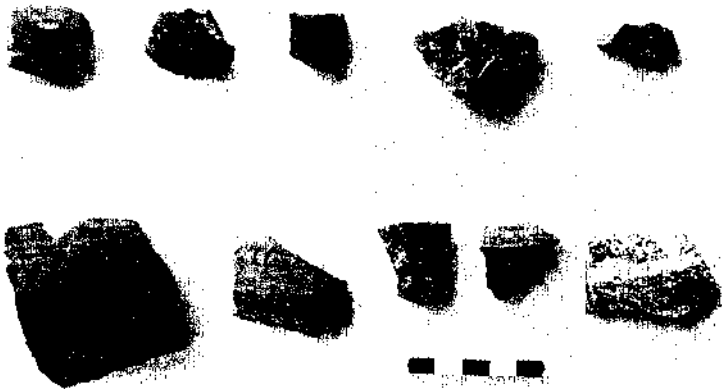

Resim : 13 — Göndürle II Höyük

Resim : 14 — Göndürle II Höyük keramiklerinden örnekler

Resim : 15 — Gönen Höyük keramiklerinden örnekler

HACILAR NEKROPOLÜNÜ ARAMA ÇALIŞMALARI

, Refik DURU *

1984 yılında Hacılar nekropolünü saptamak amacıyla yaptığımız başvuruya, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün olumlu yanıtı üzerine, 17 Temmuz-30 Temmuz 1985 tarihleri arasında Hacılar kazı yeri civarında, kısa süreli bir araştırma yaptık. Kuruçay Kazı Kurulunun yönettiği çalışmalarda, önce Hacılar'da 1960-65 yıllarında kaçak kazılar yapan ve eski eser ticaretini yönetenlerle görüşülmüş, onların kazdıkları tarlalar saptanmış ve bu tarlaların sahipleriyle anlaşarak, sondaj çalışmalarına geçilmiştir. Bu konularda Hacılarlılardan gördüğümüz yakın ilgi ve kolaylıkları teşekkürle anmak isterim.

Araştırma ve sondajlara, köylülerin bir zamanlar yüzlerce kap ve insan figürini çıkarttıkları, onların söyleyişi ile «Çuvallar dolusu mal çıkarttıkları» en verimli iki tarlada başladık (Resim : 1). Açtığımız ilk üç çukur 10x3 m. boyutunda idi. İlk 50 cm. lik toprak, makinalı tarım nedeniyle karışmış durumda idi ve yıllarca bu tarlalarda boyalı çanak çömlek toplandığından, fazla da buluntu vermiyordu. Daha aşağılarda, sondaj yaptığımız alanların bazı kesimlerinin kazıldığını belirten izlere rastlandı ve -2 m. derinliklere kadar inildi. Bu arada boya bezemeli Hacılar Erken Kalkolitik Çağ boyalılarına oldukça bol sayıda rastlandı. 1. ve 3. çukurlarda 2.10 m. ve 1.90 m. derinliklerde, kırmızı ve kirli sarı renk boyalı kireç tabanlar bulundu. Boyalı tabanlar, büyük bir olasılıkla Hacılar'da 1960 kazı mevsiminde saptanan Akeramik yerleşmelerin benzeriydi ve Akeramik yerleşmenin buralara kadar ilerlemiş olduğunu göstermesi bakımından önemliydi. Ancak bu tabanlar düzeyinde keramik bulduğumuzu hemen eklemek istiyorum. 2. çukurda -1.30 m. de duvar temeline benzeyen bazı taş dizileri bulundu. Belirli bir plan vermeyen bu taş sıralar 20 m. uzunlukta idi ve hangi çağda yapıldıklarına dair bir kanıt bulunamadı. Bu üç çukurda ana toprağa erişildi ve bırakıldı. Daha sonra kazı yerini batı-kuzey ve doğudan çeviren tarlalarda 10 yerde sondaj yaptık. Bunlarda da bir kaç boyalı parçadan başka şey bulunmadı. Sondajlarda keramik parçaları dışında küçük buluntu olarak, üç kemik iğne ile kireç taşından yapılmış üç silindirik boncuk tanesi ele geçti. Çukurlarda

(*) Prof. Dr. Refik DURU İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı Başkanı Fen PTT İSTANBUL

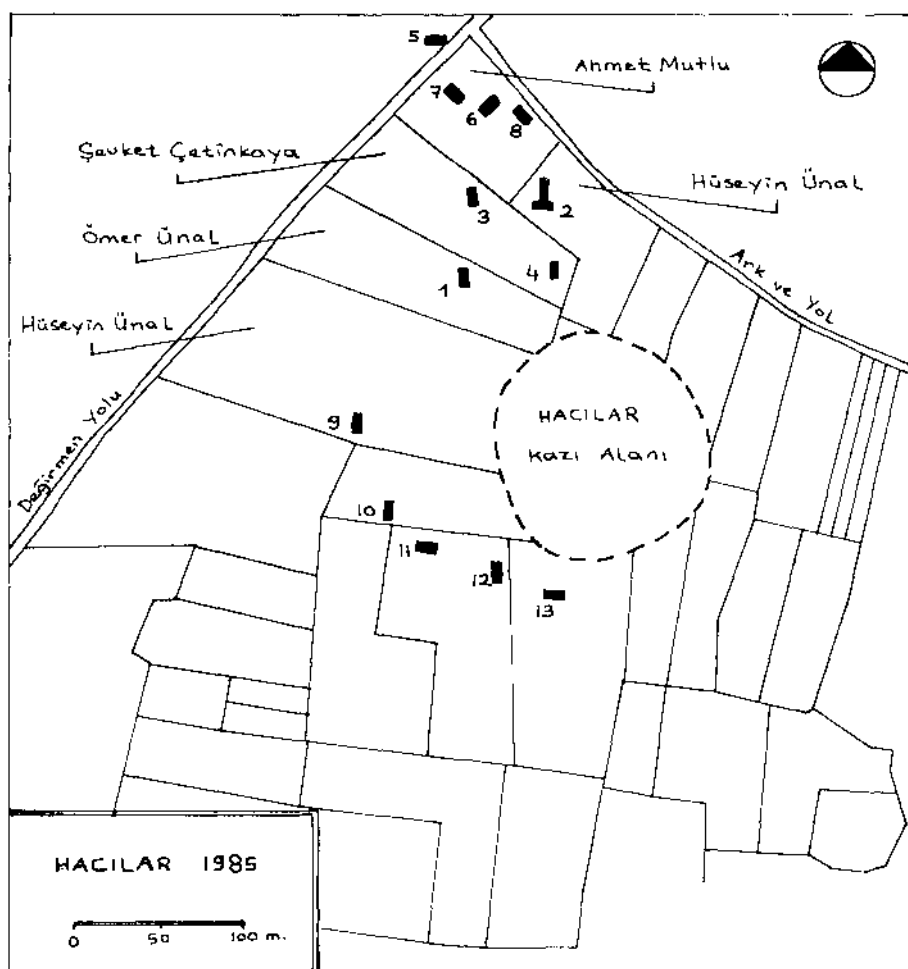
tüm ya da tüme yakın kap kaçak ve figürinlere ait hiç bir parça bulunmadığı gibi, mezarlara ait olabilecek insan kemiği de yoktu. Daha önce kazılmamış alanlarda çalışılmış ve köylülerin indiklerini söyledikleri derinliklere inilmiş olmasına karşın hiç bir mezar ve buluntuya rastlanmaması garipti. Kazımızda çalışan ve daha önce kaçak kazıları yapmış veya yürütmüş olanlar da bu duruma şaşırılmış görünüyorlardı. Onlar yemin ederek, bizim kazdığımız yerlerde veya onların hemen yakınında «mal» çıkarttığını söylüyorlardı. Saatler boyu bu konuda anlatılanları dinledik. Büyük bir çoğunluğunun doğru söylediğine inandık. Ama aynı zamanda artık bu tarlalarda hiç bir eser olmadığına da emin olduk.

Hacılar'daki çalışmalar bittikten sonra, Burdur İli ve Müzesi'nin kayıtlarını, daha sonra Ankara'da Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü arşivini taradık. Hacılar olayları ile ilgilenen gazetecilerle İstanbul'da konuştuk, onların arşivlerini inceledik, Kapalıçarşı'da bazı kişilerle ve İstanbul'da özel kolleksiyon sahiplerinden bazıları ile uzun uzun konuştuk ve tartıştık. Bütün bu arazi ve arşiv çalışmaları ve araştırmaları sonunda bizde oluşan kesin kanı odur ki, köylülerin eser çıkarttıkları ve bizim de sondajlar yaptığımız tarlalarda, hiç bir çağda Hacılar yerleşmesiyle ilgili bir nekropol yoktu. Ancak bu tarlalardan, büyük gruplar halinde kap kaçak ve insan figürinlerinin çıktığı da doğrudur. O halde nasıl oluyor nekropol olmayan bir alanda, bir zamanlar bu kadar çok sayıda eser bulunuyor da, biz düzenli ve geniş ölçekli kazılar yaptığımız halde, hiç bir eser bulamıyorduk? Olayları, belgeleri ve kazı sonuçlarıyla Hacılar'dan geldiği söylenen ve İstanbul'da piyasaya sürülmüş olan eserleri inceledikten sonra, ortaya şöyle bir durum çıkıyordu. 60 lı yılların hemen başında, Hacılar'lı bazı kişiler tarlalarında buldukları eserlerin büyük paralarla satıldığını görünce bunların sahtesini de yapıp satmağa koyulmuşlardı. Burdur'daki resmi çevrelerin kaçak kazıları yakından izleyip gerekli önlemleri alması da bu yola girmelerinde kuşkusuz önemli bir etkendi. Bilindiği gibi sahte eserleri toprağa gömüp bir süre orada tutmak, eski süsü vermek, bunların pazarlanması sırasında önemli avantajlar sağlamaktadır ve bu çok kullanılan bir yöntemdir. Hacılar'lı bazı yurttaşlarımız da evlerinde yaptıkları sahte eserleri bir süre toprağa gömüyorlardı. Nitekim bu hususu, kazımızda çalışan bazı işçiler bize anlatmışlardı. Sahte kap kaçak ve figürinler uzun süre başarılı bir biçimde pazarlanmış, İstanbul ve bazı Avrupa eski eser pazarlarında favori eser niteliğini korumuştur. Biz eminiz ki, bu işler uzun zaman, Hacılar'lıların da çok büyük kısmı tarafından bilinmiyor ve olaylar isinleri bizce bilinen 3-4 kişi tarafından yürütülüyordu. Bir köylünün bu gömme işinden tamamen habersiz olarak bir rastlantı sonucu eserleri bulması üzerine, yine bu işlerin iç yüzünü bilmeyen Hacılar'lılar, kapların gömüldüğü tarlaların

altını üstüne getirerek bunları çıkartmışlardı. Olayların resmi makamlarca öğrenilmesi ve gazetelere yansması, bir nekropolün yağma edildiği biçiminde olmuş, bu iş köylülerce de eserlerin gerçekliğine bir kanıt olarak kullanılmış ve yeni önlemler alınmaya kadar, sanırım 1965 yılına kadar, bu faaliyet sürmüştür. Yani olaylar bir iki eski eser satıcısı ve kaçakçısının düzenledikleri bir oyundur. «Yağma Olayı» kamu oyuna çarpıcı biçimde sunulunca, tüm devlet organları işin üzerine gitmiş ve kaçak eser çıkartma (?) işiyle beraber, sahte eser yapıp satma da engellenmiştir. 1971 yılında İngiltere’de bazı Hacılar eserlerinin, «Thermoluminisence» yöntemiyle kesinlikle sahte olduklarının belgelenmesi ile hem Hacılar eserleri üzerindeki büyük istem sona ermiş hem de «Hacılar Nekropolü’nün yağma edilmesi olayları (?)» sona ermiştir.

Arkeoloji literatürüne kadar girmiş olan «Hacılar Nekropolü» nün gerçek dışı olduğu kanımızca kesindir. Olaylarda aydınlatılması gereken bazı karanlık noktalar daha bulunmaktadır. Bizim bu yıl yaptığımız saptamaların bazı özel koleksiyonerler ve hatta müzeler tarafından şüpheyle karşılanacağını ve tepkiler çekeceğini iyi biliyoruz. Gelecek eleştirileri karşılamak için 1986 yılında da hem Hacılar’da hem de İstanbul, Ankara ve Burdur Müzelerindeki Hacılar eserleri üzerinde çalışmalar yapacağız. Ancak şimdiden söyleyebilirim ki; kazılarda çıkan ve gerçekliğinde en küçük şüphe bulunmayan boyalı parçalarla müzelerde ve koleksiyonlarda saklanmakta olan boyalıları arasında çok büyük farklılıklar tarafımızdan saptanmıştır. Bu konuda son sözümüzü 1986’da söyleyebileceğiz.

1985 çalışmalarımızda bize gerekli izni, parasal desteği, resmi yazışmalardan yararlanmayı sağlayan Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Burdur Müzesi Müdürlüğü, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürlüğü yetkilileriyle bu konularda bana yardımcı olan tüm kişi ve kuruluşların yöneticilerine teşekkür borçluyum.

Resim: 1 — Hacılar kazı yeri ve çevresinde yaptığımız sondajlar

A GROUP OF PROJECTILE POINTS FROM CAN HASAN III

Kathryn Ann ATAMAN*

This paper will discuss a group of projectile points from the Neolithic site of Can Hasan III, located near Karaman in Konya (see Figure 1). The site is one of a group of three mounds; Can Hasan I, which has also been excavated, is primarily Chalcolithic and Can Hasan II, which later in date, has not. Can Hasan III was excavated over three seasons in 1969 and 1970 by the British Institute of Archaeology at Ankara and the project was directed by Dr. David French.

Mainly due to the careful excavation methods used at the site, including water sieving, the chipped stone assemblage is quite large; there are over 70,000 pieces and of these approximately 3500 are tools. The largest single tool category is projectile points with over 1000 complete pieces and fragments, suggesting that hunting may have had a relatively important place in the economy of this site. I am going to present a small group of these projectile points which are unusual because they have markings scratched or incised on their ventral surfaces (see Figure 2 for examples). They are quite intriguing and in this paper I am going to describe some of the information I have been able to learn about them using experimental techniques as well as more traditional methods.

The points on which these markings are incised are, as are most of the points from Can Hasan III, made on obsidian blades which have pressure-flaking over most of the dorsal surfaces and which often have a small bit of flaking on the stem tip of the ventral faces, leaving a flat surface in the center of the ventral surface suitable for incising. The points are generally small, 3-4 cm. in length and usually about 5 cm. thick. They are often leaf-shaped with a slight stem. There are about 35 pieces in the assemblage on which this deliberate incising has been noted. Almost all of these are points or fragments of points. Most of the pieces were found either in the topsoil or in disturbed contexts and cannot be confidently placed in the chronological sequence which has been established for the site, but (except for one intrusive pit of the Islamic

(*) Kathryn Ann ATAMAN Institute of Archaeology 31-34 Gordon Sq. London WCLH 0PY ENGLAND

period) all the material on the site is dated of the early Neolithic (French et al. 1972).

The chronological sequence runs from Phase 1 on the top of the mound, to Phase 6, the earliest level excavated. Only four pieces with incised markings were found in contexts ascribed to phases in the sequence. All were from Phase 2. No incised pieces were excavated from Levels 3-6, but all we can confidently say is that these pieces were present in the deposits from at least as early as Phase 2 and were present possibly until the end of the occupation of the site.

The distribution of these over the site shows no area of heavy concentration. They appear to be relatively evenly distributed. Microscopic examination at x100 and experimental replication of the markings shows that the incising was done before the points were finished. The flake scars on the ventral surfaces of the points interrupt the incising in the instances where the markings intersect the flake scars. This pattern was observed in all the cases examined. Experimental replication shows that even when an effort is made to control the incising to stop just at the edge of the flake scar, the scratch is seen (under the microscope) to extend over the edge onto the scar. This evidence suggests that the markings must have been made before the points were deposited.

By comparison of archaeological and experimental incising on obsidian it was also determined that the tools used to make these markings were made, not of metal or obsidian, but of a coarse-grained stone, harder than obsidian, probably a rough flint or chert possibly made into tool with a blunt point, such as a burin or a piercer. Plate 1a shows a scratch made with an unretouched flake of fine flint, Plate 1b shows a scratch made with a dihedral burin of very coarse flint, and Plate 1c, a scratch on one of the archaeological pieces. Bluntly pointed tools of coarse materials were found in the assemblage at Can Hasan III but have not yet been examined to determine whether they could provide any further information.

Next the meaning or function of these markings must be considered. Were they purely decorative? Do these markings represent signs from primitive writing system or did it have a religious or magic function possibly connected with hunting? Were they some kind of ownership or identifying marks? We will probably never know the answer to these questions but we can eliminate a few possibilities and get some insights into the problem by looking at other archaeological examples of similar markings and by looking at the practices of modern people in traditional societies.

In order to understand this however, first the function of the tool must be determined. I have called these pieces projectile points typologically this is their traditional, morphological classification. Were they however, actually used as projectiles, or were they even used at all?

Several recent studies have looked at the impact fracture patterns and use-wear traces on points hafted and shot as arrows (Barton and Bergman 1982, Bergman and Newcomer 1983, Fischer, Hansen and Rasmussen 1984). This work has mainly been done on flint points and mainly on Upper Palaeolithic forms. Because the points from Can Hasan may have broken differently from those described in these studies, being made of obsidian rather than flint and being of quite different morphological types, it was necessary to conduct a set of experiments using experimental pressure-flaked replicas in obsidian of the Can Hasan III points. These experimental points were hafted and shot with a short draw bow at a distance of about 6 m. into target of meat and bone, wood, and earth and include a total of about fifteen points. Despite their morphological differences from the flint points of the earlier experiments the obsidian points exhibited the same general fracture patterns.

These fracture types include a simple snap (see Figure 2c) often occurring near the tip or the stem of the point but also in the middle. This may be related to the profile of the point combined with its thickness. The points from Can Hasan III are relatively thick and though obsidian is more brittle than flint and though the obsidian points seem to have shattered completely more often than flint points do, several pieces showed little or no damage.

The second type of fracture is a fluting fracture (see Figure 2a) which removes an elongated parallel-sided flake from either surface of the point and the third is called a burin-type fracture because it removes an elongated flake from either edge and leaves a facet which resembles that left by striking a burin blow. The last type (see Figure 2d) may be initiated either from the tip, which is the first point of impact or from a fracture on the interior of the piece running either towards or away from the original point of impact.

The first fracture type, the snap fracture, cannot be considered as necessarily indicative of use as a projectile. Trampling or accidental breakage during manufacture could cause a similar break, but the other two types have only been observed as a result of impact. All three types of fractures are common on the points from Can Hasan III, including the incised pieces. Even when these macroscopic breakage patterns cannot

be observed (the points do not always break even when they pass through meat and hit bone), microscopic traces can sometimes be seen at magnifications of x100 or more.

Characteristically, these traces consist of striations (see Plate 2) oriented parallel to the axis of the point and are located near the tip, on high spots on the surface of the point and on the edges of fractures. The striations are probably caused by bits of the points breaking off at the point of impact and being scraped along the surface as the point penetrates its target. By looking at the breakage patterns and microscopic wear traces on the incised pieces from Can Hasan III, it can be seen that they are not different from the other points at the site, they were not reserved as symbols or talismans, they were actually used as projectiles.

The motifs themselves do not reveal much of further interest. None of the markings appear to be repeated though we have more than 30 examples. Some are similar to each other but none are exactly alike. Only two seem to have any naturalistic representation, one of which resembles a tree or plant (see Figure 2b). Many include triangles and groups of angled lines but of themselves do not immediately suggest any particular meaning.

There appear to be few other sites with comparable examples; I know of no other examples in Turkey. There are some similar «signs» on pottery, figurines, spindle whorls and other objects dating the later Neolithic in southeastern Europe which has been ascribed to a local «proto-alphabet» (Winn 1981). Though the actual markings bear some resemblance to the incised markings on the points from Can Hasan, since there is no repetition of the markings on the Can Hasan points, the possibility that the markings represent a formal symbolic system seems unlikely. Also the contexts of the two groups of objects are quite different and it is hard to imagine a relationship between these two phenomena.

Since these incised pieces appear to be hunting weapons however, we might find that the hunting tools of other prehistoric cultures could provide the closest parallels. In the Upper Paleolithic, in France and elsewhere, there are numerous incised bone and antler points, spearheads and harpoons. In most cases however, the markings on these appear to be decorative and not individual markings which could have symbolic meaning.

The closest archaeological parallel I could find seems to be incising slate projectile points from prehistoric sites in Alaska dating to the first millennium A.D. (Clark 1970). The remoteness of this material

both in time and space from Can Hasan III and the fact that it derives from prehistoric sites from which there is no recorded explanation of this phenomenon means we know more of the meaning of those pieces than we do of the Can Hasan pieces and their existence tells us little more than the fact that in various cultures when non-flint points were in use, they were sometimes incised.

Ethnographic data can provide explanations for similar phenomena which may suggest some further possible interpretations of these markings but there is no way to test their validity, they can only remain possibilities. In the late nineteenth century some groups of Bering Strait Eskimos in North America, to whom hunting was traditionally the primary method of food procurement, were often observed to place markings or symbols on bone, antler, horn, and ivory points, spearheads and harpoons to denote the totem, which is a protective and descriptive symbol (usually an animal) of the clan or group within the tribe to which they belong. These markings have a slight resemblance to the animal which they are said to represent but could probably not be identified without informants (Nelson 1971). Weapons on which these markings were placed were believed to take on some of the characteristics of the animal involved, and to be especially efficient at hitting and killing the target.

Although this is an appealing explanation for the markings on the points from Can Hasan, it seems unlikely that they could be clan symbols because there is no repetition of design and one might expect that within a small community such as Can Hasan III there could only be a few sub-groups such as clans at any one time. The connection between the designs and hunting however, is certainly possible and plausible.

Another ethnographic example is that of the San Bushmen of the Kalahari in Africa who decorate their arrows with bands of red paint in parallel bands near the end of the arrowshaft (Clark 1977) and vary the shape and size of metal arrowheads and hafting methods to denote individuality and ownership (Weissner 1983). Some of these tribes also occasionally engrave their metal arrowheads with circles, short parallel lines and v-shaped markings. These are casual markings with no formal significance. When asked why they marked the arrows, in one study said it was because it was beautiful, lucky, or that they did it when they were entertaining others who were watching arrows being made (Weissner 1983: 265).

Finally, all we can really conclude about the incised points which were discarded near the end of the occupation of Can Hasan III is that

they were used as projectiles and that the markings on the pieces are likely to be related to individuals and not to groups within the village but their meaning could be casual, related to the function of the tool, that is hunting, or could identify the maker or owner of the tool and of course other possibilities must also exist.

Acknowledgements

This project was assisted by funds from the Central Research Fund and the Gordon Childe and Margary Bequest Funds of the Institute of Archaeology, both of the University of London. I would like to thank Chris Bergman and Mark Newcomer for their help in the completion of the project. The drawings were made by Christine Wilson.

REFERENCES

- Barton, R. N. E. and C. A. Bergman
 1982 Hunters at Hengistbury : Some Evidence from Experimental Archaeology. *World Archaeology* 14 (2), pp. 237-248.
- Bergman, C. A. and Newcomer, M. H.
 1983 Flint Arrowhead Breakage : Examples from Ksar Akil, Lebanon. *Journal of Field Archaeology* 10, pp. 238-243.
- Clark, J. D., J. Phillips, and P. S. Staley
 1977 Interpretations of Prehistoric Technology from Ancient Egyptian and Other Sources. Part II : Prehistoric Arrow Forms in Africa as Shown by Surviving Examples of the San Bushmen. *Paleorient* 2 pp. 323-388
- Clark, D. W.
 1970 Late Katchemak Tradition at There Saints and Crag Point, Kodiak Island, Alaska. *Arctic Anthropology* 6 (2), pp. 73-111.
- Fischer, A., P. E. Hansen, and P. Rasmussen
 1984 Macro and Micro Wear Traces on Lithic Projectile Points, Experimental Results and Prehistoric Example. *Journal of Danish Archaeology* 3 pp. 19-46.
- French, D. H., G. C. Hillman, S. Payne and R. J. Payne
 1972 Excavations at Can Hasan III, 1969-1970. in *Papers in Economic Prehistory*, ed. E. S. Higgs. Cambridge, University Press.
- Nelson, E. W.
 1971 (originally published 1899) *The Eskimo about Bering Strait*. Johnson Reprint Corporation. New York.
- Payne, S.
 1972 Can Hasan III, the Anatolian Aceramic and the Greek Neolithic. In *Papers in Economic Prehistory*, edited by E. S. Higgs. Cambridge, University Press.
- Weissner, P.
 1983 Style and Social Information in Kalahari San Projectile Points. *American Antiquity* 48 (2) pp. 253-276.
- Winn, S. M.M.
 1981 *Pre-writing in Southeastern Europe , the Sign System of the Vinca Culture ca. 4000 B. C.*, Western Publishers, Calgary.

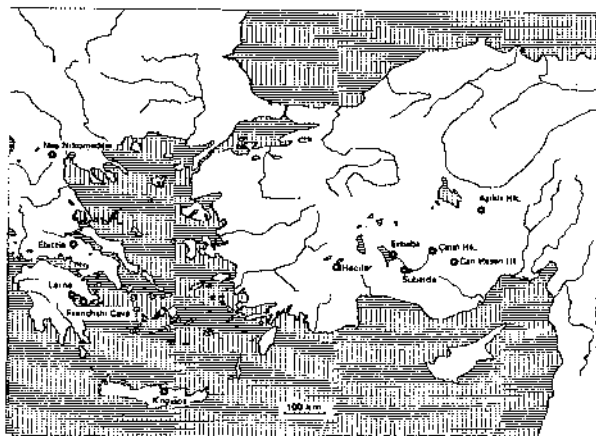

Fig. 1 — Neolithic Sites in the Eastern Mediterranean (after Payne 1972)

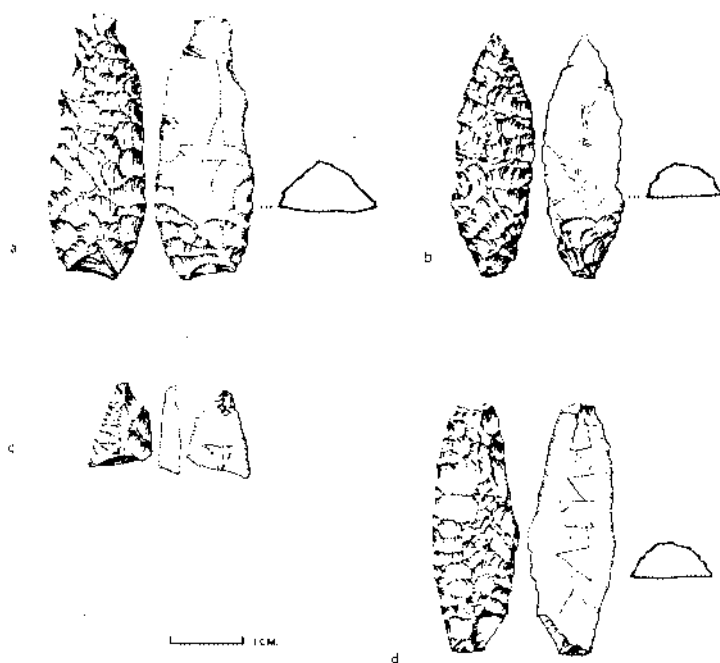

Fig. 2 — a - Incised point from 49 FO 88 with fluting fractures
 b - Incised point from 48 L (Trials 68)
 c - Incised point tip from 49 FO61W with snap and fluting fractures
 d - Incised point from 48 M (Trials 90) with burin-type fractures

Fig. : 3a — Scratch made experimentally on
obsidian with an unretouched fine
flint blade, original magnification x100

Fig. : 3c — Scratch on an archaeological obsidian
point, original magnification x 100

Fig. : 3b — Scratch made experimentally on
obsidian flake with a dihedral burin
made of coarse flint original
magnification x100

Fig. : 4 — Striations on archaeological obsidian
point interpreted as caused by impact,
original magnification x100

ELAZIĞ VE PAMUKKALE MÜZELERİ ÇALIŞMALARI

Ann MURRAY*

Bu rapor Norşuntepe'den getirilmiş olan ve Elazığ Müzesi'nde bulunan 2. binyıla ait keramik malzeme üzerinde 21-27 Kasım 1985 tarihleri arasında yapmış olduğum çalışmaya ve Beycesultan serisinin son cildinde yayınlanacak olan ve Beycesultan Kazısından çıkarılmış 2. binyıla ait küçük objeler üzerinde Pamukkale Müzesi'nde yapmış olduğum çalışmaya dayanmaktadır. Konuya geçmeden önce bu çalışmaları gerçekleştirebilmem için gerekli izinleri veren Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne; çalışmalarım sırasında benden yardımlarını esirgemeyen Elazığ ve Denizli (Pamukkale) Müzeleri Müdürlerine ve çalışanlarına çok teşekkür ederim.

İlk önce geçen yıl boyunca zihnim meşgul eden tek konu olan Beycesultan çalışması üzerinde duracağım. Bu malzeme üzerinde yaptığım akademik çalışmaya ek olarak, Enstitümüz konservatörü Johanna Pinder-Wilson 1985 yılı Kasım ayında ve 1986 yılı Mart aylarında restorasyon ve/veya konservasyon gerektiren objeler üzerinde çalıştı. Aralık 1985 ayında ise Enstitümüz müdürü ile birlikte bu malzemenin düzenli ve emin bir şekilde saklanabilmesi için gerekli kutu ve rafları temin ettik ve tüm malzemeyi belli bir numara sırasına göre düzenledik. Dikkat çekici parçaların tek tek incelenmesine geçmeden önce, 2. binyıl Beycesultan objeleri üzerinde genel birkaç nokta hakkında bilgi vermek isterim. Beycesultan materyali başlıca dört tip malzemeden yapılmıştır -kemik, taş, toprak, metal ve birkaç parça çini, porselen, fildişi ve kabuktan oluşmaktadır. Günümüze kadar kalabilmiş olan objelerin büyük bir çoğunluğu metal -hernekadar bu metal üzerinde bir analiz yapılmamış ise de bronz benzeyen bakır alaşımıdır- objelerden oluşmaktadır. Kemik objeler üzerinde görülen işçiliğin kalitesi özellikle Geç Bronz Çağa ait katlarda ör. I., II., ve III. katlarda oldukça yüksektir. Orta Bronz Çağa ait kemik objeler daha ağır ve sıkıcıdır. Dekoratif olmaktan ziyade kullanım amacı ile yapılmışlardır. Kemik 2. binyıl süresince ok veya mızrak gibi aletlerin saplarında çok kullanılmıştır. Bu tip bileşik aletler içinde iki güzel örnek (Resim : 1) hâla metal parçalarını muhafaza eden

(*) Ann MURRAY, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Tahran Cad. 24

Kavaklıdere/ANKARA

ve her ikisinde Kat II'den çıkarılmış olan bir bız ile kırık bir bıçaktır. Kat II'den ele geçirilmiş daha ince ve dekoratif parçalar; bir kutu kapağı olarak da görev yapmış olabilecek bir disk, kaşık ve kemik bir tüptür. Özellikle dikkat çekici bir parça ise yabani domuz dişinden yapılmış bir miğferdir. I. kattan daha ince parçalar bir yıldız, halkalarla süslenmiş fakat maalesef kırık bir bıçak sapı ve bir süs askısından meydana gelmektedir (Resim : 2). Kat III'den çıkarılan kemik malzeme ise merasimlerde kullanılan bir balta başından ve birkaç kemik saptan meydana gelmiştir ki bu saptardan biri çok şatafatlı bir şekilde süslenmiştir.

Kemik malzemeye gelince; 2. binyıla ait tüm katlarda görülen ortak malzeme mermerden veya kireçtaşından yapılmış kılıç kabzalarıdır. Orta Bronz Çağın erken katlarında (V) form açısından çok basit olan bu kabzalar, Kat I ve II'de çok daha komplike bir hale gelmişlerdir (Resim : 3). İlgili çekici diğer bir taş alet de Geç Bronz Çağa ait kireçtaşından yapılmış olan kol şekilli bir libasyon kabıdır. Demir Çağa ait katlardan tabii ki taş örnekler ele geçirilmiştir ama 2. binyıla ait örneklerin topraktan yapılmış olması beklenmektedir.

Beycesultan'da yaygın olarak en çok gözüken topraktan yapılmış alet, içe ağırlık vermek için kullanılan ortası delikli yuvarlak halkalardır. Çok süslü ortası delik yuvarlak halka yapma adeti Beycesultan'da Erken Bronz Çağın 1. döneminde başlamış ve Geç Bronz Çağın sonuna kadar sürmüştür (Resim : 4). Kat II'den topraktan yapılmış birçok hayvan ve kuş heykelciği ve yine topraktan yapılmış bir çarık çıkarılmıştır.

Beycesultan malzemesi içinde özellikle dikkatimi çeken iki parça ise belki de Beycesultan'da epigrafik malzeme bulmuş olabileceğimizi gösteren iki parçadır. Bu iki parçadan birincisi bir pithos kenarıdır. Bu kenarın üst yüzünde iki, kenarında ise üç adet mühür damgası vardır (Resim : 5). Damga üzerinde görülen tahribatın şekli ve mühürün yapılış biçimi, benim belkide yanlış olarak yazılı malzeme taşıyan bir mühür bulmuş olabileceğimizi düşünmeme yol açmıştır. Fakat çalışmaya devam ettikçe gördüm ki bu mühür damga Boğazköy'de bulunan, 3 merkezli bir daire içinde merkezden çevreye doğru yazılan damga mühürlere benzer (Ursula Seidl, *Gefassmatken von Boğazköy*, Abb. 6, nos A61 ve A66). Fakat maalesef Boğazköy örneklerinin hangi katlardan çıkarılmış olduğu belli değildir, bu nedenle örnekler arasında tarihsel bir yerlilik olup olmadığını teyid etmek mümkün olmamaktadır. Beycesultan'da bulunmuş olan pithos kenarı I. kattan bulunmuştur yani Geç Bronz Çağın son safhasına aittir.

Epigrafik malzemelere örnek olarak gösterebilecek diğer bir parça da topraktan yapılmış düğme şeklinde bir damga mühürüdür. Üstün-

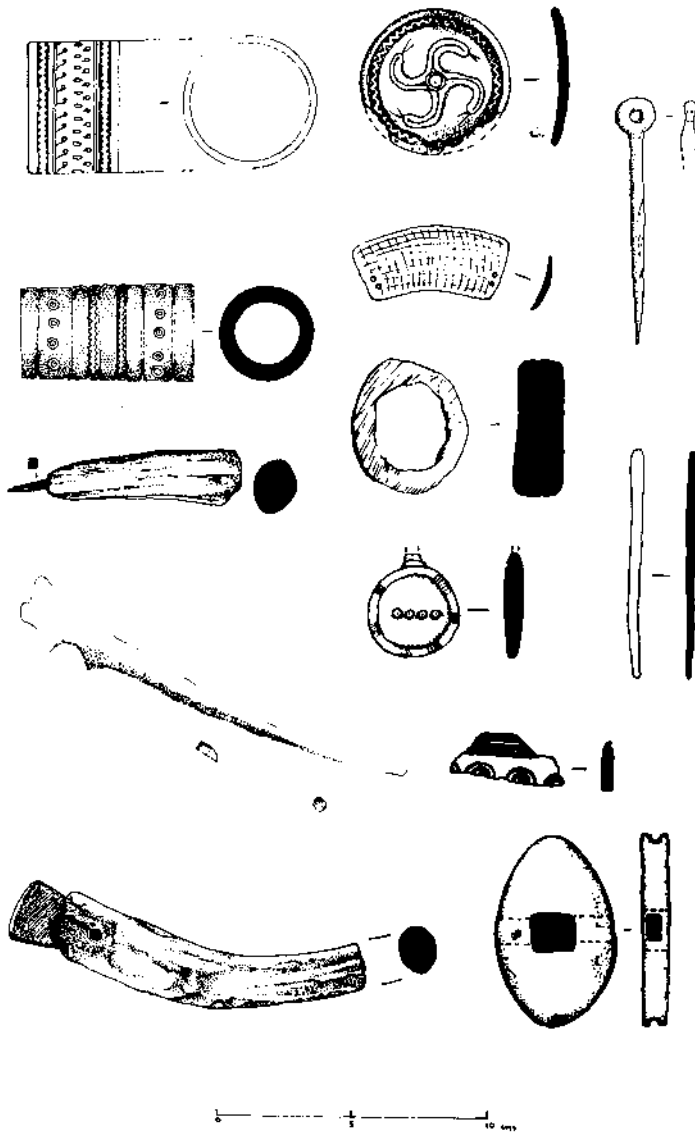
de bulunan motif hiyeroglif olarak nitelendirilebilir (Resim : 6). Bu konuda Prof. Güterbock ile bir görüşme yaptım. Güterbock hiyeroglif üzerinde bulunan ok elementinin zi/za olabileceğini önerdi; merkezinden çizgi geçen daire ise *he* işareti alâmeti olabileceği gibi, Suppiluliuma'nın adında olduğu gibi SPRING/FOUNTAIN'ın da işareti olabilir; dairenin içinde bulunan dört çizgilik elementin ise, üstünde bulunan öküz başının üst kısmının orada olmaması gerekmesine rağmen akıllara *mu* işaretini getirmektedir. Son incelemede Prof. Güterbock'un aklında hala şu soru vardı : bunlar gerçekten hiyeroglif mi? Güterbock'a göre eğer bunlar Hitit hiyerogliflerini temsil ediyorlarsa, dejenere olmuş geç formlar olarak nitelendirilebilirler. Fakat bu öneriyle ilgili tek problem Beycesultan damga mühürünün Orta Bronz Çağa ait sarayın tabanı altında bulunmuş olmasıdır. Bu damga mühürün Erken Bronz-Orta Bronz geçiş dönemine ait olduğunu başka bir deyişle dejenere olmak için bin yıl erken veya geç olduğunu gösterir. Buna göre bu damga mühürle ortaya çıkan problemler çözüme ulaşmamış oldu.

Taş oymacılığına ait diğer dikkat çekici parçalar -her ikiside sadece resimlerle tasvir edilmektedir- Beycesultan II ve Ib katlarından çıkarılmıştır. Kat Ib'den çıkarılmış olan damga mühür (Resim : 7) fildişinden yapılmıştır ve Boğazköy, Büyükkale Geç Bronz Çağ sonlarında III kattan çıkarılmış olan bir modelin daha incelikte yapılmış bir versiyonudur (T. Beran Die hethitische Glyptik von Boğazköy, p1. 3, no. 24). Diğer mühür ise, bu sefer Beycesultan Geç Bronz Çağı II. katından çıkarılmıştır. Taştan yapılmış olan bu mühür ikili bordür içinde yarısı aslan yarısı kartal farzolunan bir ejderha temsili taşımaktadır. Bu tipe paralel başka bir buluntu tespit edilmemiştir.

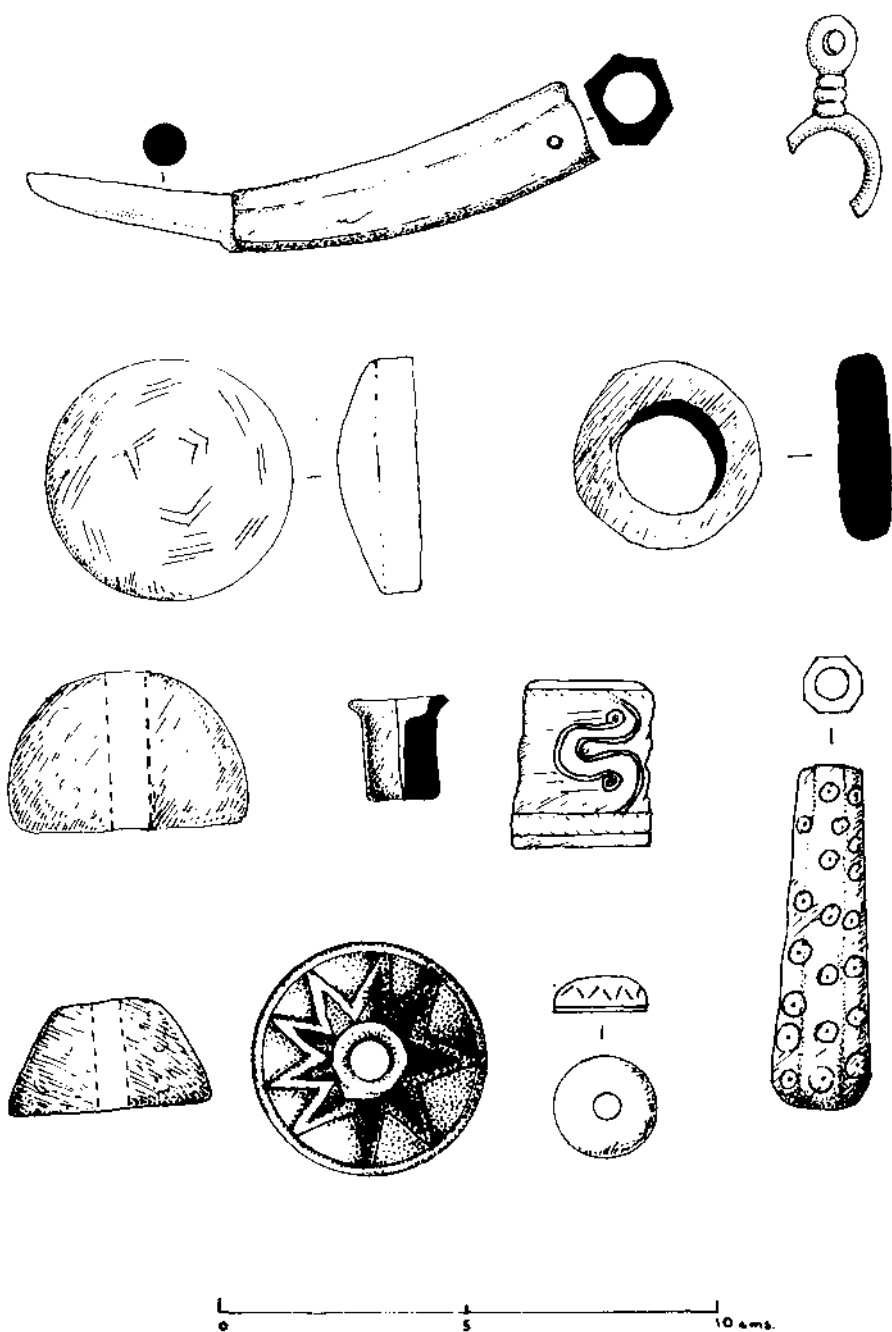
Herkesin tahmin edebileceği gibi Konya, Karahöyük malzemesi ile Beycesultan malzemesi arasında kuvvetli benzerlikler vardır. Bu benzerlikler özellikle çok sayıda bulunan hilal şeklindeki iki ucu delik ve genellikle damgalarla süslü toprak objeler arasında belirgindir. Bu objelerin fonksiyonları hakkında tatmin edici bir cevap hiçbir zaman bulunamamıştır. Bunların dokuma tezgahlarında kullanılan ağırlıklar olması önerisi de ikna edici değildir. Bu nedenle bunların ne oldukları sır olarak kalmıştır. Fakat bunlardan 31 tanesinin aşık kemikleri ile birarada bulunmuş olması ki bu aşık kemikleri Yakın Doğuda hâla şans oyunlarında kullanılmaktadır, bu hilal şeklindeki objelerinde çeşitli oyunlarda kullanılmış olabileceği varsayımını ortaya çıkarmaktadır. Bu varsayım iki mahalde de büyük rakkamlarda bulunmuş olmaları ile güçlenmektedir. Karahöyük malzemesine paralel olan diğer bir malzeme de yassı kenarlı baltalardır.

Sonuç olarak, Beycesultan malzemesi üzerinde Ege etkilerini gösterir ipuçları bulunmasına rağmen (Beycesultan III. katından çıkarılmış bir Miken kırık çömlek parçası vardır) malzeme temelde Anadolu karakteristiği taşımakta, Boğazköy ve Karahöyük malzemeleri ile büyük paralellikler arz etmektedir.

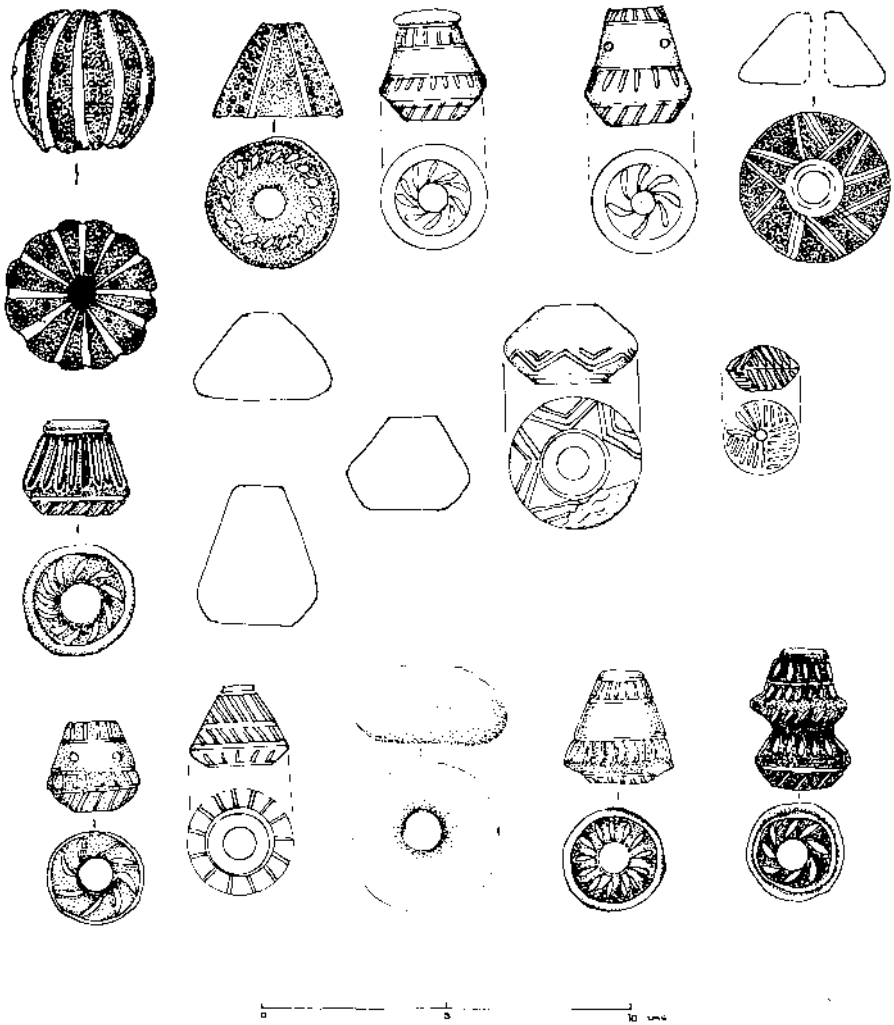
Elazığ Müzesi'nde yapmış olduğum çalışmaya gelince, Kasım 1985 ayı içinde «Hititler döneminde Keban bölgesi» başlıklı tezimle ilgili olarak Norşuntepe'den getirilen 2. binyıl çanak-çömleği üzerinde çalıştım. Kendi kazısından çıkarılmış olan bu malzeme üzerinde çalıştığım sürece desteğini ve yardımını benden esirgemeyen Prof. Hauptmann'a çok teşekkür ederim. Geçen sene O/P ve 20/21 plankarelerinde bulunan 5 odalı yapı kompleksinden çıkarılmış olan ve M.Ö. 14. yüzyıla tarihlendirmiş olduğum çanak-çömlek üzerindeki incelemelerimi yayınlamıştım. 1985 yılında ise P18 ve Q18 plankarelerinde bulunan ve 2. binyıl boyunca inşa edilmiş olan bir dizi yapıdan çıkarılmış olan malzeme üzerinde çalıştım. Bu yapı dizisinden en sonuncusu Geç Bronz Çağı temsil etmektedir ve portakal renkli, çark motifli, kaba ve düz tabakları üretmektedir. Tam altında bulunan yapı ise, taş ve kerpiç döşeli alanları ve ürettiği çanak-çömlek ile yalnız Boğazköy Geç İmparatorluk katları ile değil aynı zamanda mahalli Orta Bronz Çağı ait yüksek ısı ateşte pişirilmiş, kırmızı cilalı, kahverengi ve mor boyalı derin kaplarda üretmektedir. Buna göre yerleşimin bu bölgesi faydalı bir yerleşim dizisi üretmiştir ve bu diziden faydalanarak devamlılığı olan bir çanak-çömlek dizisi üretmek mümkündür. Fakat üzülerek belirtmek zorundayım ki, analiz ettiğim dizi üzerindeki çalışmamı bitiremediğim için bu sonuçları açıklayamamaktayım.

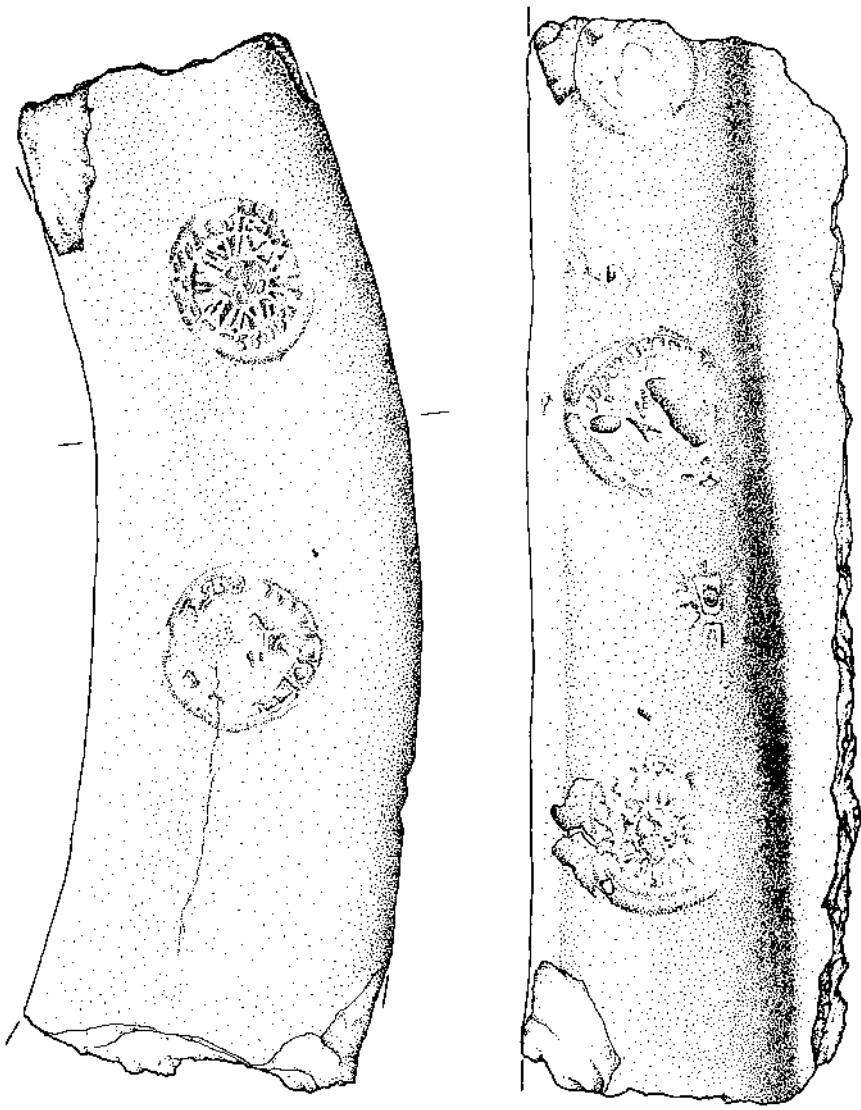
Resim: 1 — Kat II'den kemik objeler

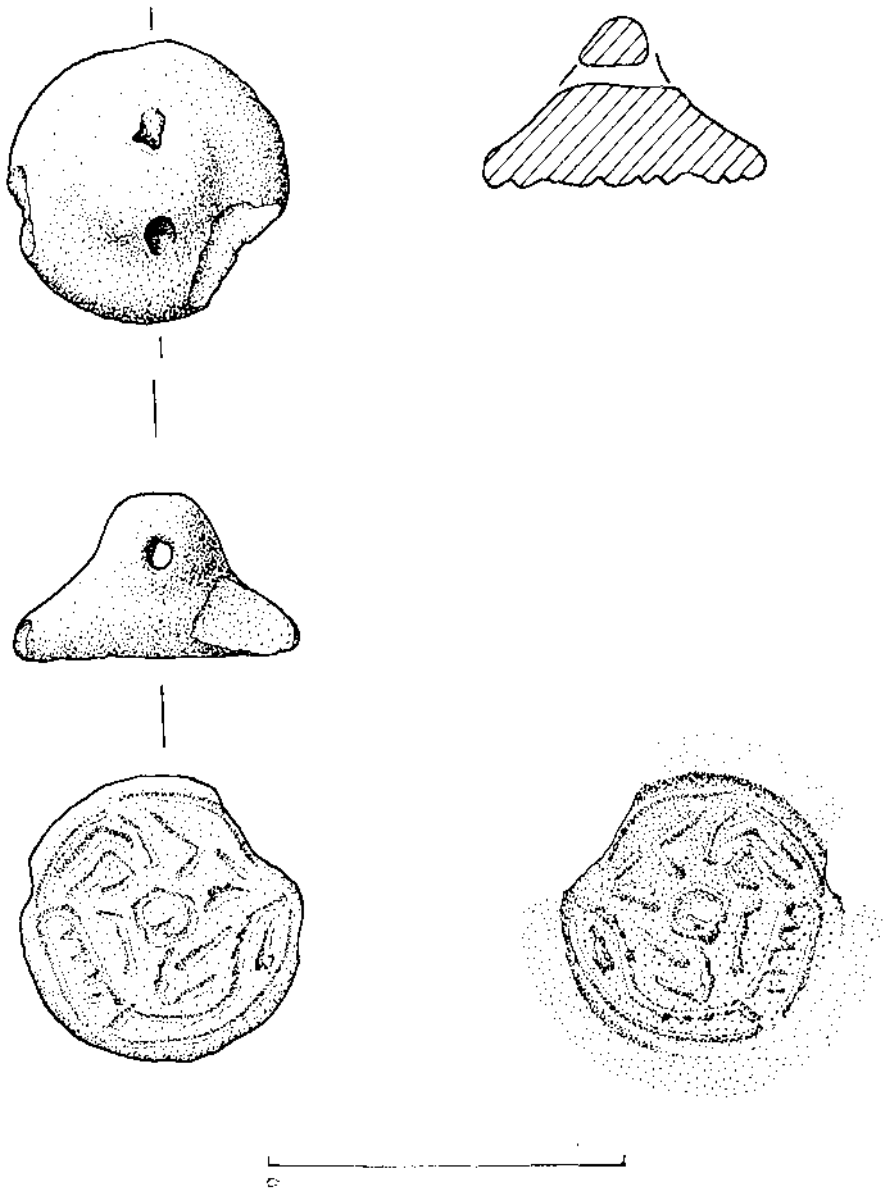
Resim : 2 — Kat I'den kemik objeler

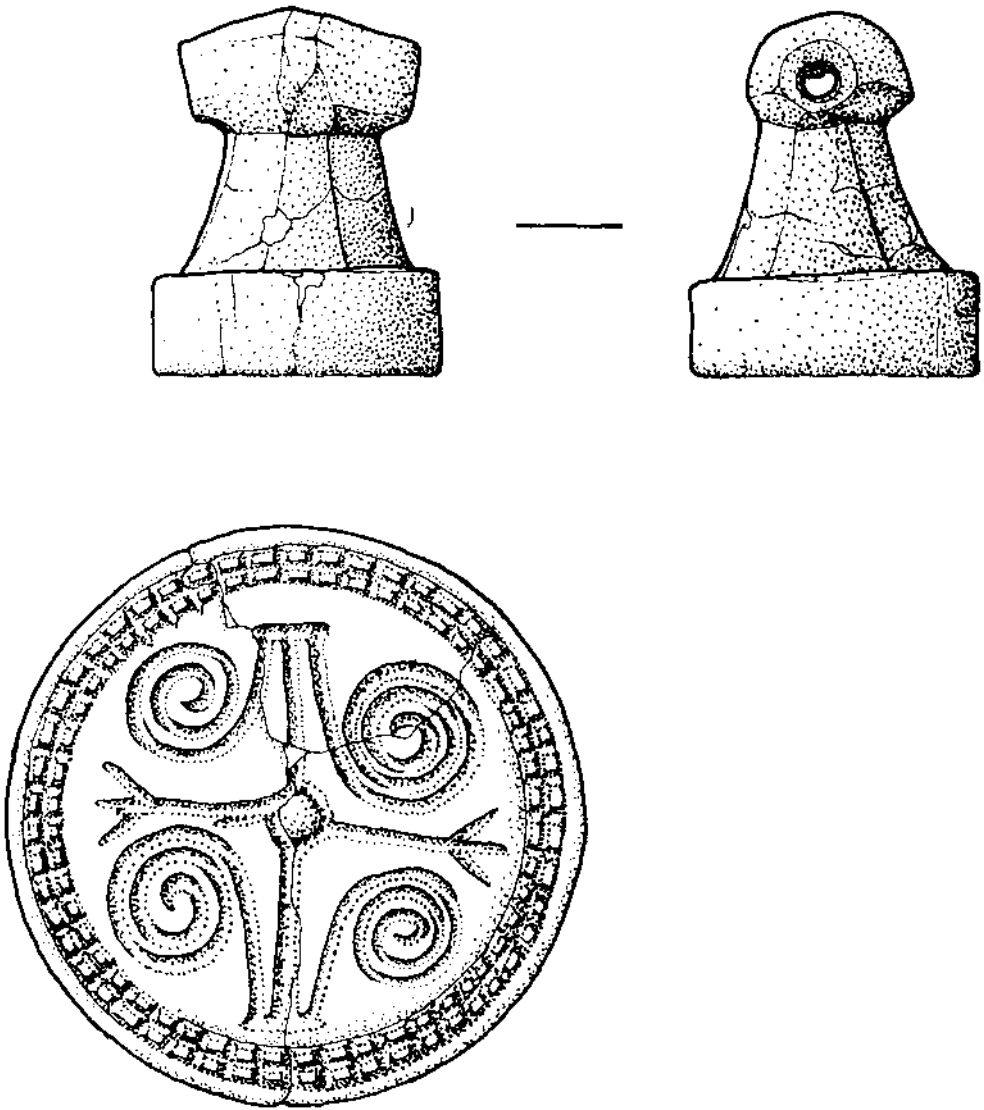
Resim: 4 — Kat I'den ortası delikli iğ halkası

Resim : 5 — Üstünde damgaları olan pithos kamasi

Resim : 6 — Düğme damga mühür

Resim : 7 — Fildişi damga mühür

PROSPECTION SUR LE SITE MOUSTERIEN DE KOCAPINAR (Campagne 1985)

Angela Minzoni DÉROCHE*

La campagne de prospection préhistorique menée à bien dans la province d'Antalya en 1985¹ a accordé un intérêt particulier à la région d'Elmalı, peu connue du point de vue de la préhistoire. La plaine d'Elmalı est un polje qui s'est formé au cours du pléistocène², et semble avoir offert aux hommes préhistoriques des emplacements susceptibles de servir d'habitat, surtout en plein air.

L'étude du matériel de la grotte de Karain (dans les Katran dağ et donnant sur la plaine d'Antalya) avait permis de formuler l'hypothèse selon laquelle les artefacts recueillis à Karain attestaient l'existence de ce que l'on pourrait appeler une «tradition de la montagne». Il était donc important de pouvoir examiner la région correspondant en montagne à la plaine d'Antalya. La région d'Elmalı est en fait très proche d'Antalya si l'on franchit la chaîne montagneuse en passant au plus court (massif des Bey dağları).

Pour mieux comprendre la perspective dans laquelle se place l'étude du matériel de Kocapınar, il nous semble nécessaire d'évoquer brièvement l'état des connaissances en ce qui concerne le paléolithique en Anatolie. Des artefacts lithiques, ramassés davantage au hasard qu'à la suite d'un projet systématique, ont été découverts en Turquie depuis 1894, date à laquelle des bifaces ont été recueillis dans la région d'Urfa³. D'autres

(*) Dr. Angela MİNZONI - DEROCHÉ Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü P. K. 54 Beyoğlu/İSTANBUL

(1) Cette recherche a pu être menée à bien grâce au soutien du Ministère des Relations Extérieures et à celui de l'UA 913 du CNRS. Nous remercions les autorités Turques qui nous ont accordé l'autorisation de nous rendre sur le terrain. L'aide de MTA, organisme Turc de recherche géologique, nous a été précieuse lors de ce travail. Je souhaite enfin remercier F. Hours qui a bien voulu discuter avec moi certains problèmes délicats posés par cette industrie.

(2) L'altitude est de 1250 m. L'étude géologique du secteur nous permet de savoir que cet endroit n'a pas été couvert par les glaciations. D'autre part, aucune formation morphologique ne permet de supposer que le matériel récolté a pu subir des transports ou des charriages.

(3) J. Gautier, 1894.

objets attribuables au paléolithique inférieur ont été trouvés de manière sporadique en Anatolie, mais dans aucun cas une chronologie fondée n'a été avancée⁴. C'est néanmoins cette période qui semble être la mieux connue; les informations sur le paléolithique moyen sont rares et il est souvent question de «levalloisien» sans que l'on dispose des éléments qui permettraient de parler de cette technique.

Le paléolithique supérieur n'est attesté que par un nombre limité de découvertes, et il est à l'heure actuelle impossible de décider si la Turquie, comme le Levant, se caractérise par la rareté des sites de cette époque. Un cadre chronologique d'ensemble pour les civilisations du paléolithique anatolien fait totalement défaut de même qu'une connaissance des techniques ou des types propres aux différentes périodes.

Le ramassage de l'industrie a été effectué sur une surface que nous avons délimitée en fonction des concentrations ou des absences de matériel et aussi en fonction du temps dont nous disposons. Nous avons ainsi récolté 652 pièces qui ont été étudiées en tenant compte du fait qu'il s'agissait de matériel de surface et qu'aucun site n'a livré de matériel de cette période en stratigraphie fiable. Nous avons soumis le matériel un tri strict de manière à isoler les pièces que l'on pouvait attribuer au paléolithique moyen⁵ et exclure les autres.

Pour cette étude, nous avons tenu compte d'un total de 316 artefacts répartis comme suit : 71 nucléus, 25 fragments de nucléus, 28 déchets de taille, 35 éclats de débitage primaire, 56 éclats de débitage secondaire, 95 éclats non corticaux et 6 rognons de silex retouchés. Toutes ces pièces -sauf 7- sont entières.

NUCLEUS

Centripètes	14	19 %
protoprismatiques	4	6 %
globuleux	2	3 %
protomoustériens	5	7 %
levallois	5	7 %
à débitage plat	7	10 %
discoïdes moustériens	22	31 %
informes	12	17 %

(4) Pittard, 1928; Kansu, 1943; Kökten, 1952; Bostancı, 1961; Şenyürek, 1961.

(5) Il n'est pas exclu que cet endroit où abondent les sources d'eau et la matière première ait été peuplé à différentes époques.

Les dimensions des nucléus varient entre les extrêmes suivants : 11 cm de long, 19 cm de large et 3,50 cm d'épaisseur d'une part, 7 cm sur 7 et sur 5 cm de l'autre. Aucun nucléus ne présente deux plans de frappe et les éclats portent les négatifs qui attestent un débitage soit centripète soit unipolaire. Les dimensions moyennes des disques -que l'on peut considérer comme des disques d'exhaustion- est de 5x5x2 cm. Une étude précédente⁶ nous avait conduit à considérer ce trait comme la conséquence d'un manque de matière première ou d'une difficulté particulière à l'obtenir. Ce n'est pas le cas à Kocapınar : les sources de matière première sont abondantes et les nucléus sont néanmoins utilisés jusqu'au bout. Ce trait s'avérera probablement caractéristique du moustérien en Anatolie.

Les déchets de taille sont constitués par 28 fragments non caractéristiques et 14 «chips» (petits éclats de moins de 2 cm et 0,60 cm d'épaisseur) De ces déchets, 12 ont servi de support pour des outils. Les 25 fragments de nucléus ont également servi de support pour des outils⁷.

PRODUITS DE DEBITAGE

Cet ensemble est constitué par 35 éclats corticaux -dont 11 retouchés, 56 éclats semi corticaux -dont 30 retouchés et 95 éclats non corticaux⁸ -dont 71 retouchés.

Après avoir synthétisé graphiquement les données, nous avons constaté la récurrence d'un certain nombre de caractéristiques qui révèlent l'intention des hommes préhistoriques : les éclats non corticaux ont été retenus de préférence aux autres pour constituer les supports des outils; les talons (tableau 1) lisses prédominent parmi les pièces non retouchées alors que parmi les retouchées, les talons ôtés par retouche ou facettés sont également présents. Aucune lame ne fait partie de l'ensemble; en ce qui concerne les rapports L/1 (Figure 1 à 4), les pièces retouchées se rapprochent davantage de la moyenne que les pièces non retouchées, ce qui suggère la recherche d'une certaine homogénéité pour les supports des outils. En revanche, l'épaisseur ne varie pas considérablement : il reste évident qu'il s'agit d'un débitage épais.

OUTILLAGE

Il est constitué par 155 pièces (49 % de la collection) qui peuvent être typologiquement réparties ainsi :

-
- (6) A. Minzoni-Déroche et I. Yalçınkaya, 1985
 - (7) De même que six petits rognons de silex.
 - (8) Dont sept éclats levallois.

Rabots	4	2.58 %
Biface à dos	6	3.87 %
Chopper	3	1.93 %
Grattoir robuste	12	7.74 %
Tablette à bord abattu	2	1.29 %
Pièce à dos naturel	7	4.51 %
Grattoirs	21	13.54 %
Coches et denticulés	46	29.67 %
Bec burinant	1	0.64 %
Pièce tronquée facettée	1	0.64 %
Perçoir	9	5.90 %
Burin	4	2.58 %
Pièce à retouche continue	27	17.41 %
Divers	12	7.74 %

Nous remarquons que la typologie est restreinte et que les différences dans l'outillage sont légères. A titre d'exemple, nous dégagerons quelques traits caractéristiques de certains types d'artefacts :

1) Bifaces à dos : reçoivent ce nom des pièces qui sont réalisées soit sur éclat très épais (2,50 cm.), soit sur fragment de nucléus. Sur ces supports, des retouches bifaciales assez longues et irrégulières ont formé une arête peu sinueuse; l'intention de l'artisan se manifeste clairement dans l'obtention de cette arête. La particularité réside dans le fait que, du côté opposé à l'arête, il y a une surface naturelle rectiligne ou convexe qui forme un dos.

2) Chopper : les supports sont des petits rognons de silex dont la base est corticale. Des retouches longues et irrégulières qui interviennent sur les deux côtés ont permis de former une arête. Des petites retouches secondaires ont contribué à la formation d'une arête relativement régulière.

3) Grattoirs robustes : taillés sur des éclats et des fragments de nucléus, ces outils ont un front étroit, tandis que le reste de la pièce n'est pas retouché. Ils semblent avoir été faits dans l'intention d'obtenir, par des retouches directes, presque abruptes, convergentes, une petite surface surélevée bien délimitée.

4) Grattoirs : si, dans trois cas, on a utilisé des fragments de nucléus, des éclats ont de préférence été employés comme support. Ces éclats

(9) Dans le sens employé par L. Pradel, en 1950 dans «Les gisements moustériens de Fontmaure, commune de Vallèches (Vienna)», *Congrès Préhistorique de France*, 13e session, p. 349 - 362.

sont moins trapus que ceux des grattoirs robustes; les retouches sont semi-abruptes, courtes, non convergentes et irrégulières.

5) Coches et denticulés : C'est le type le mieux représenté; tous les supports sont des éclats sauf un fragment de nucléus et deux déchets. 30 % de ces pièces présentent les retouches sur le bord droit, 24 % sur le bord gauche, 7 % sur les deux bords, 7 % sur l'extrémité distale et 32 % sur les bords et l'extrémité distale. La retouche est directe dans la plupart des cas, mais des retouches alternes, alternantes et inverses se rencontrent aussi; elles sont toujours semi-abruptes et courtes, formant des coches (60 %) et des denticulés (40 %).

6) Bec burinant : éclat qui présente sur le tiers distal du bord gauche une retouche directe, semi-abrupte, courte, parallèle, continue, concave et, sur le tiers mésial, une retouche inverse, semi-abrupte, continue, parallèle, concave convexe. Ces retouches dégagent un bec.

7) Pièce tranquée facettée : éclat qui présente une retouche inverse, semi-abrupte, irrégulière, continue, convexe à l'extrémité distale et dont le talon facetté a été partiellement ôté.

8) Pièces à retouches continues : 21 éclats et 6 déchets constituent les supports. Les retouches sur les bords de ces outils sont directes semi-abruptes, courtes, irrégulières, continues ou partielles en formant des bords en général rectilignes. Le caractère peu typé de la retouche nous empêche de considérer ces pièces comme des « racloirs ». Un nombre important d'artefacts de ce type, attribués au paléolithique moyen, se trouve dans la collection qui provient de la grotte de Karan¹⁰.

9) Divers : cette catégorie est composée par des pièces réalisées soit sur fragment de nucléus, soit sur rognon de silex. Leurs formes peu caractéristiques (galets percutés, arêtes obtenues sur de petits galets, nucléus discoïdes mais « allongés », etc..) nous empêchent de les attribuer aux types établis.

Les éléments de l'ensemble que nous venons de décrire présentent un certain nombre de caractéristiques dont l'association nous a conduit à attribuer l'industrie au moustérien. Une datation plus précise à l'intérieur de la chronologie du moustérien nous semble hasardeuse pour le moment; peut-être s'agit-il d'une phase du moustérien ancien. Parmi les particularités du matériel nous pouvons signaler l'absence de lames, l'épaisseur considérable des éclats, le débitage levallois (bien que faiblement représenté), le débitage centripète, les nucléus discoïdes, une dif-

(10) *op. cit.*, note 8.

férentiation peu marquée des types entre eux et l'abondance de pièces denticulés et à encoche.

Un essai de corrélation entre cette industrie et d'autres est difficile dans la mesure où cette période est particulièrement mal connue en Turquie. Comme nous l'avons déjà signalé précédemment, ce matériel présente quelques traits communs avec celui de Karain : abondance de nucléus discoïdes, pièces à retouche continue peu typée et faible proportion de débitage levallois. Nous avons rapidement parcouru les chemins qui unissent, par les Bey Dağları, l'hinterland et la région côtière et nous avons pu constater la présence d'abris -habitables- ainsi que l'abondance des sources d'eau. Cet environnement pouvait être mis à profit par l'homme préhistorique qui aurait pu établir des campements de passage lors de ses déplacements entre la côte et l'intérieur. Rien n'exclut donc la possibilité de trouver la trace de contacts entre les sites près d'Elmalı et ceux du pourtour du golfe d'Antalya.

D'autres traces de paléolithique moyen en Turquie sont attestées 'on peut signaler les publications d'E. Bostancı sur ce sujet¹¹. Le matériel provenant des sites cette période contient des pointes moustériennes dont les dimensions sont toujours réduites mais dont l'épaisseur est moindre que celle des pièces de Kocapınar. Le débitage n'a pas attiré l'attention de l'auteur et rien ne peut être dit à ce sujet; le matériel des environs de Mağracık représente probablement une phase plus récente du moustérien.

Le matériel de Kocapınar présente une industrie différente de celle du Levant¹², ce qui tient notamment à la rareté du débitage levallois et à l'abondance de nucléus discoïdes. L'absence, entre autres, de racloirs, de burins dièdres robustes et de retouches Quina, ne nous permet pas de rapprocher le matériel de Kocapınar des industries du Proche Orient levantin. En revanche, la faible diversité typologique, les pièces à retouche continue, les nucléus discoïdes et l'abondance de coches et denticulés nous ferait penser à d'éventuelles corrélations avec le matériel du Zagros¹³. Alors que des rapprochements entre le sud-est Anatolien et le Levant peuvent être établis pour le paléolithique inférieur, au paléolithique moyen la situation change en Anatolie : le peuplement semble s'étendre d'avantage vers le centre et l'ouest et l'industrie se rapproche davantage de celle du Zagros.

(11) E. Bostancı, 1965.

(12) Copeland, 1981; Copeland et Hours, 1981; Hours, 1980; Jelinek *et al.*, 1973.

(13) Hoie et Flannery, 1967.

Un travail de terrain long et méticuleux¹⁴ sera le seul moyen de comprendre l'installation des premiers habitants de la Turquie, leurs relations avec les sites du Levant, du Zagros ou de l'Europe Centrale et d'aboutir à des conclusions moins limitées et d'ordre plus général que celles qui peuvent être formulées à présent.

- BOSTANCI, F. «Researches in south eastern Anatolia. The chellean and acheulean 1961 industries of Dülük and Kartal», *Anatolia*, VI, pp. 111 - 141.
- BOSTANCI, F. «Mağracık çevresinde yapılan 1966 yaz mevsimi kazıları ve yeni 1965 buluntular», *Antropoloji*, III, pp. 19 - 45.
- COPELAND, L. «Chronology and distribution of the Middle Paleolithic, as known 1981 in Lebanon and Syria», *Préhistoire du Levant, Actes du colloque international du CNRS n° 598*, pp. 239 - 263.
- GAUTIER, J. «Coup de poing acheuléen, Urfa (Birecik)» in *Mission en Cappadoce*, 1984 E. Chantre éd.
- HOLE, F. et K. FLANNERY «The prehistory of South Western Iran : A preliminary 1967 report», *Proceedings of the Prehistoric Society*, pp. 147 - 208.
- HOURS, F. *Paléolithique et épipaléolithique de la Syrie et du Liban*, Thèse de 1980 doctorat d'état sur travaux, Université de Paris I.
- JELINEK et al. «New excavations at the Tabun cave, Mount Carmel, Israel : a 1973 preliminary report», *Paléorient*, I, pp. 151 - 183.
- KANSU, Ş. A. «Anadolu'da yeni Paleolitik buluntular», *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, vol. 1/3/, pp. 189 - 199.
- KÖKTEN, K. «Anadolu'da prehistorik yerleşme yerlerinin dağılışı üzerine bir araş- 1952 tırma», *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, vol. 10/3-4, pp. 167 - 207.
- MINZONI-DEROCHE, A. et «Réévaluation du matériel des couches
- YALÇINKAYA, I. supérieures de la grotte de Karain (Antalya)», *Paleorient*, XI/1, 1985 pp. 29 - 36.
- PITTARD, E. «Découverte d'une station paléolithique à Adıyaman (Malatya)», 1928 *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, p. 384.
- ŞENYÜREK, M. «The upper acheulean industry of Altındere», *Bellesten*, vol. 98, 1961 pp. 163 - 165.

14 Ce travail ne saurait se dissocier, dans sa phase initiale, d'une étude systématique des formations morphologiques qui permettraient de saisir, ne serait-ce qu'en partie, les causes d'une distribution de peuplement différente selon les époques.

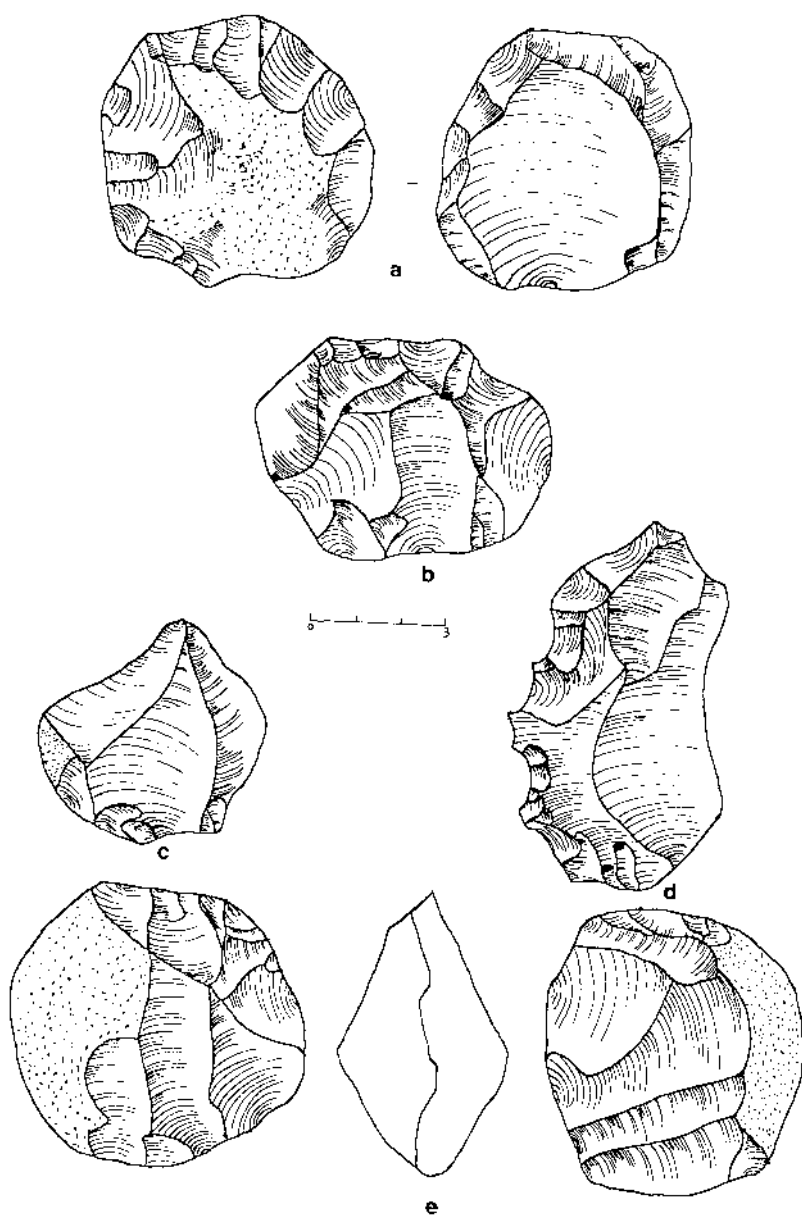

Planche — a) Nucléus levallois. b) Nucléus discoïde c) Eclat Levallois d) Pièce denticulée e) Chopper.

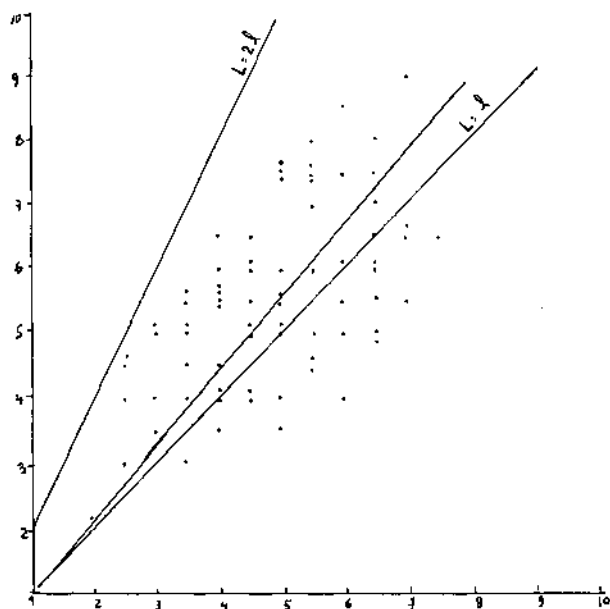

Fig. : 1 — Rapport longueur-largeur pour les pièces non retouchées

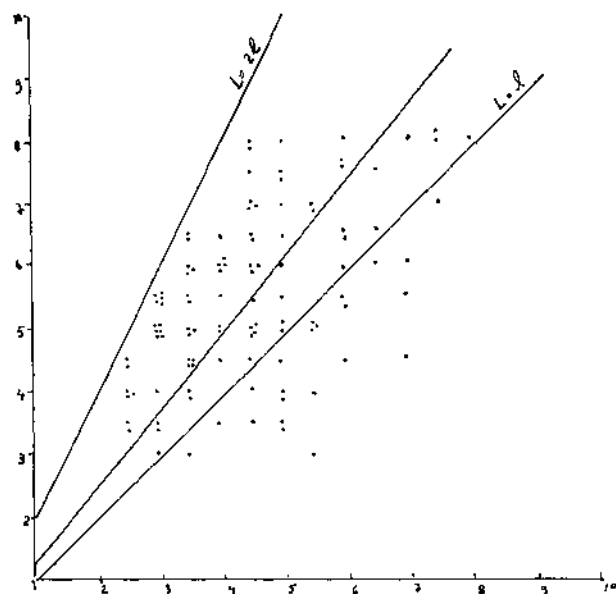

Fig. : 2 — Rapport longueur-largeur pour les pièces retouchées

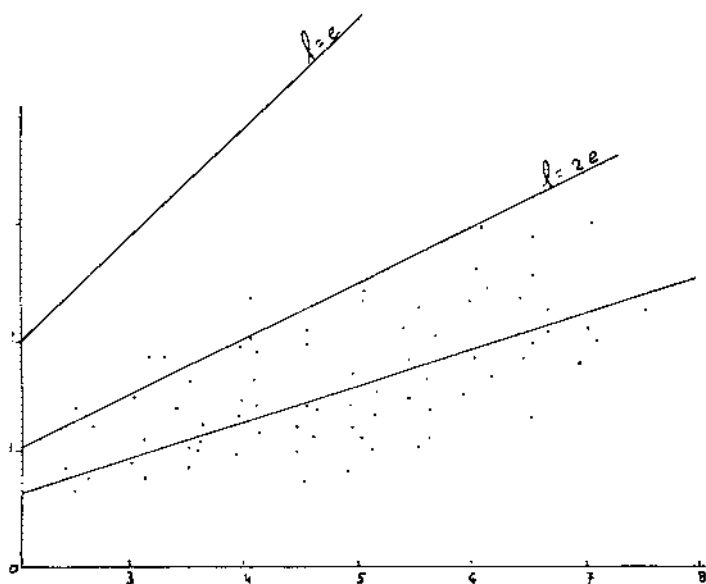

Fig. : 3 — Rapport largeur-épaisseur pour les pièces non retouchées

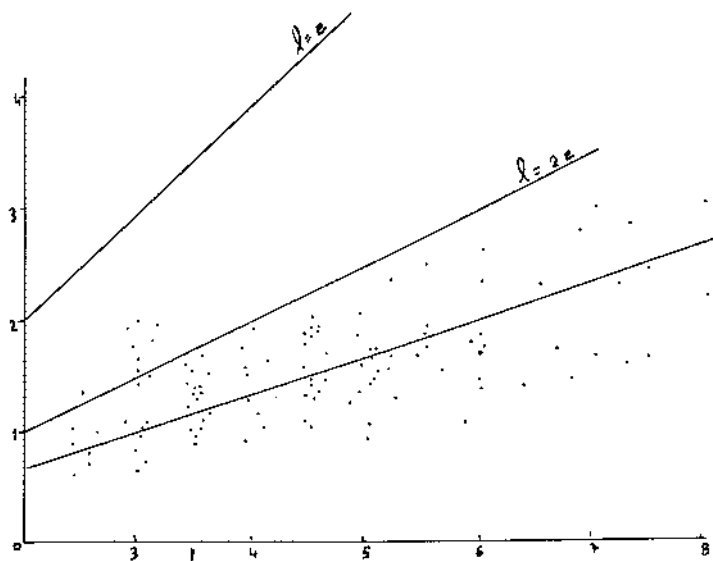

Fig. : 4 — Rapport largeur-épaisseur pour les pièces retouchées

VAN DILKAYA İSKELETLERİNİN PALEOANTROPOLOJİK İNCELENMESİ

Erksin GÜLEÇ*

Van Dilkaya Höyüğü, Van Gölü'nün güneydoğusunda yer alan eski bir yerleşim alanıdır (Resim : 1). Bu bölgenin kazı ve araştırma çalışmaları Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Altan Çilingiroğlu'nun¹ başkanlığındaki bir ekip tarafından 1983 yılında başlatılmıştır (Çilingiroğlu, 1984). 1983 yılında yapılan yüzey araştırmaları ve sondaj çalışmalarını 1984 ve 1985 yıllarına ait kazılar izlemiştir (Çilingiroğlu, 1985).

Materyalimizi oluşturan iskeletler mezarlık alanındaki ve höyükteki dört ayrı tür mezardan çıkarılmışlardır. Bunlardan üç türü M. Ö. 6. ve 7. yüzyıllara tarihlenen üst seviyede yer almakta, dördüncü tür ise M.Ö. 10. ve 11. yüzyıllar ile tarihlenen alttaki seviyede bulunmaktadır².

Birinci tür mezarlar basit toprak mezarlardır. Arkeoloji dilinde basit toprak mezarlar olarak adlandırılmalarına karşın, bölge göl kenarında olduğundan iskeletlerin üzeri kumla kaplıdır. Bu nedenle mezarlar kum mezar olarak tanımlanmaktadırlar (Resim : 2). Bu tipe giren 18 mezarın yedi tanesinde iskeletlerin üzeri birkaç yassı taşla örtülmüştür. Bu mezarların bazılarında çift gömü örnekleri mevcuttur. İskeletlerin tümünde yön birliği bulunmaktadır. Sırtüstü yatar pozisyonda gömülmüşlerdir.

İkinci mezar tipi (Resim : 3) 1984 yılı kazılarında açığa çıkarılan etrafı küçük taşlarla çevrili, üstü bir tek yassı taş blokla örtülmüş mezarla temsil edilmektedir. Bu mezardan teslim alınan iskelet sayısı dörttür. Oldukça küçük bir mekânı oluşturan bu mezarda eski gömü kenara itilerek açılan yer yeni birey için tekrar kullanılmıştır.

Üçüncü tip mezar kremasyon için kullanılmıştır. Bu mezarda sadece iki küçük kemik parçası ile bir diş bulunmuştur.

(*) Yard. Doç. Dr. Erksin GÜLEÇ. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Paleoantropoloji Anabilim Dalı Öğretim Üyesi ANKARA

(1) Bize iskeletleri inceleme fırsatı veren Sayın Doç. Dr. Altan Çilingiroğlu'na teşekkür ederiz.

(2) Tarihler ilk bilgilere dayanılarak verildiğinden yeni verilerle değişme olasılığı mevcuttur.

Dördüncü mezar tipi henüz tek örnekle temsil edilen oda mezardır ve daha önce de bahsedildiği gibi ikinci seviyeden çıkmış olup M.Ö. 10. ve 11. yüzyıllar ile tarihlenmektedir. Bu mezarın kazısı henüz tamamlanmamış olmakla birlikte şu anda 13 bireye ait iskelet kalıntısını içirmektedir. İskeletler dağınık olarak ele geçmiştir. Sadece bir çocuğa ait iskelet yarı hoker durumunda ilk gömü pozisyonunu korumaktadır.

Sayılan bu mezar tipleri dışında 1984 yılı kazısı sırasında höyükten de bir iskelet kalıntısı bulunmuştur.

1984-85 yıllarına ait kazılardan elde edilen toplam 37 bireye ait iskelet parçaları incelemeye alınmıştır. Alt seviyedeki oda mezardan 13, üst seviyedeki mezarlardan da 23 bireye ait iskelet bulunmuştur.

Üst katta ele geçen toplam 23 bireyden sekizinin erkek, yedisinin kadın ve yedi bireyin de çocuk olduğu belirlenmiş, bunun yanı sıra bir bireyin de cinsiyeti saptanamamıştır. Oda mezardan ele geçen 13 bireyden ikisi erkek, üçü kadın ve dördü çocuktur. Ancak dört bireyin cinsiyeti belirlenememiştir. 1984 yılında höyükte bulunan iskeletin ise 35 yaşlarında bir erkeğe ait olduğu saptanmıştır.

Tablo 1'de de açıkça görüleceği gibi tarih öncesi toplumları için karakteristik olan çocuk ölümlerinin görece olarak fazlalığı bizim serimizde de göze çarpmaktadır. Özellikle 0-6 yaş arasındaki çocuklarda ölüm oranının % 21.6 gibi bir değere ulaşması dikkat çekicidir.

	Yaş Grupları							Yetişkin ³	Toplam
	0-6	7-12	13-17	18-29	30-39	40-49	50+		
Üst Seviye	6	3	1	3	1	7	1	1	23
Alt Seviye	2	2	2	3	1	—	—	3	13
Höyük	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Toplam	8	5	3	6	3	7	1	4	37
Yüzde (%)	21.6	13.5	8.1	16.2	8.1	18.9	2.7	10.8	
	35.1		24.3		40.5				

TABLO : 1 — YAŞ DAĞILIM TABLOSU

Popülasyonun büyük bir çoğunluğu (% 60) 30 yaştan küçük genç bireylerden oluşmaktadır.

İskelet buluntularından ancak üst seviyedeki kum mezarlara gömülü olanların boyları hesaplanabilmektedir. Boy ortalaması 163.6 cm'dir. Erkeklerde bu ortalama 165.6, kadınlarda 155.7 cm. olarak belirlenmiştir.

(3) Yetişkin olduğu saptanan ancak belli bir yaş grubuna sokulamayanlar.

Toplu mezarda boy ölçümü yapılabilecek materyal bulunmadığından katlar arasında bu açıdan bir karşılaştırma yapma imkanı bulunmamıştır.

Dilkaya iskeletlerinde metopik sutura (suturae frontalis) % 13 oranında rastlanmaktadır (Resim : 4). Bu oran bu özelliğin Anadolu'daki dağılımına uygunluk göstermektedir.

Elimizdeki beş adet talusun ikisinde çömelme faseti bulunmaktadır (Resim : 5).

Dilkaya Höyüğünden çıkarılan iskeletlerin ırk yapıları incelendiğinde (Tablo : 2) bu topluluğun ırksal açıdan heterojen bir nitelik gösterdiği anlaşılmaktadır. M. Ö. 10. ve 11. yüzyıllara tarihlenen toplu mezarda bulunan iskeletlerde Akdeniz ırkının grasil tipinin dominant olduğu görülmektedir (Resim : 6-7). Ancak daha az sayıda olmakla birlikte Alpin ırkın varlığı da söz konusudur (Resim : 8-9). Üst seviye mezarları göz önünde tutulduğunda topluluğun ırksal açıdan değişme gösterdiği açık bir şekilde görülmektedir. Şöyle ki : Alt ve üst seviye arasındaki yaklaşık 400 yıllık zaman süresinde Alpin ırkın büyük oranda etkinliğini artırdığını görmekteyiz. Buna karşılık alt seviyede dominant olan Akdeniz ve bunun bir alt kolu olan Örafrikan (Eurafrican) ırkı üst seviyede belirgin ölçüde azınlığa düşmüş bulunmaktadır. Ayrıca alt seviyede hiç bulunmamasına karşın Dinarik ırkının temsilcileri üst seviyede görülmeye başlamışlardır (Resim : 10-11).

	Alpin	Dinarik	Alpo- Dinarik	Akdeniz	Euraf.	Euraf.- Akdeniz	Alpo Akdeniz	?	Toplam
Üst Seviye	10	3	1	2	1	1	2	3	23
Alt Seviye	2	—	—	3	3	—	—	5	13
Höyük	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Toplam	12	3	1	6	4	1	2	8	37

TABLO : 2 — IRK DAĞILIMI TABLOSU

Dilkaya Höyüğüne en yakın yerleşme yeri olan Tilki Tepe'de Kalkolitik döneme ait beş ve Eski Tunç Çağına ait dört iskelet bulunmuştur. Kalkolitik döneme ait olanlar Örafrikan tiptedir. Buna karşılık Eski Tunç Çağına ait dört iskeletin üçü Örafrikan iken bir tanesi de Alpin ırka mensuptur (Kansu ve Ünsal, 1952). Bu yöreye yakın, antropolojik bilgi elde edebildiğimiz diğer bir yerleşim yeri ise Altıntepe'dir. Burada bulunan ve Urartu dönemine ait iskeletlerden biri Akdeniz, diğeri de Örafrikan ırklarının temsilcileri olarak tanımlanmışlardır (Çiner, 1965).

Karahöyük'te ise birisi M.Ö. birinci binin ilk yarısına, diğeri ise M.Ö. 1200'lere tarihlenen iki iskelet bulunmuştur. Bu iskeletlerden birincisinin Akdeniz, diğerrinin ise Alpin ırkına konulmaları gerektiği belirtilmektedir (Şenyürek, 1949).

PATOLOJİ :

Dilkaya iskeletlerinde oldukça yüksek oranda kemik patolojilerine rastlanmıştır⁴. Patolojik gruptaki kemikleri iki kısımda inceleyebiliriz :

Birinci grupta kemik dokusunda erime ve delinme gibi kemik dokusu kaybı ile karakterize olan hastalıklar bulunmaktadır. Bunlar arasında en yaygın ve sık görüleni osteoporoz'dur. Osteoporoz, kemiğin mineral fraksiyonlarında önemli bir bozulma olmaksızın kemik kitlesinin azalmasıdır. Kemiğin kalınlığındaki incelmeye ve kemik lamellerinin sayısında azalma ile seyreden bu hastalıkta uzun kemiklerde en küçük bir zorlama karşısında spontan kırıklara rastlanır. Kemik lamellerindeki azalma radyolojik olarak incelendiğinde, kemik şeffaf bir görünüm arz eder. Serimizde osteoporoz sonucu oluşan şu hastalıklar mevcuttur :

Metabolik hastalıklar, başka bir deyişle kalsiyum metabolizmasındaki bozukluk, beslenme bozuklukları, vitamin eksikliği, endokrin sistem hastalıkları ve yaşlılık.

Kemikte erime ve delinme yapan diğerr bir patoloji de bir tür kanser olan multiple myeloma'dır.

İkinci grupta ise yeni kemik oluşumları ile seyreden, tıp dilinde sclerose, halk dilinde kireçlenme olarak adlandırılan hastalıklar toplanabilir.

Travma sonrası iyileşmeler, kemik iltihaplanmaları (osteomyelit, tüberküloz) ve dejeneratif arthritisler (romatizmal ya da yaşlılığa bağlı) bu grupta yer alan ve Dilkaya iskeletlerinde iz bırakan hastalıklardır. Aşağıda bu hastalıklara ait belirtiler gösteren bireylere ait bazı örnekler verilmektedir.

Kırk yaşlarında bir erkek olan DK-3 No'lu bireyin humerusunda, toplu mezardan bulunan diğerr bir humerusta (yaş tayini yapılamadı), 40-50 yaşlarında bir kadın olan DK-19 No'lu bireyin her iki fibulasında ve 35 yaşlarında bir kadın olan DK-10 No'lu bireyin humerusunda osteomyelit tesbit edilmiştir. Bu bireylerde kemik iliğinin enfeksiyonu sonu-

(4) Patolojik bulguların değerlendirilmesindeki katkılarından dolayı H. Ü. Tıp Fakültesi Patoloji Anabilim Dalı Başkanı Sayın Prof. Dr. Turan KUTKAM'a teşekkür ederiz.

cu kemik yapısındaki bütünlük bozulmuş ve yeni kemik yapımı ortaya çıkmıştır.

Höyükten çıkarılan ve 35 yaşlarında bir erkeğe ait olan kafatasında multiple myeloma sonucu oluşan ve röntgen tetkiklerinde zimba deliği izlenimi veren incelmeler mevcuttur.

Toplu mezardan izole olarak bulunan bazı kemiklerde egzostosa bağlı olarak ilave kemik çıkıntıları mevcuttur. Yine bu mezardan çıkarılan bazı parmak kemiklerinde osteo arthritis sonucu oluşan kemik deformiteleri belirgindir.

DK-13 No'lu bireyde (40 yaşlarında, erkek) raşitizm mevcuttur.

DK-19 No'lu bireyin (40-50 yaşlarında, kadın) boyun vertebralarından ikisi lokal bir enfeksiyon, muhtemelen de tüberküloz sonucu birbirine iyice kaynaşmıştır. Tıp dilinde ankylosan osteo arthritis olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu vertebraalar arasından çıkan ve kolu hareket ettiren sinirin daralma sonucundaki felcinden dolayı bu birey pek muhtemelen sağ kolunu hareket ettiremiyordu.

Şumor nodülü (schumonrl) bu toplumda birçok örneği görülen diğer bir hastalık türüdür. Vertebra gövdesine kırıldak dokunun yani vertebra diskinin girmesi omur gövdesinde aşınma ve erimeye neden olmaktadır. Büyüme çağında ortaya çıkan bu hastalık bazen kamburluğa neden olmaktadır.

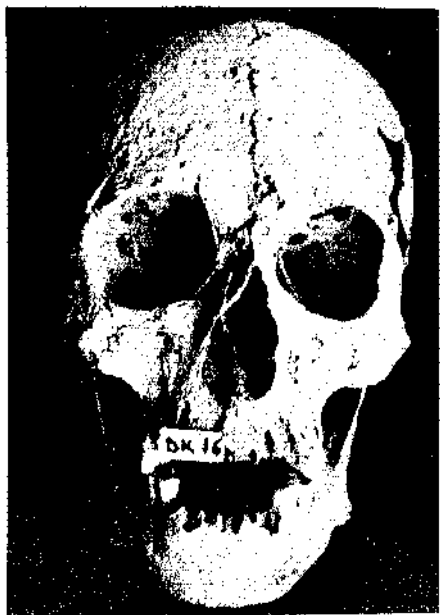
Toplu mezardan çıkan ve küçük bir çocuğa ait olan kafatasında hidrosefali belirtileri mevcuttur.

Diş çürükleri açısından da katlar arasında fark görülmektedir. Toplu mezar iskeletlerinde hiç çürük diş yokken, üst seviye mezarlarında % 10 oranında çürüğe rastlanmıştır.

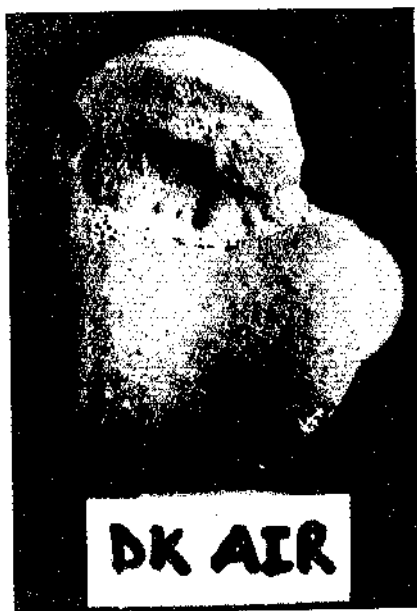
Kum mezarlarından çıkarılan DK-13 ve DK-14 No'lu bireylerin kafataslarında sınırları oldukça düzgün ve keskin kenarlı, yapay olarak açıldıkları izlenimini veren delikler bulunmaktadır. Trepanasyon (trephination) adı verilen kafa delgi ameliyatlarında da bu tür deliklerin bulunduğu bilinmektedir. Anadolu'da şimdiye kadar yapılan kazılarda oldukça seyrek hatta nadiren görülen bu işlemin günümüzde de bazı ilkel kavimlerde insan ruhuna musallat olan kötü ruhları kovmak amacıyla bir dinsel tören olarak yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca şiddetli baş ağrıları ve sara nöbetleri gibi hastalıklarda da tedavi amacıyla yapılmış olma olasılığı vardır. Bu delikler DK-13'te (40 yaşlarında bir erkek) parietal bölgedeyken (Resim : 12-13), DK-14'te (25-30 yaşlarında, erkek) (Resim : 14-15) frontal bölgede yer almaktadır. Kazıdan çıkarılacak iskelet materyalin artması ve bu bireyler üzerinde yapılacak ayrıntılı çalışmaların konuya açıklık getireceği inancındayız.

KAYNAKÇA

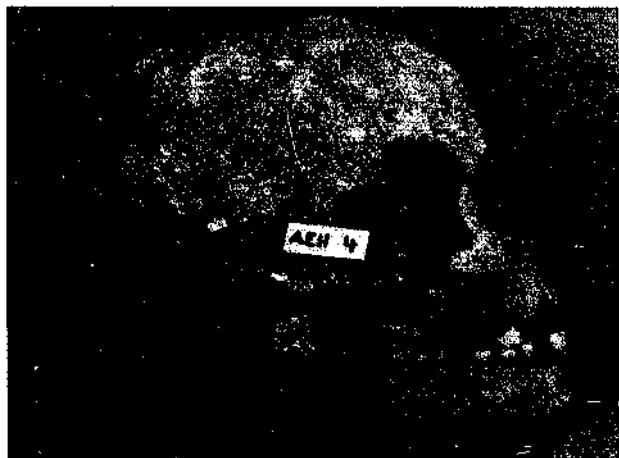
- ÇİLİNGİROĞLU, A., 1984 «Van - Dilkaya Höyüğü Ön Çalışması» II. Araştırma Sonuçları Toplantısı, İzmir 16 - 20 Nisan 1984, ss. 159 - 161, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yay., Ankara.
- ÇİLİNGİROĞLU, A., 1985 Van - Dilkaya Höyüğü Kazıları» VII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 20 - 24 Mayıs, ss. 151 - 162, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yay., Ankara.
- ÇİNER, R., 1963 «Evdi Tepesi ve Civarından Çıkarılan İskelet Kalıntılarının Tetkiki» Antropoloji, I; 56 - 79
- ÇİNER, R., 1965 «Altıntepe (Urartu) İskeletlerine Ait Kalıntıların Tetkiki» *Belleten* 24; 225 - 244
- KANSU, Ş. A. ve M. ÜNSAL, 1952 «Tilki Tepe (Şamramaltı, Van) Kazısından Çıkarılan İskeletlerin Antropolojisi» IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 10 - 14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler, ss. 391 - 397, TTK Yay., Ankara.
- ŞENYÜREK, M., 1949 «Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Karahöyük Kazısından Çıkarılan Kafatasların Tetkiki. Study of the Skulls from Karahöyük, Excavated under the Auspices of the Turkish Historical Society» *Belleten*, 13 ; 1 - 20.

Resim : 4

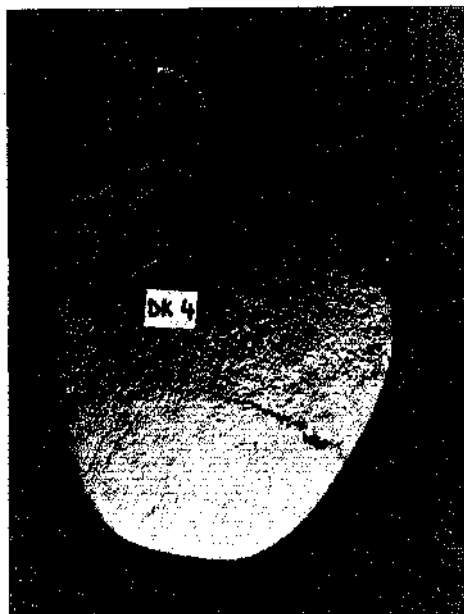
Resim : 5

Resim : 6

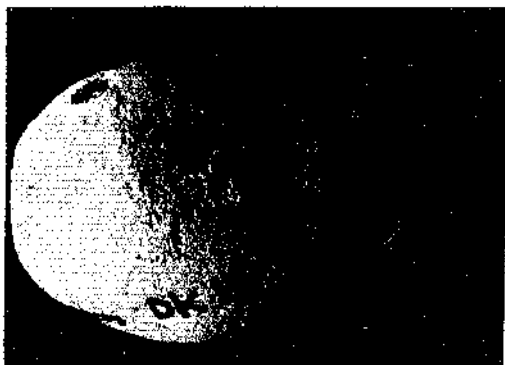
Resim : 7

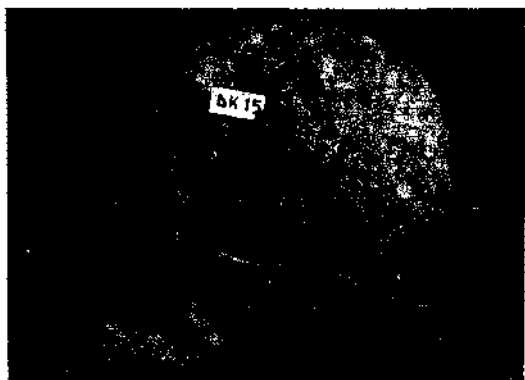
Resim : 8

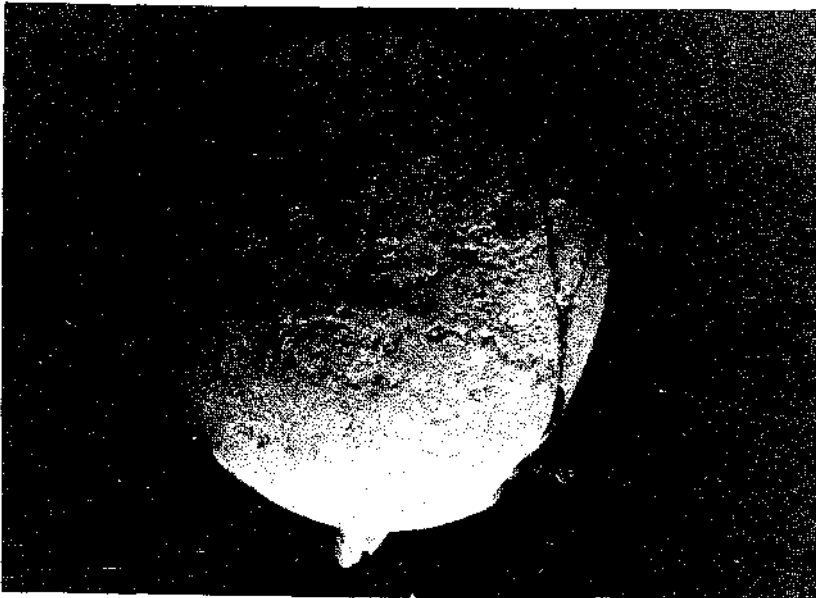
Resim : 9

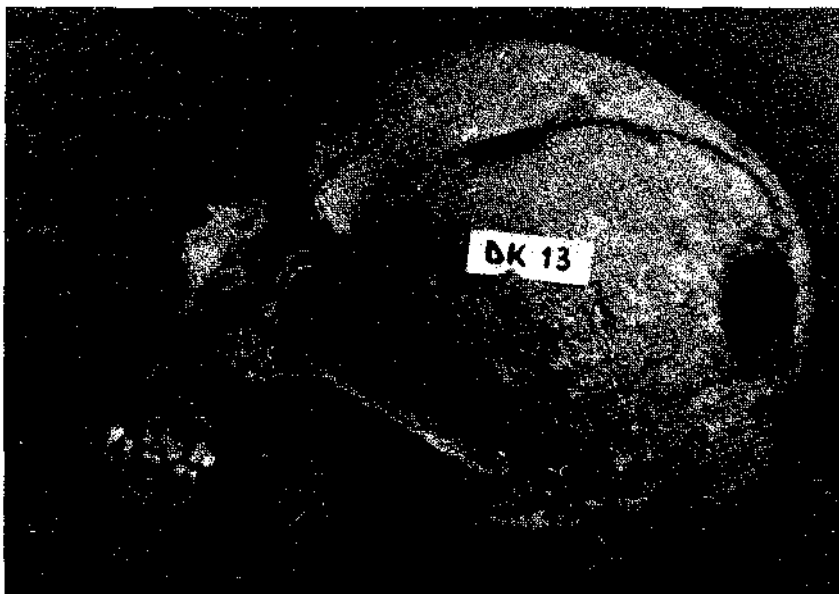
Resim : 10

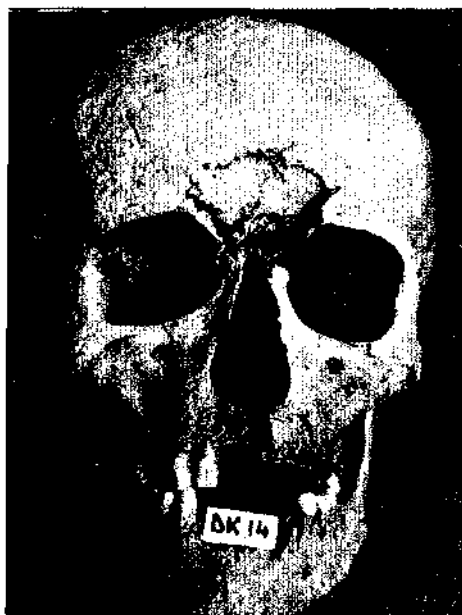
Resim : 11

Resim : 12

Resim : 13

Resim : 14

Resim : 15

ANTHROPOLOGISCHE UNTERSUCHUNGEN DES BYZANTINISCHEN FRIEDHOFS BOĞAZKÖY - HATTUSA

U. WITTWER - BACKOFEN*

Zwischen dem 24. 6. und 19/7/85 konnten Arbeiten am frühbyzantinischen Friedhof in Bogazkale unter Grabungsleitung von Dr.-Ing. P. Neve durchgeführt werden. Die Arbeitsgruppe umfaßte für die Arbeiten im Gräberfeld und die Auswertung anthropologischer Fragestellungen neben der Autorin Herrn D. Butz und Herrn J. Steinmann, denen ich sehr zu Dank verpflichtet bin, sowie für die Paläopathologischen Untersuchungen Herrn Dr. M. Schultz und Herrn M. Brand, beide Universität Göttingen.

In früheren Grabungskampagnen wurden bereits die Ausdehnung der Nekropole erfaßt, ein Großteil der Gräber lokalisiert, sowie 66 Gräber geöffnet und geborgen. Während der Kampagne von 1985 konnten wir 244 Gräber hinzufügen, wobei uns in der Regel etwa zehn Grabungsarbeiter zur Verfügung standen. Der größte Teil des geborgenen Skelettmaterials konnte bereits anthropologisch untersucht werden.

Der archäologische und anthropologische Fragenkomplex an den byzantinischen Friedhof umfaßt sowohl die Bestattungsart (Grabtypus, Orientierung und Ausstattung der Gräber, Binnenstruktur der Nekropole) wie auch die Bevölkerungsstruktur (Paläodemographie, morphologische Charakterisierung und Vergleiche, Herkunft der Bevölkerung, Verwandtschaftsanalysen), die Paläopathologie sowie die Analyse der Lebensverhältnisse, denen die frühbyzantinische Einwohnerschaft ausgesetzt war. Da bisher die Siedlung, die diesen Friedhof hervorbrachte, nicht lokalisiert werden konnte, ist die Untersuchung des Friedhofs von besonderem Interesse, auch, weil aus dem zentralanatolischen Raum bisher kein vergleichbarer Befund aus dieser Zeit bekannt ist. Durch Berücksichtigung archäologischer, anthropologischer und paläopathologischer Fragestellungen soll versucht werden, zu einer umfassenden Analyse der Nekropole zu gelangen.

(*) U. Wittwer - Backofen, Institut für Anthropologie Saarstr 21, Universität Mainz
D-6500 Mainz Batı - ALMANYA

Anlage des Friedhofs

Der Friedhof liegt im Oberstadtbereich von Hattusa (Abb. 1), nahe eines hethitischen Tempelkomplexes südlich der Sarikale im Planquadrat L9 (Abb. 2 und NEVE, 1985).

Für die Anlage des Gräberfeldes stellt sich nach Abschluß der Arbeiten folgendes Bild dar (Abb. 3): Der Zentralbereich erstreckt sich südlich einer byzantinischen Doppelkirche. Die Gräber sind in den Fels eingetieft und in der Regel mit einer Abdeckung von Steinplatten äußerlich kenntlich gemacht. Der Friedhof wurde hier in einer Ausdehnung von bis zu 60m Länge bei einer Breite von max. 50 m erfaßt. Möglicherweise etwas weiter gestreute Gräber in den Randbereichen sollen in einer weiteren Kampagne untersucht werden. Im Zentrum liegen die Gräber sehr dicht beieinander, teilweise nur durch schmale Stege getrennt. Dort findet sich auch, um ein Grab herum angelegt, eine kleine Grabkapelle. Im Norden liegen zwei an den Längsseiten aneinandergrenzende Kirchenschiffe, die ihren Zugang von Norden haben. Um die Kirchen herum liegen weitere Gräber, z.T. in hethitische Ruinen eingetieft, z.T. durch später zu datierende Bauten überdeckt. Umgeben wird der Komplex durch eine Mauer. Möglicherweise ist diese Anlage erst später als das in das 6.-7. nachchristliche Jahrhundert zu datierende Gräberfeld entstanden.

Bei der Anlage der Gräber wurde offensichtlich die Körperhöhe der Verstorbenen berücksichtigt, die Gräber sind meist nur wenig länger als der bestattete Körper. Danach richtet sich auch die Breite der Gräber. Diese Größenlimitierung wird verständlich, wenn man die Härte des Felses berücksichtigt, die die Anlage eines Grabes zu einer langwierigen Arbeit werden ließ. Die Grabtiefe wurde in der Regel so gewählt, daß der Leichnam mit genügend Erde bedeckt werden konnte und die Grababdeckung etwa in Bodenniveau lag. Einige Gräber im näheren Umkreis der Kirche waren aufwendiger konstruiert. Die wesentlich tieferen Grabgruben wurden auf dem Grund mit einer Steinkiste ausgekleidet, die mit einer Steinabdeckung abschloß. Auf eine darauf verfüllte Erdschicht von etwa 50-80 cm Mächtigkeit folgte dann eine zweite Plattenabdeckung, so daß äußerlich kein Unterschied zu den einfacheren Gräbern zu erkennen war. Wo rekonstruierbar, enthielten die Gräber in der Regel Einzelbestattungen in gestreckter Rückenlage mit angewinkelten Armen. Eine Analyse der Bestattungslagen ergibt folgendes Bild:

Tab. 1: BESTATTUNGS- LAGE IM BYZANTINISCHEN GRÄBER-
FELD BOGAZKÖY

	GESTRECKTE RÜCKENLAGE	178
	GESTÖRTE RÜCKENLAGE	55
ARMHALTUNG	RECHTS	LINKS
GESTRECKT	6	2
90 ANGEWINKELT	56	73
STARK ANGEWINKELT	26	4

Demnach wurden die Arme bevorzugt über die Brust gelegt (Abb. 4, Grab 238), es zeichnet sich jedoch ab, daß der rechte Unterarm häufig sehr stark angewinkelt, d. h. parallel zum Oberarm liegt, wobei die Hand nahe dem Unterkiefer ruht, während diese Stellung für den linken Arm kaum beobachtet wurde. Die Bestattungen, bei denen beide Armhaltungen beobachtet werden konnten, verdeutlichen dies besonders gut (Abb. 5). Diese Unterschiede sind statistisch signifikant, Verteilungsunterschiede in den verschiedenen Friedhofsarealen lassen sich jedoch nicht feststellen (Abb. 6).

Von den 244 geöffneten Gräbern waren 57 leer, d. h. mit den zur Verfügung stehenden Mitteln konnte kein Knochenmaterial festgestellt werden. Daß es sich dabei z. g. T. um Gräber handelt, die nach den Ausmaßen nur Kinderbestattungen gedient haben können, die in Bogazköy strak unter den destruierenden Lagerungsbedingungen gelitten haben, muß vor allem für paläodemographische Fragestellungen berücksichtigt werden, um nicht durch geringe Kleinkindersterblichkeit zu hohe Lebenserwartungen vorzutäuschen. Das Skelettmaterial der Erwachsenen dagegen war in der Regel gut erhalten, mitbedingt durch die Verfüllung der Gräber nach der Bestattung. 188 Gräber enthielten Skelettmaterial, davon 178 jeweils eine Bestattung. Fünf Gräber beinhalten ein zweites nahezu vollständiges Skelett, z. T. in situ übereinanderliegend, wie in Grab 241 (Abb. 7), z. T. auch eines in gestörter Lagezusammengeschoben, um für eine zweite Bestattung Platz zu schaffen wie in Grab 224 und 236 (Abb. 8, 9). Jeweils ein männliches und ein weibliches Skelett enthielten drei dieser Gräber, in einem Fall sind zwei Frauen gemeinsam bestattet worden. Ein anderes Bild ergab Grab 235 (Abb. 10), bei dem ein in situ liegendes Skelett von Skeletteilen zweier weiterer Individuen im Oberkörperbereich überlagert wurde. Alle diese Gräber mit Mehrfachbelegungen fanden sich nahe der Kirche, wohl um möglichst vielen Verstorbenen (Familiengräber?) einen bevorzugten Bestattungsplatz zu gewähren.

Für eine Analyse der Binenstruktur des Friedhofs wurde, um mögliche sozialschichtenspezifische bzw. diachrone Bestattungsweisen aufdecken zu können, die Geschlechts- Sterbealters sowie Beigabenverteilung in den Gräbern berücksichtigt. Dabei zeichneten sich folgende Ergebnisse ab:

1) Die Verteilung der Kindergräber im Friedhof ist gleichmäßig (Abb. 11), wenn auch lokal kleinere Gruppierungen auftreten, besonders wenn man die leeren Gräber kleineren Ausmaßes berücksichtigt. Im Bereich um die Kirche herum liegt nur ein Komplex von vier Kindergäbern, sowie ein Kind gemeinsam mit einem Erwachsenen bestattet.

2) Vergleicht man die Lokalisierung der Männer- und Frauenbestattungen, so ist zu bemerken, daß die Frauengräber weiter in die Randbereiche streuen, während die Männer häufiger im Zentrum bestattet wurden (Abb. 12, 13). Auch das Grab in der kleinen Kapelle gehörte einem Mann. Im Kirchenbereich fanden sich ebenso viele Frauen wie Männer.

3) Die Altersgruppen der Erwachsenen streuen gleichmäßig über die gesamte Friedhofsanlage, dargestellt an der Gruppe der über 50-jährigen (Abb. 14).

Einige Skelette waren ausgestattet mit einfachen Schmuckstücken, die den Toten bei der Grablegung belassen wurden. Es handelt sich dabei um Armreifen aus blauem Glas, einfache Bronzeohrringe, kreuzförmige Bronzanhänger, Fingerringe, einzelne Perlen und zwei Bronzemesser. Dieses Spektrum weist darauf hin, daß zu Lebzeiten getragener alltäglicher Schmuck den Toten belassen wurde, sie also nicht speziell ausgestattet wurden, wie dies auch für eine byzantinische, d. h. christliche Bevölkerung nicht anders zu erwarten war. Die Gräber, in denen sich solche Gegenstände fanden, liegen konzentriert im Zentrum des Friedhofs, z. T. in kleineren Gruppierungen (Abb. 15). Sie stellen knapp 11 % der insgesamt untersuchten Gräber dar. Zehn dieser 26 Gräber waren mit mehr als einem Fundstück ausgestattet, zumeist in der Kombination von Armreif und Ohrring. Insgesamt zehn Kinder sind mit solchen Ausstattungen versehen, fünf davon mit mehreren verschiedenartigen Teilen. Nur vier Männer trugen Schmuck, in keinem Fall jedoch einen Ohrring (Tab. 2). Die beiden Messer gehörten einem Kind und einer Frau.

Tab 2 : VERTEILUNG DER BEIGABEN

	Männer	Frauen	Kinder	unbestimmt
Armring	1	4	4	3
Kreuzanhänger	1	—	2	—
Ohrring	—	3	4	3
Perlen	1	—	2	—
Fingerring	1	2	2	1
Messer	—	1	—	1

Faßt man die Ergebnisse dieser Analyse zusammen, so ist festzustellen, daß Belegungsunterschiede im Friedhof auftreten, die den Eindruck sozialschichtenspezifischer Differenzierung aufkommen lassen, jedoch statistisch nicht zu sichern sind.

Demographische Struktur der Skelettpopulation

Von den insgesamt 199 Skeletten sind 72 im subadulten Alter, also vor Erreichen des 20. Lebensjahres gestorben. 127 Individuen erreichten das Erwachsenenalter. Unter Berücksichtigung der bearbeiteten Skelette aus der Grabungskampagne 1983 ergibt sich ein Verhältnis von 77 Subadulten zu 135 Erwachsenen, d.h. die Sterblichkeit der unter 20-jährigen betrug 36. %. Läßt man die Juvenilen außer acht, so beträgt die Kindsterblichkeit der bis 12-jährigen 23,6 %. Addiert man die leeren «Kindergräber», so erhöht sich der Wert auf 119 Kinderbestattungen (46,9 %), ein Wert, der etwa den Erwartungen an eine medizinisch kaum versorgte, dörfliche Gemeinschaft entspricht und für einige prähistorische Populationen ebenfalls in diesem Rahmen liegt (ANGEL, 1972; NEMESKERI, 1972; WITTEWERT - BACKOFEN, 1986).

Da erst frühestens mit der juvenilen Altersgruppe eine gesicherte Geschlechtsbestimmung möglich ist, entfallen die Kinder bei der Betrachtung der Sexualrelation. Für die Erwachsenen und einige Jugendliche ergibt sich ein Verhältnis von 56 Männern zu 68 Frauen, d.h. es herrschte ein leichter Frauenüberschuß. In vielen historischen und prähistorischen Skelettbevölkerungen stellt sich ein umgekehrtes Bild mit Männerüberschuß dar. Aus der Zeit byzantinischer Besiedlung fehlen jedoch Vergleichsdaten. Eine erste Analyse der Sterbealtersverteilung ergibt für die Gesamtbevölkerung eine Lebenserwartung von knapp 33 Jahren, ein im Vergleich hoher Wert, bedingt durch einen hohen Anteil an senilen Individuen (Abb. 16). Dies bedeutet, daß eine hohe Lebenserwartung für Personen zu erwarten war, die die Risikophase im Kindesalter überwunden haben. Differenziert man allerdings die Sterbeverteilung nach dem

Geschlecht, so ergibt sich ein nicht gerade typisches Bild: Die Männer weisen eine zweigipfelige Verteilung auf, während die Frauen erst ab ca. 40 Jahren eine erhöhte Sterblichkeitsverteilung zeigen (s Abb. 17). Üblicherweise aber besteht für die Frauen während der fertilen Phase ein höheres Gesundheitsrisiko, die männliche Bevölkerung übersteht diese Altersgruppe sonst ohne größere Verluste. Es bleibt noch zu untersuchen, welche Gründe zu dieser Verschiebung in der Sterbealtersverteilung geführt haben können - ob dies etwa mit starken körperlichen Beanspruchungen bzw. kämpferischen Auseinandersetzungen der jüngeren Männer zu erklären ist, wodurch möglicherweise auch das Männerdefizit in der Nekropole neben der erhöhten Sterblichkeit der Männer im adulten Alter eine Erklärung finden könnten.

Morphologische Beschreibung

Eine erste Auswertung der metrischen Erfassung der Skelette charakterisiert die byzantinische Bevölkerung von Bogazköy als mittelgroß bei einer durchschnittlichen Körperhöhe der männlichen Stichprobe von 168 cm (nach BREITINGER, 1939), die weibliche Gruppe war etwa 7 cm kleiner (nach BACH, 1965). Nach dem Längen-Breiten-Index sind die Schädel mittellang, nach dem Längen-Höhen-Index mittelhoch und nach dem Breiten-Höhen-Index mittelbreit. Im Gesichtsschädel äußern sich extremere Werte: Das Gesichtsskelett ist in allen Fällen niedrig, wobei das Obergesicht mittelhoch ist, das niedrige Gesicht demnach hauptsächlich durch niedrige Kinnhöhe verursacht wird. Die Nase ist zumeist mittelbreit. Einige der wichtigsten Schädelmaße und -indices sind, für die Geschlechter getrennt, in Tab. 3 angegeben.

Tab. 3: Metrische Schädeldaten

Maß nach Martin (1927)	Männer			Frauen		
	x	s	n	x	s	n
1	183.0	8.46	28	175.6	4.87	26
8	140.9	4.75	27	136.8	3.54	24
9	99.0	4.07	31	93.8	4.12	27
17	136.4	4.74	17	127.0	4.67	13
45	134.5	8.41	10	126.7	4.72	7
48	71.8	4.44	22	67.1	4.25	21
51	38.2	2.92	24	37.7	1.52	22
52	33.4	1.84	26	32.2	2.02	23
54	24.5	2.45	25	22.7	2.82	23
55	51.0	3.83	25	48.8	3.01	21
66	106.8	3.78	16	94.1	8.01	20

LBI	77.2	4.11	26	77.5	3.75	21
LHI	74.2	3.43	16	72.2	2.70	11
BHI	96.7	2.33	14	94.1	2.01	11
TFI	81.7	2.60	21	81.6	2.90	14
TFPI	70.3	2.19	24	69.1	3.20	20
ORBI	88.1	10.51	24	85.5	5.64	22
GESI	69.3	7.40	5	71.3	3.40	5
NASI	48.8	4.28	23	47.4	4.43	20

Vergleichende morphometrische Studien mit verschiedenen Skelettserien aus dem geographischen Großraum Anatoliens sollen im weiteren Verlauf der Untersuchungen Ähnlichkeitsbeziehungen deutlich machen, um Anhaltspunkte über Genese und Entwicklung der byzantinischen Bevölkerung von Bogazköy zu geben. Es kann allerdings noch nicht auf eine breite Materialbasis zurückgegriffen werden, da es sich bei dem für diese Zeit nur sehr spärlich vorliegenden Skelettmaterial lediglich um einzelne Schädel verschiedener Fundorte handelt, so daß nun mit der untersuchten Serie von Bogazköy erstmalig ein größerer Materialkomplex das Spektrum byzantinischer Skelettserien entscheidend erweitert.

Als eine Besonderheit sind die Veränderungen an 7 Schädeln (5 Männer, 2 Frauen) zu nennen, die sich in Form von Impressionen darstellen. Da sich alle diese Auffälligkeiten an identischer anatomischer Position darstellen und etwa gleiche Ausdehnung zeigen (jeweils im Parietale in Bregmanähe parallel zur Sutura Coronalis als ca. 10 mm breite und etwa 30 mm lange seichte Eintiefungen), muß für sie alle die gleiche Ursache angenommen werden. Erklärungsansätze für diese Veränderungen sind aus histologischen Untersuchungsbefunden durch Herrn Dr. Schultz zu erwarten. Solange sollen sie als «Hiebverletzungen» bezeichnet werden. Alle diese Skelette liegen im südlichen Zentrum des Friedhofs dicht beieinander in je einer Dreier- und Zweiergruppe und zwei nicht weit entfernten Einzelfunden (Abb. 17).

Die Untersuchungen werden noch detaillierter durchgeführt, wobei bei integrierter Betrachtung aller Aspekte interessante Ergebnisse für die Rekonstruktion der Lebensverhältnisse, bedingt durch lokale Umwelteinflüsse wie auch durch kulturelle Einflüsse von außen, zu erwarten sind.

Literatur

- ANGEL, L. (1972) : Ecology and population in the Eastern Mediterranean. *World Archaeology*, Vol. 4, 88-105.
- BACH, H. (1965) : Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen weiblicher Skelette. *Anthrop. Anz.* 29, 12-21.

- BREITINGER, E. (1938) : Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmaßenknochen. *Anthrop. Anz.* 14, 249 - 274.
- MARTIN, R. (1928) : *Lehrbuch der Anthropolgie.* Jena.
- NEMESKERI, J. (1972) : Some Comparison of Egyptian and Early Eurasian Demographic Data. *Journal of Human Evolution*, Vol. 1, S. 171 - 186.
- NEVE, P. 1985 a) : Boğazköy - Hattusas, 1983 Kazı Çalışmaları Sonuçları. VI. Kazı Sonuçları Toplantısı, İzmir 16 - 20 Nisan 1984. Ankara.
- NEVE, P. (1985 b) : Hattuscha - Information. Deutsches Archäologisches Institut.
- WITTWER - BACKOFEN, U. (1986) : Anthropologische Untersuchungen der Nekropole İkiztepe/Samsun. III. Arastırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 20 - 24 Mayıs 1985.
- Anschrift des Verfassers : Dipl. - Biol. Ursula Wittwer - Backofen, Institut für Anthropologie der Universität Mainz, Saarstr. 21, D - 6500 Mainz.
- Die Verfasserin ist Wissenschaftliche Mitarbeiterin am Institut für Anthropologie der Universität Mainz.

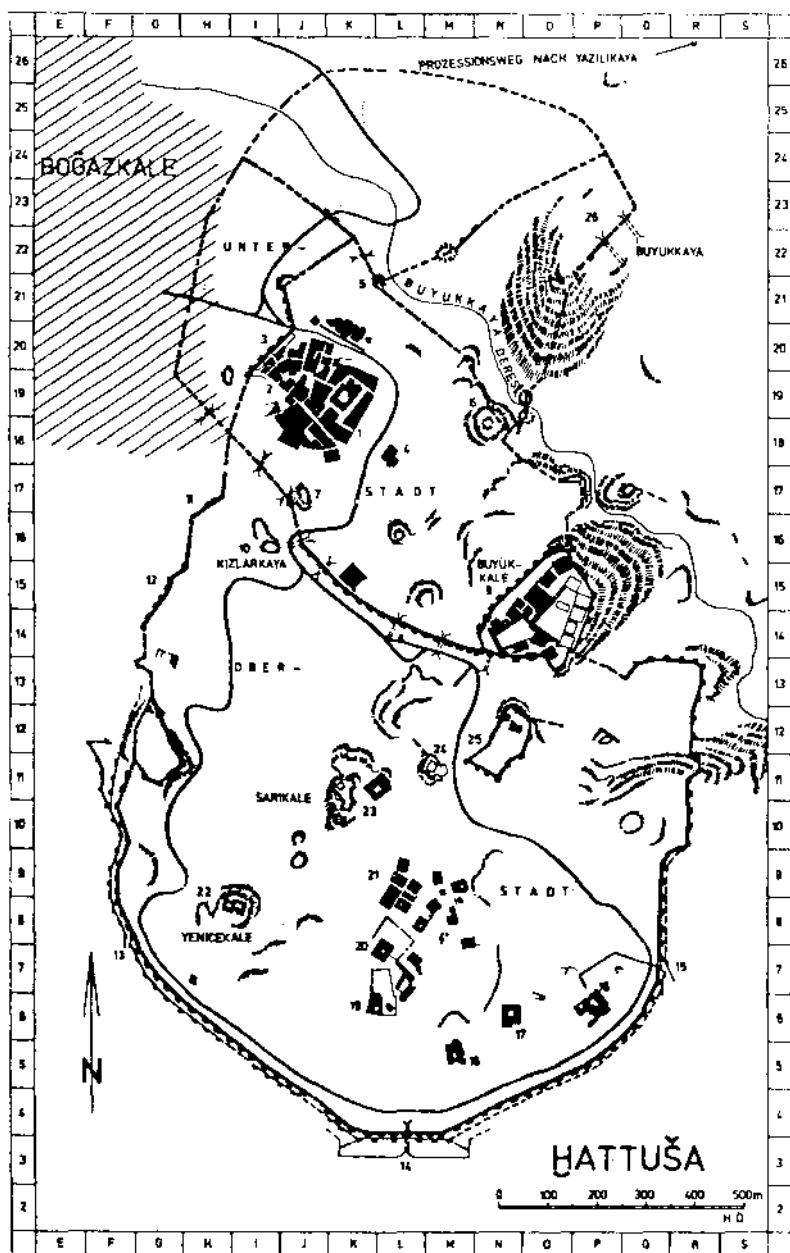

Abb.: 1 — Gesamtplan Hattusa (aus: NEVE, 1985b)

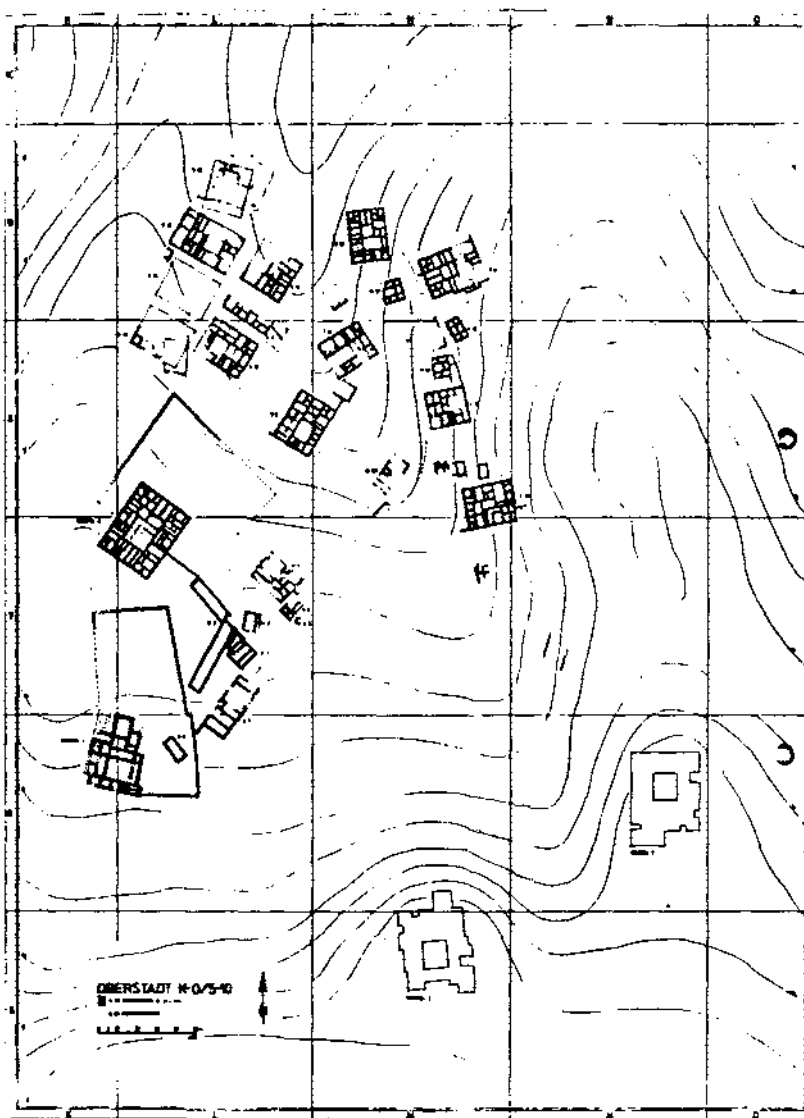

Abb. : 2 — Plan der Oberstadt Hattusa (aus : NEVE, 1985b)

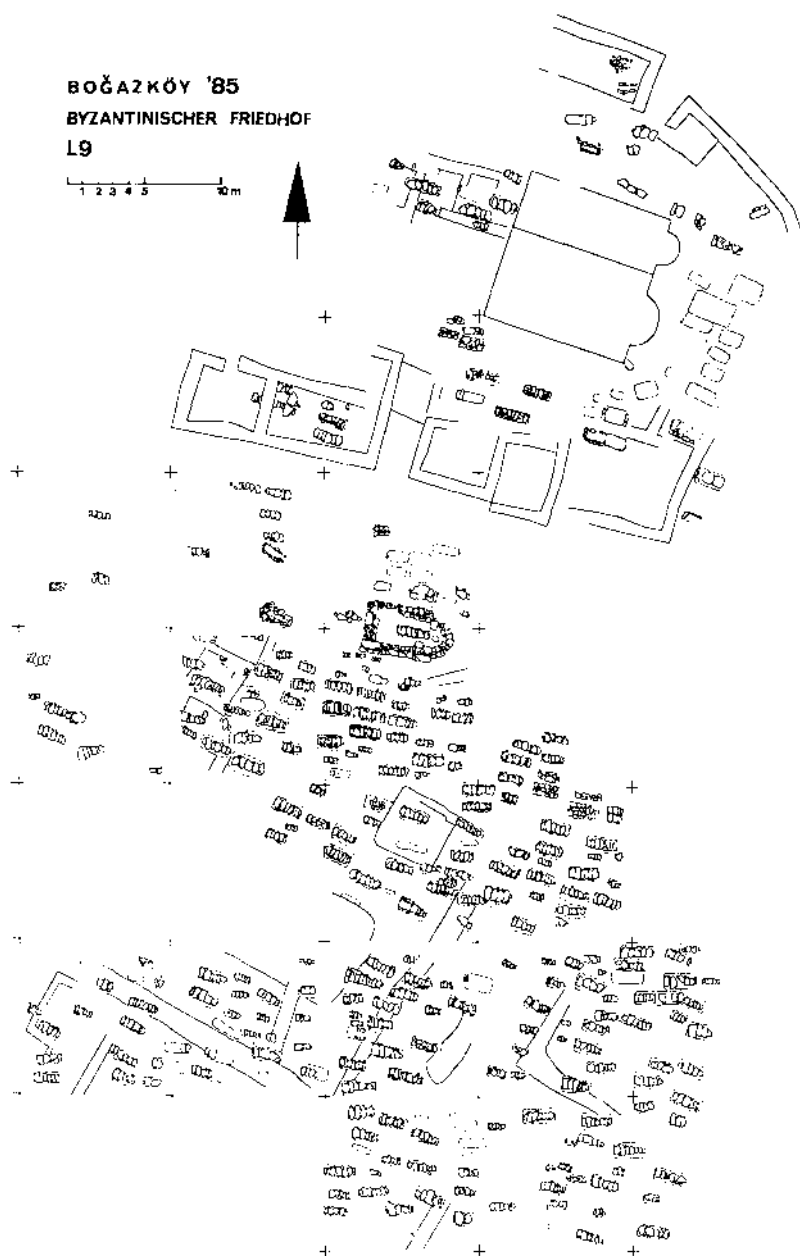

Abb.: 3 — Lageplan der Gräber.

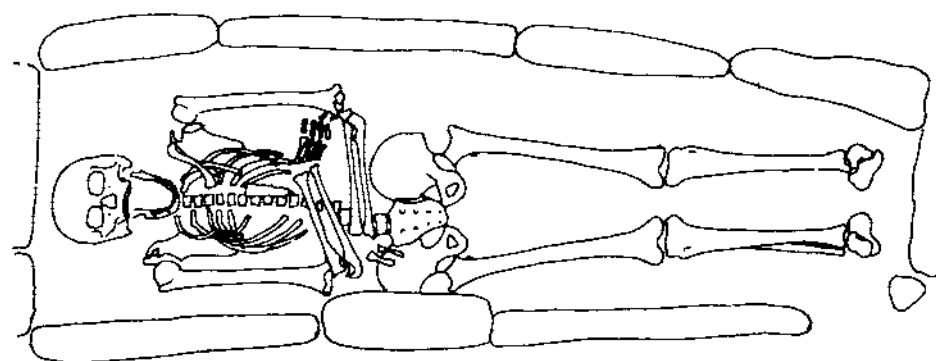

Abb. 4 — Grab 238

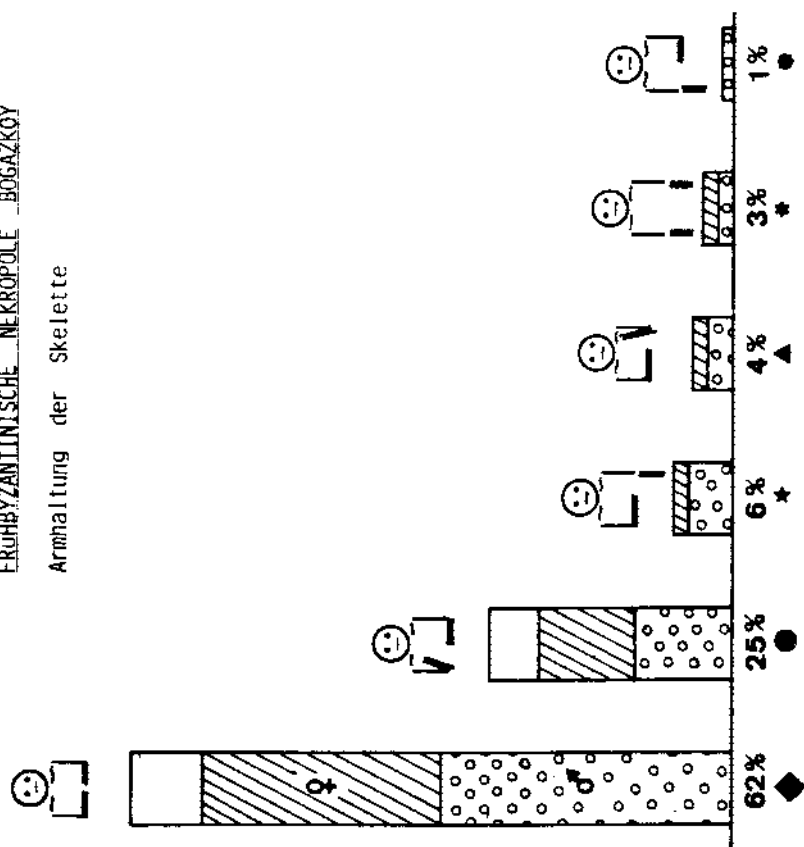

Abb. 5 — Frequenzen der Skelettlagen

BOĞAZKÖY '85
BYZANTINISCHER FRIEDHOF
L9

1 2 3 4 5 10m

Armhaltung der Skelette

- ◆ Symbole
- * siehe
- * Abb.5
- * .

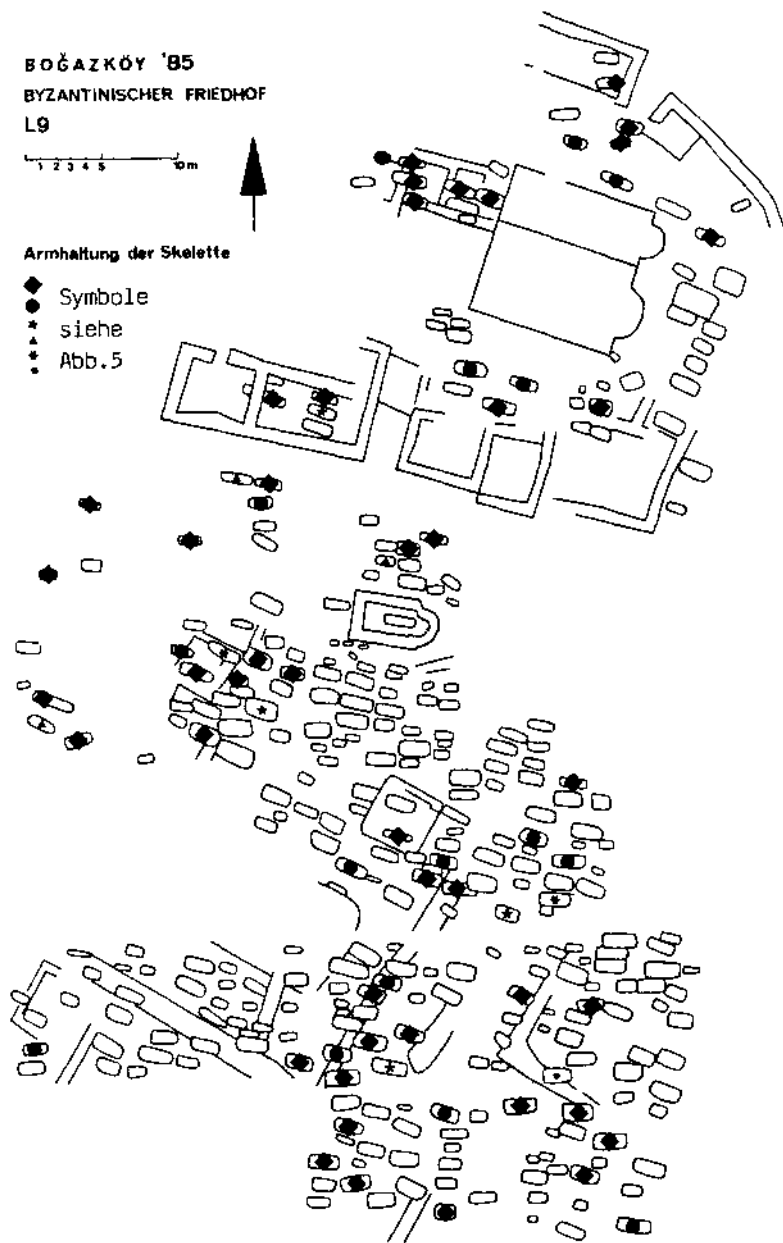

Abb. 6 — Verteilung der Armhaltung der skelette im friedhof.

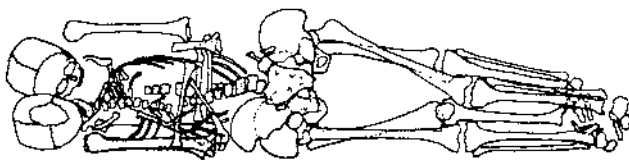

Abb. : 7 — Grab 241

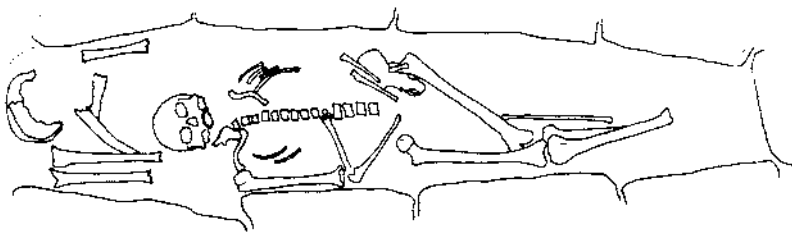

Abb. : 8 — Grab 224

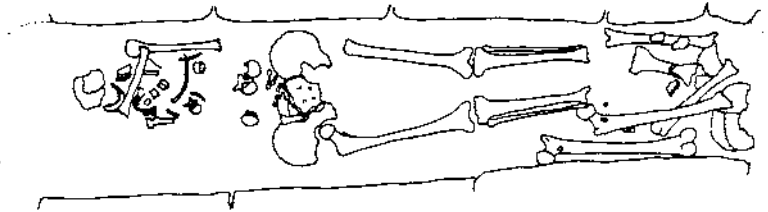

Abb. : 9 — Grab 236

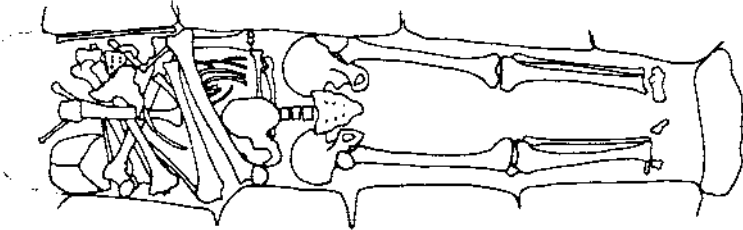

Abb. : 10 — Grab 235

BOĞAZKÖY '85
BYZANTINISCHER FRIEDHOF
L9

1 2 3 4 5 6 10m

Verteilung der Kindergräber

■ 0-6 Jahre

▤ 7-12 Jahre

▥ 13-19 Jahre

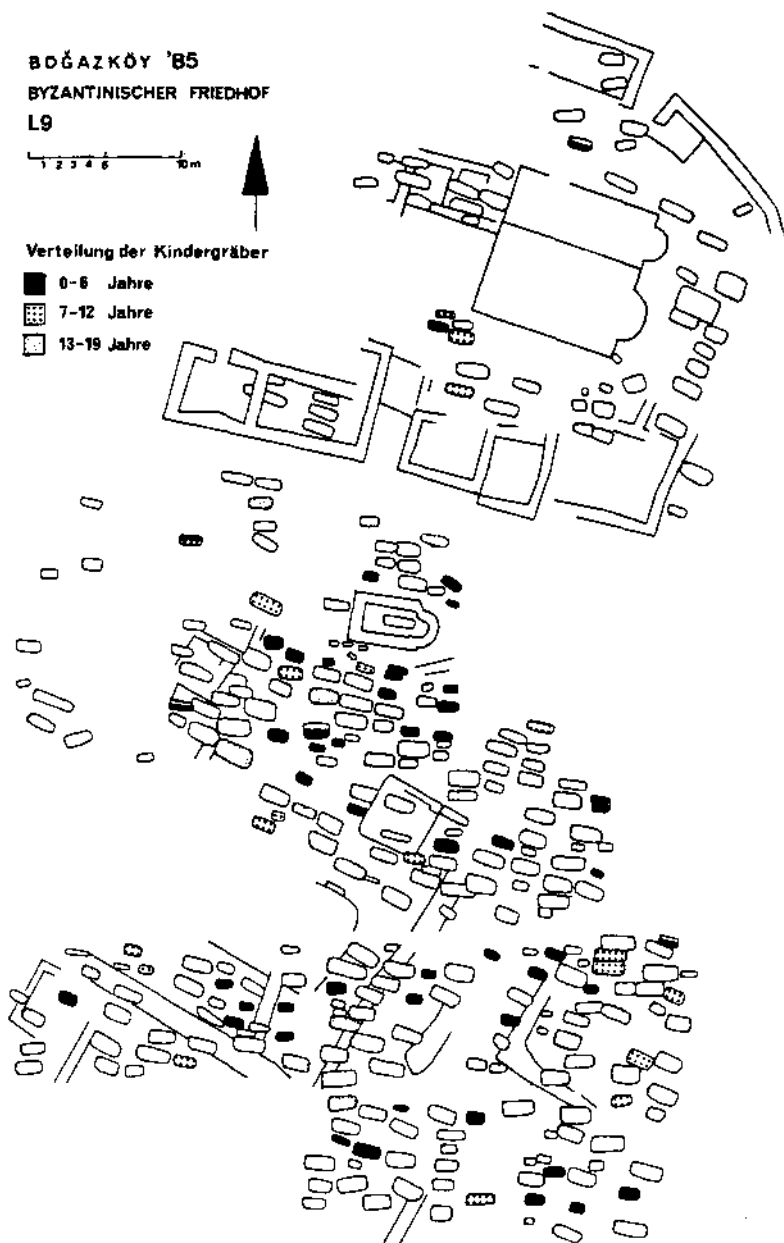

Abb.: 11 — Lage der Kindergräber

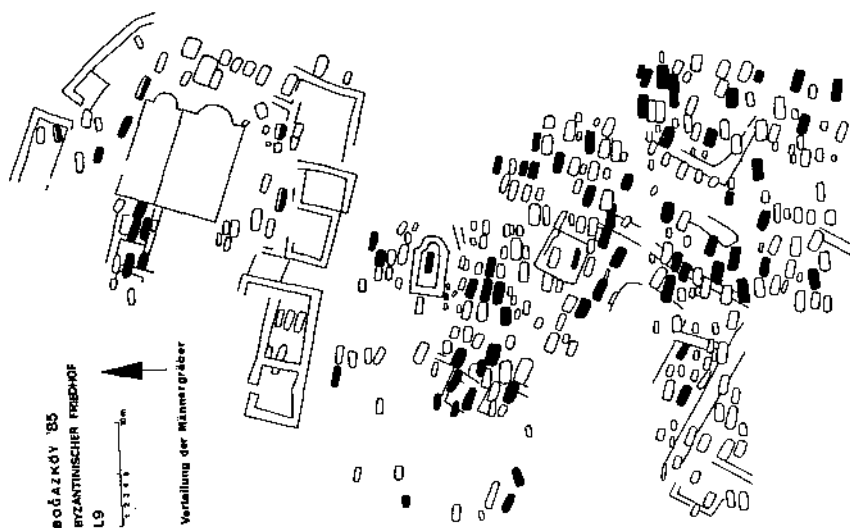

Abb. : 13 --- Lage der Männergräber

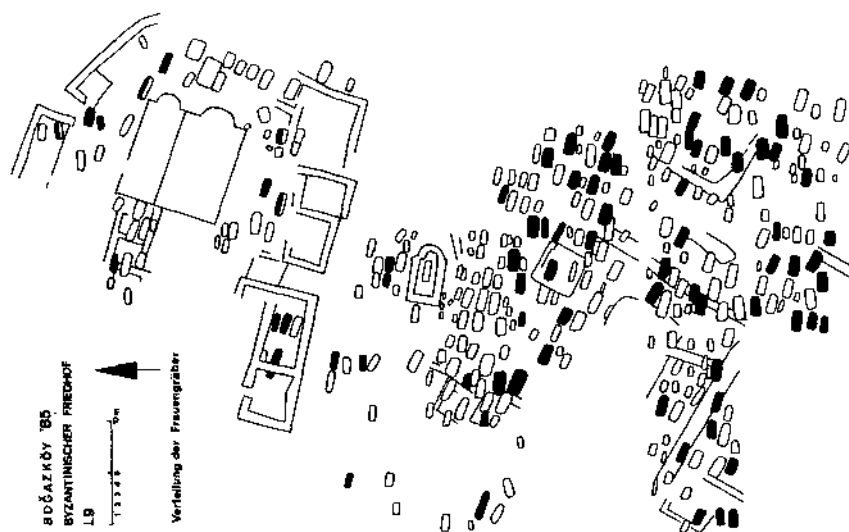

Abb. : 12 --- Lage der Frauengräber

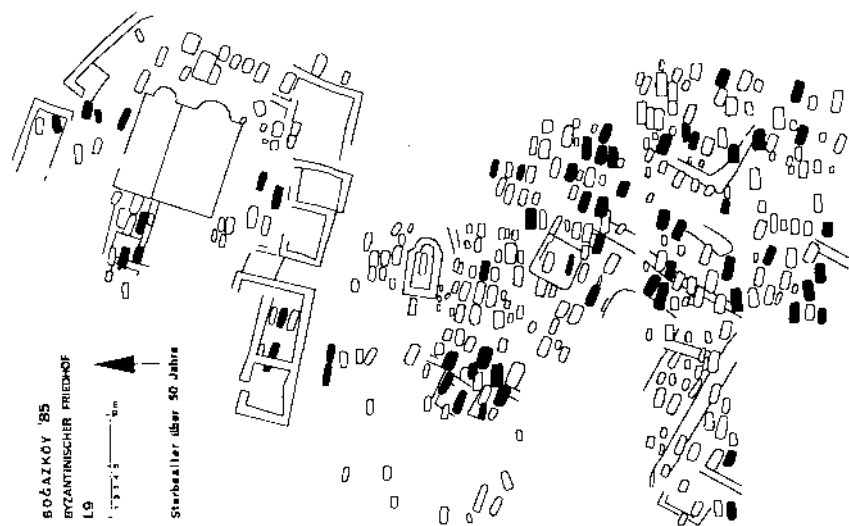

Abb.: 14 — Lage der Gräber älterer individuen

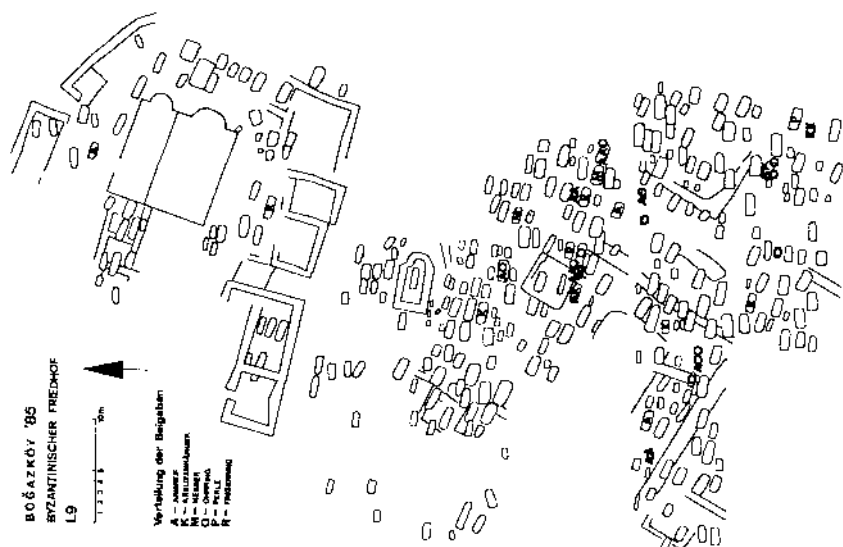

Abb.: 15 — Lage der Gräber mit Beigaben

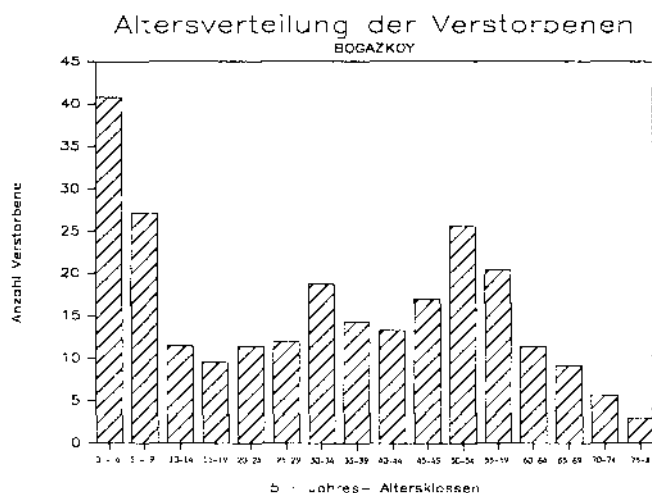

Abb. : 16

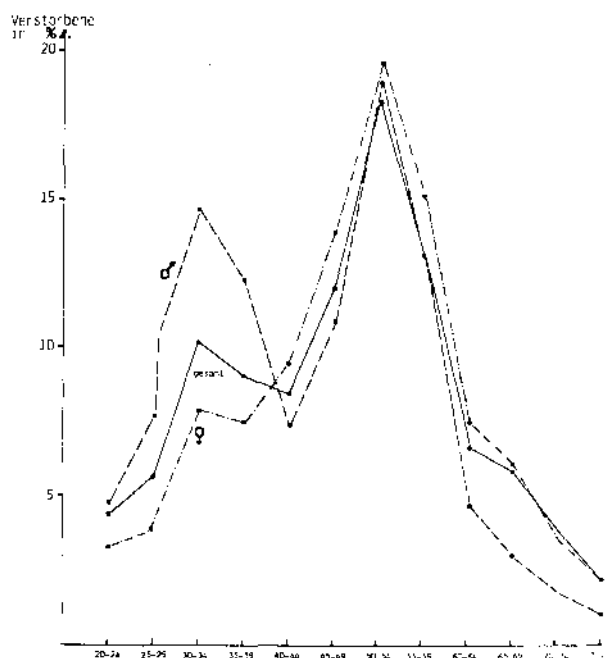
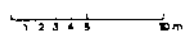

Abb. : 17 — Boğazköy, Anteil der verstorbenen in der Altersklassen nach Geschlecht getrennt und Gesamtbevölkerung (nur Erwachsene)

BOĞAZKÖY '85
BYZANTINISCHER FRIEDHOF
L9

Verteilung der Hiebverletzungen

✱ Männer

● Frauen

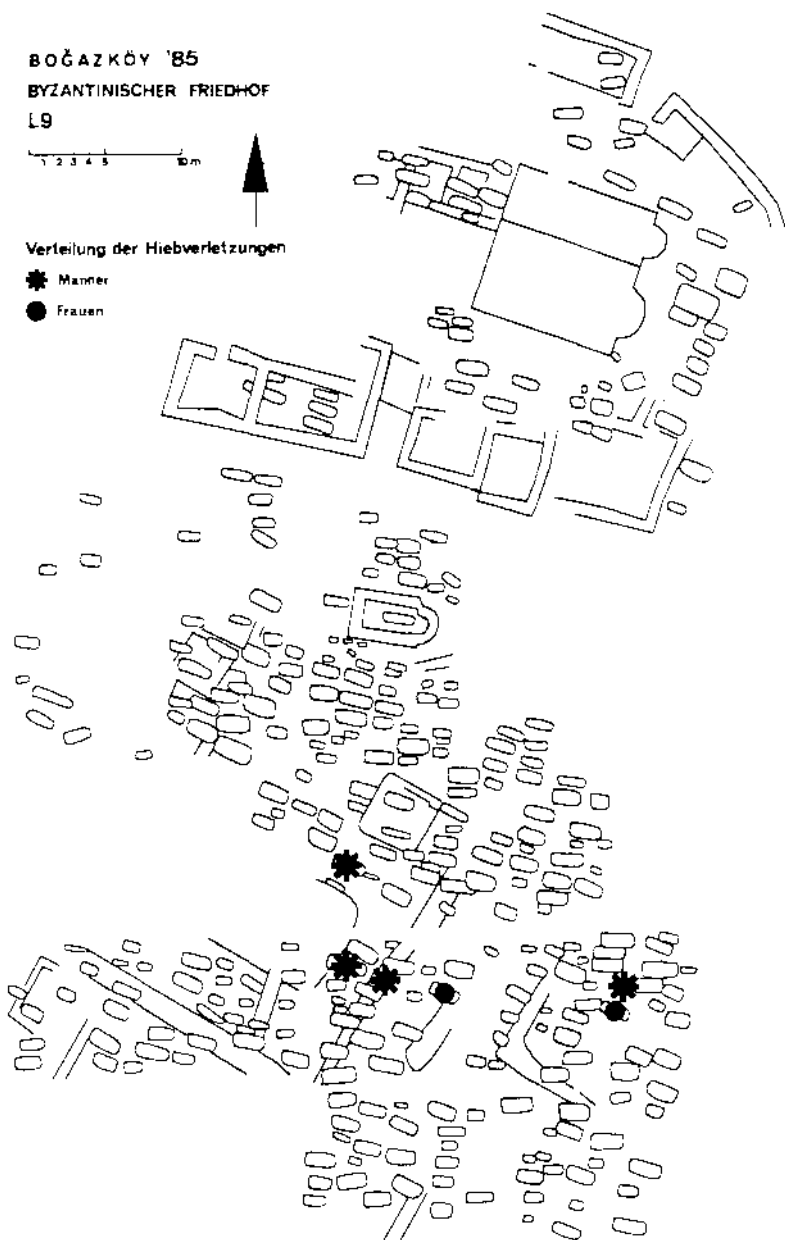

Abb. : 18 — Lage der Skelette mit «Hiebverletzungen»

DER GESUNDHEITZUSTAND DER FRÜHMITTELALTERLICHEN BEVÖLKERUNG VON BOĞAZKALE/HATTUŞA

Michael SCHULTZ*

Im Juni und Juli 1985 wurden die Arbeiten an dem frühbyzantinischen Friedhof in Boğazkale unter der Grabungsleitung von Dr. -Ing. Peter Neve fortgesetzt. Die anthropologische Untersuchung der Skelete wurde von Frau Dipl. - Biol. U. Wittwer-Backofen, Herrn D. Butz und Herrn J. Steinmann, Institut für Anthropologie der Universität Mainz, durchgeführt. Die Präparation der Skelettfunde für die paläopathologische Untersuchung wurde von Herrn Präparator M. Brandt, Zentrum Anatomie der Universität Göttingen, vorgenommen.

Material und Methode

In der Kampagne des Sommers 1985 wurden alle Skelete der Grabung 1983 und nur ein kleiner Teil der Skelete der Grabung 1985 auf krankhafte Veränderungen des Skelets untersucht. Da noch die Untersuchung des größten Teils der Erwachsenenskelete aussteht, kann es sich in diesem Bericht nur um eine vorläufige Mitteilung handeln.

Bisher wurden insgesamt die Skelete von 76 Kindern vom Fetalalter bis zum Ende des 12. Lebensjahres sowie die Skelete von 45 erwachsenen Individuen mit makroskopischen, röntgenologischen, rasterelektronenmikroskopischen und histologischen Methoden untersucht. Bei der Überprüfung des Gesundheitszustandes der Kieferhöhlen sowie lagerungsbedingter Veränderungen im Bereich der Markröhren der langen Extremitätenknochen kam ein technisches Endoskop zur Anwendung. Für die mikroskopische Untersuchung wurden histologische Dünnschliffe nach dem von SCHULTZ und BRANDT beschriebenen Verfahren hergestellt. Kleine Knochenproben wurden mit Gold-Palladium bedampft und mit dem Rasterelektronenmikroskop Novascan 30 der Firma Zeiss untersucht. Die Röntgenaufnahmen wurden mit dem Röntgengerät Faxitron der Firma Hewlett/Packard angefertigt.

(*) Dr. Michael SCHULTZ Zentrum Anatomie der Universität Göttingen
kreuzberggring 36. D-3400 Göttingen Bundesrepublik DEUTSCHLAND

Ergebnisse

Da alle bisher gefundenen Kinderskelete auf krankhafte Skeletveränderungen hin untersucht wurden, kann der Gesundheitszustand und die Häufigkeit der verschiedenen Erkrankungen als repräsentativ für die frühbyzantinische Bevölkerung von Boğazkale angesehen werden.

Die Kindersterblichkeit bis zum 12. Lebensjahr berechnet sich gemessen an der Gesamtbevölkerung von 243 Individuen - auf nur etwa 31 % (Abb. 1). Im fetalen Alter und als Neugeborene verstarben nur 2,6 %, in der ersten Hälfte des ersten Lebensjahres etwa weitere 10,4 % und in der zweiten Hälfte des ersten Lebensjahres etwa weitere 2,6 % aller Kinder. Die ersten beiden Lebensjahre überlebten etwa 22 % aller Kinder nicht.

Im einzelnen können für die wichtigsten Krankheiten des Kindesalters folgende Häufigkeiten angegeben werden. Von 72 Kindern litten 4,2 % an Blutarmut (Anämie). Diese Krankheit läßt sich besonders gut an Veränderungen des Schädeldaches in Form von porösen Auflagerungen nachweisen. Chronischer Vitamin-C-Mangel (Möller-Barlowsche-Krankheit) kann anhand von feinsten Knochenauflagerungen im Bereich der Zahnfächer sowie der Langknochen diagnostiziert werden. Von 72 Kindern wiesen 5,6 % derartige Veränderungen auf. Chronischer Vitamin D-Mangel (Rachitis) wird nicht beobachtet. Als Zeichen einer chronischen Mangelernährung (z.B. Eisenmangel, Proteinmangel) kann das morphologische Merkmalsbild der sogenannten *Vibra orbitalia* (= poröses Dach der Augenhöhle) herangezogen werden. Von insgesamt 19 Kindern weisen 36,8 % derartige Veränderungen auf. Allerdings ist diese poröse Struktur nur in einem sehr milden Ausbildungsgrad nachweisbar. Die schwächste Form der *Cribr orbitalia* (Grad I) tritt zu 85,7 %, die mittlere Ausprägungsgrad (Grad II) zu nur 14,3 % auf. Der stärkste Ausprägungsgrad der *Cribr orbitalia* (Grad III) kann nicht nachgewiesen werden. Als weiteres Zeichen einer Mangelernährung werden quer-verlaufende Linien im Schmelz der Dauerzähne (sog. transversale Schmelzhypoplasien) angesehen. Von den 34 erhaltenen Kindergemissen weisen 50 % diese krankhaften Veränderungen auf.

Chronische Entzündungen der Nasennebenhöhlen werden nicht beobachtet. Hingegen traten entzündliche Erkrankungen der Hirnhäute und des Gehirns (Meningoencephalitis) mit sehr großer Häufigkeit auf. Von 64 Kindern weisen 16 die typischen Zeichen einer derartigen Erkrankung auf, die sich in Form von sehr feinen, sekundären Knochenauflagerungen auf der Innenseite des Schädeldaches nachweisen lassen. In 3,1 % der Fälle ist die Hirnhautentzündung auf ein äußeres Trauma des

Schädeldaches zurückzuführen (Abb. 2 und Abb. 3). Es läßt sich heute natürlich nicht mehr sagen, ob diese Schädelverletzungen auf ein gehäuftes Unfallgeschehen

zurückzuführen sind. Nach Abzug dieser 3,1 % verbleibt immer noch eine recht hohe Krankheitshäufigkeit von fast 22 %. Da keine entzündlichen Veränderungen im Bereich des Mittelohres und seiner pneumatisierten Räume nachgewiesen werden können, scheidet eine eitrige Mittelohrentzündung als Ursache dieser Veränderungen aus (vgl. TESCHLER-NICOLA et al., im Druck). Möglicherweise ist für die hohe Krankheitshäufigkeit eine sogenannte Zeckenencephalitis verantwortlich. Ein Wasserkopf (Hydrocephalus) liegt in keinem Fall vor.

Eitrige Entzündungen des Skeletsystems (Osteomyelitis) scheinen recht häufig gewesen zu sein. Von insgesamt 59 Kinderschädeln weisen 5,1 % derartige entzündliche Veränderungen auf. An den Langknochen von 68 Kindern lassen sich typische osteomyelitische Veränderungen in 2,9 % aller Fälle nachweisen.

Veränderungen des harten Gaumens, die auf eine chronische Entzündung der Mundhöhlensleimhaut (Stomatitis) zurückzuführen sind, können zu 22,2 % beobachtet werden. Allerdings sind nur 9 Kinderschädel für diese Untersuchung geeignet. An Zahnfäule (Karies) erkrankten 18,2 % von 44 Kindern. Entzündliche Veränderungen des Zahnhalteapparates können bei 16 % der 25 untersuchten Kindergebisse nachgewiesen werden.

In der Erwachsenenbevölkerung stehen bei den bisher untersuchten Skeleten degenerative Gelenkerkrankungen (Arthrose) und Erkrankungen der Zähne (z.B. Karies) und des Zahnhalteapparates (Parodontopathien) im Vordergrund. In wenigen Fällen lassen sich auch sogenannte Zivilisationskrankheiten nachweisen. So können zum Beispiel am Skelet eines senilen Mannes, das schon in der Kampagne 1983 geborgen wurde (Grab 56), typische hyperostotische Knochenneubildungen beobachtet werden, wie sie bei bestimmten Stoffwechselkrankheiten - wie zum Beispiel Zuckerkrankheit (Diabetes mellitus) - auftreten können. Eine andere Bestattung aus der Kampagne 1985 (Grab 37) zeigt Veränderungen, die auf eine Gicht hindeuten. Auch Erkrankungen des rheumatischen Formenkreises (z.B. Grab 61/1983; Abb. 4) und bestimmte Krankheiten des blutbildenden Systems (z.B. der Fall einer chronischen Anämie bei dem Skelet aus Grab 20/1983) liegen vor. Sogar mehrere Tumorfälle (z.B. Grab 10/1983) konnten diagnostiziert werden.

An den Schädeln sieben Erwachsener, darunter auch zwei Frauen, finden sich - immer an derselben Stelle des Schädeldaches, unmittelbar

hinter dem Bregma - sehr ähnliche aussenhende, flache Impressionen. Es dürfte sich in allen Fällen um gut verheilte Hiebmarken handeln. Da die histologische Untersuchung noch aussteht, kann noch keine endgültige Diagnose gestellt werden.

Aufgrund des relativ guten Erhaltungszustandes dieser Skelete lassen sich mit Hilfe der histologischen Diagnostik morphologisch sehr ähnliche Veränderungen genau differenzieren. Es soll hier anhand von vier Beispielen das Merkmalsbild der sekundären Knochenauflagerung besprochen werden. An dem Wadenbein eines maturen Mannes aus Grab 37/1983 ist eine kräftige sekundäre Knochenauflagerung gelegen, die sich histologische deutlich als das Produkt einer Knochenmarksentzündung (Osteomyelitis) darstellt. Im histologischen Dünnschliffbild ist zu erkennen, daß die Erkrankung in mehreren Schüben ablief, da die Neubildung mehrfach geschichtet ist (Abb. 5).

Eine ähnliche Veränderung ist bei einem senilen Mann aus Grab 23/1983 an einem Mittelfußknochen zu beobachten. Das histologische Bild zeigt aber, daß nicht nur eine sekundäre Knochenauflagerung vorliegt, sondern sich auch geringgradige Veränderungen im kompakten Knochengewebe ausgebildet haben. Es handelt sich in diesem Fall um den Nachweis einer chronischen Lungen bzw. Herz-Kreislaufkrankung (Pierre Marie-Bamberger-Syndrom). Der Charakter der sekundären Knochenauflagerung (Abb. 6) unterscheidet sich deutlich von den in Abbildung 5 gezeigten Veränderungen.

An den Innenseiten der Rippen des Individuums aus Grab 61 B/1985 sind ebenfalls poröse Knochenauflagerungen gelegen. Mikroskopisch kann der Nachweis erbracht werden, daß es sich in diesem Fall um eine Knochenneubildung auf grund einer eitrigen Lungenfellerkrankung (Pleuraempyeme) handelt (Abb. 7).

Eine ebenfalls poröse Auflagerung findet sich auf dem Oberarmknochen eines etwa 6-bis 8-jährigen Kindes (Grab 188/1985) Diese Veränderungen können einwandfrei als die Reste eines verkalkten Blutergusses (Hämatom) diagnostiziert werden (Abb. 8).

Die vorgenannten Befunde zeigen, daß in der frühmittelalterlichen Bevölkerung von Boğazkale relativ günstige Lebensbedingungen vorgelegen habenmüssen. Dies wird einmal dadurch belegt, daß ein hoher Prozentsatz der Erwachsenen das Griesenalter (älter als 60 Jahre) erreicht hat (s. Beitrag U. WITTEWERT-BACKOFEN). Günstige Lebensbedingungen spiegeln sich möglicherweise auch in dem Auftreten sogenannter Zivilisationskrankheiten wider. Die verhältnismäßig geringe Kinders-

terblichkeit spricht ebenfalls für einen relativ guten Gesundheitszustand dieser frühbyzantinischen Bevölkerung. Da 25 % der untersuchten Kinder Zeichen einer Meningoencephalitis zeigen, könnte auch an das Vorliegen einer Epidemie gedacht werden. Möglicherweise gibt dieser Befund einen Hinweis auf die Infektionslage und die sanitären Verhältnisse der Bevölkerung von Boğazkale in frühbyzantinischer Zeit. Nach Abschluß der Untersuchungen im Sommer 1987 dürften wohl weiterführende Ergebnisse vorliegen, so daß sich nicht nur der Gesundheitszustand, sondern auch die Lebensbedingungen für diese frühbyzantinische Bevölkerung besser rekonstruieren lassen.

Literatur

SCHULTZ, M. und M. BRANDT (im Druck) : Neue Methoden zur Einbettung von Knochengewebe und zur Herstellung von Knochenschliffen.

TESCHLER-NICOLA, M., M. SCHULTZ, W. KILLIAN und F. LINTNER (im Druck) : Ein Hydrocephalus aus der mittelnolithischen Kreisgrabenanlage von Kamegg, Niederösterreich.

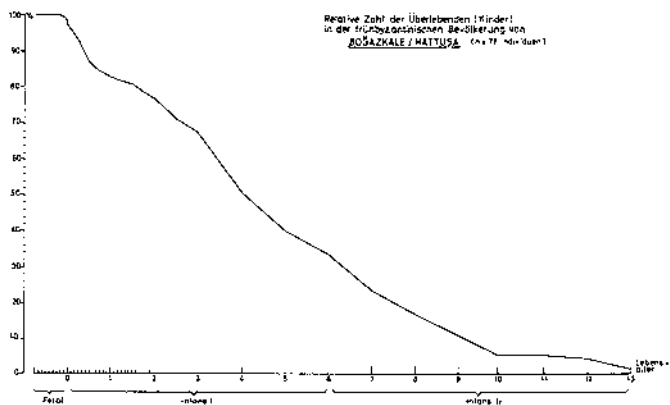

Abb.: 1 — Relative Zahl der Überlebenden (Kinder) in der frühmittelalterlichen Bevölkerung von Boğazkale.

Abb.: 2 — Grab 188/1985. Stirnbein eines 6 — bis 8 — Jährigenkindes. Innenansicht. Spuren einer Hirnblutung (epidurales Hämatom).

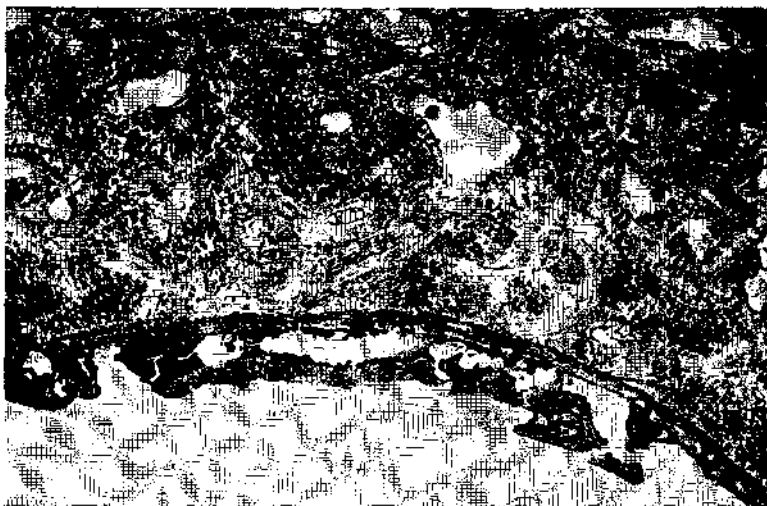

Abb. : 3 — Grab 1/1983. Stirnbein eines 6 bis 8 - jährigen Kindes. Nachweis einer entzündlichen Hirnhauterkrankung (Meningoencephalitis). Knochendünnschliff. Betrachtung mit dem Mikroskop, Vergrößerung 25 - fach.

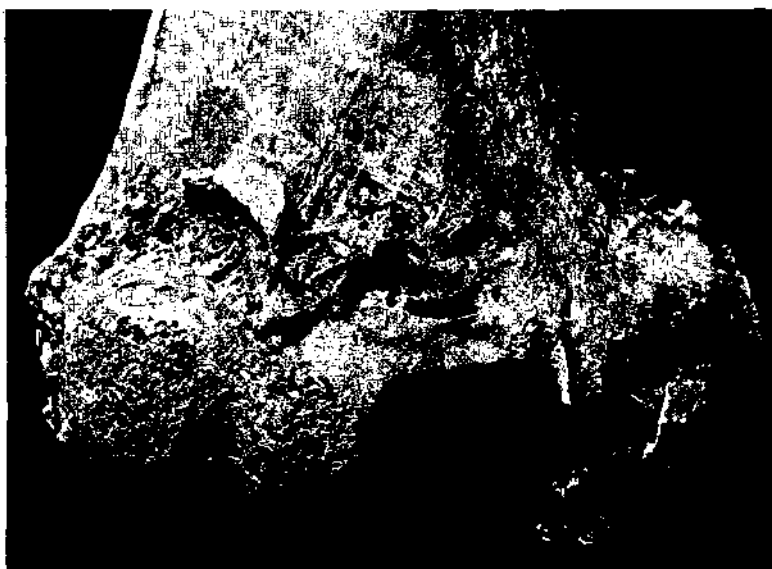

Abb. : 4 — Grab 61/1983. Rechter Oberarmknochen eines spätmatur - senilen Mannes. Ausgeprägte rheumatische Veränderungen im Ellenbogen gelenk.

Abb. 5 — 37/1983. Linkes Wadenbein eines frühmaturren Mannes. Eitrige Knochenmarksentzündung (osteomyelitis). Knochen dünn geschliffen. Betrachtung mit dem Mikroskop. Vergrößerung 25-fach.

Abb. 6 — Grab 23/1983. Mittelfußknochen des linken Fußes eines senilen Mannes, Pierre Marie Rumberger - Syndrom. Knochen dünn geschliffen. Betrachtung mit dem Mikroskop. Vergrößerung 25-fach.

Abb.: 7 — Grab 61 B/1985. Rippe eines Erwachsenen. Nachweis einer eitrigen Rippenfellentzündung mit Erguß (Pleuraempyem). Knochendünnschliff. Betrachtung mit dem Mikroskop. Vergrößerung 25-fach.

Abb.: 8 — Grab 188/1985. Linkes Oberarmbein eines 8 - bis 8 - jährigen Kindes. Nachweis eines abgeheilten Blutergusses (Hämatom). Knochendünnschliff. Betrachtung mit dem Mikroskop. Vergrößerung 25-fach.

